

2019

**Πάντειον
Πανεπιστήμιο**

Ανδρέας Ν. Λύτρας

***Κριτικά Δοκίμια
Παρεμβάσεις στην Ελληνική Κοινωνιολογία
Τόμος Ι***

**Η Ελληνική Κοινωνία στον 21^ο αιώνα
Κείμενα για την κρίση και την απασχόληση**

Ανδρέας Ν. Λύτρας

Κριτικά Δοκίμια
Παρεμβάσεις στην Ελληνική Κοινωνιολογία
Τόμος Ι

Η Ελληνική Κοινωνία στον 21^ο αιώνα
Κείμενα για την κρίση και την απασχόληση

Αθήνα 2019

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	7
1 Με αφετηρία τα <i>Προλεγόμενα στη Θεωρία της Ελληνικής Κοινωνικής Δομής</i> : Εισαγωγικές Παρατηρήσεις.....	9
1.1 Σχόλια για τον ελληνικό καπιταλισμό και την κοινωνική δομή.....	9
1.2 Σκέψεις και θεωρητικά σχόλια για την καπιταλιστική ανάπτυξη.....	21
1.3 Απόψεις για τους καπιταλιστικούς διαφορισμούς.....	34
1.4 Εκτιμήσεις για τον ελληνικό καπιταλισμό.....	39
1.5 Οι συσχετίσεις του ελληνικού καπιταλισμού με τις εξελίξεις στον καταμερισμό της εργασίας.....	46
2 Η ελληνική κρίση του 21ου αιώνα.....	67
2.1 Ζητήματα και πραγματικότητες.....	67
2.2 Από τις ανυπόστατες εγκλήσεις στις βλαβερές «προσαρμογές».....	88
2.3 Πορίσματα: Δικαιολογίες χειρότερες και από τις χειρίστες πράξεις.....	93
3 Όψεις της Ελληνικής Κοινωνικής Δομής.....	97
3.1 Η εξέλιξη των καθεστώτων της απασχόλησης, στην Ελλάδα, 1971-1991.....	97
3.2 Η εξέλιξη της απασχόλησης και η ανεργία, 1993-2015.....	106
3.3 Η μισθωτή απασχόληση στην Ελλάδα.....	118
3.4 Οι εργοδότες στην ελληνική κοινωνία.....	135
3.5 Η αυτοαπασχόληση: η σχετική σταθερότητα των μικροαστών.....	144
3.6 Τα συμβοηθούμενα μέλη της οικογένειας.....	150
3.7 Η απασχόληση, η ταξική δομή και η κοινωνική πόλωση.....	154
3.7.1 Αποτελέσματα της δημοσιονομικής κρίσης: απασχόληση και ανεργία.....	155
3.7.2 Ο ρόλος των μικροαστικών στρωμάτων στην οικονομική μεγέθυνση	157
Παραρτήματα.....	161
[Περιεχόμενα Παραρτημάτων].....	163
Παρουσίαση: <i>Μικροαστοί και Νέα Μεσαία Στρώματα</i>	219

Πρόλογος

Αυτή η διαπραγμάτευση είναι μια σύνθεση, βασικά, τριών κειμένων για τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Το πρώτο κείμενο αποτελεί μια γέφυρα μεταξύ των αναλύσεων για την ελληνική κοινωνική δομή, τις οποίες έχω επεξεργαστεί από το τέλος της δεκαετίας: 1981-1990 (και ιδίως τις εργασίες από τις αρχές της δεκαετίας: 1991-2000), και των πραγματικοτήτων στις δύο δεκαετίες του εικοστού πρώτου αιώνα. Το δεύτερο κείμενο είναι μια κριτική παρέμβαση, η οποία αφορά στα γεγονότα της ελληνικής κρίσης, μαζί με τις προϋποθέσεις εισόδου στη σημαντική οικονομική ταλαιπωρία της πολιτείας και την αναγκαστική κοινωνική ανασυγκρότηση. Το τρίτο κείμενο είναι μια ευρεία επισκόπηση των δεδομένων από την εξέλιξη της απασχόλησης στην Ελλάδα, ιδίως στην περίοδο: 1993-2015. Δεν λείπουν στο πλαίσιο αυτής της διαχείρισης γενικές, αλλά και συνοδευόμενες από τεκμήρια, επισημάνσεις για τις μεταβολές από το 1971. Η ειδική αναφορά στους μετασχηματισμούς των διαφορετικών καθεστώτων της απασχόλησης επιτρέπει στοχαστικές προσεγγίσεις για τις μεταβολές της ελληνικής κοινωνικής δομής, μέσα στα τελευταία τριάντα χρόνια. Η συνολική διασκευή της συγκεκριμένης σύνθεσης προτρέπει τους αναγνώστες σε αναστοχασμό, σχετικά με τις ανθεκτικές πλευρές της κοινωνικής οργάνωσης, αλλά και για την υλική βάση που διαμορφώνει την ατομική ευημερία.*

Το κύριο σώμα αυτής της διαπραγμάτευσης συνοδεύεται από τρία παραρτήματα, τα οποία αφορούν σε βιβλιογραφικούς σχολιασμούς και σημαντικές θέσεις για τη σύγχρονη θεωρία της κοινωνικής δομής. Το πρώτο συγκεντρώνει σχόλια πάνω σε θεωρητικές απόψεις, οι οποίες περιγράφονται σε ένα ευρύ φάσμα της βιβλιογραφίας, σε σχέση με τη μετάβαση στον καπιταλισμό και τα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης κοινωνικής οργάνωσης. Το δεύτερο παράρτημα συμπεριλαμβάνει κριτικές παρατηρήσεις επί αναλύσεων, σχετικά με την εξέλιξη του ελληνικού καπιταλισμού. Το τρίτο παράρτημα εμπεριέχει μια σύντομη και, κατά τη γνώμη μου πρωτότυπη, επισκόπηση των σχημάτων σκέψης για τις κοινωνικές τάξεις, υπό την κυριαρχία των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Τα παραρτήματα, όπως πάντα συμβαίνει στα έργα μου, υποστηρίζουν θεμελιωδώς το βασικό μέρος της μελέτης, ενώ είναι αναπόσπαστα και καθοριστικά στοιχεία της ανάλυσης, προκειμένου οι αναγνώστες να διαμορφώσουν γνώμη για τις βασικές θέσεις του παρόντος αυτοτελούς έργου. Μετά τα παραρτήματα παρατίθεται μια παρουσίαση με τίτλο: *Μικροαστοί και Νέα Μεσαία Στρώματα*.

Η παρούσα διαπραγμάτευση, με επιπλέον συστηματοποιήσεις και επεξεργασίες, πρόκειται να αποτελέσει τον πυρήνα μιας επόμενης μονογραφίας.

Αθήνα 7-11-2018

Ανδρέας Ν. Λύτρας

** Η βιβλιογραφική υποστήριξη στο παρόν κείμενο είναι οργανωμένη ανά ενότητα και παρατίθεται, μόνο, στο υποσέλιδο. Δεν συνοδεύεται από ξεχωριστή ενότητα με τίτλο: βιβλιογραφία, στο τέλος (όλων των κειμένων, τα οποία έχουν συντεθεί σε αυτόν τον τόμο) του παρόντος τόμου. Υπό αυτήν την άποψη δεν αποφεύγεται και η συχνή επανάληψη αναφοράς στα πλήρη στοιχεία έκδοσης ορισμένων δημοσιευμάτων.*

1.1 Σχόλια για τον ελληνικό καπιταλισμό και την κοινωνική δομή

Η μελέτη αυτή είναι το αποτέλεσμα μιας επίκαιρης επεξεργασίας για τις εξελίξεις και τα χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνικής οργάνωσης, στο τέλος του εικοστού και τις δύο πρώτες δεκαετίες του εικοστού πρώτου αιώνα. Η ελληνική κοινωνία δεν έχει μυστικά ούτε κρυφές όψεις. Χαρακτηρίζεται, όμως, από ιδιαιτερότητες, οι οποίες δεν έχουν απόλυτες αναλογίες με τα εθνικά παραδείγματα που διαμόρφωσαν τους κανόνες και τη μορφή της σύγχρονης κοινωνίας. Οι αναλυτές με ισχυρές πεποιθήσεις, σχετικά με την όψη και τις ιδιότητες της νεωτερικής κοινωνίας, σίγουρα, αιφνιδιάζονται από τις συγκεκριμένες ιδιαιτερότητες, τις οποίες βιάζονται να αναγνωρίσουν ως παρεκκλίσεις. Η πραγματικότητα, βέβαια, προσβάλλει τις πεποιθήσεις, ενώ λειτουργεί και ως αιτία του πνευματικού συγκλονισμού, σχετικά με τη διεξοδικότητα των προσχεδιασμένων προσδοκιών. Ανάλογη είναι η τύχη των πολιτικών στρατηγικών, μαζί με τις ενισχύσεις τους από τη χορεία των επιστημονικών μοντελοποιήσεων, καθώς εδώ δεν ταιριάζει κάποια προετοιμασμένη επιλογή, για την οποία είναι γνωστές οι εναλλακτικές συνέπειες και προβλέψιμα τα αποτελέσματά της. Ο κίνδυνος να εκτεθεί ο, προετοιμασμένος για διαφορετικού τύπου κοινωνίες, αναλυτής και τα διανοητικά ή τα τεχνικά εργαλεία του να αναγνωριστούν ως αδύναμα για την πρόσληψη των πραγματικοτήτων, μεταβάλλει τις διαχειρίσεις της κοινωνικής οργάνωσης σε παρακάμψεις της σαφήνειας και τις συμπερασματικές αποφάνσεις σε γρίφους. Επισημαίνω, ότι τα προκείμενα προβλήματα στις προσεγγίσεις είναι υποκειμενικά ζητήματα και σπανίως προέρχονται από κάποια αντικειμενική βάση.

Θα ισχυριστώ, αμέσως και χωρίς περιστροφές, ότι η ελληνική κοινωνία περιλαμβάνεται, ακόμη και μετά τις πρόσφατες ταλαιπωρίες της, στην ενότητα των πολύ αναπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών.¹ Η ευκόλως ερμηνεύσιμη σχετική ιστορική καθυστέρηση της καπιταλιστικής κυριαρχίας και ολοκλήρωσης, στην ουσία, ξεπερνιέται, από το τέλος της δεύτερης δεκαετίας του εικοστού αιώνα.² Η διαδικασία της κυριαρχίας και της ολοκλήρωσης έκτοτε επιταχύνεται,

¹ UNDP, *Human Development Report 2016. Human Development for Everyone*, United Nations Development Programme (UNDP), 2016, σ. 198.

² Μ. Μαλλιός, *Η Σύγχρονη Φάση Ανάπτυξης του Καπιταλισμού στην Ελλάδα*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1979, σ. 32· Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική Κοινωνία: Όψεις Υπανάπτυξης*, Αθήνα, Εξάντας, 1978, σ. 48· Α. Μοσχονάς, *Παραδοσιακά Μικροαστικά Στρώματα. Η Περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1986, σ. 47· Γ. Μηλιός, *Ο Ελληνικός Κοινωνικός Σχηματισμός. Από τον Επεκτατισμό στην Καπιταλιστική Ανάπτυξη*, Αθήνα, Εξάντας, 1988, σ. 284· Α. Λύτρας, *Προλεγόμενα στη Θεωρία της Ελληνικής Κοινωνικής Δομής*, 1993, σ. 151.

για να καταστεί εδραία και αναμφισβήτητη στην μεταπολεμική περίοδο. Ο εκσυγχρονισμός του ελληνικού καπιταλισμού είναι αρχικώς σχετικά αργόσυρτος ή με παλινωδίες (με τη διαδοχή του αυταρχισμού, της αυθαιρεσίας και της δικτατορικής εκτροπής), μέχρι και τη μεταπολίτευση του 1974. Η επάνοδος στη νομιμότητα της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και αργότερα η ένταξη στην ΕΟΚ σηματοδοτούν την εξαιρετική ανάπτυξή της και την υπόδειξη της εμπράγματης ευημερίας της χώρας. Στο πεδίο, μάλιστα, της ατομικής ευημερίας η ελληνική κοινωνία δείχνει για τέσσερις δεκαετίες να βρίσκεται σε καλύτερο επίπεδο ακόμη και από πρωτοπόρες χώρες στο σύγχρονο κόσμο. Από ποιόν παράγοντα άντλησε αυτόν το εξαιρετικό δυναμισμό η ελληνική κοινωνία; Αν δεν έχουμε τη σφαλερή πεποίθηση, πως η εθνική ευημερία προέρχεται από τυχαία και εν πολλοίς ανεξήγητα (ή «θεόπνευστα») φαινόμενα, τότε αυτή έχει τη βάση της σε κάποιους συνδυασμούς των κοινωνικών χαρακτηριστικών. Αν, ακόμη, η κατάκτηση αυτής της ευημερίας ήταν ταχύτερη στην περίπτωση της χώρας μας έναντι άλλων, τότε οφείλουμε να αναδείξουμε αυτά τα δεδομένα, τα οποία στην δική μας κοινωνική οργάνωση ήταν ιδιαίτερα. Εφόσον αγνοήσουμε αυτήν την υπόδειξη, τότε απλώς πραγματοποιούμε δυνάμει «μεταφυσικές» ερμηνείες και στην ουσία παραποιούμε την εικόνα της κοινωνικής μας πραγματικότητας. Από παρόμοιες διανοητικές πλάνες προέρχονται σχεδόν όλες οι αρνητικές εκτιμήσεις για τη συγκεκριμένη κοινωνία, σε σχέση με όλες τις λοιπές που ανήκουν στις αναπτυγμένες. Από τις ίδιες πλάνες προέρχονται και οι υβριστικές ή καταδικαστικές επιθέσεις, οι οποίες κορυφώθηκαν στην εποχή της κρίσης, στις ιδιότητες της κοινωνίας και τις συγκροτήσεις της πολιτείας. Είναι η αφελής ή δόλια προσπάθεια, από τους εκφραστές ανάλογων απόψεων, της αντιστροφής της πραγματικότητας, όταν αυτή είναι άβολη και δυσεξήγητη, με βάση τη διανοητική προετοιμασία τους. Καλούν στην, ιδεολογικά φορτισμένη, αποστασιοποίηση από την παρούσα πραγματικότητα, για να προσαρμοστεί η χώρα στη μορφή και τις δυνατότητες εξέλιξης, που ανταποκρίνονται στις πνευματικές τους ετοιμότητες.

Οι ιδιαιτερότητες της ελληνικής κοινωνίας, εκκινούν από τη φύση του κυρίαρχου στο πλαίσιο της κοινωνικής οργάνωσης, δηλαδή τους ίδιους τους καπιταλιστές. Δεν υπάρχει καπιταλισμός, χωρίς καπιταλιστές, και η πλειονότητα αυτών είναι εργοδότες (δεν είναι σπάνια η ύπαρξη καπιταλιστών, χωρίς να είναι αμέσως εργοδότες, αλλά δεν είναι μια συνηθισμένη εκδοχή). Η προέλευση των αστικών στρωμάτων στη χώρα είναι κυρίως έμπορο-διαμεσολαβητική και σε σημαντικό βαθμό ευρείες επιχειρηματικές ομάδες δραστηριοποιήθηκαν στον εφοπλισμό.³ Η αρχική σύστασή τους αποκλίνει, λοιπόν, από τον κανόνα, τον

³ Η αντιφατικότητα του εμπορικού ή, ακόμη, του εφοπλιστικού κεφαλαίου τονίζονται κατά τη θεωρητική συζήτηση του ζητήματος, η οποία είναι πιο γνωστή για τις πολύ έντονες αντιπαραθέσεις. Πβ., Κ. Μοσκόφ, *Η Εθνική και Κοινωνική Συνείδηση στην Ελλάδα: Η Ιδεολογία του Μεταπρατικού Χώρου*, Θεσσαλονίκη, Νέα Πορεία, 1972· Β. Φίλιας, *Κοινωνία και Εξουσία στην Ελλάδα. Η Νόθα Αστικοποίηση*, Αθήνα, Σύγχρονα Κείμενα, 1974· Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Στρατιωτική Επέμβαση*, Αθήνα, Εξάντας, 1985· Γ. Μηλιός, *Ο Ελληνικός Κοινωνικός Σχηματισμός. Από τον Επεκτατισμό στην Καπιταλιστική Ανάπτυξη*, όπ.π. Η προσωπική

οποίο διαμόρφωσε η αγγλική πρωτοτυπία για την μετάβαση στον καπιταλισμό, όπου το παραγωγικό κεφάλαιο επιβλήθηκε επί του εμπορικού κεφαλαίου.⁴ Έχουν κάποιες οριακές συγγένειες με τις αστικές τάξεις στη Γερμανία και την Ιαπωνία, οι οποίες, παρά την εμπορική τους προέλευση, υποχρεώθηκαν ή κατευθύνθηκαν στη βιομηχανία, για περίπου έναν αιώνα.⁵ Στην Ελλάδα τα αστικά στρώματα, ενδεχομένως λόγω της γεωγραφικής θέσης και του αρχικώς μικρού μεγέθους της

μου άποψη αφορά σε τρεις διαστάσεις. Η πρώτη διάσταση σχετίζεται με το ότι στο αφηρημένο θεωρητικό επίπεδο δεν υπάρχει ουσιαστικό ζήτημα, ως προς τον παραγωγικό ή μη παραγωγικό χαρακτήρα αυτών των μορφών του κεφαλαίου. Το ουσιαστικό θεωρητικό πλαίσιο, το οποίο δηλώνει τη συνοχή του εμπορικού και του εφοπλιστικού κεφαλαίου, με την καπιταλιστική κοινωνική οργάνωση, είναι ο βαθμός της ταυτόχρονης ανάπτυξης της μισθωτής εργασίας. Η επέκταση των δραστηριοτήτων του εμπορικού και του εφοπλιστικού κεφαλαίου, χωρίς την αντίστοιχη διεύρυνση της μισθωτής εργασίας, δημιουργεί ερωτήματα και αμφιβολίες για τον ακριβή χαρακτήρα αυτών κοινωνικών στρωμάτων. Η δεύτερη διάσταση αφορά στον αντικειμενικό προσανατολισμό του βιομηχανικού κεφαλαίου, για την σημαντική απασχόληση μισθωτών εργαζομένων και τις σταθερές επενδύσεις, τουλάχιστον επί τι χρονικό διάστημα. Αυτό τό μετατρέπει σε πιο σταθερό, για την οικονομική ανάπτυξη, σε εθνικό πλαίσιο. Η τρίτη διάσταση αφορά στο ρόλο και τα κέντρα αναφοράς των συμφερόντων του εφοπλιστικού κεφαλαίου. Στην εποχή του ιστίου το ελληνικό εφοπλιστικό κεφάλαιο είναι πιο συνδεδεμένο με τον πρόσφατα διαμορφωμένο εθνικό χώρο, αλλά τα οικονομικά χαρακτηριστικά του έρχονται περισσότερο από το παρελθόν, παρά συναρμολογούν με τις ιδιότητες του έλλογου καπιταλισμού, δηλαδή τη σταθερή συσσώρευση κεφαλαίου που είναι βασισμένη στη μισθωτή εργασία. Κατά το πέρασμα στον ατμό, το εφοπλιστικό κεφάλαιο επεκτείνει τη χρησιμοποίηση της μισθωτής εργασίας και προεκτείνει τις καπιταλιστικές επενδύσεις, με αποτέλεσμα ο ελληνικός εφοπλισμός να αντιπροσωπεύει μια από τις κορυφαίες δυνάμεις του παγκόσμιου εφοπλιστικού κεφαλαίου και της διεθνούς πλοιοκτησίας. Σε αυτό, ωστόσο, το πλαίσιο τίθεται το ερώτημα περί του εθνικού προσανατολισμού των σχετικών επιχειρήσεων και της σημασίας των επενδύσεων ή των οφελμάτων που αποκομίζει η εθνική οικονομία. Στο πεδίο της απασχόλησης ναυτών το ζήτημα έχει κριθεί αρνητικά (τα τελευταία σαράντα χρόνια), ενώ χρειάζεται πολλή συζήτηση, σχετικά την αξιοποίηση των επιχειρηματικών του αποδόσεων στην ελληνική επικράτεια. Τέλος τίθεται και ο βαθύς προβληματισμός για τις επιλογές των σημαίων των πλοίων τους, αλλά και της έδρας των επιχειρήσεων τους. Πολλά εξηγούνται από τη δράση αυτών των κοσμοπολιτών αστών, όπως η προσωπική τους πρόοδος, η πρόσθεση των οικονομικών τους αποδόσεων σε άλλες εθνικές οικονομίες, η συστηματική απομάκρυνσή τους από τη στήριξη της ελληνικής ναυπηγικής βιομηχανίας, η σταδιακή συρρίκνωση του ναυτιλιακού συναλλάγματος (παρά την ευημερία τους), η δραματική μείωση των μισθωτών που κατάγονται από τη χώρα. Γνωρίζω πώς χαρακτηρίζεται αυτή η επιχειρηματική πρακτική. Αυτά τα στρώματα αναπτύσσουν λογικές και οικονομικές συμπεριφορές, σχετικά με τη χώρα της καταγωγής τους, οι οποίες δεν αντιστοιχούν στην οικονομική τους δύναμη και την προσωπική τους ευημερία. Μοιάζουν με φαντάσματα, με συχνές ατομικές εμφανίσεις, κυρίως, τις νύκτες. Μέχρι να γυρίσουν, θα είναι μέρη μιας φανταστικής πραγματικότητας.

⁴ Πβ., K. Marx, *Capital. A Critique of Political Economy*, Moscow, Progress Publishers, [1867-First English edition: 1887], Vol. I., σσ. 359-360· K. Marx, *Capital. A Critique of Political Economy*, Moscow, Institute of Marxism-Leninism, 1959 [Orig. ed.: New York, International Publishers, 1894, On-Line Version: Marx.org, 1996, Marxists.org, 1999], Vol. III, σσ. 216, 219-220· M. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, London, Routledge, 1949 (1946), σσ. 18, 150-152.

⁵ H.K. Takahashi, "A Contribution to the Discussion", P.M. Sweezy, M. Dobb, H.K. Takahashi, R. Hilton, C. Hill, *The Transition from Feudalism to Capitalism: A Symposium*, New York, Science and Society, 1963 (1954), σσ. 30-55.

εσωτερικής αγοράς, παρέμειναν σταθερότερα έμπορο-διαμεσολαβητικά, με αναιμική ή συγκυριακή ενασχόληση με τη βιομηχανική παραγωγή. Τα ελληνικά αστικά στρώματα είτε απέφυγαν είτε απειράπησαν από τους πολιτικούς συσχετισμούς, που και τα ίδια διαμόρφωσαν, να ασχοληθούν με οποιοδήποτε τρόπο με τη γη.⁶ Η συγκρότηση του υποδείγματος των μικρών αγροτικών εκμεταλλεύσεων δεν άφηνε πολύ χώρο για την συστηματική εμπλοκή του κεφαλαίου με την αγροτική παραγωγή. Η ασταθής εσωτερική κατάσταση και τα μικρά μεγέθη της οικονομίας δεν επέτρεψαν ούτε τη συνεπή εμπλοκή των φορέων του κεφαλαίου στη διαμόρφωση της βιομηχανίας μεγάλης κλίμακας. Η επιδεξιότητα και οι ξεχωριστές ικανότητες των ελληνικών αστικών στρωμάτων είναι η εφοπλιστική και η εμπορική εξωστρέφεια και σε αυτές απέθεσαν τις ελπίδες και τις οικονομικές προσδοκίες τους για τα διεθνή επιτεύγματα και την υψηλή κερδοφορία.⁷ Ήταν πάντα διεθνή, με εθνική καταγωγή, αλλά είναι ένα ερώτημα: αν αποτελούν μια πραγματικά εθνική αστική τάξη. Υπάρχουν και παροιμιώδη χαρακτηριστικά, τα οποία εκκινούν από τις προεπαναστατικές ιδιότητες, δηλαδή δηλώνουν την πολύ λεπτή ισορροπία ανάμεσα στους ακραίους τυχοδιωκτισμούς και στην ευπρεπή επιχειρηματικότητα. Η ελληνική πλοιοκτησία είναι μείζων ναυτιλιακή δύναμη,⁸ αλλά έμφορτη από τις παραδόσεις, διερευνά συνεχώς για τις σημαίες ευκαιρίες, τη χαμηλή φορολογική επιβάρυνση και το φτηνό εργατικό κόστος, εκτός των συνόρων. Μακριά και «αγνάντια» είναι πιθανώς η στάση της, αρκεί τα κέρδη να είναι υψηλά. Τα προσωπικά επιτεύγματα τους εξήλωσαν και οι βιομήχανοι, όταν οι δυνατότητες επιδότησης και δασμολογικής υποστήριξης στέρεψαν και τούς στέρησαν τις δεδομένες, για μια περίοδο, συνθήκες υψηλής κερδοφορίας. Οι Έλληνες αναγνωρίζουν τους σημαντικούς κεφαλαιοκράτες, πλαγίως, από τη συνεισφορά τους σε φιланθρωπικά έργα, χρηματοδοτημένα από ένα μέρος του πλούτου τους. Είναι πολύ σπάνιο ή και απίθανο να τούς αναγνωρίσουν, ως εργοδότες και ενεργείς παράγοντες της οικονομικής ζωής. Η διεθνοποιημένη οικονομική δράση τους και η πολυτελής ζωή τους, σε αρκετές περιπτώσεις μυθοποιημένη, εθνικοποιείται, κοντά στην (ή μετά την) αποδήμηση από τον παρόντα κόσμο, με το επιτυχές από το παρελθόν πρότυπο της «ευεργεσίας». Είναι σίγουρα μια πληρωμή για την εξαγορά της υστεροφημίας. Μήπως αποτελεί και την υπόδειξη μιας διά βίου απουσίας;

Την απουσία του συνεπούς εργοδοτικού δυναμικού και του ενεργητικού παράγοντα της οικονομικής πρωτοβουλίας υποκαθιστούν, για δεκαετίες στον εικοστό αιώνα, οι μικροί επιχειρηματίες, οι οποίοι είτε σταθερά είτε περιοδικά (μπορεί και συγκυριακά) απασχολούν πολύ μικρό αριθμό μισθωτών ανά επιχείρηση. Κάποτε αναφέρονται με την επίσημη ορολογία, που τούς

⁶ Κ. Βεργόπουλος, *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1975.

⁷ Γ. Μηλιός, «Η ελληνική οικονομία κατά τον 20ό αιώνα», Α. Μωυσίδης, Σ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στο 19ο και τον 20ό Αιώνα. Εισαγωγή στην Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα, Τόπος, 2010, 259-288.

⁸ Στο ίδιο.

προσδιορίζει, δηλαδή ως έμποροι, επαγγελματίες και βιοτέχνες. Άλλοτε προσδιορίζονται με ιδιότυπους, αλλά και εννοιολογικά ασαφείς, νεολογισμούς, όπως «μικρομεσαίοι». Σε κάθε περίπτωση επισημαίνουν την ύπαρξη των επιχειρηματιών, στη βιοτεχνία, το εμπόριο και τις λοιπές υπηρεσίες, στις οποίες περιλαμβάνονται ολοένα και περισσότερο τις τελευταίες δεκαετίες οι τουριστικές ενασχολήσεις. Μέχρι τον πιεστικό εξαναγκασμό τους, από την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, σε διαφορετικές πρακτικές, βασίζονται στους προστατευτικούς δασμούς, τις φορολογικές και ασφαλιστικές διευκολύνσεις, αλλά και τις άμεσες κρατικές χρηματοδοτήσεις ή τις (προνομιακές) δανειοδοτήσεις με κρατικές εγγυήσεις.⁹ Η εσωτερική αγορά δεν επιτρέπει μεγάλα ανοίγματα ή δυνατότητες επεκτάσεων με υψηλές προσδοκίες. Είναι, ωστόσο, ένα γόνιμο έδαφος για την κοπιώδη, αλλά αξιοπρεπή, επαγγελματική δραστηριότητα, ενώ διασφαλίζει σε ομαλές συνθήκες ένα σταθερό εισόδημα, το οποίο υπερβαίνει το επίπεδο των μισθών. Συνήθως, ανάλογες δραστηριότητες και ιδιότητες (ο εργοδότης) είναι ουσιώδεις καταφυγές για την ατομική ή οικογενειακή διασφάλιση της επαγγελματικής ύπαρξης και των σταθερών εισοδημάτων. Με τα χρόνια διαμορφώνονται συνθήκες μιας προσωπικής περιουσίας, δίπλα στο μικρό ατομικό κεφάλαιο και την αυτοαπασχόληση του επιχειρηματία. Η μικρή παραγωγή με τις ελάχιστες δυνατότητες σημαντικής βελτίωσης της, εκτός των ευνοϊκών συγκυριών, συμπληρώνει τα χαρακτηριστικά αυτής της θάλασσας των μικροκαταστημάτων, τα οποία συγκροτούν το οικονομικό τοπίο στις πόλεις.

Σε αυτό το οικονομικό τοπίο ενδημεί, για πολλές δεκαετίες, μια πολύ ευάριθμη ομάδα αυτοαπασχολούμενων στις προαναφερθείσες δραστηριότητες. Οι αυτοαπασχολούμενοι μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά με τους μικρούς εργοδότες, όπως η μικρή ιδιοκτησία και η μικρή παραγωγή. Η αυτοαπασχόληση παλαιότερα συμπληρωνόταν από την βοηθητική οικογενειακή εργασία, ενώ σήμερα η επικουρική συμβολή της οικογένειας έχει συρρικνωθεί αρκετά. Οι πολυάριθμοι αυτοαπασχολούμενοι συμπληρώνουν την εικόνα των μη-μισθωτών εργαζομένων, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν την πλειονότητα των απασχολούμενων μέχρι το 1990, στη χώρα.¹⁰

Στη μεταπολεμική περίοδο, ένα από τα επιτεύγματα της ελληνικής κοινωνίας είναι η θαυμαστή εκπαιδευτική επίδοση και η αξιοσημείωτη ανάπτυξη των επιστημονικών επαγγελμάτων.¹¹ Ακόμη πιο ενδιαφέρον είναι πως οι νέοι επιστήμονες, μέχρι το 1981 τουλάχιστον και σε έναν μόνο βαθμό, εντάσσονται ως μισθωτοί στην απασχόληση. Πολλοί από τους νέους επιστήμονες αναπαράγουν, παρά τον εκσυγχρονισμό των (γνωστικά) απαιτητικών επαγγελμάτων, την ιδιότητα των αυτοαπασχολούμενων. Οι γιατροί, οι δικηγόροι, οι μηχανικοί, οι

⁹ Α.Ν. Λύτρας, *Μικρό-Αστική Λειτουργία και Οργάνωση στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήση, 2010.

¹⁰ Α.Ν. Λύτρας, *Προλεγόμενα στη Θεωρία της Ελληνικής Κοινωνικής Δομής*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1993.

¹¹ Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1987, σ. 98.

λογιστές με ιδιωτικό γραφείο ή ατομική επιχείρηση και οι φορείς εκπαιδευτικών προσόντων, με ιδιωτικό φροντιστήριο, ανασχηματίζουν επιφανειακά το αστικό τοπίο, αλλά σε παρόμοια βάση με την προηγούμενη γενεά.¹²

Είναι ένα θεαματικό γεγονός ότι οι αριθμοί των αυτοαπασχολούμενων είναι πρακτικώς συγκρίσιμοι ή και ταυτόσημοι, στη διάρκεια των τριάντα τελευταίων ετών, παρά την ταυτόχρονη και συνεχή αριθμητική μείωση των αγροτών αυτοαπασχολούμενων. Στα εύλογα ερωτήματα των αναγνωστών, περί της αιτίας της αριθμητικής σταθερότητας, η απάντηση είναι βασικά η ακόλουθη: Η αυτοαπασχόληση στηρίζεται σίγουρα στο είδος του επαγγέλματος, αλλά το σημαντικό στοιχείο της, για να υπάρξει, είναι η ιδιοκτησία. Όσο η μικρή ιδιοκτησία είναι σταθερή και δεν αίρεται τόσο αναπαράγεται και η αυτοαπασχόληση.¹³

Η ισχυρή ένδειξη περί της σημασίας της ιδιοκτησίας μπορεί να ανιχνευθεί στην ιστορική τροχιά των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Στον αγροτικό χώρο, μάλιστα, η έλλειψη της διαδοχής στο αγροτικό επάγγελμα και στην αυτοαπασχόληση δεν συνοδεύθηκε, μέχρι τις μέρες μας, από την αναίρεση της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας. Η κοινωνία είναι αγροτική, μέχρι τουλάχιστον, τη δεκαετία του '50,¹⁴ και η συντριπτική πλειονότητα των αγροτών είναι μικροϊδιοκτήτες και αυτοαπασχολούμενοι, ενώ οι σύζυγοι και τα τέκνα τους δηλώνονται ως συμβοηθούμενα μέλη της οικογένειας. Σε αυτό το οικονομικό περιβάλλον η μισθωτή εργασία, αποτελεί ακόμη και σήμερα, μια επεισοδιακή κατάσταση, η οποία προκαλεί την έκπληξη του παρατηρητή. Ο κοινωνικός εκσυγχρονισμός, στην μεταπολεμική περίοδο, συνοδεύτηκε από τη μαζική και σταθερή αγροτική έξοδο. Αυτή η έξοδος δεν συνοδεύτηκε από σημαντικές αλλαγές στην ιδιοκτησία. Πρακτικώς, ακόμη και οι μετανάστες, οι οποίοι προλεταριοποιήθηκαν στο εξωτερικό, δεν έχασαν τις ιδιοκτησίες τους, ενώ στις περιπτώσεις της παλιννόστησης αρκετές φορές διαδραμάτισαν το ρόλο των πρόσθετων στοιχείων για την περιουσιακή και την εισοδηματική τους ευημερία. Ανάλογη ήταν η κατάσταση και για τους εσωτερικούς μετανάστες στα ελληνικά αστικά κέντρα. Η διατήρηση των μικρών ιδιοκτησιών, έδινε την ευκαιρία για την απόλαυση πρόσθετων προσόδων, δίπλα στα βασικά εισοδήματα από οποιαδήποτε πηγή. Εκείνες οι πρόσοδοι δεν ήταν επαρκείς για να καλύψουν αυτοτελώς τις οικογενειακές ανάγκες, αλλά αποτέλεσαν πολύτιμα συμπληρώματα για την εναλλακτική εξυπηρέτησή τους και τη βάση προέλευσης κάποιων οικονομικών αποθεμάτων, παρά τη γενική στενότητα στη χρηματική ρευστότητα. Σε κάθε περίπτωση η αγροτική απασχόληση δεν αποτελεί ελκυστική δραστηριότητα για τους σύγχρονους Έλληνες, αλλά τα δύο επιτυχημένα στοιχεία της κοινωνικής αυτονομίας του αγρότη, δηλαδή η μικρή ιδιοκτησία και η αυτοαπασχόληση, είναι επιθυμητά, ως γνωστά πρότυπα αξιοπρεπούς επιβίωσης και διεξοδικής

¹² Α.Ν. Λύτρας, *Μικρό-Αστική Λειτουργία και Οργάνωση στην Ελλάδα*,... όπ.π.

¹³ Α.Ν. Λύτρας, *Προλεγόμενα στη Θεωρία της Ελληνικής Κοινωνικής Δομής*,... όπ.π.

¹⁴ Α.Ν. Λύτρας, Δ. Πρόντζας, *Η Αγροτική Εκμετάλλευση στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήση, 2006.

οικονομικής δράσης. Αυτά ακριβώς τα πρότυπα αναπαράγονται και στις πόλεις είτε αμφότερα είτε το ένα από αυτά.

Είναι ενδεικτικό ότι το πρότυπο της μικρής ιδιοκτησίας, που έχει πολύ εκτεταμένα διαδοθεί στα αστικά κέντρα, αφορά και στη μεγάλη πλειονότητα των μισθωτών.¹⁵ Στην ουσία, η διάδοση της μικρής ιδιοκτησίας στις κατοικίες και τα λοιπά αστικά ακίνητα αποτελεί τη μερική αναπαραγωγή της μικροαστικής ιδιότητας, ακόμη και των φορέων της μισθωτής εργασίας. Εκκινώ από αυτήν την ιδιότητα για να προσεγγίσω τα στρώματα των μισθωτών εργαζομένων, επειδή από αυτό το γεγονός προξενείται μια θετική όψη της κοινωνικής ύπαρξης των απασχολούμενων, οι οποίοι από τυπικής άποψης είναι εξαρτημένοι από έναν εργοδότη. Συμβολικά, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως, στην ελληνική κοινωνία, η μισθωτή εξάρτηση δεν σημαίνει και αυτόματη προλεταριοποίηση. Ακόμη και στη φάση, κατά την οποία η πλειονότητα των εργαζομένων εντάσσεται στο μισθωτό καθεστώς της απασχόλησης, το έσχατο κοινωνικό κατώφλι διαμορφώνεται από τη μικρή ιδιοκτησία και όχι από το μισθό. Κάποιες φορές η αξία των ακινήτων αντιπροσωπεύει το ισοδύναμο αρκετών ετήσιων μισθών. Είναι εύλογο η ιδιοκτησία, να διαμορφώνει πιο συστηματικά τις κοινωνικές στάσεις και τις ιδεολογικές προδιαθέσεις των εργατών και των κάθε λογής στρωμάτων των μισθωτών.

Επειδή η πραγματικότητα και τα αντικειμενικά συμφέροντα διαμορφώνουν τη ατομική συνείδηση, η πράξη και οι πρακτικές δεν απορρέουν από κάποιες αφηρημένες ιδέες και αντιλήψεις. Με αυτόν τον τρόπο πρέπει να αντιληφθούμε και τις δράσεις των εργατικών στρωμάτων στην ελληνική κοινωνία, όπως και τα προβλήματα μαζικής οργάνωσης και συλλογικής πρακτικής. Η ερμηνεία των στάσεων των ελληνικών εργατικών στρωμάτων στη σύγχρονη εποχή μπορεί να πραγματοποιηθεί με αγωγή τις πραγματικότητες της ένταξης στη μισθωτή εργασία. Πρακτικώς οι 968 χιλιάδες μισθωτοί (σε σύνολο περίπου 3 εκ.), από τα 4,6 εκατ. απασχολούμενους, το 2008, ή οι 794 χιλιάδες μισθωτοί (σε σύνολο περίπου 2,35 εκ.), από τα 3,6 εκατ. απασχολούμενους το 2015, που εργάζονται στο Δημόσιο και τις δημόσιες επιχειρήσεις έχουν μια ασαφή ή μειωμένη αίσθηση, σχετικά με τη σημασία της μισθωτής εργασίας και της σχέσης της με το κεφάλαιο ή, προσωποποιημένα, με τους εργοδότες. Οι υπόλοιποι περίπου 2 εκ. μισθωτοί το 2008 και οι 1,55 εκ. μισθωτοί το 2015, εργάζονται σε επιχειρήσεις που απασχολούν κατά μέσο όρο 5,3 εργαζόμενους το 2008 ή 6,3 εργαζόμενους το 2015.¹⁶ Οι εμπειρίες των μισθωτών από μεγάλες επιχειρήσεις είναι πολύ σπάνιες ή εντελώς απύσυχες. Οι εργαζόμενοι αυτοί στην ελληνική κοινωνία αγνοούν τα υποδείγματα της μαζικής παραγωγής που ήταν κοινά στις πρωτοπόρες χώρες, στην περίοδο κυριαρχίας του φορντισμού. Οι προσωποποιημένες σχέσεις ανάμεσα στους μικρούς εργοδότες και τους διεσπαρμένους στη θάλασσα

¹⁵ Α.Ν. Λύτρας, *Προλεγόμενα στη Θεωρία της Ελληνικής Κοινωνικής Δομής*, όπ.π.

¹⁶ Τα δεδομένα για τα μεγέθη και τις κατανομές των καθεστώτων της απασχόλησης, πρόκειται να εκτεθούν σε επόμενη ενότητα αυτής της μελέτης.

των μικροκαταστημάτων (κυρίως των επιχειρήσεων του εμπορίου και των υπηρεσιών) εργαζόμενους είναι πιο συνηθισμένες, από τις απρόσωπες και ιεραρχημένες σχέσεις των μεγάλων επιχειρηματικών σχημάτων.

Από το 1990 η μείζων, ίσως και η συντριπτική, πλειονότητα των μισθωτών που εργάζεται στον ιδιωτικό τομέα είναι εργάτες, με την πιο απόλυτη και αναμφισβήτητη έννοια και ανεξάρτητα από τον τομέα παραγωγής. Όσο ισχύει η προηγούμενη διαπίστωση τόσο είναι σημαντική και η επόμενη. Η εργατική τάξη είναι εξαιρετικά κατακερματισμένη, σε έναν τεράστιο αριθμό (για το μέγεθος της οικονομίας της χώρας) επιχειρήσεων. Αυτός ο κατακερματισμός είναι υπεύθυνος για την οργανωτική αναπηρία και την ελλειπτική δραστηριοποίηση της στη σύγχρονη κοινωνική οργάνωση. Ενώ είναι η τεράστια πλειονοτική δύναμη, αυτή λειτουργεί, ως ελάχιστος σημασίας μειονότητα. Ας έχουμε υπόψη μας, ότι τη στιγμή που απαιτούνται από το νόμο πολλαπλάσιοι εργαζόμενοι από τη δύναμη της μέσης επιχείρησης για τη δημιουργία ενός συνδικάτου (ενδοεπιχειρησιακού), είναι αδύνατη η σύσταση επαγγελματικών σωματείων σε κάθε κατάσταση. Ακόμη και στην ομόθυμη εκδήλωση της πρόθεσης από τους εργάτες σε μία επιχείρηση χρειάζονται οι συμμετοχές από σειρά άλλων επιχειρήσεων, για να συσταθεί ένα σωματείο (κλαδικό, τοπικό ή όμοιο-επαγγελματικό). Η δυνατότητα για συλλογική οργάνωση και δράση, περιορίζεται εξ αντικειμένου στο δυναμικό, το οποίο είναι εντεταγμένο στις πολύ μεγαλύτερες επιχειρήσεις. Καθώς οι τελευταίες είναι αριθμητικά περιορισμένες, το φαινόμενο της συνδικαλιστικής οργάνωσης είναι σποραδικό.

Η παρουσία της οργανωτικής και πρακτικής συσσωμάτωσης στην ελληνική κοινωνία επιβεβαιώνεται σε σημαντικό βαθμό στο Δημόσιο και τις δημόσιες επιχειρήσεις, μετά από την ουσιαστική κάμψη του εξουσιαστικού αυταρχισμού, δηλαδή μετά από το 1981. Εκεί, όμως, τα πράγματα γίνονται περίεργα και αντιφατικά. Στα στρατιωτικά σώματα είναι μια απύσχα πραγματικότητα, ενώ στα σώματα ασφαλείας η δραστηριοποίηση αφορά αποκλειστικά στα οικονομικά αιτήματα των μελών τους. Σπάνια επικοινωνούν με τη δράση και το περιεχόμενο της διεκδίκησης, για παράδειγμα, των εκπαιδευτικών, όλων των βαθμίδων, και των πολιτικών υπαλλήλων. Σε ορισμένες περιπτώσεις των μισθωτών στο Δημόσιο η εκπροσώπηση έχει δυνάμει προκλητικό χαρακτήρα, καθώς ο ρόλος τους συνδυάζει, με τη διεκδίκηση, την άσκηση της εξουσίας (όπως στους δικαστικούς). Η διαμόρφωση πραγματικών ή άτυπων ιεραρχιών εμποδίζει την ουσιαστική ενότητα του χώρου και την έστω συμμαχική εμφάνιση.

Στις δημόσιες επιχειρήσεις υπήρξε για δεκαετίες το πιο γόνιμο έδαφος για τη συλλογική οργάνωση και διεκδίκηση και για αυτό οι μεγαλύτερες ομοσπονδίες, που συμμετείχαν στη ΓΣΕΕ, προέρχονταν από αυτόν το χώρο.¹⁷ Η συστηματική διαδικασία ιδιωτικοποιήσεων και αποκρατικοποιήσεων επί είκοσι χρόνια,

¹⁷ Α.Ν. Λύτρας, *Προλεγόμενα στη Θεωρία της Ελληνικής Κοινωνικής Δομής*, όπ.π.

αποδιάρθρωσε τον ενιαίο χαρακτήρα των επιχειρήσεων και τη δυναμική των συλλογικών οργανώσεων, αδυνατίζοντας τη δράση τους.

Στις ιδιωτικές επιχειρήσεις δεν υπάρχει κανένα ουσιαστικό έδαφος για να γίνεται λόγος, πέραν της εργατικής τάξης, για την ανάπτυξη κάποιας αισθητής, σε μέγεθος, νέας μεσαίας τάξης (ή για τους ακολουθούντες τη συστηματική θεώρηση του Ν. Πουλαντζά της «νέας μικροαστικής τάξης»). Το φορντικό-τεϊλορικό πρότυπο οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας στην ουσία είχε σποραδικές εμφανίσεις στη χώρα. Επομένως οι εργαζόμενοι της μεσαίας στελέχωσης των επιχειρήσεων δεν αναπτύχθηκαν σε σημαντικό και αναγνωρίσιμο βαθμό. Στη σημερινή εποχή οι παγκόσμιες επιχειρήσεις περιορίζουν αυτές τις μορφές στελέχωσης και τους αντίστοιχους λειτουργούς τους. Η ελληνική περίπτωση με την απουσία ευάριθμων νέων μεσαίων στρωμάτων δεν αποτελεί πλέον μια εθνική ιδιορρυθμία. Ο μόνος χώρος, ο οποίος έκανε, στο παρελθόν, κοινωνικά αισθητά τα νέα μεσαία στρώματα ήταν και πάλι το Δημόσιο. Το απολίθωμα της βεμπεριανού τύπου γραφειοκρατίας (που θεωρείται παρακμιακή παγκοσμίως) συντηρείται ακόμη και σήμερα, αλλά έχουμε τις ενδείξεις, ότι σε σύντομο χρόνο πρόκειται να υπάρξουν σημαντικές αναδιαρθρώσεις. Όσο συντηρείται, πάντως, το προαναφερθέν φθίνον υπόδειγμα στην κρατική διοίκηση θα είναι παρόντα ανάλογα στρώματα, μέχρι να αποτελέσουν μια ιστορική ανάμνηση.

Η ελληνική κοινωνία προσδιορίζεται περισσότερο, από κάθε άλλη αναπτυγμένη κοινωνική οργάνωση, από την παρουσία των παραδοσιακών μεσαίων ή μικροαστικών στρωμάτων. Μέχρι το τέλος της δεκαετίας 1981-1990 έχουν τη δυναμική της πραγματικής κοινωνικής πλειονότητας, στο βαθμό που είναι ευσταθή και αντίστοιχα της πραγματικότητας τα δεδομένα της απασχόλησης. Η υπέρ-εκπροσώπηση αυτών των στρωμάτων πρέπει να αποδοθεί, μέχρι τουλάχιστον τα μέσα της δεκαετίας 1971-1980, στους αγρότες μικροιδιοκτήτες και αυτοαπασχολούμενους. Επικουρούνται από τα αναρίθμητα μέλη της οικογένειας τους. Η σημαντική ανάπτυξη ανάλογων, αλλά αναντίστοιχων σε μέγεθος, μικροαστικών στρωμάτων των πόλεων, στο εμπόριο, τις υπηρεσίες και τη βιοτεχνία, υποδεικνύει τη φθίνουσα, αλλά ιστορικά ανθεκτική, εξέλιξη του παραδοσιακού μικροαστικού φαινομένου στη χώρα. Το παραδοσιακό μικροαστικό φαινόμενο αντέχει ακόμη, παρά την πρόσφατη οικονομική ταλαιπωρία και τις πιέσεις από την εξελισσόμενη διαφοροποίηση της απασχόλησης. Είναι ενδιαφέρον, πως στο συσχετισμό των δυνάμεων της απασχόλησης υποχωρούν αναλογικά τα στρώματα με παραδοσιακό μικροαστικό προσδιορισμό, αλλά η κύρια αιτία αυτής της ποσοστιαίας υποχώρησης τους είναι η διεύρυνση του μεγέθους της απασχόλησης στην περίοδο: 1993-2008. Σε αριθμητική βάση, η μείωση είναι λιγότερο αισθητή. Η αριθμητική μείωση γίνεται πιο έντονη μόνο στα τελευταία χρόνια (2009-2015), μετά την επίδραση της δημοσιονομικής κρίσης, αλλά για μια τετραετία, αντανakλάται σε μια ποσοστιαία αύξηση, λόγω της συρρίκνωσης της απασχόλησης.

Η ελληνική κοινωνία μοιάζει πιο επίπεδη, δηλαδή λιγότερο πολωμένη από τις περισσότερες αναπτυγμένες χώρες, στο σημερινό κόσμο. Σε ανάλογες κοινωνικές δομές η πιθανότητα της κοινωνικής ανόδου, μέσω μιας πραγματικής κοινωνικής κινητικότητας, είναι σχεδόν απίθανη. Το ίδιο απίθανη είναι και στη χώρα μας. Στην καλύτερη περίπτωση αφορά σε μια επαγγελματική, διαγενεακή, κινητικότητα στο ίδιο ή παρόμοιας ισχύος κοινωνικό status. Σε ορισμένες περιπτώσεις, η κτήση πολύ απαιτητικών γνωστικών προσόντων (πανεπιστημιακά πτυχία και μεταπτυχιακοί τίτλοι), οδηγούν τα τέκνα των μικροαστών (τις τελευταίες δεκαετίες ολοένα και περισσότερο είναι γυναίκες) στη διεκδίκηση επίζηλων θέσεων υψηλού γοήτρου, συνήθως στο Δημόσιο (εκπαιδευτικοί, στρατιωτικοί, γιατροί, πανεπιστημιακοί και δικαστικοί). Με τα χρόνια όσοι εντάχθηκαν σε ανάλογες θέσεις αντιλαμβάνονται, πως η επένδυση στη γνώση και η διεκδίκηση των προκείμενων θέσεων δεν μετέβαλε αισθητά την πραγματική οικονομική και κοινωνική τους θέση. Συνηθέστερα, καταλαβαίνουν ότι η επαγγελματική τους κινητικότητα ήταν οικονομικά σχετικώς καθοδική και η εκτίμηση περί της ατομικής τους ισχύος ήταν μια ψευδαίσθηση. Όσοι από τους προηγούμενους έχουν, διά της κληρονομικής διαδοχής, διατηρήσει κάποια από τα περιουσιακά τους στοιχεία, είτε σε αγροκτήματα είτε σε ακίνητα είτε σε συμμετοχές σε μικρές επιχειρήσεις, συνειδητοποιούν πως αυτή η ιδιοκτησία είναι ένα πολύτιμο συμπλήρωμα για τους ίδιους και την κοινωνική τους αυτονομία. Είναι σίγουρα μια καταφυγή, από τα οικονομικά αδιέξοδα της εργασιακής εξάρτησης και τις κοινωνικές υποτιμήσεις διά της υπαγωγής είτε στους εργοδότες είτε στις απρόσωπες δομές του φαινομενικά «ουδέτερου» κράτους. Καθώς αυτή η εναπομείνασα περιουσία δεν είχε τις περιποιήσεις που θα μπορούσαν τήν κάνουν βιώσιμη και αυτοτελώς αποδοτική, δεν είναι διεξοδική για οτιδήποτε πιο σημαντικό από το συμπληρωματικό της ρόλο. Η χορεία των μισθωτών υψηλού κύρους, αλλά μετρημένων αποδοχών και ταυτόχρονα κατόχων μικρής ιδιοκτησίας, δεν μπορεί να ελπίζει σε τίποτε άλλο από μια στενάχωρη ικανοποίηση αναγκών, ενώ για όσο συνεχίζεται η εργασιακή υπαγωγή τους στερούνται και των ωφελειών της αυτονομίας.

Οι αντικειμενικά ισχυρές θέσεις των παραδοσιακών μικροαστικών στρωμάτων, στην ελληνική κοινωνία, ο κατακερματισμός της εργατικής τάξης (σε αρκετές εκδοχές της με επιβιώσεις του μικροαστικού προσδιορισμού, όπως δηλώνει η μικροϊδιοκτησία στα ακίνητα) και η ειδική διασπορά των νέων μεσαίων στρωμάτων σχηματίζουν ένα πραγματικά ενδιαφέρον, αλλά αντιφατικό, κοινωνικό πλαίσιο. Σε μια καπιταλιστική οικονομία, ο ανταγωνισμός κάνει την αναπόφευκτη παρουσία του. Ο οικονομικός ανταγωνισμός έχει νόημα και είναι μια πραγματικότητα μόνο μεταξύ των ομοίων. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των μισθωτών αποτυπώνεται στο μισθό τους και τους όρους της εργασιακής τους ενσωμάτωσης. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των ανέργων κρίνει την ένταξη τους στην απασχόληση και το κόστος αυτής της ένταξης. Στην χορεία των ομοίων αυτόνομων εργαζομένων, είτε αυτοαπασχολούμενων είτε μικρών εργοδοτών, ο ανταγωνισμός υπάρχει και είναι σφοδρός, αλλά πολύ συχνά υφέρπει, είναι

φαινομενικά άδελφος ή άφωνος και τις περισσότερες φορές είναι ατελέσφορος. Θα τό δηλώσω με ένα παράδειγμα: οι παντοπώλες μιας ορισμένης περιοχής ανταγωνίζονται μεταξύ τους, για την ατομική τους επικράτηση σε μια περιοχή ή γειτονιά. Προσπαθούν με αγωνιώδη τρόπο να περιορίσουν το κοινό των ομοίων τους, προκειμένου να δημιουργήσουν μεγαλύτερο οικονομικό χώρο για τον εαυτό τους, με σκοπό ό,τι χάσουν από το ποσοστό κέρδους ορισμένων εμπορευμάτων να τό αντικαταστήσουν από τη διεύρυνση της μάζας του κέρδους, κατά την προσδοκώμενη αύξηση του κύκλου εργασιών τους. Καθώς οι προμηθευτές τους είναι βασικά κοινοί, τα περιθώρια αυτών των εύλογων ανταγωνισμών είναι οριακά και τα αποτελέσματά τους αναγνωρίζονται βασικά ως άστοχα. Όσο αυτό το γεγονός γίνεται αισθητό τόσο οι ατομικές στρατηγικές και οι πρακτικές της υλοποίησης τους γίνονται αδιέξοδες και εμβαπτίζονται στην αίσθηση της προσωπικής ματαιώσης. Η μαζική εκδήλωση των ατομικών ματαιώσεων αποτυπώνεται σε μια μίζερη αντιμετώπιση της οικονομικής πραγματικότητας και στη μεμψίμοιρη πρόσληψη της κοινωνικής ζωής.

Ο αυτόνομος παραγωγός, χωρίς διέξοδο να αναδειχθεί, ως οικονομικά ξεχωριστός, και να διακριθεί από την ευρεία μάζα των ομοίων του σε μια κοινότητα, μετασχηματίζει την ανταγωνιστικότητα του σε ιδιόρρυθμη κοινωνική συμπεριφορά. Μεταβάλλεται σε ακραία καχύποπτο ατομιστή και σε φθονερό σχολιαστή του κάθε διακριθέντος (από τη χορεία των ομοίων ή των κατιόντων τους), για οποιοδήποτε λόγο, στο ίδιο κοινωνικό πλαίσιο. Μέσα στην ματαιώση του, υποτιμάται η αξιοπρεπής ή έστω η στενάχωρη επάρκεια της αυτονομίας, που χαρακτηρίζει τους περισσότερους, και ταυτόχρονα αγνοείται ή παραγνωρίζεται η δύσκολη κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα (για ορισμένους πολύ σκληρή) για τις μεγάλες μάζες του πληθυσμού των συγκρινόμενων νεωτερικών κοινωνιών. Σε αυτές τις κοινωνικές στάσεις επαναλαμβάνεται η υποκριτική επιτίμηση των άλλων (μια κριτική στον κοινωνικό καθρέπτη τους), ενώ η κομπορρημοσύνη περισσεύει, με βασικό δείκτη την αυθαίρετη αντίληψη του κόσμου. Καθώς απουσιάζουν οι σημαντικές ελπίδες διάκρισης, οι ίδιοι μηδενίζουν τα κοινωνικά πλεονεκτήματά τους, εκτός από τις προσωπικές ικανότητες τους. Η στάση τους μπορεί να οδηγήσει στην αναίρεση της αυτονομίας τους και στην καταστροφή του υποδείγματος της ζωής τους, μέχρι να ανακαλύψουν τις ζωτικές ιδιότητες της συλλογικότητας, δίπλα στην αυτονομία.

Έχουν μερικές συλλογικές εμπειρίες, οι οποίες είναι ουσιαστικώς αμυντικές και ετεροκαθορισμένες, αν και εκείνες τούς υπέδειξαν κάποιες από τις δυνατότητες τους να επηρεάζουν, έστω συγκυριακά, την πολιτική οργάνωση της χώρας. Είναι ετεροκαθορισμένες επειδή δεν προέρχονται από δικές τους αφετηριακές πρωτοβουλίες, αλλά σχηματίζονται, ως απάντηση, στις πρωτοβουλίες των αστικών στρωμάτων και τα αποτελέσματα των πολιτικών αποφάσεων στην μεταπολεμική εποχή. Είναι αμυντικές, επειδή δεν γεννιούνται από προωθητικές διεκδικήσεις, αλλά από την ανάγκη επιβεβαίωσης της τρέχουσας κατάστασης τους, τη στιγμή της συλλογικής τους δραστηριοποίησης. Είναι ένα υπόδειγμα παθητικής και συγκυριακής συλλογικότητας, επειδή στην ουσία τούς

οργανώνει το ουδέτερο κράτος, μέσω της άμεσης προσβολής των συμφερόντων τους. Απέναντι στο «ουδέτερο» κράτος σχηματίζονται οι αμυντικές διεκδικήσεις τους, με πιο σταθερή και έντονη την προστασία της ιδιοκτησίας τους. Είναι αξιοσημείωτο ότι ως απάντηση στους εκσυγχρονισμούς, οι οποίοι αφορούν στη σύνδεση και αργότερα την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, απαιτούν πρόσθετες χρηματοδοτικές υποστηρίξεις και φορολογικές ή ασφαλιστικές ελαφρύνσεις (ή διευκολύνσεις). Είναι ενδιαφέρον ότι η ευρεία διάχυση αυτών των στρωμάτων στον πληθυσμό και η αντικειμενικά ισχυρή εκλογική τους δύναμη επηρεάζει καταλυτικά τις κομματικές δυνάμεις από ευρύ μέρος του πολιτικού φάσματος. Δίχως να μεταβάλλουν την εκσυγχρονιστική στρατηγική, που χαράσσεται με βάση τα εξωστρεφή χαρακτηριστικά των αστικών στρωμάτων, συνήθως, αυτές οι πολιτικές δυνάμεις είναι υποχωρητικές στις αμυντικές διεκδικήσεις των μικροαστών. Χρηματοδοτούν τις μικρές επιχειρήσεις με ειδικά δάνεια, συνοδευόμενα από κρατικές εγγυήσεις, και προωθούν αλληπάλληλες ελαφρύνσεις από φορολογικά και ασφαλιστικά βάρη. Δεν είναι λοιπόν αυτοδύναμη η ικανότητα των μικροαστικών στρωμάτων να διατηρούν, με σχετική σταθερότητα και, παρά τις διακυμάνσεις, τη μικρή ιδιοκτησία ή την αυτονομία τους, μέχρι τουλάχιστον το 1990. Από το 1981 η σταδιακή (και αναγκαστική) υποχώρηση της εθνικής υποστήριξης υποκαθίσταται από διαφορετικού τύπου χρηματοδοτικές και θεσμικές ενισχύσεις, οι οποίες δεν αναιρούν τη συνεχή υποχώρηση των υλικών προϋποθέσεων της ύπαρξης αυτών στρωμάτων, αλλά οπωσδήποτε καθυστερούν τη διαδικασία της κοινωνικής πόλωσης.

Τα μικροαστικά στρώματα είναι ριζοσπαστικά στις αντιδράσεις και στην έκφραση των διεκδικήσεων. Ο ριζοσπαστισμός τους, ωστόσο, είναι ριζοσπαστισμός στις πρακτικές. Το ουσιαστικό περιεχόμενο αυτού του ριζοσπαστισμού είναι ο πάγκοινος και αέναος συντηρητισμός. Αναπόσπαστο στοιχείο του συντηρητισμού είναι ο ατομισμός τους και αυτόν βιάζονται να επιβεβαιώσουν, μόλις εκτιμήσουν ότι η συγκυριακή συλλογικότητα πέτυχε τους στόχους της. Τα οφέλη της συλλογικότητας πρέπει να είναι αποκλειστικώς ατομικά. Αποσυνθέτουν, ουσιαστικά και χωρίς πολλές επεξεργασίες, τις συλλογικότητες (διατηρώντας τυπικά τα σχήματα της εκπροσώπησης) και αποδύονται στη ατομική αξιοποίηση της συλλογικής δικαίωσης. Η ίδια τάση είναι και ο πρώτιστος κίνδυνος, επειδή περιλαμβάνει την επανάληψη των μίζερων ή ατελέσφορων ανταγωνισμών μεταξύ των ομοίων και την ενδεχόμενη υπονόμευση κάθε επόμενης ή αναγκαίας συλλογικότητας.

Η μεγάλη διάχυση αυτών κοινωνικών κατηγοριών στον πληθυσμό και η αντικειμενική σύμπλεξή τους και με τις μάζες των μισθωτών, μέσω των επικοινωνιών της ιδιοκτησίας, της στενής ή ευρείας οικογένειας και των συγγενικών δικτύων, διαμορφώνει τους αγωγούς σχηματισμού και των γενικών κοινωνικών στάσεων ή συμπεριφορών. Ο συντηρητισμός είναι εύλογος, σε ένα βαθμό, λόγω της μεγάλης πρόσδεσης στη μικρή ιδιοκτησία και της αδήριτης ανάγκης για τη διατήρησή της. Συγχρωτίζεται από τον παράλληλο ατομισμό,

καθώς η στενότητα της ρευστότητας και η στενάχωρη επάρκεια δεν επιτρέπει την ευρεία διανομή των ωφελειών της. Η ανάγκη για επέκταση είναι η μόνη καταφυγή, για να τροφοδοτήσει την κοινωνική και οικονομική αισιοδοξία, και προοίμιο της αύξησης του ανταγωνισμού. Η ατομική ανταγωνιστική διάθεση λαμβάνει το χαρακτήρα του προπετούς διαγκωνισμού, αλλά επιτρέπει και την αποφυγή κάποιων από τις δυσμενείς επιδράσεις της οικονομικής πίεσης στους μισθωτούς. Στο τέλος αυτών των κύκλων οι αναζητήσεις της ατομικής διεξόδου, καθώς οι μεταξύ τους διαμάχες αφορούν σε όμοιους και ισοδύναμους, καταλήγουν σε ολίγιστα ατομικά αποτελέσματα και στην αίσθηση, περί του κοινωνικού αδιεξόδου. Στις δύσκολες συγκυρίες όλα τα προκείμενα χαρακτηριστικά και τα συμπαρομαρτούντα τους μετατρέπονται σε στοιχεία του ηχηρού (λέγεται και «φωνακλάδικος») ριζοσπατισμού. Όσο πιο ηχηρός είναι τόσο πιο βραχύβιος αποδεικνύεται. Η επιστροφή στην προηγούμενη κοινωνική κατάσταση είναι επιτακτική εμμονή. Εφόσον καταστεί δυνατή, μαζί της επιστρέφει η προσωρινή βιωσιμότητα της ατομικής ευημερίας, αλλά και η μαζική αίσθηση για το συλλογικό αδιέξοδο. Η ελληνική κοινωνία έχει να επιλύσει μια συλλογική αλλά και ταυτόχρονα προσωπική πρόκληση: πώς δύναται να δημιουργήσει μια τελεσφόρο συλλογική προοπτική, δίχως να αναιρεί τις στενάχωρες ή έστω τις αξιοπρεπείς ωφέλειες από την ατομική αυτονομία;

1.2 Σκέψεις και θεωρητικά σχόλια για την καπιταλιστική ανάπτυξη

Η αντιπαράθεση για τις διαδικασίες μετάβασης στον καπιταλισμό και τα χαρακτηριστικά των ιδιαίτερων εθνικών παραδειγμάτων της καπιταλιστικής οργάνωσης έχει νόημα, σύμφωνα με την άποψή μου, περισσότερο και πιο αποδοτικά από τα λεγόμενα στο πλαίσιο των κλασικών αναλύσεων. Σε περιορισμένη έκταση οι νεώτερες και ιδίως οι επιμέρους παρατηρήσεις ή επινοήσεις προσθέτουν ουσιαστικά στις πιο εδραιωμένες θεωρήσεις. Κάποιες επισημάνσεις ή διευκρινίσεις είτε σε ειδικά είτε σε ορισμένα κάπως γενικότερα ζητήματα αναδεικνύουν τις αξιοποιήσιμες όψεις των αναλύσεων, από τη χορεία των σύγχρονων προσεγγίσεων.

Η τοποθέτηση του A. Smith¹⁸ είναι απολύτως θεμελιώδης, επειδή ακριβώς θέτει το βασικό θεματολόγιο της συζήτησης και διαμορφώνει τις κρίσιμες έννοιες, μαζί με τις μεταξύ τους ιεραρχήσεις. Τόσο η ατζέντα της συζήτησης όσο και οι συγκεκριμένες έννοιες δεσμεύουν ακόμη την επιστημονική θεώρηση, σχετικά με την οικονομικό-πολιτική πραγματικότητα. Είναι ο πρώτος που διατυπώνει με ολοκληρωμένα τη θεώρηση πως ο καπιταλισμός είναι μια οικονομία συναλλαγών που πραγματοποιούνται στην ελεύθερη αγορά (ως κρίσιμο θεσμικό πεδίο),¹⁹ στη

¹⁸ A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, London, G. Bell and Sons, 1887, Vol. I.

¹⁹ Στο ίδιο, σσ. 456, 496-498.

βάση νόμων (της προσφοράς και της ζήτησης) που διαμορφώνονται αυθόρμητα και χωρίς ρύθμιση (εδώ βέβαια υπάρχουν πολλές ενστάσεις) από μια πολιτική αρχή. Είναι ο αναλυτής που μας εισαγάγει στο πλαίσιο της σκέψης ότι ο πλούτος των εθνών δεν είναι η αποθεματοποίηση των διαχειριζόμενων υλικών στοιχείων μιας οικονομίας, αλλά το άθροισμα της αξίας των συναλλαγών που πραγματοποιούνται σε μια εθνική οικονομία σε ένα χρόνο.²⁰ Πρέπει να σκεφτούμε ότι ακόμη αυτό μετράμε, ως πλούτο, σε παγκόσμια κλίμακα και σε κάθε χώρα ξεχωριστά, εδώ και πάνω από δύο αιώνες. Πρόκειται για το διανοητή που μας φόρτισε με την ιδέα ότι σε αυτό ηθικό πλαίσιο των εμπορικών συναλλαγών δεν έχει τη μεγαλύτερη σημασία ο «τυχοδιώκτης» έμπορος της συγκυρίας ή κάποιων ακανόνιστων φάσεων που προσδιορίζονται από τις κερδοσκοπικές ευκαιρίες. Την κρίσιμη θέση έχει, αντίθετα, ο παραγωγός, ο οποίος στη διάρκεια της κοπιώδους προσπάθειάς του ενδιαφέρεται, γρήγορα και με εντιμότητα, να πωλήσει τα εμπορεύματά του, προκειμένου να ξαναγυρίσει με συνέπεια στην παραγωγική του δραστηριότητα, η οποία τού παρέχει τη δυνατότητα να επανέρχεται αξιόπιστα στην αγορά ξανά και ξανά.²¹ Ένας τέτοιος συνεπής παραγωγός στηρίζεται σε φιλόπονους και καλά συνεργαζόμενους ή συντονισμένους εργάτες. Αυτοί παράγουν τον πλούτο των εθνών, μαζί και το σύνολο του υπερβάλλοντος πλούτου, δηλαδή αυτοί και μόνον δημιουργούν τα κέρδη των κατόχων του αποθέματος.²²

Καθώς ο πλούτος παράγεται μέσα από τις συναλλαγές, κυρίως, «ευτελών» αντικειμένων από ανθρώπους μιας μάζας ανώνυμων παραγωγών, η σημασία της διαδικασίας παραγωγής, επομένως του καταμερισμού της εργασίας,²³ λαμβάνει τη θέση του προοιμίου στο κείμενο για το νέο τρόπο της παραγωγής των εμπορευμάτων που γίνονται αντικείμενο συναλλακτικών σχέσεων στην αγορά. Δημιουργεί ολόκληρο το υπόστρωμα για να κατανοηθεί η τιμή των εμπορευμάτων, ως αποτελούμενη από τα εισοδήματα της τριάδας των οικονομικών τάξεων, δηλαδή των καπιταλιστών, των μισθωτών εργατών και των γαιοκτημόνων (κέρδος, μισθός, πρόσδοδος).²⁴ Διαμορφώνει δηλαδή την εικόνα για την ταξική δομή του νέου συστήματος και, μέσω της αναφοράς για τα παράγωγα και σύνθετα εισοδήματα, για τις κοινωνικές ομάδες των τοκογλύφων, αλλά και των αυτοαπασχολούμενων αγροτών και βιοτεχνών (έχουμε μάθει να τούς αποκαλούμε *μικροαστούς*, από τη γαλλική και γερμανική παράδοση).²⁵ Όλη η νεωτερική και σύγχρονη κοινωνία είναι κιόλας ενώπιον μας από τον *Πλούτο των Εθνών*. Υπάρχει κιόλας εδώ η θεμελιώδης θέση ότι το κέρδος των καπιταλιστών προέρχεται μόνο από την ανθρώπινη εργασία, δηλαδή από τους μισθωτούς

²⁰ Στο ίδιο, σσ. 455.

²¹ Στο ίδιο, σ. 438.

²² Στο ίδιο, σσ. 48-50.

²³ Στο ίδιο, σσ. 5-17.

²⁴ Στο ίδιο, σσ. 50-51.

²⁵ Στο ίδιο, σσ. 53-54.

εργάτες. Δεν υπάρχει εδώ η θέση ότι αυτό είναι εκμετάλλευση ή πως αποτελεί μια αρνητική κατάσταση, όπως θα κάνει ο κλασικός μαρξισμός.

Ο ηθικός φιλόσοφος δεν κάνει ιστορία και δεν πραγματοποιεί συστηματικές αναφορές στην προγενέστερη κατάσταση ή στην ακριβή διαδικασία της μετάβασης στον καπιταλισμό. Οι παρατηρήσεις του είναι επιλεκτικές για τα ιστορικά φαινόμενα. Καταλαβαίνουμε την αποστροφή του για το προηγούμενο καθεστώς οικονομικής δράσης και πολιτικής οργάνωσης ιδίως στην ύπαιθρο. Η βίαιη απόσπαση των πόρων, μέσα σε περιβάλλον αγροτικής ακινησίας είναι η υπόρρητη εντύπωση για την προγενέστερη μορφή της οικονομικής απόδοσης και βέβαια σε πλαίσιο εξουσιαστικής αυθαιρεσίας, της συνοδευόμενης από την κακή διακυβέρνηση. Οι διέξοδοι για τους αγρότες στην καλύτερη και πιο ανοικτή οργάνωση της πόλης εισφέρουν θετικά στον ανασχηματισμό της υπαίθρου (με τις σχηματισμένες αγορές, τις επενδύσεις των επιχειρηματιών στην ύπαιθρο και την εισφορά με πρακτικές καλής διακυβέρνησης).²⁶ Οι πόλεις, ωστόσο, μεταφέρουν ένα ακραίο βάρος, δηλαδή τις επιβιώσεις των συντεχνιών.²⁷ Ο φιλόσοφος για αυτές εκφράζει την επίσης ακραία αντίθεσή του. Αυτό το βάρος δεν μπορεί να διατηρηθεί· αυτό το σημείο μπορεί να θεωρηθεί ότι ενδεχομένως διαβιβάζει την έμμεσα εκφρασμένη λογική, ότι τα παλαιά αστικά κέντρα δεν συνέβαλαν ισοδύναμα στον καπιταλιστικό μετασχηματισμό. Εκεί που οι ιστορικές του παρατηρήσεις είναι ρητές και δεν μπορούν να παραξηγηθούν είναι πως τα μονοπώλια και τα εμπορικά στρώματα που συνδέονται προνομιακά με αυτά δεν έχουν παρά αρνητικό ρόλο στην ανάπτυξη του νέου συστήματος της οικονομικής οργάνωσης που βασίζεται στην αγορά. Στην πραγματικότητα οι εκπρόσωποι της εμποροκρατίας και των εμπορικών μονοπωλίων είναι άγονοι παράγοντες για την οικονομία της ελεύθερης αγοράς.²⁸

Ο K. Marx διαμορφώνει μια ευρεία ερμηνεία για τη μετάβαση στον καπιταλισμό, με μεγαλύτερη πληρότητα από οποιονδήποτε προηγούμενο αναλυτή. Σε αυτήν τη ανάλυση που πραγματοποιείται με τη μορφή της εκτεταμένης διήγησης των κοινωνικών και οικονομικών μεταβολών, σε συνάρτηση με αναφορές σε γεγονότα και διαδικασίες που εξελίσσονται στον ευρύ ιστορικό χρόνο. Τοποθετεί τις κρίσιμες αλλαγές σε δύο χρονικά ορόσημα. Στο τέλος του δεκάτου τετάρτου και τις αρχές του δεκάτου πέμπτου αιώνα πραγματοποιείται η αποσύνθεση του φεουδαλικού συστήματος, αφήνοντας ελεύθερα τα στοιχεία του.²⁹ Επομένως, είναι κατηγορηματικός ότι ο καπιταλισμός δεν γεννήθηκε μέσα στη φεουδαρχία. Αντίθετα η ανασύνθεση των ελεύθερων στοιχείων της διαδικασίας της αποσύνθεσης της φεουδαρχίας διήρκεσε αρκετά και ο σχηματισμός του νέου κοινωνικού και οικονομικού καθεστώτος έχει την αφετηρία

²⁶ Στο ίδιο, σσ. 412-414.

²⁷ Στο ίδιο, σσ. 128-129.

²⁸ Στο ίδιο, σσ. 492.

²⁹ K. Marx, *Capital. A Critique of Political Economy*, Moscow, Progress Publishers, [1867-First English edition: 1887], Vol. I., σσ. 359-360.

του από το τέλος του δεκάτου πέμπτου αιώνα.³⁰ Η ολοκλήρωση μάλιστα είναι μακρόσυρτη και φτάνει να γίνει μια πραγματικότητα, από τα μέσα του δεκάτου έβδομου αιώνα.

Ο κλασικός μαρξισμός θεωρεί ότι η μετάβαση έγινε επαναστατικά, με την έννοια ότι σχηματίζονται σχεδόν αμέσως οι δύο βασικοί συντελεστές του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή η γη και τα μέσα συντήρησης μετατρέπονται σε κεφάλαιο, ενώ ο παραγωγός σε μισθωτό εργάτη, με την εργασία να μεταβάλλεται σε ένα εμπόρευμα.³¹ Η διασκευή ξεκινά στην αγγλική υπαίθρο και όχι στις πόλεις. Καθοριστικό στοιχείο εδώ είναι η αναπαραγωγή της αποστροφής του Α. Smith για τις συντεχνίες,³² που επικρατούν στην παραγωγική συγκρότηση των (μεσαιωνικής προέλευσης) πόλεων. Στη διαδικασία της αρχικής μετάβασης και στον τελικό σχηματισμό δεν είναι κινητήριοι παράγοντες τα στρώματα των μεγαλεμπόρων, οι οποίοι συνεργάζονται με τα μονοπώλια της περιόδου της εμποροκρατίας. Κατά αυτήν την έννοια αναπαράγει την αντίθεση του Α. Smith για το αρνητικό ρόλο εκείνων των εμπορικών στρωμάτων στη διαμόρφωση της ελεύθερης αγοράς και υπογραμμίζει ότι ο καπιταλισμός συγκροτείται, όταν τα στρώματα των παραγωγών της υπαίθρου επιβάλλονται στο εμπορικό κεφάλαιο.³³ Η τελική διαδικασία αφορά στους περίφημους δύο δρόμους για τη συγκρότηση της σχέσης του κεφαλαίου με τη βιοτεχνική ή εν γένει τη βιομηχανική παραγωγή. Η άμεση μετατροπή του χειροτέχνη σε καπιταλιστή, με την υπαγωγή των μισθωτών εργατών είναι πιο τυπική, ενώ η εμπλοκή των εμπόρων με το σύστημα putting-out αξιολογείται θετικά, στο βαθμό που οι τελευταίοι μετεξελιχθούν σύντομα σε καπιταλιστές του πρώτου τύπου.³⁴

Ο Κ. Marx χρησιμοποιεί όλο το διανοητικό υπόστρωμα της κλασικής πολιτικής οικονομίας, για να θεμελιώσει την, υψηλής σημασίας, αξιολόγησή του για τον εκμεταλλευτικό χαρακτήρα του καπιταλισμού, παρά την υπεροχή του έναντι των προγενέστερων μορφών των κοινωνικών σχέσεων και της οικονομικής οργάνωσης. Η διοργάνωση της έννοιας της υπεραξίας πατά εξαιρετικά καλά πάνω στη θεωρία της αξίας και εξηγεί με στέρεο τρόπο τόσο τα αντίστροφα κοινωνικά συμφέροντα των αστών και των προλεταρίων, αλλά και τις υψηλές αποδόσεις της κεφαλαιοκρατίας.³⁵ Η φύση των συμφερόντων κάνει σχεδόν αβίαστη την εκτίμηση πως το καπιταλιστικό σύστημα είναι αδιέξοδο για την τεράστια κοινωνική πλειονότητα των μισθωτών. Δυσάρεστη είναι η πρόβλεψη και για τους

³⁰ Στο ίδιο, σσ. 361-364,

³¹ Στο ίδιο, σσ. 359, 362-364.

³² Στο ίδιο, σ. 376.

³³ Κ. Marx, *Capital. A Critique of Political Economy*, Moscow, Institute of Marxism-Leninism, 1959 [Orig. ed.: New York, International Publishers, 1894, On-Line Version: Marx.org, 1996, Marxists.org, 1999], Vol. III, σ. 216.

³⁴ Στο ίδιο, σσ. 219-220.

³⁵ Κ. Marx, «Μισθός, Τιμή, Κέρδος», Κ. Marx, F. Engels, *Διαλεχτά Έργα*, Αθήνα, Γνώσεις, τ. 1, σσ. 466-531, και ιδίως, σ. 507· Κ. Marx, «Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο», Κ. Marx, F. Engels, *Διαλεχτά Έργα*, Αθήνα, Γνώσεις, τ. 1, σσ. 75-106, και ιδίως σ. 97.

μικροαστούς,³⁶ οι οποίοι θεωρείται ότι θα συρρικνωθούν ως κοινωνική ομάδα. Ο διεξοδικός χαρακτήρας του συγκεκριμένου οικονομικού συστήματος περιορίζεται στην εξυπηρέτηση των συμφερόντων μιας ισχνης μειονότητας άμπλουτων ανθρώπων, οι οποίοι είναι κάτοχοι του κεφαλαίου.

Ο Κ. Marx θα ήταν ενδεχομένως ένας λιγότερο γνωστός αναλυτής και το έργο του πιθανώς παραγνωρισμένο, αν δεν είχε επαναφέρει τους συμβολισμούς του ξανά στην επιφάνεια, με τις εξαιρετικές επιτυχίες του, ένας Ρώσος επαναστάτης, ο Β.Ι. Λένιν. Ο Β.Ι. Λένιν είχε μια περίεργη τύχη, δηλαδή να ζει και να ενεργεί πολιτικά σε μια χώρα, στην οποία ο καπιταλισμός είναι ανολοκλήρωτος (για να μην ισχυριστούμε ότι ήταν υπανάπτυκτος) και η προοπτική της προλεταριακής επανάστασης στην πραγματικότητα αδύνατη. Είναι ενδιαφέρον, ότι είναι ένας εξαιρετικά ένθερμος μαρξιστής, αλλά οι κεντρικές μαρξιστικές αναλύσεις υποδεικνύουν ότι η σοσιαλιστική προοπτική είναι μια χίμαιρα για τη χώρα του. Αναλαμβάνει, λοιπόν, στη διάρκεια του *Μεγάλου Πολέμου*, να κατασκευάσει ένα εναλλακτικό πλαίσιο, έναντι των κλασικών επεξεργασιών, προκειμένου να ξεπεράσει το «αξεπέραστο εμπόδιο» του κοινωνικού μετασχηματισμού. Ολόκληρο το διάνοημα του ιμπεριαλισμού,³⁷ στην ουσία, παραμερίζει τον κεντρικό ρόλο της βασικής αντίθεσης μεταξύ καπιταλιστών και προλεταρίων. Σε κεντρική θέση τοποθετείται η κυρίαρχη αντίθεση μεταξύ ιμπεριαλισμού, ως του ανώτατου σταδίου του καπιταλισμού, και των λαών των εξαρτημένων χωρών. Η προβολή αυτής της αντίθεσης μετατοπίζει το βασικό διακύβευμα της πολιτικής διαμάχης, από το ταξικό ζήτημα στο εθνικό ζήτημα. Αξιώνει την εθνική ανεξαρτησία, η οποία σημαίνει ταυτόχρονα την απεξάρτηση από την ξένη μονοπωλιακή επιβολή και τον καπιταλισμό που σαπίζει, αλλά και την ανεξάρτητη οικονομική ανάπτυξη με βάση ένα σοσιαλιστικό πρόγραμμα. Η συγκεκριμένη αξίωση είναι δυνατόν, ιδίως σε συνθήκες ακραίας κρίσης, να συγκεντρώσει την συμμαχία ή έστω την παθητική συμπαράταξη από (και με) κοινωνικές ομάδες και τάξεις, οι οποίες ως σύνολο αγγίζουν τη μεγάλη πλειονότητα της κοινωνίας. Το σοσιαλιστικό πρόγραμμα, με πολλές ιδιαιτερότητες, γίνεται το πλαίσιο της ανεξάρτητης ανάπτυξης, δηλαδή το πλήρες αντίβαρο στην οικονομική εξάρτηση και τη διαρκή υπανάπτυξη.

Η ανάλυση του Η. Pirenne³⁸ έχει όλα τα χαρακτηριστικά της έγκυρης ιστορικής εξέτασης των δεδομένων, τα οποία αφορούν στο σχηματισμό των εμπορικών πόλεων στις παρυφές της φεουδαρχίας και την παρακολούθηση του ρόλου των εμπορικών στρωμάτων.³⁹ Δύσκολα μπορεί κάποιος να αντιτείνει, εκτός εξαιρέσεων, στην ισχύ των τεκμηρίων για τα επιμέρους φαινόμενα, στις

³⁶ Για τον προσδιορισμό τους, βλ., Κ. Marx, *Θεωρίες για την Υπεραξία (τέταρτος τόμος του «Κεφαλαίου»)*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, Μέρος Πρώτο, 1981, σ. 458.

³⁷ Β.Ι. Λένιν, *Ιμπεριαλισμός*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1980.

³⁸ Η. Pirenne, *Medieval Cities. Their Origins and the Revival of Trade*, Princeton N.J., Princeton University Press, 1970 (1925).

³⁹ Για μια ευρύτερη ανάλυση, βλ., το Παράρτημα Ι.

συγκεκριμένες χρονικές διάρκειες και περιοχές της Ευρώπης. Είναι σίγουρο ότι συμπυκνώνει τις πληροφορίες για την αισθητή αναθέρμανση του εμπορίου στις Ιταλικές πόλεις στο τέλος της αραβικής κατάκτησης και κυριαρχίας στη Μεσόγειο, αργότερα στα σημαντικά εμπορικά δίκτυα και σε περιοχές με ανάπτυξη αστικών κέντρων με αξιόλογη ανάπτυξη, όπως στη Φλάνδρα. Η ίδια η έννοια της αναθέρμανσης επισημαίνει ότι το εμπόριο είναι ένα πολύ αισθητό χαρακτηριστικό της οικονομικής πράξης και οι διεθνείς συναλλαγές ήταν μια πραγματικότητα από την αρχαιότητα, ακόμη και πριν από την επινόηση του νομίσματος. Η εισαγωγή του νομίσματος εκτόξευσε τις εμπορικές συναλλαγές, αλλά δεν μετέβαλε σε καμιά περίπτωση τη δουλοκτησία. Αντίθετα τη συντήρησε ή συνυπήρξε μαζί της για τουλάχιστον μία χιλιετία. Το ερώτημα σχετικά με την ευστάθεια της θέσης περί της αναίρεσης του φεουδαλισμού από την αναθέρμανση του εμπορίου, που είναι η επικρατούσα θέση στο έργο του H. Pirenne, έχει δύο δυνητικές απαντήσεις. Η πρώτη είναι ότι το εμπόριο πραγματικά μετασχημάτισε τη φεουδαρχία, αλλάζοντας την κοινωνική δομή και την εσωτερική της οικονομική συγκρότηση. Η δεύτερη είναι ότι το εμπόριο συγκρότησε ένα πλαίσιο εξωτερικών συνδέσμων και συνέβαλε στην, φεουδαρχικής φύσης, αποικιοκρατία, αλλά δεν μετέβαλε την εσωτερική κοινωνική οργάνωση, δημιουργώντας ίσως μόνο χρήσιμες οικονομικές ρωγμές.

Η πρώτη δυνητική απάντηση δεν μπορεί να συναντήσει πραγματικά ικανοποιητικές ή έστω επαρκείς τεκμηριώσεις. Οι ιταλικές πόλεις και ιδίως η Βενετία και η Γένοβα, κατά την επέκτασή τους στις μεσογειακές κτήσεις, συνέστησαν επισταθμίες που ενδυνάμωσαν το εμπορικό τους δίκτυο, αλλά η κοινωνική οργάνωση και οι μέθοδοι οικονομικής διαχείρισης της υπαίθρου ήταν απολύτως και απαράλλακτα φεουδαρχικές. Αντί να αναιρέσουν τη φεουδαρχία την ενίσχυσαν και την επεξέτειναν. Εδώ δεν πρόκειται για μετάβαση στον καπιταλισμό ούτε καν για εσωτερική εξέλιξη της φεουδαρχίας, αλλά για την επιβεβαίωση των φεουδαρχικών σχέσεων και θεσμών, με καθοριστικό το ρόλο του εμπορικού κεφαλαίου και των εμπορικών στρωμάτων, ιδίως εκείνων που επιδίδονται στο εμπόριο μεγάλων αποστάσεων.

Η δεύτερη δυνητική απάντηση έχει μάλλον περισσότερες θετικές υποδοχές, αλλά δεν είναι σίγουρο πως εκφράζει τον H. Pirenne. Το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων δημιουργεί πολλές δυνατότητες οικονομικής απόδοσης και διασύνδεσης, ιδίως στην περίοδο της αποικιοκρατίας, αλλά ούτε το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων ούτε η αποικιοκρατία συμβάλλουν στην αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων στην Ευρώπη και τις αποικίες. Ενδεικτικό στοιχείο αυτής της κατάστασης για μια μακρά περίοδο είναι η εδραία εγκατάσταση των φεουδαρχικών σχέσεων στις αποικίες και η διατήρησή τους για τουλάχιστον δύο ή τρεις αιώνες. Οι συστηματικές εμπορευματικές ανταλλαγές με τις αποικίες επιτρέπουν (αν δεν διευκολύνουν) την επαναφορά της δουλοκτησίας σε εκτεταμένες περιοχές και ιδίως στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις των αποικιών, μέχρι τουλάχιστον το δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα. Η θέση του H. Pirenne είναι υπερβολική για το ρόλο των εμπορικών στρωμάτων και μάλλον

αφορά σε δίκτυα από οικονομικές ρωγμές και εξωτερικούς συνδέσμους που δεν είχαν τη δυναμική να μετασχηματίσουν τη φεουδαρχία. Υπάρχει και ένα υποκειμενικό ζήτημα. Ουδέποτε έχει στηριχθεί, επαρκώς, ότι τα εμπορικά στρώματα είχαν οποιαδήποτε δεδηλωμένη πρόθεση να ανατρέψουν το φεουδαρχικό καθεστώς. Αντίθετα χρησιμοποίησαν την οικονομική τους δύναμη για να αγοράσουν φεουδαρχικούς τίτλους, προκειμένου να διαδραματίσουν σημαντικότερο ρόλο στην κατανομή της πολιτικής δύναμης του φεουδαλισμού.

Η ανάλυση του F. Braudel⁴⁰ προκαλεί, σίγουρα, βαθύ σεβασμό για την ευρυμάθεια, τη σχολαστικότητα, τη σοβαρότητα και τη συστηματικότητα του συγγραφέα να πραγματοποιεί εξονυχιστική ιστορική έρευνα, με τεράστιο βάθος και άπειρο αριθμό συναρτημένων λεπτομερειών. Όποιος μαθαίνει την ιστορική επιστήμη ή εμβαθύνει στα ιστορικά φαινόμενα και δεν βρίσκεται σε επικοινωνία με το έργο του F. Braudel έχει, προφανώς, ελλιπή ενημέρωση, μπορεί και προκλητικά περιορισμένη, εφόσον ένας τέτοιος πλούτος δεδομένων είναι αποτυπωμένος στη προκείμενη εργασία. Εκεί που τα πράγματα γίνονται δύσκολα είναι στο πεδίο της καθυπόταξης αυτού του ανυπότακτου πνευματικού πλούτου, στις ορίζουσες του διανοήματος του H. Pirenne. Η θεωρητική κατανόηση του καπιταλισμού, ως συνώνυμη με, ή προεκτεινόμενη από, τη διασκευή των εμπορικών πόλεων και το ρόλο των εμπορικών στρωμάτων είναι τουλάχιστον αμφιλεγόμενη και ουσιωδώς ασθενής, επειδή απλώς ο καπιταλισμός δεν σημαίνει μόνο την παραγωγή για τις επικερδείς εμπορευματικές ανταλλαγές, αλλά την κοινωνική οργάνωση που χαρακτηρίζεται από την παραγωγή για τη δημιουργία κερδών του κεφαλαίου, στην ελεύθερη αγορά, με τη συστηματική εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας. Η αναγωγή του καπιταλισμού μόνο στις ιδιότητες και τις μεταμορφώσεις ή τις εναλλακτικές μορφές επιβολής του κεφαλαίου σε κάποιες συγκυρίες, χωρίς την αρθρωμένη σχέση του με τη μισθωτή εργασία, είναι πολύ ασθενής· είναι μια σεβαστή άποψη, αλλά είναι και θα παραμένει ένας προσωπικός ισχυρισμός. Ιδίως η εξελικτική διαδικασία στη μακρά και πολύ μακρά διάρκεια δημιουργεί πολύ έντονους προβληματισμούς για τη διάγνωση των ακριβών διαδικασιών (τί έγινε δηλαδή και γιατί συνέβη με αυτόν τον τρόπο;), πέραν των σχηματισμών των φαινομένων και των τελικών διαμορφώσεων. Η τοποθέτηση για το σχηματισμό και την επιβολή των «καπιταλιστικών» πόλεων κάνει τα πράγματα πολύ δύσκολα, για κάθε πιθανή συμφωνία. Είναι πιο πειστική η μαρξική εξήγηση ότι η εσωτερική διαδικασία της καπιταλιστικής μετάβασης στην αγγλική ύπαιθρο, μετέτρεψε το Λονδίνο και την ήδη σχηματισμένη αυτοκρατορία, σε ανανεωμένο κέντρο μιας τεράστιας (παγκόσμιας) οικονομικής και πολιτικής δύναμης. Μετά από τις προκειμένες παρατηρήσεις, είναι δυνατόν να υποστηρίξουμε, ότι ο F. Braudel καθηλώνει την πρωτοποριακή ιστορική έρευνά του (πολύ πιο πλούσια από τις προγενέστερες), σε ερμηνευτικούς οδηγούς που είναι πολύ στενοί και στενάχωροι. Η καθήλωση αυτή είναι περιοριστική για τις

⁴⁰ F. Braudel, *The Perspective of the World. Civilization and Capitalism. 15th-18th Century*, Vol. III, London, William Collins Sons, 1984 (1979).

διαστάσεις της ιστορικής του διερεύνησης, που θα μπορούσε να λάβει νόημα της σύμπλεξης των επιμέρους εμπεριστατωμένων διηγήσεων, ως μια ευρωπαϊκή ιστορία βασικά πριν την καπιταλιστική επικράτηση. Είναι ενδεχόμενο η καθήλωση, να εξηγείται από την άτυπη ιεραρχία των ιδρυτών της σχολής των *Annales* και επομένως από την επιρροή του έργου του H. Pirenne και του M. Bloch, σε μια δομημένη επιστημονική ομάδα, και με το χαρακτήρα του αυτονόητου, όσον αφορά στην αναπαραγωγή των διανοημάτων. Η τοποθέτηση του F. Braudel είναι ένα παράδειγμα συνάρθρωσης θαυμαστών και γόνιμων ιστορικών αναλύσεων, με ένα κοινό συνδετικό στοιχείο, το οποίο οικοδομείται σε ένα, αμφίβολης ισχύος, διανόημα.

Η επεξεργασία του M. Dobb⁴¹ έχει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της, επειδή επαναφέρει στην επιφάνεια την κλασική μαρξιστική επεξεργασία για την πρωταρχική συσσώρευση.⁴² Η επεξεργασία αυτή είχε σχεδόν παραμεριστεί, μετά την Οκτωβριανή επανάσταση, καθώς ήταν άβολη για τις επαναστατικές δυνάμεις τόσο σε σχέση με το σχηματισμό του καπιταλισμού γενικά (με την πρωτοπορία της αγγλικής περίπτωσης) όσο και επειδή έθετε αντικειμενικά ερωτήματα, περί της ωριμότητας της προεπαναστατικής ρωσικής κοινωνίας, σχετικά με τη δυνατότητα μετάβασης στο σοσιαλισμό. Ανάλογες δυσκολίες δημιουργούσε και η συζήτηση του ζητήματος της πρωταρχικής συσσώρευσης, παράλληλα, με την προβολή του διανοήματος του ιμπεριαλισμού, το οποίο αιτιολογούσε και καθοδηγούσε στην εφαρμογή της σοσιαλιστικής πολιτικής, μετά την επανάσταση, στο σοβιετικό κράτος. Στην ουσία ο M. Dobb, στο κύριο μέρος της μελέτης του, μεταφέρει με νοηματική ακρίβεια, το σύνολο της επεξεργασίας του K. Marx. Προσθέτει ιστορικά στοιχεία και δεδομένα, για την περίοδο της φεουδαλικής αποσύνθεσης και τις εννοιολογικές συνιστώσες της φεουδαρχίας. Πέραν αυτών των χρήσιμων παρατηρήσεων, ο χαρακτήρας της μελέτης είναι βεβαιωτικός και στην ουσία εκείνη απέκτησε μεγαλύτερο νόημα μετά τη γραφή της, δηλαδή από την αντιπαράθεση που αναπτύχθηκε, σχετικά με την επιβεβαίωση των μαρξιστικών διανοημάτων. Προφανώς, ο M. Dobb κάνει πολεμική στις δύο βασικές απόψεις του H. Pirenne, δηλαδή ότι η δημιουργία των εμπορικών πόλεων και τα εμπορικά στρώματα, ιδίως όσα δραστηριοποιούνται στο εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων, συνέβαλαν, χωρίς την φεουδαλική αποσύνθεση, στη μετάβαση στον καπιταλισμό. Η απάντησή του, σε αυτές τις θέσεις, είναι ρητή και κατηγορηματική. Η φεουδαρχία δεν αλλάζει και ο καπιταλισμός δεν επιβάλλεται, όσο είναι σε ισχύ ο θεσμός της δουλοπαροικίας. Τα εμπορικά στρώματα δεν λειτουργούν επαναστατικά και δεν μεταβάλλουν την φεουδαρχική κοινωνική δομή, αλλά πλουτίζουν προσφέροντας, παράλληλα, αυξημένα εισοδήματα και αγαθά πολυτελείας στην αριστοκρατία. Υπό ορισμένους όρους οι εμπορικές δράσεις αναθερμαίνουν τη φεουδαρχία (δεύτερη δουλοπαροικία) και πάντως δεν την αλλάζουν. Οι πόλεις δεν έχουν τις ιδιότητες του αυτονομημένου χώρου της

⁴¹ M. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, London, Routledge, 1949 (1946).

⁴² Για μια ευρύτερη ανάλυση, βλ., το Παράρτημα Ι.

αλλαγής, καθώς είναι εγκλωβισμένες στο ειδικό πλαίσιο που επιφυλάσσουν για αυτές οι φεουδαρχικές προνομίες και η αυστηρά κανονισμένη θέση των συντεχνιών στην παραγωγική τους οργάνωση. Αντίθετα με τις θέσεις του H. Pirenne, ο M. Dobb ισχυρίζεται ότι η αλλαγή συντελέστηκε στην ύπαιθρο, αφού προηγήθηκε η αποσύνθεση της φεουδαρχίας. Ο σχηματισμός των δυνάμεων του καπιταλισμού στην ύπαιθρο, με τη μεσολάβηση της μικρής εμπορευματικής παραγωγής, αποτυπώνεται στη σύσταση του καπιταλιστικού δίπολου, δηλαδή αφενός τους φορείς του κεφαλαίου και αφετέρου τους φορείς της μισθωτής εργασίας, και στην ανάπτυξη της εμπορευματικής παραγωγής για την αγορά. Η διαμόρφωση της χειροτεχνίας, μέσα από τα στρώματα των αγροτών που είχαν την εμπειρία της εμπορευματικής παραγωγής για την αγορά, με την χρησιμοποίηση μισθωτής εργασίας, σηματοδοτεί την πρώιμη επιβολή του καπιταλισμού. Η πρωτοπορία της χειροτεχνίας και της βιοτεχνίας αποκρυσταλλώνεται από το σχηματισμό της κρίσιμης μάζας των βιομηχάνων καπιταλιστών στην ύπαιθρο, οι οποίοι επιβάλλονται στο εμπορικό κεφάλαιο. Αυτή η αποκρυστάλλωση συνοδεύεται και από μεγάλες μετατοπίσεις στο συσχετισμό της πολιτικής δύναμης, με τελευταίο ορόσημο τη διαδικασία και την κατάληξη των αγγλικών εμφυλίων πολέμων. Η ερμηνεία του M. Dobb για τη μετάβαση έχει ως χαρακτηριστικό την επιβεβαίωση, πως η διαδικασία είναι από την αρχή μέχρι το τέλος της μια αγγλική υπόθεση, ενώ η παγκόσμια καπιταλιστική κυριαρχία, ακολουθεί αυτήν την αρχική διαμόρφωση. Η διαβίβαση της μαρξικής άποψης στη σύγχρονη εποχή έχει την αξία της και είναι λογικό, σε ένα βαθμό, που προκάλεσε έντονες αντιπαραθέσεις. Οι αλλαγές στην κατανομή της διεθνούς οικονομικής και πολιτικής δύναμης δημιουργούν σχεδόν αυτόματες αντιρρήσεις για την προέλευση ενός κατ' εξοχήν παγκόσμιου συστήματος στη μεταπολεμική εποχή, από εθνικές και εσωτερικές αφετηρίες σε μια μόνο χώρα, και μάλιστα σε αυτή που δεν βρίσκεται πλέον στην πρωτοπορία στο μεταπολεμικό κόσμο, ενώ έχει και (στο συμβολικό επίπεδο) παλιούς λογαριασμούς με κάποιες δυνάμεις που κάποτε βρίσκονταν σε σχέση αποικιοκρατικής υποτέλειας υπό την βρετανική αυτοκρατορία. Είναι ενδεικτικό ότι οι αμερικανοί αναλυτές γίνονται οι βασικοί συμμετέχοντες και οι σημαντικότεροι αμφισβητίες, σε αυτή τη διαμάχη.

Ο P. Sweezy⁴³ ακολουθεί, χωρίς ουσιαστικές διαφορές, την άποψη του H. Pirenne, για τους εξωτερικούς παράγοντες που προκαλούν τις αντιφάσεις και την αλλαγή του φεουδαρχικού συστήματος, το οποίο μετεξελίχθηκε σε καπιταλιστικό.⁴⁴ Τρεις είναι οι βασικές διαφοροποιήσεις του P. Sweezy. Η πρώτη ιδιαίτερη θέση είναι ο ρητός προσδιορισμός του καπιταλισμού, ως έναν τρόπο παραγωγής για την ανταλλαγή, έναντι της φεουδαρχίας που αντιπροσωπεύει την παραγωγή για τη χρήση. Η δεύτερη θέση είναι ότι, ως συνέπεια της έκφρασης της

⁴³ P.M. Sweezy, "A Critique", P.M. Sweezy, M. Dobb, H.K. Takahashi, R. Hilton, C. Hill, *The Transition from Feudalism to Capitalism: A Symposium*, New York, Science and Society, 1963 (1954), σσ. 1-20. P.M. Sweezy, "A Rejoinder", στο ίδιο, σσ. 59-64.

⁴⁴ Για μια ευρύτερη ανάλυση, βλ., το Παράρτημα Ι.

αντίφασης των δύο συλλειτουργούντων τρόπων παραγωγής, ο καπιταλισμός, ως πιο δυναμικός, επιβλήθηκε. Η κρίσιμη αλλαγή αναπτύχθηκε στις πόλεις, αλλά σε ένα ενδιάμεσο στάδιο διαμορφώθηκε ένας «προ-καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής» στην ύπαιθρο, ο οποίος παρά την επέκτασή του δεν δέσποσε ποτέ. Αυτή η τρίτη διαφοροποίηση του P. Sweezy σημαίνει την υποκατάσταση του φεουδαλισμού, από έναν άλλο προκαπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, πριν την τελική γενίκευση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Από αυτήν την τοποθέτηση προέρχονται όλες οι μεταγενέστερες απόψεις, σχετικά με το ρόλο της απλής ή μικρής εμπορευματικής παραγωγής (ως έναν ιδιαίτερο ή ξεχωριστό «τρόπο» παραγωγής), ισορροπώντας με παράξενο τρόπο, ανάμεσα στις κλασικές μαρξιστικές απόψεις, τη θέση του P. Sweezy και την συναίρεση τους, με τη δήλωση του M. Dobb,⁴⁵ πως αυτή ήταν μια ενδιάμεση μεταβατική «μορφή» (αλλά όχι ένας ιδιαίτερος «τρόπος» παραγωγής), που προλείανε το έδαφος για την καπιταλιστική μετάβαση.

Ίσως η πιο χρήσιμη παρέμβαση, μέχρι τη διατύπωση της αναθεώρησης του R. Brenner, είναι εκείνη του H.K. Takahashi. Ο H.K. Takahashi,⁴⁶ προασπίζόμενος το έργο του M. Dobb επιβεβαιώνει ευσύνοπτα όλες τις μαρξικές τοποθετήσεις περί της προηγούμενης διάλυσης της φεουδαρχίας και της μετέπειτα αργόρσυρτης διαμόρφωσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, με παραγωγικά υποκείμενα που αναδύθηκαν στην ύπαιθρο (σύμφωνα με διαφαινόμενη άποψη του M. Dobb για την προέλευσή τους από την απλή ή μικρή εμπορευματική παραγωγή). Ασκεί πολεμική στις αναλύσεις του P. Sweezy για τη φύση και τα χαρακτηριστικά της φεουδαρχικής κρίσης. Είναι, παράλληλα, εξαιρετικά διεισδυτική η παρατήρησή του, ότι το σύστημα putting-out δεν ανήκει στο πρώτο δρόμο για τη μετάβαση στον καπιταλισμό, στην αγγλική περίπτωση. Μπορεί να θεωρηθεί και ως μια ισορροπιστική άποψη, η τελική θέση του H.K. Takahashi, πως, παρά την αγγλική πρωτοπορία στην καπιταλιστική κυριαρχία, η επικράτηση του καπιταλισμού, στη Γερμανία και την Ιαπωνία, πραγματοποιήθηκε με διαφορετικό τρόπο από (αλλά και μετά) την αγγλική μετάβαση. Σε αυτές τις χώρες και αφού είχε συντελεσθεί η αγγλική πρωτοπορία, οι πόλεις, τα εμπορικά στρώματα που ενσωμάτωσαν στην δράση τους παραγωγικές δραστηριότητες και ιδίως το σύστημα putting-out διαδραμάτισαν πιο ουσιαστικό ρόλο. Η μετάβαση, λοιπόν, έχει πραγματοποιηθεί στην αγγλική ύπαιθρο από παραγωγικά στρώματα, τα οποία επιβλήθηκαν επί του εμπορικού κεφαλαίου. Η πρωτοπορία του αγγλικού καπιταλισμού και η μεγάλη ταχύτητα επίδειξης της υπεροχής του παρώθησε τις κεντρικές ηγεσίες της Γερμανίας και της Ιαπωνίας, να εξαναγκάσουν τα εμπορικά στρώματα να γίνουν παραγωγικά, αξιοποιώντας τις προϋπάρχουσες στις πόλεις

⁴⁵ M. Dobb, "A Reply", P.M. Sweezy, M. Dobb, H.K. Takahashi, R. Hilton, C. Hill, *The Transition from Feudalism to Capitalism: A Symposium*, όπ.π., σσ. 21-29.

⁴⁶ H.K. Takahashi, "A Contribution to the Discussion", P.M. Sweezy, M. Dobb, H.K. Takahashi, R. Hilton, C. Hill, *The Transition from Feudalism to Capitalism: A Symposium*, όπ.π., σσ. 30-55. Για μια ευρύτερη ανάλυση, βλ., το Παράρτημα Ι.

δομές και το putting-out σύστημα, προκειμένου να προλάβουν ή να ανταγωνιστούν την Αγγλία στη διεκδίκηση των ωφελειών, από τις αναπτυσσόμενες οικονομικές ευκαιρίες. Η προσφυγή στην τεκμηρίωση από τις ιστορικά συγκεκριμένες περιπτώσεις, με αυτό τον τρόπο, καθίσταται μια ισχυρή ερμηνευτική βάση, για την παγκόσμια διάδοση και την ποικιλία του καπιταλισμού.

Ο R. Brenner⁴⁷ ανήκει σε κάποιες σπάνιες περιπτώσεις σύγχρονων πολιτικών αναλυτών. Η «επινόηση», από την επεξεργασία του, μιας διαδικασίας, που εκφεύγει από τη συνηθισμένη ατραπό της απόδοσης της κλασικής μαρξιστικής διαπραγμάτευσης, είναι σίγουρα κριτική και αναθεωρητική. Αυτή, ωστόσο, η κριτική ανάλυση δεν οδηγεί στην ακύρωση θεμελιωδών θέσεων της υπό κρίση θεωρίας ή στη ριζική αναθεώρηση σημαντικών διαπιστώσεων και κρίσιμων συμπερασμάτων. Αντιθέτως, η πρωτότυπη συνεισφορά της είναι ότι, ενόσω αναθεωρεί βαθιά τη μαρξική περιγραφή για την πρωταρχική συσσώρευση, ενδυναμώνει εξαιρετικά τη συνολική διανοητική κατασκευή και ανακαινίζει στερεωτικά τα μέρη της. Μαζί με την ενδυνάμωση του κλασικού μαρξιστικού διανοήματος για τη μετάβαση στον καπιταλισμό, προασπίζεται και τις αντίστοιχες θεωρητικές θέσεις του M. Dobb, στο πλαίσιο της σύγχρονης συζήτησης. Η επινόηση του R. Brenner είναι ο «αγροτικός καπιταλισμός», κατά το μεσοδιάστημα ανάμεσα στην αποσύνθεση της φεουδαρχίας και την ολοκλήρωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η επινόηση του R. Brenner είναι η αδρή πινελιά στον «κενό χώρο» του ενός ή του ενάμιση αιώνα, για τον οποίο τόσο ο κλασικός μαρξισμός όσο και η διαπραγμάτευση του M. Dobb είχαν μεγάλες ασάφειες, διευκολύνοντας, μεταξύ άλλων, τον P. Sweezy να προβάλλει την έννοια ενός εναλλακτικού προ-καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, μέσα στη φεουδαρχία, που βρίσκεται σε πορεία μετασχηματισμού. Η αδρή πινελιά του σημαίνει την αναγνώριση ενός μη-βιομηχανικού καπιταλισμού στην ύπαιθρο και στην αναμορφωμένη αγροτική εκμετάλλευση. Η απογύμνωση του άμεσου παραγωγού από τη γη του, που μετατρέπεται σε κεφάλαιο, και η μεταβολή της εργασίας του σε εμπόρευμα, είναι δηλωτική των νέων ταξικών σχέσεων και εναρκτήρια του νέου τρόπου παραγωγής. Ο καπιταλισμός, λοιπόν, εκδηλώνεται, ως αγροτικός καπιταλισμός, αξιοποιεί τις νέες ταξικές σχέσεις και για αυτό διευκολύνει την ανάπτυξη της εμπορευματικής παραγωγής στο αγροτικό πλαίσιο. Στην εξέλιξή του το συγκεκριμένο φαινόμενο ανασυγκροτεί λειτουργικά (πράγμα που σημαίνει ότι δεν τό κάνει τυπικά) τις σχέσεις ιδιοκτησίας (με θεσμική ρύθμιση της ιδιοκτησίας, εκτός βέβαια της θεσμικής επικύρωσης των «περιφράξεων»), πράγμα που αποτραβά την αγγλική ύπαιθρο από την ανάμνηση των φεουδαρχικών εδαφικών σχέσεων και ωθεί με άλματα την οικονομική ανάπτυξη στην οδό της

⁴⁷ R. Brenner, "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe", T.H. Aston, C.H.E. Philpin, *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge, Press Syndicate of the University of Cambridge, 2002 (1985), σσ. 10-63. Για μια ευρύτερη ανάλυση, βλ., το Παράρτημα Ι.

βιομηχανικής απογείωσης. Η δεύτερη παρέμβαση του R. Brenner είναι μια πιο λεπτοφυής πινελιά. Η διεύρυνση της βιοτεχνικής παραγωγής δεν βρίσκεται σε αντίθεση με την αγροτική παραγωγή, αλλά οι δύο τομείς διακρίνονται από συμβιωτική σχέση. Η συγκεκριμένη διανοητική κατασκευή ολοκληρώνει τη μαρξιστική επεξεργασία (έστω με μια ελάσσονα εναλλακτική διαχείριση για τη βιοτεχνία) και τη συνολική ερμηνεία της για τη μετάβαση, με βάση αποκλειστικά την αγγλική περίπτωση. Πρόκειται για ένα εγχείρημα, το οποίο διεγείρει τις εντυπώσεις και δείχνει να πετυχαίνει το σκοπό του, ενώ έχει τη δυναμική να γίνει η βάση της θεωρητικής συμφωνίας, από ένα ευρύτερο πλαίσιο αναλυτών. Στη δική μου οπτική δείχνει να διαθέτει τη δυνατότητα της συναίρεσης του σχηματισμού του καπιταλισμού και του πλούτου, οι οποίοι ενώ αναπτύσσονται σε ένα εθνικό κράτος, πρόκειται, με τις ιδιότητες τους, να διαγράψουν την τροχιά της παγκόσμιας επέκτασης.

Μια αντίστροφη θεωρητική οδό επιλέγει ο I. Wallerstein⁴⁸ για να διερευνήσει τη φύση και τα χαρακτηριστικά της καπιταλιστικής μετάβασης. Η ανάλυση έχει πυκνή και πολύ πλούσια τεκμηρίωση, με πολύ συστηματικές, αν και επιλεκτικές, ιστορικές διερευνήσεις, για ένα μεγάλο μέρος των περιοχών της παγκόσμιας σφαίρας. Στο πεδίο της εννοιολόγησης του καπιταλισμού, είναι σαφές ότι ακολουθεί, με αποχρώσεις, τον προσδιορισμό του P. Sweezy. Η εμφάνιση και η επαρκής διάδοση του καπιταλισμού, με την έμφαση που αποδίδεται στις εμπορικές συναλλαγές, αποτελεί την εναρκτήρια φάση του παγκόσμιου συστήματος. Στην πραγματικότητα ο I. Wallerstein, στη θεμελίωση και τη βασική ιδέα του παγκόσμιου συστήματος, αναπαράγει τις κύριες διαστάσεις της θεώρησης του H. Pirenne. Από εκεί και πέρα το κρίσιμο πλαίσιο μετατοπίζεται στο πεδίο της δημιουργίας του παγκόσμιου συστήματος, το οποίο αντικαθιστά ή διαδέχεται τις αυτοκρατορίες και ενοποιείται από την ασύμμετρη επίδραση των ανισότιμων εμπορικών σχέσεων, μεταξύ του κέντρου (core) και των περιφερειών (περιφέρεια και ημί-περιφέρεια).⁴⁹

Η διανοητική κατασκευή του παγκόσμιου συστήματος είναι σίγουρα ενδιαφέρουσα, αλλά εμπεριέχει πολλές αιωρούμενες και ανατιολόγητες πλευρές, σχετικά με τη συγκρότησή της. Η διαδοχή του φαινομένου της αυτοκρατορίας από το παγκόσμιο σύστημα⁵⁰ δεν έχει την πραγματική βάση, την οποία αναδεικνύει ο αναλυτής και μάλιστα στην προσδιορισθείσα χρονική φάση. Ισχύει, ίσως, μόνο

⁴⁸ I. Wallerstein, *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. Studies in Social Discontinuity*, New York, Academic Press, 1974· I. Wallerstein, *The Modern World-System II. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600-1750*, New York, Academic Press, 1980· I. Wallerstein, *The Modern World-System III. The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730-1840s*. New York, Academic Press, 1989. Για μια ευρύτερη ανάλυση, βλ., το Παράρτημα Ι.

⁴⁹ ίδιο, σσ. σ. 87, 225 κ.ε., 301 κ.ε.· I. Wallerstein, *The Modern World-System II...*, σσ. 74 κ.ε., 128 κ.ε., 178.

⁵⁰ I. Wallerstein, *The Modern World-System...*, όπ.π., σ. 16.

για ορισμένες περιπτώσεις, από το δέκατο ένατο αιώνα, αλλά, κυρίως, από τα μέσα του εικοστού αιώνα.⁵¹ Επομένως, οι πραγματικότητες και οι συνέπειες της αυτοκρατορικής περιόδου προκαλούν τεράστια αμφιβολία ακόμη για τον εναρκτήριο ισχυρισμό του I. Wallerstein, ακόμη και για τα σύγχρονα νεωτερικά εθνικά κράτη. Εφόσον οι αυτοκρατορίες δεν αποδιάρθρωθηκαν στις περιόδους που ισχυρίζεται ο αναλυτής, τότε πάσχει και το βασικό διανόημα της εισαγωγής του παγκόσμιου συστήματος, με βασικό αγωγό τον καπιταλισμό, με την έννοια: της παραγωγής για τις κερδοφόρες εμπορευματικές ανταλλαγές.

Μάλλον συνέβη το αντίστροφο από αυτό που υποστηρίζει ο συγγραφέας. Ο καπιταλισμός αναπτυγμένος, πρωτοποριακά, σε μια χώρα που είχε ήδη το προνόμιο της παγκόσμιας αυτοκρατορίας (η βρετανική αυτοκρατορία), ανασυγκρότησε τις εμπορευματικές ανταλλαγές σε ευρεία κλίμακα σε ολόκληρο το προϋπάρχον κυριαρχικό πλαίσιο και στη συνέχεια γονιμοποιήθηκε ασύμμετρα, κάποτε με μικρότερη επιτυχία, στις λοιπές αυτοκρατορίες. Το εθνικό κράτος προφανώς είναι μια επινόηση της αστικής τάξης,⁵² αλλά δεν αναίρεσε αυτομάτως και αμέσως τις αυτοκρατορίες και ορισμένες από τις πραγματικότητες της αποικιοκρατίας, όπως τη δουλεία στο νότο των ΗΠΑ. Αντίθετα από τα λεγόμενα, μπορεί να είναι πιο βάσιμη η υπόθεση ότι στην αμερικανική περίπτωση, ο ήδη διαδεδομένος καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, μέσω του αυτοκρατορικού αγωγού (ως παράγοντας της αντίφασής του), αποδιάρθρωσε την κυριαρχία στη συγκριμένη κτήση και εν τέλει την αναίρεσε. Δεν αναίρεσε, ωστόσο, όλες τις διαστάσεις των αποικιοκρατικών απολιθωμάτων (όπως τη δουλεία), αλλά μετέθεσε κατά έναν αιώνα τη λύση της δεδομένης αντίφασής τους με τον καπιταλισμό. Το ερώτημα είναι αν μπορούσαν να συμβιώσουν περισσότερο, γεγονός που οφείλει να προβληματίσει και για την έννοια της «φύσης του καπιταλιστικού καταμερισμού της εργασίας» κατά τον I. Wallerstein.

Το υπόδειγμα του εθνικού κράτους είχε μάλλον ισχυρότερη σημασία για την αποδιάρθρωση του αποικιοκρατικού συστήματος και των ίδιων των αυτοκρατοριών, στις υποτελείς και αποικιοκρατούμενες περιοχές, παρά στα μητροπολιτικά κέντρα τους. Τα κινήματα της αυτοδιάθεσης των λαών, μετά την

⁵¹ Η βρετανική αυτοκρατορία επιζεί μέχρι τουλάχιστον το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (σε ορισμένες περιοχές αρκετά αργότερα), ενώ το Η.Β. διαθέτει τουλάχιστον εμπορικά και πολιτικά πλεονεκτήματα από την *Κοινοπολιτεία*. Η γαλλική αυτοκρατορία, αν και πιο αδύναμη από την αγγλική, συντηρείται μέχρι βαθιά τη μεταπολεμική εποχή, ενώ η ανεξαρτησία των αποικιών συνοδεύεται από τις προνομιακές ή τις *de facto* ιδιαίτερες, οικονομικές και πολιτικές σχέσεις τους με τη Γαλλία. Η ισπανική αυτοκρατορία διατηρήθηκε τουλάχιστον μέχρι το 19ο αιώνα και οι σχέσεις των πρώην αποικιών με την Ισπανία διατηρήθηκαν για πολύ περισσότερο. Η Πορτογαλία, μετά την αποδέσμευση της Βραζιλίας, διατήρησε μείζονες κτήσεις μέχρι το 1974 (Αγκόλα και Μοζαμβίκη) ή ακόμη ελάσσονες έως το τέλος του 20ου αιώνα (το Μακάο), διατηρώντας πλεονεκτήματα που άλλα κράτη (όπως η Ελλάδα) δεν είχαν ούτε στο ελάχιστο. Το Βέλγιο διατήρησε το Κογκό μέχρι το 1960. Η Ολλανδία διατήρησε την Ινδονησία, η οποία έχει πληθυσμό σήμερα πάνω από 260 εκατ. κατοίκους, μέχρι το 1945 (αναγνώρισε, μετά από πολεμικές συγκρούσεις, την ανεξαρτησία της, το 1949).

⁵² Στο ίδιο, σσ. 10, 355.

επίτευξη της ανεξαρτησίας, ενίσχυσαν μέχρι εξάντλησης την ιδέα του εθνικού κράτους, αλλά δεν αναίρεσαν τις ασύμμετρες εμπορευματικές συναλλαγές, που όμως οφείλουν να αποδοθούν στη δύναμη των πρωτοπόρων, έναντι των νεοεισερχομένων στο παίγνιο των καπιταλιστικών ευκαιριών. Κανένα από τα ξεχωριστά στοιχεία της διασκευής του παγκόσμιου συστήματος, σύμφωνα με τα προκείμενα, δεν είχε συνεπή επίδραση στην οικοδόμηση της διεθνούς πραγματικότητας, δηλαδή ανάλογη με την λογική του αναλυτή. Αν υπήρξαν μερικές αχνές επιβεβαιώσεις, αυτές είχαν το χαρακτήρα της εξαίρεσης.

Ακόμη περισσότερο από την οικοδόμηση του παγκόσμιου συστήματος έναντι της αυτοκρατορίας ή της απόλυτης σχέσης του εθνικού κράτους με την ολοκλήρωση του καπιταλισμού, μεγάλη πνευματική απόσταση και αμφιβολία δημιουργούν οι διαφορετικές εννοιολογήσεις του καπιταλιστικού καταμερισμού της εργασίας και η ενιαία σύμπλεξή τους: (Σύμφωνα με τη δική μας ανάγνωση) *Καπιταλιστικός είναι ο καταμερισμός της εργασίας στο κέντρο. Δεν είναι (ακριβώς ή δεν είναι εντελώς) καπιταλιστικός ο καταμερισμός της εργασίας στην περιφέρεια, αλλά εξυπηρετεί τον παγκόσμιο, δηλαδή τον καπιταλιστικό καταμερισμό της εργασίας. Συνεπώς, έτσι επιβεβαιώνεται ο παγκόσμιος καπιταλισμός.*⁵³ Αυτοί οι ισχυρισμοί είναι προβληματικοί και εμπεριέχουν όλες τις συνιστώσες που προτρέπουν για την αμφισβήτηση του διανοήματος. Μάλλον, η πιο συστηματική ανάγνωση των επιμέρους στοιχείων μάς επιβεβαιώνει ότι το διεθνές διασυνδεδεμένο σύστημα δεν είναι «παγκόσμιο», αλλά κατακερματισμένο, στο οποίο η υπαρκτή οικονομική εξάρτηση των φτωχότερων χωρών από τις εδραιωμένες καπιταλιστικές δυνάμεις ανασυνθέτει την εικόνα της παγκόσμιας κυριαρχίας. Το μείζον ερώτημα σε αυτό το ζήτημα είναι το ακόλουθο: είναι δυνατή η ανάπτυξη ενός απεξαρτημένου και ισότιμου καπιταλισμού στις εξαρτημένες χώρες; Μέχρι την προβολή μιας επαρκούς θεωρητικής απάντησης και μέχρι τη διασκευή μιας εναλλακτικής-εφικτής στρατηγικής για το αναπτυξιακό ζήτημα, αυτή η προσέγγιση θα έχει μόνο μειονεκτήματα, έναντι και των νεώτερων διανοητικών κατασκευών. Αυτές καλούν τις φτωχότερες χώρες να αντιγράψουν τις πρωτοπόρες, όσον αφορά στις βασικές δομές τους, προκειμένου να σταθούν ισότιμα στις συνθήκες της «παγκοσμιοποίησης». Αν δεν αποκτήσει μια αναθεωρημένη εκδοχή σύντομα, συνοδευόμενη και από μια εφικτή διέξοδο, η συγκεκριμένη διανοητική κατασκευή, εκτός από πάσχουσα στις σημερινές βασικές διαστάσεις της, θα φαίνεται και άγονη.

1.3 Απόψεις για τους καπιταλιστικούς διαφορισμούς

Πόσοι καπιταλισμοί υπάρχουν στο σύγχρονο κόσμο; Η σαφής απάντηση είναι δύσκολη ή και αδύνατη. Η σύγχρονη επιστημονική συζήτηση και αντιπαράθεση δεν παρουσιάζει θεωρητικές και μεθοδολογικές αναλογίες με τις κλασικές

⁵³ Στο ίδιο, σσ. 87, 126-127.

επεξεργασίες ή με τις σύγχρονες αντιπαραθέσεις για τη μετάβαση στο καπιταλισμό και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου παραγωγικού συστήματος. Η ανάλυση και οι εκτιμήσεις περί της ταξινόμησης των χωρών σε συγκεκριμένους τύπους είναι άχρονες, με το πρόσχημα της επίκαιρης διαχείρισης των δεδομένων. Υφέρπει βέβαια η ιστορία με τις πρόσφατες διαμορφώσεις των μετρήσιμων δεδομένων, που σε αρκετές περιπτώσεις επιλέγονται, ως δείκτες, με έντονους υποκειμενισμούς, σχετικά με τον καθορισμό των απαραίτητων-μετρήσιμων ενδείξεων, ώστε να είναι δυνατή οι ταξινόμηση των χωρών, στα επίσης υποκειμενικά επιλεγμένα μοντέλα του καπιταλισμού. Η ασάφεια, παρά τις τεχνικές δυσκολίες της, για τις ιστορικές διαδρομές της διαμόρφωσης των εθνικών καπιταλισμών είναι, ταυτόχρονα, ένας σκαιώδης μηχανισμός συγκάλυψης των ασύμμετρων αλληλεπιδράσεων και του γεγονότος, ότι κάποιες χώρες προηγούνται και κάποιες παρακολουθούν τις ατραπούς των πρωτοπόρων. Στην θέση της προηγούμενης ιστορικής διαφοράς τοποθετείται, ως υποκατάστατο σαν να είναι το απόλυτο σημείο της σύγκρισης, η έννοια του προτύπου κάθε ξεχωριστής ομάδας χωρών. Το πρότυπο είναι μια χώρα, γεγονός το οποίο αποκρύπτει ότι κατέστη πρότυπο, επειδή τήν ευνόησε ή τήν καθόρισε μια συγκεκριμένη σειρά γεγονότων και διαδικασιών, που τήν επέβαλαν στην πρωτοπορία. Ακόμη, ωστόσο, και με αυτήν την παρακαμπτήριο της διευκόλυνσης της συγχρονικής ανάλυσης, έχει ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε σύντομα ορισμένες θέσεις των προαναφερθεισών θεωριών.

Οι P.A. Hall και D. Soskice⁵⁴ μας εισαγάγουν, στην αρχή του εικοστού πρώτου αιώνα, σε ένα θεμελιώδη διαχωρισμό, δηλαδή στις Φιλελεύθερες Οικονομίες της Αγοράς (Liberal Market Economies-L.M.E.), και τις Συντονισμένες Οικονομίες της Αγοράς (Coordinated Market Economies-C.M.E.). Αυτή είναι η πιο διαδεδομένη σύγχρονη εκδοχή, από τη χορεία των προκείμενων απόψεων, η οποία κατατάσσει την Ελλάδα σε μια ιδιαίτερη, με το ίχνος της εκτίμησης ότι αποτελεί μια μειονεκτούσα, ομάδα καπιταλιστικών χωρών. Το φιλελεύθερο μοντέλο καπιταλισμού έχει κέντρο εμφάνισης κυρίως τις ΗΠΑ και τη Μ. Βρετανία, μαζί με τις χώρες της Κοινοπολιτείας και την Ιρλανδία. Οι οικονομίες αυτές βασίζονται στην αγορά, για τον συντονισμό των προσπαθειών τόσο στο πεδίο της χρηματοδότησης όσο και στο πεδίο των βιομηχανικών σχέσεων.⁵⁵ Το μείζον μέρος των απασχολούμενων είναι μισθωτοί, ενώ σημαντικές είναι οι εσοδηματικές διαφορές. Το συντονισμένο υπόδειγμα καπιταλισμού, που έχει στον πυρήνα του τη Γερμανία, την οποία ακολουθούν ορισμένες χώρες της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης (Ελβετία, Ολλανδία, Βέλγιο, Σουηδία, Νορβηγία, Δανία, Φιλανδία και Αυστρία), μαζί με την Ιαπωνία και τη Νότια Κορέα, παρά το γεγονός ότι οι τελευταίες βασίζονται στην πρωτοκαθεδρία των επιχειρηματικών ομίλων. Το συντονισμένο υπόδειγμα συνδυάζεται με τον αυξημένο ρόλο της

⁵⁴ P.A. Hall, D. Soskice, "An Introduction to Varieties of Capitalism", P.A. Hall, D. Soskice (eds.), *Varieties of Capitalism*, Oxford, Oxford University Press, 2001, σσ. 2-68.

⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 19.

σοσιαλδημοκρατίας, την επιβλητική θέση των πολιτικών και κοινωνικών θεσμών στην οικονομική εξέλιξη και τη σταδιακή ανάπτυξη των καινοτομιών στους υπάρχοντες κλάδους, ενώ χαρακτηρίζεται περισσότερο (από την ανάδυση) από τη φθίνουσα εξέλιξη σημαντικών οικονομικών κλάδων. Οι μεσογειακές χώρες (μεταξύ των οποίων η Ελλάδα, αλλά και η Γαλλία, η Ισπανία, η Ιταλία, η Πορτογαλία ή ακόμη και η Τουρκία) μάλλον αναγνωρίζονται ως ενδιάμεσες περιπτώσεις ανάμεσα στο φιλελεύθερο και το συντονισμένο υπόδειγμα καπιταλισμού. Οι συγγραφείς έχουν την αμφιβολία αν αυτό το υπόδειγμα συνιστά έναν ιδιαίτερο τύπο «μεσογειακού» καπιταλισμού, καθώς έχουν και κοινές ιδιαιτερότητες, όπως ο ευρύς αγροτικός τομέας, οι κρατικές παρεμβάσεις και οι ιδιαίτερες ρυθμίσεις στο πεδίο της χρηματοδότησης των επιχειρήσεων, αλλά και οι μάλλον φιλελεύθεροι διακανονισμοί στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων.⁵⁶ Η προτίμηση των συγγραφέων είναι προφανώς το φιλελεύθερο υπόδειγμα και, ίσως, να εκφράζουν την ανάγκη για την προσαρμογή των λοιπών από τις προκείμενες χώρες, οι οποίες δεν ανήκουν σήμερα σε αυτή την ομαδοποίηση.

Η V.A. Schmidt, ένα χρόνο μετά από την έκδοση της προηγούμενης μελέτης, μάς ενημερώνει για την σημερινή κατάσταση των καπιταλιστικών χωρών. Η άποψη της V.A. Schmidt μοιάζει να έχει παρόμοια λογική με τις απόψεις των P.A. Hall και D. Soskice, αλλά απομακρύνεται από την απόλυτη διπολικότητα των μοντέλων του καπιταλισμού.⁵⁷ Η αναλύτρια διακρίνει τρία κυρίως μοντέλα στον ευρωπαϊκό καπιταλισμό. Αυτά είναι ο καπιταλισμός της αγοράς (στο Η.Β.), ο διευθυνόμενος (με βάση το γερμανικό μοντέλο) και ο κρατικός καπιταλισμός (με βάση το γαλλικό μοντέλο κρατικού παρεμβατισμού).

Για τον B. Amable (2003)⁵⁸ ο καπιταλισμός διακρίνεται σε πέντε τύπους. Αυτή η εκδοχή των αναλύσεων περιλαμβάνει έναν τύπο καπιταλισμού, που προσδιορίζεται αμέσως ως μεσογειακός, ενώ αυτός περιλαμβάνει ρητά και την Ελλάδα. Οι υπόλοιποι τύποι καπιταλισμού είναι ο καπιταλισμός της αγοράς (κυρίως στις αγγλοσαξονικές χώρες), ο σοσιαλδημοκρατικός (στις σκανδιναβικές χώρες), ο ασιατικός (για την Ιαπωνία και την Ν. Κορέα) και ο καπιταλισμός της ηπειρωτικής Ευρώπης (Amable, 2000,⁵⁹ 2003). Η ανάλυση αυτή δείχνει πιο πλουραλιστική και λιγότερο απόλυτη, ενώ προσλαμβάνει αρκετές εθνικές διαφορές, μέσω της ανάλυσης πλήθους εμπειρικών δεδομένων. Ιδίως η ανάδειξη του μεσογειακού καπιταλισμού θεμελιώνει μια πιο άρτια κατανομή του σημερινού οικονομικού κόσμου και των κοινωνιών της Νότιας Ευρώπης.⁶⁰

Δεν θα κρύψω τη γνώμη μου για το σύνολο αυτών των προσεγγίσεων, αν και αυτή ισχύει με αποχρώσεις για την άποψη του B. Amable. Οι αναλύσεις αυτές

⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 21.

⁵⁷ V.A. Schmidt, *The Futures of European Capitalism*, Oxford, Oxford University Press, 2002.

⁵⁸ B. Amable, *The Diversity of Modern Capitalism*, Oxford, Oxford University Press, 2003.

⁵⁹ B. Amable, "Institutional Complementarity and Diversity of Social Systems of Innovation and Production", *Review of International Political Economy*, Vol. 7, No. 4, 2000, σσ. 645-687.

⁶⁰ Πβ., C. Crouch, "Models of Capitalism", *New Political Economy*, Vol. 10, No. 4 (December), 2005, σσ. 439-456.

προασπίζονται επιθετικά το φιλελεύθερο υπόδειγμα των σύγχρονων αγγλοσαξονικών ή κατ' άλλους αγγλόφωνων χωρών (οι ΗΠΑ, το ΗΒ και οι πρώην βρετανικές κτήσεις), το οποίο σταδιακά επικρατεί από το τέλος της δεκαετίας του '70, ως το αποδοτικότερο και επομένως εκείνο το πρότυπο που οφείλουν να ακολουθήσουν όλες οι υπόλοιπες χώρες, οι οποίες κρίνεται πως δεν έχουν τον ίδιο δυναμισμό με τον άκρατο φιλελευθερισμό. Στην ουσία αντιπροσωπεύουν μια δύσκαμπτη (μπορεί και απολογητική στάση), με, ταυτόχρονη, τη συνύπαρξη της ιδεολογίας που προσποιείται την ουδέτερη επιστήμη και την ισχυρή τεκμηρίωση (για τους υποκειμενικά επιλεγμένους δείκτες), η οποία δεν αποστασιοποιείται, σε καμιά περίπτωση, από τις ορίζουσες της ισχυρότερης ιδεολογικής δέσμευσης.

Είναι ένα πρόσθετο και σημαντικό στοιχείο, πως αυτές οι αναλύσεις και συζητήσεις εμφανίζονται όταν ολοκληρώνονται οι διαδικασίες της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης, στο πλαίσιο της Ε.Ε. Σημειώνουμε πως η Βρετανία παρέμεινε εκτός της ζώνης του ευρώ, διατηρώντας το εθνικό της νόμισμα, ενώ η Ιρλανδία έγινε από την πρώτη στιγμή μέλος της ευρωζώνης. Σήμερα έχουν περάσει δέκα έξι χρόνια από την εισαγωγή κοινού ευρωπαϊκού νομίσματος και αυτή η διαδικασία αποτέλεσε την κορύφωση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Ταυτόχρονα μπορεί να συνεκτιμηθεί η αντοχή της συγκεκριμένης μορφής ολοκλήρωσης, μετά από την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης και της εκτύλιξης των προβλημάτων της δημοσιονομικής διαχείρισης σε αρκετές χώρες. Από τη σύντομη επισκόπηση, μπορούμε με βεβαιότητα να ισχυριστούμε ότι το φιλελεύθερο υπόδειγμα του άκρατου καπιταλισμού δεν άντεξε στις ιστορικές δοκιμασίες, από οποιαδήποτε πλευρά και αν αντιμετωπιστεί η σχέση του με τις διαδικασίες στην Ευρώπη. Η Ιρλανδία, παρά τα αλματώδη οικονομικά επιτεύγματά της μέχρι το 2007, αντιμετώπισε σφοδρό συγκλονισμό του τραπεζικού της συστήματος, μετά την κρίση του 2007-8, και μια απίστευτη διεύρυνση του ελλείμματος του κρατικού προϋπολογισμού, λόγω της στήριξης του τραπεζικού συστήματος από το δημόσιο ταμείο. Η Ιρλανδία εισήλθε σε προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής και έτυχε δανειακής στήριξης από τους ευρωπαϊκούς θεσμούς, συνοδευόμενη από το σχετικό μνημόνιο. Το Η.Β. απεκόμισε κάποια προσωρινά οφέλη από τη διατήρησή του εκτός της ζώνης του ευρώ, αλλά η οικονομική κρίση έπληξε σοβαρά την οικονομία του. Άσκησε σε ένα βαθμό επεκτατική δημοσιονομική και νομισματική πολιτική και με αυτό τον τρόπο συγκράτησε την ανεργία και τις περαιτέρω αρνητικές συνέπειες της κρίσης. Είναι σίγουρο, ότι η οικονομική δύναμη του Η.Β. στο πλαίσιο της Ε.Ε. περιορίστηκε σταδιακά και αυτό το γεγονός είναι καθοριστικό για την απόφαση της χώρας (μέσω του γνωστού δημοψηφίσματος), να εγκαταλείψει την Ε.Ε. και να ακολουθήσει αυτόνομη πορεία. Η αντανάκλαση αυτού του γεγονότος είναι η παράλληλη εξέλιξη της Γερμανίας, η οποία επικράτησε οικονομικά και σε επίπεδο πολιτικής δύναμης στους ευρωπαϊκούς θεσμούς. Η Οικονομική και Νομισματική Ένωση ευνόησε ιδιαιτέρως τη θέση της, ενώ η κρίση επηρέασε ελάχιστα τη συγκεκριμένη χώρα. Η προεξάρχουσα οικονομική θέση της την τροφοδότησε με

επιπλέον επιρροή επί των χωρών της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης. Η συνδυασμένη οικονομική και πολιτική δύναμή της μετέβαλαν τη Γερμανία σε πολύ ισχυρό παράγοντα για να επιβάλλει επιθυμητές ή να αποτρέπει μη-αρεστές αποφάσεις, στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών θεσμών. Παράλληλα, η Γαλλία ήταν και παραμένει σε ρόλο κρίσιμου παράγοντα για τους ευρωπαϊκούς θεσμούς, ενώ οι κλονισμοί της κρίσης δεν είχαν μακροπρόθεσμες συνέπειες για την οικονομία της. Από τις γενικές διακυμάνσεις, κατά τις οποίες ορισμένες χώρες υποχωρούσαν σε δυσκολότερη θέση ή σημαντικά χαμηλότερο επίπεδο (Ελλάδα, Πορτογαλία, Ιρλανδία, Κύπρος, Ισπανία, Ιταλία), και παρά το υψηλό δημόσιο χρέος της, το αποτέλεσμα για τη Γαλλία ήταν μάλλον ουδέτερο, γεγονός που της εξασφάλιζε τη θέση του παράγοντα της εξισορρόπησης των πολιτικών συσχετισμών στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ιδίως μετά την απόφαση της εξόδου του Η.Β. Η Ιταλία και η Ισπανία αντιμετωπίζουν ακόμη κλονισμούς, οι οποίοι αποτυπώνονται και στους πολιτικούς συσχετισμούς.

Εκτός της Ε.Ε., οι Η.Π.Α. και η Ιαπωνία, μετά την κρίση του 2007-8, ακολούθησαν πολιτική εκτεταμένης δημόσιας χρηματοδότησης της οικονομίας με έκδοση νομισματικής μάζας, επιβάρυναν με απίστευτο τρόπο το δημόσιο χρέος τους και ιδίως οι Η.Π.Α. στήριξαν με δημόσιους πόρους τον τραπεζικό τομέα και άλλες εμβληματικές ιδιωτικές επιχειρήσεις. Με αυτόν τρόπο αντιμετώπισαν τις πιέσεις της ανεργίας και ταυτόχρονα σταθεροποίησαν την οικονομία. Χωρίς αυτές οι δράσεις να αποτελούν μια οριστική αναίρεση του νέο-φιλελεύθερου δόγματος της οικονομικής πολιτικής, είναι οι σημάνσεις της ανακοπής του δυναμισμού του, καθώς ήταν σαφές ότι συνέβαλε στη δημιουργία της κρίσης, ενώ δεν μπόρεσε με τα εργαλεία του να την αναστείλει με ορατό τρόπο. Στο τέλος, μετά την ολοκλήρωση ενός ευρέως χρονικού κύκλου, οι Η.Π.Α. και η Ιαπωνία είναι ακόμη οι πιο πρωτοπόρες και ισχυρές οικονομικές δυνάμεις του σύγχρονου κόσμου (πρώτη και τρίτη οικονομική δύναμη αντιστοίχως), ενώ η Γερμανία εδραιώνεται ως η ισχυρότερη οικονομική και πολιτική δύναμη της Ε.Ε.

Η αποτίμηση των δεδομένων στο πλαίσιο των συσχετισμών της οικονομικής και της πολιτικής δύναμης υποδεικνύει ότι κατά τύπον και κατ' ουσίαν το φιλελεύθερο υπόδειγμα του άκρατου καπιταλισμού έχει αποτύχει στην Ευρώπη, ενώ έχει υποστεί στρατηγικού χαρακτήρα αναδιπλώσεις στις Η.Π.Α., με την υιοθέτηση «κεϋνσιανού» τύπου κρατικών παρεμβάσεων στην οικονομία. Οι εκτιμήσεις και οι προβλέψεις των P.A. Hall και D. Soskice ή της V.A. Schmidt για τις αρετές και το δυναμισμό του φιλελεύθερου καπιταλισμού έχουν πλήρως αστοχήσει. Αν δεν καταχωρίσουμε αυτές τις προσεγγίσεις σε κάποια περίεργη μορφή ιδεολογικής ή πολιτικής (απολογητικής) στάσης, τότε οι αναλύσεις τους απλώς βασιζόταν στην ορμή των βεβαιιοτήτων από τα θετικά οικονομικά αποτελέσματα στις Η.Π.Α., το Η.Β. και την Ιρλανδία. Οι απόψεις τους, καθώς αστόχησαν, έχουν κάποια σημασία για την ιστορία της κατασκευής των διανοημάτων που, παρά τις φιλόδοξες προοπτικές τους, δεν αντέχουν στη δοκιμασία του χρόνου.

1.4 Εκτιμήσεις για τον ελληνικό καπιταλισμό

Στην πρώτη δημοσιευμένη ανάλυσή μου περί της δομής της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας αναδεικνύεται η καίρια σημασία του παραδοσιακού μικροαστικού φαινομένου. Η ελληνική κοινωνία περισσότερο από όλες τις αναπτυγμένες κοινωνίες, με εξαίρεση μόνο τη Δημοκρατία της Κορέας (Ν. Κορέα),⁶¹ στηρίζεται στην εξέλιξη, την ανθεκτική παρουσία και την αναπαραγωγή, τη μεταπολεμική εποχή (με φθίνουσα αναλογική εξέλιξη μετά το 1981), της μικρής ιδιοκτησίας, της μικρής παραγωγής και της αυτοαπασχόλησης, τόσο στον αγροτικό τομέα (αρχικώς) όσο και στην δευτερογενή παραγωγή ή τις υπηρεσίες. Με τη δημοσίευση του έργου μου: *Προλεγόμενα στη Θεωρία της Ελληνικής Κοινωνικής Δομής*,⁶² η θεωρητική αναζήτηση αποκτά νέους προσανατολισμούς⁶³ και μάλλον

⁶¹ Υπάρχουν αναλογίες και σε άλλες χώρες του σύγχρονου κόσμου, αλλά η διανομή της ατομικής ευημερίας των λαών τους παρουσιάζει μεγάλη απόσταση από την Ελλάδα και τη Ν. Κορέα. Τέτοιες αναλογίες εμφανίζει η Βραζιλία και το Μεξικό. Κοντινές, αλλά με σημαντικές διαφορές των μεγεθών και των τάσεων με την Ελλάδα και τη Ν. Κορέα, είναι χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου (η Πορτογαλία, η Τουρκία -με ερωτήματα ως προς την ατομική ευημερία-, η Ιταλία-με αμφιβολίες για την ευστάθεια των μετρήσεων) και ορισμένες χώρες της Λατινικής Αμερικής (π.χ. η Χιλή, η Αργεντινή-με αίσθηση περί των μετρήσεων μόνο στα μητροπολιτικά κέντρα). Ορισμένες χώρες, ιδίως της Νότιας και Ανατολικής Ασίας (Ινδονησία και Ταϊλάνδη), που εμφανίζουν πολύ διευρυμένη αναλογία αυτοαπασχολούμενων και συμβοηθούντων μελών της οικογένειας, δημιουργούν την εντύπωση, ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού (ακόμη και του εξαιρετικά σφριγηλού) πραγματοποιείται με τη μορφή των νησίδων μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, στο οποίο φαίνεται να επικρατεί ένας οικογενειακός τρόπος παραγωγής και απασχόλησης (ακόμη και αν αυτό φθίνει). Βλ., Α.Ν. Λύτρας, *Η Μισθωτή Εργασία στην Κοινωνική Οργάνωση*, Αθήνα, Παπαζήση, 2016.

⁶² Α.Ν. Λύτρας, *Προλεγόμενα στη Θεωρία της Ελληνικής Κοινωνικής Δομής*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1993.

⁶³ Η ενθυλάκωση αυτών των προσανατολισμών έγινε προϊόντος του χρόνου αρκετά ευρεία. Υποδεικνύεται από την ενσωμάτωση της σχετικής συζήτησης σε πολλούς από τους ερευνητές ειδικών ή γενικών όψεων της ελληνικής κοινωνίας. Σταχυολογώ ορισμένες πολύ τιμητικές αναφορές στο συγκεκριμένη ανάλυση, ακόμη και όταν συνοδεύονται από κριτικές διαφοροποιήσεις ή, έστω, κατευθύνονται σε πληροφοριακές υποστηρίξεις του έργου τους: Θ. Αλεξίου, «Η διαστρωμάτωση της μισθωτής εργασίας και το κοινωνικό υποκείμενο. Κριτική στις νεομαρξιστικές και νεοβεμπεριανές προσεγγίσεις», [MAXΩME] Γ. Τόλιος (επιμ.), *Ταξική Διάρθρωση της Ελληνικής Κοινωνίας. Ταξική συνείδηση και πολιτική διαπάλη*, Αθήνα, Ταξιδευτής, 2015, σσ. 70-90· Β. Αρανίτου, *Το Μικρό Εμπόριο στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2006· Β. Αρανίτου, «Μεσαία στρώματα της πόλης, διαδικασίες καταστροφής και δημιουργίας στην Ελλάδα την περίοδο των μνημονίων», [MAXΩME] Γ. Τόλιος (επιμ.), *Ταξική Διάρθρωση της Ελληνικής Κοινωνίας. Ταξική συνείδηση και πολιτική διαπάλη*, Αθήνα, Ταξιδευτής, 2015, σσ. 190-206· Α. Arvaniti and B.D. Joseph, "Variation in voiced stop prenasalization in Greek", *Glossologia*, 11, Vol. 12, 2000, σσ. 113-166, https://scholar.google.gr/citations?view_op=view_citation&hl=el&user=2y81xAkAAAAAJ&citation_for_view=2y81xAkAAAAAJ:ufrVoPGSRksC· Α. Arvaniti and B.D. Joseph, "Evidence from Rembetika and Folk Songs", *Early Modern Greek/bdg/*, <http://idiomucsd.edu/~arvaniti/Arvaniti&Joseph2003.pdf>· Δ. Δασκαλάκης, *Βιομηχανική Κοινωνιολογία*, Αθήνα, Σάκκουλας, 2009· Δ. Δασκαλάκης, *Βιομηχανικές Σχέσεις*, Αθήνα, Σάκκουλας, 2009· Δ. Δασκαλάκης, *Εισαγωγή στη Σύγχρονη Κοινωνιολογία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2009· S.M. Koniordos, *Towards a Sociology of Artisans: Continuities and*

Discontinuities in Comparative Respective, 2001, Ashgate Pub· E. Kourliouros, “Planning industrial location in Greater Athens:”, *European Planning Studies*, 1997· E. Kourliouros, G. Korres, M. Marmaras, G. Tsobanoglou, “Peripheral regions in duress: Planning deficiencies and counter-social capital impediments of local development in rural Greek areas”, *European Planning Studies*, 1998· T. Κωστόπουλος, *Τοπική Κοινωνία και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2010· Α. Ματής, Β. Δρακόπουλος, *Η Αγροτική Απασχόληση στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΙΣΤΑΜΕ Ανδρέας Παπανδρέου, 1998· Α. Μοσχονάς, *Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση*, Αθήνα, Τυποθήτω-Γιώργος Δαρδανός, 2003· Γ. Οικονομάκης Γ. Ζησιμόπουλος Δ. Κατσορίδας Γ. Κολλιάς Γ. Κρητικίδης, *Η ταξική διάρθρωση και η θέση της εργατικής τάξης στην ελληνική κοινωνία*, ΙΝΕ ΓΣΕΕ, 2015, <http://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2016/07/MELETH-41.pdf>· Σ. Σακελλαρόπουλος, *Κρίση και Κοινωνική Διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21^{ου} Αιώνα*, Αθήνα, Τόπος, 2014· S. Sakellaropoulos, “The Class Structure of Society in the Republic of Cyprus”, *The Cyprus Review* (Vol 29, 2017), σσ. 159-182· S.-S. Spiliotis, *Transterritorialität und nationale Abgrenzung: Konstitutionsprozesse der -der modernen Gesellschaft*, 2 Bde., Frankfurt 1993· Στεργιούλης, Ε. Α., *Η ελληνική αστυνομία κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης, 1975-1995*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2001· I. Theodoropoulou, *Sociolinguistics of Style and Social Class in Contemporary Athens*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Co., 2014· E. Tsatsanis, “The Social Determinants of Ideology: The Case of Neoliberalism in Southern Europe”, *Critical Sociology*, March 2009, 35, pp.199-223· I. Theodoropoulou, *Sociolinguistics of Style and Social Class in Contemporary Athens*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Co., 2014· A. Halkias, *The Empty Cradle of Democracy*, Duke University Press, 2004 [Α. Χαλκιά, *Το Άδειο Λίκνο της δημοκρατίας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2007]. Είναι ενδιαφέρουσα η παρατήρηση διδακτορικών διατριβών εδώ και είκοσι πέντε χρόνια χρόνια στην Ελλάδα και το εξωτερικό που έδειξαν ενδιαφέρον για τις εργασίες μου για την ελληνική κοινωνία και ιδίως για τα *Προλεγόμενα* (αλλά και για τις *Αναλύσεις περί Κοινωνικής Δομής* ή τη *Μικρό-Αστική Λειτουργία και Οργάνωση*). Σημειώνω ορισμένες (εξαιρώ εκείνες στις οποίες ήμουν επιβλέπων ή συμμετείχα στην εξεταστική επιτροπή-και είναι πολλές και σημαντικές): I. Charalampous, *Business Crime in Greece: Employment Offences in third sector companies*, A thesis submitted to Middlesex University in partial fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, School of Health and Social Science, Middlesex University, July 2012· M. Κανταράκη, *Γυναίκες και Εργασιακές Σχέσεις στη Βιομηχανική Υφαντουργία. Επιδράσεις στην Ταξική Διαμόρφωση*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Πάντειον Πανεπιστήμιο, 2001· M. Κόνιαρη, *Δόμηση και Άσκηση της Γραφειοκρατικής Εξουσίας*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Πάντειον Πανεπιστήμιο, 2005, www.scribd.com/doc/77574057/Δόμηση-και-άσκηση-γραφειοκρατικής-Εξουσίας#scribd· Χρ. Λάσκος, *Η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Θεωρητικές Τάσεις και Θεμελίωση*, Διδακτορική Διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη, 2006· Γ.Κ. Μικρός, *Κοινωνιογλωσσολογική Προσέγγιση Φωνολογικών Προβλημάτων της Νέας Ελληνικής*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Γλωσσολογίας, Αθήνα, 1999· P.P. Nassis, *Analysis of Sports Policy in Greece, through a Strategic Relations Perspective 1980-93*, Doctoral Thesis, Loughborough University of Technology, Loughborough, 1994· Αθ. Τσακίρης, *Ο συνδικαλισμός των εργαζομένων στις τράπεζες στην Ελλάδα (1974-1993)*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Δημόσιας Διοίκησης, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία», Αθήνα, 2006. Είναι, πέραν κάθε σχολιασμού, ενδιαφέρον και τιμητικό για τον γράφοντα, πως ιδίως τα τελευταία χρόνια διευρύνεται η επικέντρωση στη συγκεκριμένη συζήτηση σε διδακτορικά στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Πλέον παρατηρώ ότι συμπεριλαμβάνονται ακόμη και ιδιαίτερα εδάφια για τις απόψεις που έχω διατυπώσει εδώ και αρκετά χρόνια ή σχετικά πρόσφατα για την ελληνική κοινωνική δομή. Είναι απαραίτητο να κάνω μερικά σύντομα διαπιστωτικά σχόλια για αυτές τις διατριβές: Ο Α. Δαρόπουλος (=Διαφοροποιήσεις στις στάσεις μελών της μεσαίας τάξης σε σχέση με

αιφνιδιάζει τους βασικούς συνομιλητές της θεωρητικής συζήτησης, οι οποίοι, αν και ήσαν συνήθως έντονα κριτικοί απέναντι σε ανάλογοι αντικειμένου δοκίμια, έμειναν ενεοί. Μέχρι τότε οι σχετικές μελέτες στην Ελλάδα βρίσκονταν σε μια περίεργη και ανεξήγητη ασάφεια, σε σχέση με την αποτύπωση της πραγματικότητας της κοινωνικής οργάνωσης και δομής στη χώρα. Υπήρχαν αρκετές αναλύσεις, οι οποίες διέκριναν ουσιαστικά προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας, αλλά ελάχιστες ανεδείκνυαν θετικές όψεις ή αρετές της συγκεκριμένης κοινωνικής οργάνωσης. Πολλές διαφορετικές απεικονίσεις της κοινωνικής δομής είχαν εκφραστεί, είτε ως «υπερμεγέθεις» εστιάσεις επιμέρους στοιχείων και οργανωτικών μορφών, που μάλλον πλαγίως ετύγχαναν γενίκευσης είτε ως ιστορικές διαδικασίες, που στη συνέχεια τονίζονταν σαν να ήταν παντοτινές, είτε ως περίπου αυτοτελείς μεταφορές θεωρητικών σχημάτων και στερεοτύπων είτε ως εμμονές για την ανάδειξη ορισμένων κοινωνικών υποκειμένων. Οι περισσότερες από τις αναφερόμενες προσεγγίσεις αγνοούσαν ή παρέκαμπταν τις προφανείς δομές και μερικές ευρείες κοινωνικές ομάδες. Σαν από μια κοινή απόφαση, αλλά με εντελώς διάφορη ερευνητική στρατηγική, οι αναλυτές έδειχναν να νοιάζονται για να θεμελιώσουν ένα προσωπικό διανόημα ή να επιβεβαιώσουν την οπτική μιας πολιτικής παράταξης, σχετικά με τον χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας, τον προσδιορισμό της δομής της και τη θέση ή το ρόλο των διακριτών κοινωνικών ομάδων.

Η μελέτη, η οποία αποτύπωνε, κατά τη γνώμη μου, αυθεντικά τα χαρακτηριστικά και τις κατανομές των κοινωνικών ομάδων στον αγροτικό χώρο, ήταν το έργο του Κ. Βεργόπουλου: *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα*.⁶⁴ Η ανάλυση αναγνώριζε ότι ο σχηματισμός των μικρών ιδιοκτησιών και αγροτικών εκμεταλλεύσεων πραγματοποιείται την περίοδο της κυριαρχίας των καπιταλιστικών σχέσεων και επομένως οι αγρότες και οι κοινωνικές δομές της υπαίθρου δεν έχουν προκαπιταλιστική προέλευση. Παρά την αυθεντική αποτύπωση της κοινωνικής δομής, η θεωρητική εκτίμηση, η οποία εκκινεί από τη

την εκπαίδευση, Διδακτορική Διατριβή, Βόλος, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2013) αφιερώνει ένα πλήρες εδάφιο αφιερωμένο στο έργο μου. Ο S. Themelis (=Social Change and Education in Greece, New York, Palgrave Macmillan, 2013, Copyright material from www.palgraveconnect.com-licensed to npg-Palgrave Connect-2016-04-16, <http://www.palgraveconnect.com/pc/doi/finder/view/10.1057/9781137108616.0021>), χρησιμοποιεί ως πληροφοριακή πηγή τα *Προλεγόμενα*. Η D. Kotouza [=Surplus Citizens. Struggles in the Greek Crisis, 2010-2014, PhD Thesis, Kent, University of Kent, 2015 (September), <https://kar.kent.ac.uk/55614/1/162Kotouza%20D%20Surplus%20Citizens.pdf>] χρησιμοποιεί πολλές αναφορές στα έργα μου (*Προλεγόμενα...* και *Μικρό-Αστική Λειτουργία...*) και εκφράζει την κριτική της για την άποψη περί της αστικής τάξης. Η E. Gaitanou (=Forms and Characteristics of the Social Movement in Greece in the Context of the Economic and Political Crisis, PhD, Department of European and International Studies, King's College London, 2016) αφιερώνει ένα μεγάλο μέρος της διατριβής στις θεωρητικές αναλύσεις και θέσεις μου (από τα *Προλεγόμενα* και από τις *Αναλύσεις περί Κοινωνικής Δομής*), ενώ παραθέτει και αποσπάσματα των γραφομένων (από τα *Προλεγόμενα*).

⁶⁴ Κ. Βεργόπουλος, *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1975.

θεωρία του *Περιφερειακού Καπιταλισμού*, χαλάρωνε την προηγούμενη συμφωνία μου για τη διαχείριση των πραγματολογικών δεδομένων. Η μετονομασία, ιδίως, των μικροϊδιοκτητών-αγροτών σε *οιωνεί εργάτες* ήταν μεν σαφώς αντιληπτή (σύμφωνα με τις διανοητικές ορίζουσες του προαναφερθέντος θεωρητικού σχήματος), αλλά δύσκολα αποδεκτή από άλλες θεωρητικές αναλύσεις στο ευρύ πλαίσιο της συστηματικής συζήτησης. Στην οπτική μου, το θεωρητικό φιλτράρισμα θόλωνε την εικόνα της πραγματικότητας. Η θεωρητική απεικόνιση μετέβαλε σε εξωπραγματική τη ρεαλιστική αποτύπωση της αγροτικής δομής, ενώ σίγουρα θα θύμιζε στους υποψιασμένους αναγνώστες έντονα τη λενινιστική εννοιολόγηση των νάνο-καλλιεργητών της προεπαναστατικής Ρωσίας (τούς προσδιορίζει ως «μισοπρολετάριους»).

Η κριτική, η οποία ασκήθηκε από τον Ν. Μουζέλη, διά του έργου του: *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης*,⁶⁵ στην προκείμενη αντίληψη και προσέγγιση του Κ. Βεργόπουλου, αφορούσε τόσο στον οικουμενικό χαρακτήρα της θεώρησης όσο και το γεγονός ότι η ανάλυση έδινε την εντύπωση της αντιμετώπισης του ελληνικού αγροτικού ζητήματος, ως ανάλογου με τις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού. Ο Ν. Μουζέλης θεωρεί ότι το ελληνικό πρόβλημα συνοψίζεται σε δύο παράλληλα θέματα, τα οποία αφορούν στη δυσαρμονία των σχέσεων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της απλής ή μικρής εμπορευματικής παραγωγής, που επικρατεί στη γεωργία και τη βιοτεχνία. Παρατηρείται, αφενός, μια μονόπλευρη μεταφορά πόρων από την απλή εμπορευματική παραγωγή προς τον καπιταλιστικό τομέα. Διαπιστώνεται, αφετέρου, πως ο καπιταλιστικός τομέας έχει ισχυρές διασυνδέσεις με τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες και για αυτό τα κέρδη του μεταφέρονται στο εξωτερικό.⁶⁶ Οι επισημάνσεις αυτές είναι σίγουρα συζητήσιμες. Είναι ταυτόχρονα και ιδιαιτέρως δύσκαμπτες, καθώς διευκολύνουν μόνο αρνητικούς αυτοματισμούς της σκέψης του αναγνώστη της συγκεκριμένης μελέτης, με ενδεχόμενες συνεπαγωγές ότι η οικονομία στην ελληνική κοινωνική οργάνωση είναι προβληματική και για αυτό η χώρα συνοδεύεται από παθογένειες στην πολιτική και πολιτειακή οργάνωσή της (πελατειακές σχέσεις, ιδιοτέλειες στην διαχείριση της εξουσίας, στρατιωτικές παρεμβάσεις, έλλειψη ιδεολογίας ή παλινωδίες στον στρατηγικό προσανατολισμό της χώρας), όπως επιχειρείται να υποδειχθεί με τα πολλά, ιστορικού χαρακτήρα, σχόλια. Αυτό που δεν επέτρεπε οποιοδήποτε πεδίο συγκατάνευσης ή πολύ περισσότερο συμφωνίας ήταν, πως κάθε κοινωνία που δεν έμοιαζε με την τελική συγκρότηση των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών, ήταν καταδικασμένη να προσδιορίζεται είτε με τις άμεσες σημάσεις είτε με τα νοηματικά συμφραζόμενα της υπανάπτυξης (σαν να ήταν ανάλογο φαινόμενο με τις περιοχές της υποσαχάριας Αφρικής ή τις κεντροαμερικανικές χώρες). Η πρώτη πολύ σκληρή τοποθέτηση του Ν. Μουζέλη γίνεται στην επόμενη δεκαετία αμβλύτερη και, σχεδόν, με το ίδιο ιστορικό υλικό (και συγκριτικά δεδομένα από

⁶⁵ Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα, Εξάντας, 1978.

⁶⁶ Στο ίδιο, σσ. 104-105

χώρες των Βαλκανίων και της Λ. Αμερικής), περιλαμβάνει την Ελλάδα στην ημί-περιφέρεια.⁶⁷

Μεγάλες δυσχέρειες είχα, επίσης, να κατανοήσω την εμμονή κάποιων (κατά δήλωσή τους) μαρξιστών να παρουσιάσουν την ελληνική κοινωνία, περίπου έτοιμη, για την αναμενόμενη επαναστατική μετάβαση στο σοσιαλισμό.⁶⁸ Ενώ υπήρχαν μελέτες ή περιπτώσεις αναφορών,⁶⁹ οι οποίες σημείωναν την ιδιαιτερότητα της ελληνικής κοινωνίας, η βασική στόχευση συμπύκνωνε την ανάγκη υπόδειξης της απόλυτης κοινωνικής πόλωσης και του αποτελέσματός της, δηλαδή της προλεταριοποίησης του εργαζόμενου πληθυσμού. Η εμμονή συνήθως γεννά διανοητικά εξαβλώματα και τις περισσότερες φορές αυτά διαστρεβλώνουν την κοινωνική πραγματικότητα. Ένας από τους λόγους, κατά την άποψή μου, για τον «αυτό-περιορισμό» των μαρξιστικών κομμάτων στην Ελλάδα, σε μειοψηφικές πολιτικές λογικές και πραγματικές επιδράσεις, είναι η κατασκευή φαντασιακών προσλήψεων της κοινωνίας και της ταξικής δομής της. Μετέβαλαν έτσι την ιδεολογική εμμονή τους, σε ανεξήγητη βεβαιότητα και στη συνέχεια σε αδήριτη πολιτική επιδίωξη, με αποτέλεσμα να καταδικάσουν τους εαυτούς τους σε πολύ περιορισμένα εκλογικά ποσοστά, ενώ μοιάζουν με κριτικούς (συχνά σκωπτικούς), αλλά αποστασιοποιημένους, παρατηρητές της πολιτικής εξέλιξης της χώρας, ήδη, από την πρώτη φάση της μεταπολίτευσης (με κάποια διαλείμματα στο τέλος της δεκαετίας του '80, χωρίς συνέχειες).

Είναι αναμφισβήτητη η πρωτοτυπία της σκέψης και η επινοητικότητα του Κ. Τσουκαλά. Η καινοτομία που εισαγάγει με τον όρο της «πολυσθένειας»⁷⁰ είναι αξιοσημείωτη και ουσιαστικά επιχειρεί, να προσλάβει τον ταξικό «πολυπροσδιορισμό» ορισμένων κοινωνικών ομάδων στην ελληνική κοινωνία, οι οποίες δεν φαίνεται να ανταποκρίνονται στις επικρατούσες τάξεις των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών (οι καπιταλιστές, η εργατική τάξη, η νέα μεσαία τάξη ή -για τους επηρεασμένους από τον Ν. Πουλαντζά-⁷¹ η νέα μικροαστική τάξη). Προκειμένου να στηρίξει τη νέα διανοητική κατασκευή συνθέτει τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των δημοσίων υπαλλήλων και της μεσαίας στελέχωσης των επιχειρήσεων (στο σύνολό τους είναι ουσιαστικά συνώνυμοι με τη νέα μικροαστική τάξη), με τις στρατηγικές των οικογενειών για τη δημιουργία πολλαπλών εισοδημάτων μέσα από οινωεί ή πραγματικές μικρές επιχειρήσεις στο εμπόριο και τις υπηρεσίες. Οι πιθανοί συνδυασμοί είναι τόσοι, που στην ουσία εξατομικεύεται ο κοινωνικός προσδιορισμός. Προσθέτει, σε αυτήν τη σύνθετη κατασκευή, την αναγνώριση στάσεων και συμπεριφορών, οι οποίοι συνδυάζουν

⁶⁷ Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και Εκβιομηχάνιση στην Ημί-Περιφέρεια*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987.

⁶⁸ Π. Παπαδόπουλος, *Η Ταξική Διάρθρωση της Σύγχρονης Ελληνικής Κοινωνίας*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1987.

⁶⁹ Γ. Σαμαράς, *Κράτος και Κεφάλαιο στην Ελλάδα*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1982, σσ. 59-66.

⁷⁰ Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987. Για ευρύτερη ανάλυση, βλ., Παράρτημα II.

⁷¹ Ν. Πουλαντζάς, *Κοινωνικές Τάξεις στο Σύγχρονο Καπιταλισμό*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984 (1974).

ατομισμούς, ψευδαισθήσεις, διαφυγές από τις κανονικότητες, ιδιότητες προσδοκίες και λειτουργικούς συμβιβασμούς, έτσι που μοιάζουν πολύ με το «ιδεολογικό υποσύνολο της μικροαστικής τάξης» (Ν. Πουланτζάς). Ονοματίζει «φανταστικό μικροαστισμό» αυτό το ιδεολογικό πλαίσιο των ατόμων. Στο τέλος διατείνεται ότι η κοινωνική οργάνωση μοιάζει με τα κινέζικα ιδεογράμματα και στην ουσία μάς διαβιβάζει την ασάφεια των ταξικών θέσεων των κοινωνικών ομάδων και τη ρευστότητα της κοινωνικής δομής. Η δική μου κριτική σε αυτούς τους ισχυρισμούς είναι ότι τα περισσότερα χρησιμοποιούμενα στοιχεία στην ιδιότυπη σύνθεση της «πολυσθένειας» είναι ταυτόσημα της μικρής ιδιοκτησίας, της μικρής παραγωγής, της αυτοαπασχόλησης και της αυτονομίας, δηλαδή των συμπαρομαρτούντων των παραδοσιακών μικροαστικών στρωμάτων. Μόνο που αυτά τα στρώματα είναι υπαρκτά και έχουν αντίστοιχη ιδεολογία με την ταξική τους θέση. Ο μικροαστισμός, ως ιδεολογία, είναι τόσο εδραίος και ευρύς όσο και τα ευρύτατα μικροαστικά στρώματα, τη στιγμή κατά οποία έγραφε ο αναλυτής τη μελέτη του (1987). Ο «φανταστικός μικροαστισμός» δύσκολα επιβεβαιώνεται, όταν ο πραγματικός και ευρύς είναι παρών. Η τελική απροσδιοριστία μπορεί να θεωρηθεί, ενδεχομένως, δημιούργημα του τρόπου της ανάλυσης.

Ενδιαφέρουσες απόψεις, οι οποίες αναπτύχθηκαν από ένα μέρος της προοδευτικής ή και ριζοσπαστικής σκέψης και προέρχονται από τις θεωρίες του «νέο-ιμπεριαλισμού», κίνησαν την προσοχή μου. Η μελέτη του Τζ. Πέτρας,⁷² διακρινόταν για μια ρεαλιστική περιγραφή της ελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας και των συγκρινόμενων υποδειγμάτων-χωρών, με όμοια χαρακτηριστικά. Στην καταγραφή του δεν παρεισφρύει κάποια έντονη θεωρητική δέσμευση και διαπιστώνεται η μακρά πορεία και η αντοχή του παραδοσιακού μικροαστικού φαινομένου και η ιδιαίτερη σημασία της ιδιοκτησίας ακινήτων ή των εισοδημάτων από παρόμοιες μορφές ιδιοκτησίας.

Ανάλογη σημασία για τον τονισμό της έκτασης των παραδοσιακών μικροαστικών στρωμάτων της πόλης είχε και η εργασία του Α. Μοσχονά.⁷³ Υπήρχαν, ωστόσο, σε αυτό το εγχείρημα φανερές και υπόρρητες πλευρές που παρεισέφρυναν ακόμη και στους όρους του προσδιορισμού των μικροαστικών στρωμάτων. Σε σχέση με τα θέματα στα οποία δεν ήμουν σύμφωνος, επικέντρωσα την κριτική μου. Η χρήση του όρου της «μικροεμπορευματικής παραγωγής» και των παράγωγων αυτής («μεσοεμπορευματική παραγωγή» και «μακροεμπορευματική παραγωγή») δημιουργούσε την εντύπωση ή άφηνε να διαφανεί, ότι η προέλευση και ο ρόλος των μικρών ιδιοκτησιών και των μικρών επιχειρήσεων στις πόλεις δεν ήταν αμιγώς καπιταλιστικού χαρακτήρα. Φαινόταν, δηλαδή, σαν η θεωρητική του πρόσληψη, να κατέτασσε αυτές τις οικονομικές

⁷² Τζ. Πέτρας (J. Petras), *Ακμή και Παρακμή της Σοσιαλδημοκρατίας στη Νότια Ευρώπη. Δοκίμια για τον Ελληνικό Καπιταλισμό*, Αθήνα, Στοχαστής, 1985. Για ευρύτερη ανάλυση, βλ., Παράρτημα II.

⁷³ Α. Μοσχονάς, *Παραδοσιακά Μικροαστικά Στρώματα. Η Περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1986. Για ευρύτερη ανάλυση, βλ., Παράρτημα II.

μονάδες στη μικρή (ή απλή) εμπορευματική παραγωγή, με την παράλληλη αίσθηση ότι εκείνη η μορφή παραγωγής είναι προκαπιταλιστικής φύσης. Επέτρεπε, κατ'αυτήν την έννοια, την αίσθηση περί του επηρεασμού του από την ανάλυση του P. Sweezy, που έβρισκε ευρεία αποδοχή στους κύκλους των αμερικανών μαρξιστών.

Κατά τη γνώμη μου και παρά τις πραγματολογικά ευσταθείς εμπειρικές διαχειρίσεις, οι εκτιμήσεις του δεν απεικόνιζαν αυθεντικά το υπόστρωμα της μαρξιστικής θεωρητικής προβληματικής και δεν επικοινωνούσαν επαρκώς με τα δεδομένα της ιστορικής εξέλιξης. Καθώς οι ανεξάρτητες μικρές παραγωγικές επιχειρήσεις (εκτός συντεχνιών και του προνομιακού καθεστώτος τους) δημιουργήθηκαν, ως ένα γενικό φαινόμενο, μετά την αποσύνθεση της φεουδαρχίας, δεν έχει έδαφος ούτε η έμμεση εκτίμηση για τον προκαπιταλιστικό χαρακτήρα τους ούτε η άποψη ότι υπήρξε κάποιος αυτοτελής τρόπος παραγωγής με τα χαρακτηριστικά της «απλής ή μικρής εμπορευματικής παραγωγής». Επιπλέον, στην ελληνική κοινωνία και τις εξελίξεις στο ελληνικό κράτος, οι μικρές αγροτικές ιδιοκτησίες και εκμεταλλεύσεις δεν έρχονται από το παρελθόν, αλλά αντίθετα εδραιώνονται ήδη από τα πρώτα βήματα επικράτησης των καπιταλιστικών σχέσεων, με αποφασιστική την παρέμβαση της πολιτείας και των θεσμών της (τουλάχιστον μετά από το 1871). Αυτές οι εξελίξεις παγιώνονται με την ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρύθμισης, στο μεσοπόλεμο, και την εκτεταμένη διανομή της γης σε πάμπολλους μικρούς ιδιοκτήτες. Εκείνη η συντριπτική πλειονότητα των μικρών ιδιοκτητών της υπαίθρου δεν απέμειναν μόνοι και αβοήθητοι. Έλαβαν θεσμικές και οικονομικές υποστηρίξεις από την οργανωμένη πολιτεία, με ένα αποτελεσματικό δασμολογικό σύστημα, ένα ισχυρότατο πλαίσιο αγροτικής Πίστης και ένα βοηθητικό φάσμα κρατικών θεσμών (π.χ. κρατικοί φορείς συλλογής και διάθεσης της παραγωγής ή περιορισμού της, εύνοια για την ανάπτυξη αγροτικών συνεταιρισμών κλπ). Όλα αυτά δεν σημειώνουν οποιαδήποτε προκαπιταλιστική προέλευση. Επισημαίνουν, όμως, πως στη φάση της αδιαμφισβήτητης κυριαρχίας των καπιταλιστικών σχέσεων επικρατεί η μικρή ιδιοκτησία και η μικρή παραγωγή. Εν πολλοίς, ο καπιταλισμός κατασκεύασε τους όρους και τις προϋποθέσεις της γενίκευσης του παραδοσιακού μικροαστικού φαινομένου στην αγροτική οικονομία. Το ανάλογο φαινόμενο, αλλά όχι αντίστοιχης έκτασης με την ύπαιθρο, εμφανίστηκε και στις πόλεις, στη δευτερογενή παραγωγή και τις υπηρεσίες. Οι επιχειρήσεις του λιανικού εμπορίου και η βιοτεχνία έγιναν το θερμοκήπιο των πολύ μικρών μονάδων παραγωγής, επισκευών και εμπορικής διάθεσης.

Οι μονάδες αυτές έγιναν και το υποκατάστατο των οικονομιών κλίμακας, για την παραγωγή, την απασχόληση και τη δημιουργία εισοδημάτων, ιδίως, στην μεταπολεμική περίοδο, δηλαδή κατά τη φάση, στην οποία φθίνει σταθερά η αγροτική οικονομία, αλλά χωρίς να απαλλοτριώνονται συστηματικά, οι μικρές ιδιοκτησίες. Στο βαθμό, μάλιστα, που επιβιώνουν οι μικρές ιδιοκτησίες στην ύπαιθρο, αναπαράγεται ανάλογα το ίδιο πρότυπο και στα αστικά ακίνητα είτε αυτά είναι κατοικίες (ιδιοκατοικούμενες ή ενοικιαζόμενες) είτε αφορούν σε

επαγγελματικές χρήσεις (μαγαζιά, αποθήκες, βιοτεχνικοί χώροι κλπ-επίσης ιδιό-χρησιμοποιούμενοι ή ενοικιαζόμενοι).

Στο μέτρο που όλες αυτές οι διαστάσεις του μικροαστικού φαινομένου δεν αποτελούν μια, προκαπιταλιστικής προέλευσης, εθνική ιδιορρυθμία, τότε απλώς υποδεικνύει έναν (επιτυχή) ιστορικό δρόμο της καπιταλιστικής επικράτησης, ο οποίος εκ του αποτελέσματος οδηγεί στην ανάπτυξη και την ευημερία (σε μια ατομική ευημερία που είναι πιο εμφανής και σταθερή στο χρόνο, ακόμη και από την ανάλογη των πρωτοπόρων καπιταλιστικών χωρών). Από τα συγκριτικά στοιχεία, που είναι διαθέσιμα στα πολύ πρόσφατα βιβλία και άρθρα μου, η ανάλογη ισχυρή ανάπτυξη με την ελληνική κοινωνία γίνεται κατανοητή σε πολύ περισσότερα παραδείγματα χωρών, από αυτά που ήταν αρχικώς αντιληπτά. Δεν ισχύει το ανάλογο γεγονός και για την ευημερία. Η πιο κοντινή, με χαρακτηριστικά αντιστοιχίας στην ανάπτυξη και την ευημερία (αν και προηγείται αισθητά τα τελευταία χρόνια), χώρα είναι η Ν. Κορέα. Η Βραζιλία και το Μεξικό παρουσιάζουν αναλογίες στην ανάπτυξη, με όμοια χαρακτηριστικά στην απασχόληση, αλλά βρίσκονται σε πολύ μεγάλη απόσταση από το επίπεδο της ατομικής ευημερίας στην ελληνική κοινωνία. Ένα πρόσθετο στοιχείο οφείλει να απασχολήσει την επιστημονική διαχείριση (πιθανώς και ως ιστορικού ενδιαφέροντος επιστημονική υπόθεση): είναι εντυπωσιακός ο συντονισμός των ροών της απασχόλησης, στην Ελλάδα και τη Ν. Κορέα, τόσο πολύ, ώστε να δημιουργεί ακόμη και την αίσθηση του κοινού προσανατολισμού, ως αποτέλεσμα κάποιου, ενιαίας λογικής, κέντρου επεξεργασίας.

1.5 Οι συσχετίσεις του ελληνικού καπιταλισμού με τις εξελίξεις στον καταμερισμό της εργασίας

Η συζήτηση για την εξέλιξη της απασχόλησης και της εργασιακής οργάνωσης ήταν μια πρόκληση για την προοδευτική σκέψη. Αρχισα να γράφω το βιβλίο, *Κοινωνία και Εργασία*, το 1997. Διάφοροι μύθοι και πολλές ενδείξεις από την πραγματικότητα είχαν χρωματίσει τις εικόνες για την εργασία, την κατανομή των καθεστώτων της απασχόλησης, το ρόλο των νέων τεχνολογιών με ιδιαίτερη έμφαση στους αυτοματισμούς και την επίδραση τους στις ανθρώπινες συσσωματώσεις. Οι αναζητήσεις είχαν μεγάλο ενδιαφέρον, με περιπλανήσεις σε μισό-πραγματικούς ή μισό-φανταστικούς κόσμους. Οι θεωρητικές προσεγγίσεις, σχετικά με τα προκείμενα αντικείμενα, διέθεταν τα «πάντα». Οι ακραίες, σχεδόν εκφοβιστικές, διατυπώσεις για την προοπτική της εργασίας και των εργαζομένων επικρατούσαν. Αν έπρεπε να δώσεις σημασία εκείνη τη στιγμή σε όλες τις διατυπώσεις ισοδύναμα, τότε είκοσι χρόνια μετά (δηλαδή σήμερα) η ανθρώπινη εργασία θα είχε ήδη περιοριστεί και τα αυτόματα συστήματα ή τα ρομπότ θα κυκλοφορούσαν κατά μάζες στους δρόμους και θα ήταν οι καθοριστικοί «παραγωγοί» του σύγχρονου κόσμου. Όποιος συνεργούσε σε αυτήν την «πνευματική μανία», σχετικά με την πρόβλεψη του ορατού μέλλοντος, θα ήταν

απολύτως εκτεθειμένος. Οι ενδείξεις είναι ακόμη ισχυρές, αλλά δεν επιβεβαιώθηκε οποιαδήποτε «προχωρημένη» πρόβλεψη. Επέλεξα τότε να μην διολισθήσω στην αναπαραγωγή των «εύκολων» και αιωρούμενων εκτιμήσεων, για τον χρόνο επέκεινα των αναλύσεων, αλλά να γυρίσω πίσω για να επισκοπήσω τη διαδικασία της μεταβολής, με την ενίσχυση από εμπειρικά τεκμήρια που προσέφεραν κυρίως οι βάσεις δεδομένων των διεθνών οργανισμών. Εκ των υστέρων, η ροή των πραγμάτων δικαίωσε εκείνη την επιλογή.

Η ανάλυση αποκαλύπτει ότι οι ίδιες οι επιχειρήσεις, οι οποίες κυριάρχησαν αναμφισβήτητα στην περίοδο του φορντισμού-τεϊλορισμού,⁷⁴ επινόησαν, ανέλαβαν το εγχείρημα εφαρμογής και πραγματοποίησαν (με πολλές αντιφάσεις και ορισμένες ανακατανομές της οικονομικής δύναμης) την παραγωγική, εργασιακή και εντέλει πολιτική μεταβολή. Παρά την άποψη ότι η εποχή είχε αλλάξει, ο καπιταλισμός είχε ισχυροποιηθεί, με τους ίδιους ακριβώς συμμετόχους και με ελάχιστους πολύ σημαντικούς ή επίσης πάμπλουτους «newcomers», να πλαισιώνουν το επιχειρηματικό τοπίο. Μόνο που κρύβονταν πίσω από τις «λαμπρές» επινοήσεις τους και κάποια τρυκ. Οι συγχωνεύσεις και οι διασπάσεις των επιχειρήσεων, οι εξωφρενικές αυξήσεις κεφαλαίου των εταιριών, αλλά με διατήρηση του «διευθυντικού δικαίωματος» από την, και προηγούμενος, δεσπόζουσα ιδιοκτησία, αποκρύπτουν ότι οι επιχειρηματίες και επομένως οι εργοδότες είναι ακόμη λιγότεροι και πιο πλούσιοι από οποιαδήποτε προγενέστερη φάση, στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Την ίδια στιγμή οι απασχολούμενοι, γενικά, και οι μισθωτοί, πιο ειδικά, αυξάνονται με κορυφαίο τρόπο, ακριβώς, τη στιγμή που πολλοί αναλυτές, υπόρρητα ή εμφανώς, προβάλλουν την απειλή της εξάλειψης της ανθρώπινης εργασίας. Η απλή παρατήρηση της απασχόλησης υποδεικνύει, πως δεν ευσταθούσε ο,τιδήποτε σχετικό για τα επίφοβα μελλούμενα σενάρια. Χωρίς κάποια πολύ έντονη αύξηση του πληθυσμού των προκείμενων χωρών ήταν έντονη η διεύρυνση της απασχόλησης και μάλιστα σε καθεστώς μισθωτής υπαγωγής! Τι συνέβαινε;

Η ανάλυση, στο έργο *Κοινωνία και Εργασία*, τη μονογραφία *Η Μισθωτή Εργασία στην Κοινωνική Οργάνωση* και τα δύο βιβλία στην αγγλική γλώσσα (*Wage Labour in Modern Society* και *A Radical Policy for Combating Unemployment*),⁷⁵ εξηγεί ότι η μεταβολή, με αφορμή αλλά όχι με αιτία τις κρίσεις της δεκαετίας του '70, πραγματοποιήθηκε, με παράλληλες κινήσεις, στην πολιτική και την επιχειρηματική οργάνωση. Προφανώς η ιστορική μετατόπιση διαθέτει ιδεολογία (πιο άτυπη στην αρχή των διαδικασιών, πιο έκδηλη μετά την επικράτησή της), η οποία εμφανίζεται και ως επιστήμη. Στην επιχειρηματική οργάνωση τα πράγματα φάνηκαν λίγο-πολύ ασυντόνιστα και ακανόνιστα, μέχρι

⁷⁴ Α.Ν. Λύτρας, *Κοινωνία και Εργασία. Ο ρόλος των κοινωνικών τάξεων*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2000· Α.Ν. Λύτρας, *Η Μισθωτή Εργασία στην Κοινωνική Οργάνωση. Οι πραγματικότητες στην απασχόληση και η εδραίωση της εργασιακής αυτονομίας*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2016.

⁷⁵ Α.Ν. Lytras, *Wage Labour in Modern Society. The current realities and the challenge of change*, Athens, Papazissis Publishers, 2016 (eBook)· Α.Ν. Lytras, *A Radical Policy for Combating Unemployment*, Athens, Papazissis Publishers, 2017 (eBook).

τις αρχές της δεκαετίας του '80. Ενώ οι συνέπειες των προαναφερθεισών κρίσεων επιτίπτουν βασικά στη Β. Αμερική και την Ευρώπη, οι πρώτες μαζικές μεταβολές πραγματοποιούνται στην Ιαπωνία.

Πριν την Ιαπωνία συγκροτείται, από τις αρχές της '70, ένα ιδιότυπο παράδειγμα, σε ένα νέο εργοστάσιο της Volvo στη Σουηδία. Εκ των υστέρων έγινε αντιληπτό, ότι πολλές καινοτομίες εκείνου του εργοστασίου γονιμοποιήθηκαν κατά τις επερχόμενες μεγάλες μετακινήσεις της παραγωγικής και εργασιακής οργάνωσης. Στο εργοστάσιο της Toyota πραγματοποιήθηκαν οι αλλαγές, οι οποίες ανασυγκρότησαν τον τείλορισμό και συνέβαλαν στην υπέρβασή του. Δεν θα είμαστε εκτενείς στην αναφορά για τις συγκεκριμένες μεταβολές, αλλά θα επιμείνουμε στα σημαντικά αποτελέσματά τους. Οι αλλαγές συμπυκνώνονται στη συγκρατημένη διαχείριση, τη μείωση των ανθρώπινων δυνάμεων στη διεύθυνση της επιχείρησης, τη μείωση της σημασίας των πολύ στενών ειδικεύσεων και την αύξηση των πρωτοβουλιών παρέμβασης της εκτελεστικής εργασίας. Η ροπή στη βελτίωση της ποιότητας των εμπορευμάτων έγινε μια μανιώδης εμμονή. Η βελτίωση στην ποιότητα της ανθρώπινης εργασίας απεικονίζει την ανάγκη για την απάλειψη των νεκρών χρόνων εργασίας των φορέων της μισθωτής απασχόλησης. Η λογική της ολικής ποιότητας απεικονίζει το επόμενο σλόγκαν: *η συνεχής βελτίωση της ποιότητας των εμπορευμάτων πραγματοποιείται, την ώρα που απαλείφονται οι νεκροί χρόνοι εργασίας*. Αυτό το σλόγκαν μεταφράζεται με τον ακόλουθο τρόπο: τη βελτίωση της ποιότητας την πληρώνουν (ανά μονάδα προϊόντος) οι μειωμένες αποδοχές των εργαζομένων, ως ένα σύνολο. Πάνω σε αυτήν τη διαφοροποίηση οικοδομείται η ταχεία αύξηση της κερδοφορίας, αλλά και η δυνατότητα ενσωμάτωσης (δηλαδή μέσω της καλύτερης χρηματοδότησης) νέων τεχνικών για τον αυτοματισμό, γεγονός που περιορίζει τις αντιδράσεις των ανταγωνιστών.

Η μεταβολή ήταν, όντως, εντυπωσιακή. Ακόμη πιο εντυπωσιακή από την παραγωγική και την εργασιακή εξέλιξη ήταν η σχετικά ταχεία διαδικασία κοινοποίησης αυτών των καινοτομιών στους άμεσους ανταγωνιστές. Σίγουρα, η πολιτική αντίδραση των ΗΠΑ, σχετικά με το χειρισμό του ισοζυγίου εξωτερικών συναλλαγών με την Ιαπωνία, συνέβαλε στη δημιουργία μιας κοινής εταιρίας της Toyota και της GM (η NUMMI), στην Καλιφόρνια. Όταν εκείνη η εταιρία λειτούργησε έγιναν αντιληπτά κάποια «μυστικά» της επιτυχίας, από τα οποία τα σημαντικότερα ήταν η λειτουργία των «ομάδων εργασίας ή διαδικασίας», με μεγάλη αυτενέργεια, η συνεσταλμένη διεύθυνση και η συντριπτική μείωση των λειτουργικών ειδικότητων.

Οι παγκόσμιες εδραιώσεις του νέου υποδείγματος της εργασίας πήραν το δρόμο τους και σήμερα καταλήγουν σε ένα πολύ ευέλικτο μοντέλο εργασίας, μοιάζοντας με δίκτυο, με πυρήνες τις σχεδόν αυτό-διευθυνόμενες «ομάδες εργασίας», τις ευρύτερου περιεχομένου (σε σχέση με το παρελθόν) ειδικεύσεις, το συντονιστικό χαρακτήρα της διευθυντικής εργασίας και τα πολλαπλά καθεστώτα εργασίας που εντάσσονται και συνεργάζονται μέσα στις ομάδες εργασίας. Η γενίκευση της ευελιξίας μειώνει το κόστος εργασίας και τροφοδοτεί την

διευρυμένη κερδοφορία. Σε αυτό το περιβάλλον των πρωτοπόρων χωρών, οι εργοδότες που είναι μια ισχυρή μειονότητα (σε αρκετές περιπτώσεις) πάμπλουτων ανθρώπων, αντιπροσωπεύουν τους αναμφισβήτητους κερδισμένους της προκείμενης διαδικασίας. Στο ίδιο πλαίσιο, οι μισθωτοί, που είναι περισσότεροι (σε σχέση με το παρελθόν) και συνολικά πιο κακοπληρωμένοι, είναι οι αντικειμενικά ηττημένοι της ιστορικής εξέλιξης. Κρίσιμος δείκτης για την κοινή μας αντίληψη, σχετικά με τη σημερινή επισφάλεια των θέσεων εργασίας και τις σχετικά χαμηλότερες μέσες αμοιβές, είναι η πολύ μεγάλη αύξηση της αναλογίας της μερικής απασχόλησης. Από τη σύγκριση ανάμεσα στις δύο εργασιακές ομάδες (τους εργοδότες και τους μισθωτούς), γίνεται αντιληπτό ότι από τη σχετική υποχώρηση της αξίας της εργατικής δύναμης προέρχεται ευθέως η αύξηση της κερδοφορίας των ελάχιστων εργοδοτών. Αυτός είναι ο θρίαμβος της επιχειρηματικότητας. Χωρίς οποιαδήποτε αμφιβολία η ειρωνική διατύπωση αντανακλά την ειρωνεία της κοινωνικής πραγματικότητας.

Δεν αρκεί, βεβαίως, η περιγραφή της παραγωγικής ανασυγκρότησης και η εργασιακή ανασυγκρότηση από μόνη της για να αποδώσει την αναμόρφωση της κοινωνικής οργάνωσης. Εμφανώς το μερίδιο των δράσεων των επιχειρηματικών επιλογών είναι εξαιρετικά ευρύ στη συγκρότηση της νέας κατάστασης. Δίχως, όμως, την τροποποίηση των πολιτικών επιλογών για τη δημόσια χρηματοδότηση της οικονομίας και την κοινωνική υποστήριξη των εργαζομένων, των ανέργων και των ενδεών δεν θα είχε σχηματισθεί η παρούσα συνθήκη.

Στην κατανόηση της μεταβολής των δημοσίων πραγμάτων παρεισφρύνει η προετοιμασία από την επιστήμη που μοιάζει πιο έντονα με ιδεολογία ή άλλως από μια ιδεολογία που ενδύεται το σοβαροφανές σχήμα της ευσταθούς επιστήμης. Το πρόβλημα, σε αυτήν την διάσταση της πάλης των ιδεών, είναι ότι φάνηκε έγκυρη η έγκληση του μεταπολεμικού δημόσιου χώρου, από τους εκπροσώπους της νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας και του ιδεολογικό-πολιτικού σχήματος της σχολής της δημόσιας επιλογής. Ο F.A. Hayek και ο M. Friedman διατύπωσαν διανοητικά σχήματα, τα οποία αναπαρήχθησαν σε μεγάλη έκταση για δεκαετίες από τα μέσα ενημέρωσης, σαν να ήταν αντιπροσωπευτικά της αλήθειας, και επηρέασαν καταλυτικά τις αντιλήψεις του μέσου πολίτη αλλά και του πολιτικού συστήματος. Θα κάνουμε ορισμένες ενδεικτικές αναφορές, για να προσδιορίσουμε την ποιότητα αυτών των προσεγγίσεων, σχετικά με τις θεμελιώδεις αρχές της ελευθερίας, της ισότητας και της δημοκρατικής συγκρότησης, στη σύγχρονη κοινωνία.

Ο F.A. Hayek σε ένα γράμμα του (11-7-1978), προς την εφημερίδα Times, καταλήγει σε μια πολύ ιδιαίτερη διατύπωση, σχετικά με την ελευθερία και τη σχέση της με τη δημοκρατία: «η ελεύθερη επιλογή μπορεί να υπάρχει, τουλάχιστον, κάτω από μια δικτατορία που μπορεί να περιοριστεί, αλλά όχι κάτω από την απεριόριστη δημοκρατία η οποία δεν μπορεί να περιοριστεί». Στην ουσία οι ιδεολογικοί εκπρόσωποι του νέο-φιλελευθερισμού μας βεβαιώνουν ότι, σύμφωνα με τη δική τους αντίληψη, η αρχή της ελευθερίας είναι σημαντικότερη κατά την άσκηση της οικονομικής δραστηριότητας. Η παραδοξολογία, σχετικά με

τον τρόπο αντίληψης της δημοκρατίας σε αντιδιαστολή προς τη δικτατορία, μάς προετοιμάζει για την επερχόμενη ένταση του αυταρχισμού κατά την άσκηση της εξουσίας των κομμάτων που εμπορούνται από ανάλογες ιδέες. Επομένως οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι και οι νέο-φιλελεύθεροι πολιτικοί επιτίθενται στον πυρήνα της εδραιωμένης αρχής της ελευθερίας για να τήν ανασχηματίσουν και να τή συστείλουν δραστικά. Η κολοβή ελευθερία, με την ευχή για μια περιορισμένη δημοκρατία, συνοδεύεται από έναν ακόμη πιο αφιλεγόμενο προσδιορισμό της ισότητας.

Η Μ. Thatcher εξέφρασε τη θέση της περί της ισότητας:⁷⁶ «Ο άνθρωπος έχει δικαίωμα να δουλεύει όπως επιθυμεί, να ξοδεύει όσα κερδίζει, να έχει περιουσία, το κράτος να είναι υπηρέτης του και όχι κύριός του· αυτά είναι βρετανική κληρονομιά. Αυτή είναι η ουσία της ελεύθερης οικονομίας. Από αυτή την ελευθερία εξαρτώνται όλες οι άλλες»..... «Όλοι είμαστε άνισοι.....Πιστεύουμε, πως όλοι έχουν το δικαίωμα να είναι άνισοι, αλλά για εμάς κάθε άνθρωπος είναι ισότιμα σημαντικός». Είναι προφανές ότι η διατύπωση αυτή διαλύει και ανασυντάσσει την αρχή της ισότητας. Η ελευθερία και η ισότητα δεν ανταποκρίνονται σε οτιδήποτε έχουμε αντιληφθεί ή έχει διακηρυχθεί. Η συμπίκνωση των δύο αρχών, όπως τής αντιλαμβάνεται ο νέο-φιλελευθερισμός, είναι, κατά την ανάγνωσή μου η ακόλουθη: δώστε μας την ελευθερία να είμαστε άνισοι (όχι απλώς διαφορετικοί) και να αξιοπούμε την ανισότητά μας υπέρ των συμφερόντων μας. Τα συγκεκριμένα σημαίνουν, ότι η εκπλήρωση της απληστίας των πλουσίων συνοδεύεται από την αδιαφορία για τα προβλήματα και τις οικονομικές δυσπραγίες των ενδεών, ενώ εκφράζεται η δυσανεξία ή ακόμη και η επιθετικότητα εναντίον της δημοκρατίας.

Μεταξύ των ζητημάτων, στα οποία οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι και οι νέο-φιλελεύθεροι πολιτικοί συγκεντρώνουν την επίθεσή τους, είναι η λειτουργία των συνδικάτων. Ένα από τα χαρακτηριστικά της προπαγάνδας τους είναι να θεωρούν τα εργατικά συνδικάτα ισοδύναμα με τις (προνομιακές) «μεσαιωνικές συντεχνίες». Η αρνητική τους τοποθέτηση διακρίνεται από κάποια «απώτερη συγγένεια» με την τοποθέτηση του Α. Smith, την οποία χρησιμοποιούν για να αποκτήσει η ιδεολογική άποψη και η πολιτική πράξη κάποια στοιχειώδη ευλογοφάνεια. Η ταύτιση των συνδικάτων με τις «συντεχνίες» είναι, βέβαια, ιστορικά παραπλανητική και ιδεολογικά απατηλή. Η απατηλή βάση, με την οποία έγινε η ιδεολογία κάτι σαν επιστήμη (και όχι το αντίστροφο), τροφοδοτείται από ένα πρωτοφανές ιστορικό γεγονός (και μέχρι τις μέρες μας μοναδικό) στην

⁷⁶ M. Thatcher, "Speech to Conservative Party Conference", M. Thatcher Foundation, *Speeches, Interviews and Other Statements*, 1975 (Oct 10 Fr), <https://www.margaretthatcher.org/document/102777>. "A man's right to work as he will to spend what he earns to own property to have the State as servant and not as master these are the British inheritance. They are the essence of a free economy. And on that freedom all our other freedoms depend"..... "We are all unequal. No one, thank heavens, is like anyone else, however much the Socialists may pretend otherwise. We believe that everyone has the right to be unequal but to us every human being is equally important".

λειτουργία της αγοράς. Εξηγούμαι αμέσως. Ο δείκτης της ανεργίας και ο πληθωρισμός είχαν πάντα, στην εξέλιξη των δύο τελευταίων αιώνων, αντίστροφη σχέση (όταν η ανεργία αυξάνεται, πέφτει ο πληθωρισμός και όταν ο πληθωρισμός ανεβαίνει, μειώνεται η ανεργία).⁷⁷ Η αύξηση της ανεργίας και η ταυτόχρονη αύξηση του πληθωρισμού συμβαίνει με κορύφωση βασικά στη δεκαετία του '70. Το φαινόμενο χαρακτηρίστηκε: «στασιμοπληθωρισμός» ("stagflation") και αξιοποιήθηκε στο έπακρο από τους μονεταριστές-νεοκλασικούς οικονομολόγους και τον πολιτικό νέο-φιλελευθερισμό.⁷⁸ Τη στιγμή της «υπό-χρησιμοποίησης» του εργατικού δυναμικού και της πτώσης της κερδοφορίας των επιχειρήσεων (αυτά είναι τα συστατικά της ύφεσης), τα συνδικάτα, βασισμένα στην εδραιωμένη δύναμή τους ως λειτουργικό υποσύστημα του πολιτικού συστήματος, διεκδικούν και κερδίζουν αυξήσεις των μισθών των μελών τους. Η «προνομιακή» τους θέση συμβάλλει να αποκομίζουν οφέλη για τους συνδικαλισμένους εργάτες, ενώ ταυτόχρονα βυθίζουν την αγορά στην απόλυτη αδυναμία, αδιαφορώντας για τους άνεργους και για τις επιχειρήσεις. Τα συνδικάτα αυτά λειτουργούσαν, κατά βάση στις δημόσιες επιχειρήσεις που λειτουργούσαν μονοπωλιακά και στις πολύ μεγάλες ιδιωτικές μονάδες, τις οποίες εμποδίζουν με τη δράση τους να κάνουν τις απαραίτητες «εξυγιαντικές» αλλαγές.

Είναι προφανές από την εξελιχθείσα πραγματικότητα, όταν επικράτησαν πολιτικά οι απόψεις τους, ότι η επίθεση στο ρόλο και τα προνόμια των συνδικάτων ήταν απηνής. Ο R. Reagan και η M. Thatcher, πραγματοποίησαν με emblematicό τρόπο την ιδεολογική παρακαταθήκη των ιδεολογικών εκπροσώπων της άποψης τους. Ο πρώτος ξεκαθάρισε το τοπίο στις αερομεταφορές, κατατροπώνοντας με την κρατική δύναμη το συνδικάτο των ελεγκτών εναέριας κυκλοφορίας και η δεύτερη σηματοδότησε την έννοια και το περιεχόμενο της «βιομηχανικής αλλαγής», διαλύοντας την αντίδραση των ανθρακωρύχων. Το αποτέλεσμα είναι η δραστική συγκράτηση των εργατικών αμοιβών, η μείωση του πληθωρισμού και η αύξηση της κερδοφορίας των επιχειρήσεων.

Το ενδιαφέρον στοιχείο αυτής της ιδεολογικής κινητοποίησης που, με την φόρμα της επιστήμης, ενίσχυσε μια ορισμένη πολιτική παράταξη δεν βρήκε υποστηρικτές μόνο στο πλαίσιο της εξωφρενικά μικρής μειονότητας των εργοδοτών, αλλά βασίστηκε και σε μια ενδιαφέρουσα συμμαχία με την, εν γένει

⁷⁷ A.W. Phillips, "The Relationship between Unemployment and the Rate of Change of Money Wages in the United Kingdom 1861-1957", *Economica*, 1958, 25 (100), σσ. 283-299, (doi:10.1111/j.1468-0335.1958.tb00003.x).

⁷⁸ Η τοποθέτηση βασίζεται σε μια ανάλυση του M. Friedman ("The role of monetary policy", *American Economic Review*, 1968, 68 (1), σσ. 1-17), προγενέστερη της εκδήλωσης του φαινομένου, πράγμα που τήν μετέβαλε και σε, πιθανώς, προγνωστική. Σε κάθε περίπτωση οι νέο-φιλελεύθεροι πολιτικοί αξιοποίησαν πλήρως τα πορίσματά της. Την στιγμή της κρίσης έκαναν βασική διεκδίκηση τη μείωση του πληθωρισμού και επομένως το δραστικό έλεγχο του κόστους του χρήματος. Την φάση της εδραίωσης τους χρησιμοποίησαν τα πορίσματα της ανάλυσης του A.W. Phillips (=όπ.π.) για να χειριστούν την ανεργία, ως αποπληθωριστή. Τί έκαναν; Άφησαν την ανεργία να ανέβει αρκετά προκειμένου να διατηρηθεί σε χαμηλό επίπεδο ο πληθωρισμός.

νοούμενη, «μεσαία τάξη». Εννοείται με αυτόν τον όρο, ταυτόχρονα, η κοινωνική ομάδα των αυτοαπασχολούμενων, η μάζα των μεσαίων στελεχών των επιχειρήσεων (οι οποίοι σπάνια ήταν συνδικαλισμένοι) και μια ευρεία ομάδα ατόμων με «μεσαία εισοδήματα» (οι οποίοι επιβαρύνονταν υπέρμετρα από τους άμεσους και έμμεσους φόρους του μεταπολεμικού κοινωνικού κράτους) που είχαν μικρές ωφέλειες από τους μηχανισμούς κοινωνικής υποστήριξης, παρά την σημαντική οικονομική συνεισφορά τους. Επιπρόσθετα, πολιτική υποστήριξη ή και ανοχή άντλησαν τα διανοήματα και οι πολιτικές προτάσεις ακόμη και από τους ανέργους, οι οποίοι μέσα στην απελπισία ή τα αδιέξοδα της αποστασιοποίησης τους από την εργασία έδωσαν βάση στην εκτίμηση ότι η ενίσχυση της επιχειρηματικότητας και του ανταγωνισμού στις αγορές έχει θετική εκβολή στην αύξηση της απασχόλησης. Καμιά από τις προαναφερθείσες ομάδες δεν αποτελούσε από μόνη της μια πλειονότητα. Στο σύνολό τους, όμως, μπορούσαν να συμβάλουν σε μια νέα πολιτική πλειοψηφία και αυτό το πολιτικό παίγνιο επιχειρήθηκε (εκ του αποτελέσματος) με απόλυτη επιτυχία.

Οι μεγάλες πλειονότητες τη στιγμή του προβλήματος ήταν σε απελπισία ή τουλάχιστον σε έντονη απογοήτευση. Έψαχναν, με απέλπιδα διάθεση, κάποιον να τους γοητεύσει και να τους εμπνεύσει. Ήθελαν, με εμμονή και θεληματικό τρόπο, να τροφοδοτήσει την αισιοδοξία τους. Ο διακινητής της πληροφορίας είχε τεράστια δυνατότητα επιτυχίας. Μαζί με την πλάνη του έσερνε, παραδίπλα, τη συντηρητική αντίληψή του για οικονομική σταθερότητα, που διευκόλυνε τα συμφέροντα των απηνών δανειστών (δηλαδή τη νομισματική σταθερότητα και την απέχθεια για τον ανεξέλεγκτο πληθωρισμό που «κατατρώγει τα πραγματικά εισοδήματα»-εννοούν, βεβαίως, τα δικά τους εισοδήματα) και τις «ευλογίες» του στην υγιά και ανταγωνιστική επιχειρηματικότητα που δημιουργεί ανάπτυξη και απασχόληση. Κατά τη διαρροή της πληροφορίας, της φορτισμένης με συντηρητισμό και παραδοσιοκρατία, ο διακινητής της φαινόταν ευσταθής, δόκιμος και αξιόπιστος. Και σε ένα βαθμό ήταν. Αλλά για ποιόν; Δεν ήταν πάντως για όλους και δεν ήταν για τους περισσότερους. Στην ουσία έκανε ακριβώς ό, τι είπε, αλλά πολλοί λίγοι τό κατάλαβαν και ακόμη λιγότεροι έγκαιρα.

Ο πολιτικός νεοφιλελευθερισμός συκοφάντησε την προηγούμενη κατάσταση του κοινωνικού κράτους. Το κοινωνικό κράτος είναι ακριβό. Αντλεί τεράστια φορολογικά έσοδα από την αγορά, τους πολίτες και την κοινωνία εν γένει. Προσφέρει ανεπαρκείς και χαμηλής ποιότητας υπηρεσίες προς την κοινωνία, διαθέτει μια άθλια και διεφθαρμένη διαχείριση που κατασπαταλά το δημόσιο χρήμα. Διατηρείται, προκειμένου να ωφεληθεί μια ομάδα κηφόνων-δημοσίων υπαλλήλων, η οποία με ελάχιστα προσόντα καταστρέφει την ιδιωτική οικονομία και αδιαφορεί για την κατάσταση των εργαζομένων εκτός του δημοσίου. Το βαρύ και αναποτελεσματικό κράτος επιβαρύνει συνεχώς το δημόσιο χρέος, το οποίο οι πολίτες είναι υποχρεωμένοι να εξυπηρετούν με την υψηλή και άδικη φορολογία. Το υψηλό δημόσιο χρέος επιβαρύνει το έλλειμμα του κρατικού προϋπολογισμού και αυτό συντείνει στην αύξηση του πληθωρισμού. Ο πληθωρισμός, με τη σειρά του, ωθεί σε υψηλότερα επίπεδα τα επιτόκια

δανεισμού, κάνοντας απρόθυμους τους επιχειρηματίες να δανειστούν, για να επιχειρήσουν εντονότερα οικονομικά και με αυτόν τον τρόπο να δημιουργήσουν νέες θέσεις εργασίας.

Η απλότητα, με σοβαροφάνεια και συχνά με οξύτητα απέναντι στα καθημερινά αδιέξοδα του μέσου ανθρώπου, κάνει την εικαζόμενη διέξοδο εύληπτη και παθητικά αποδεκτή. Οι νόμοι της αγοράς, οι οποίοι είχαν αποτύχει παντελώς στην κρίση του 1929-30, θα έφερναν μαζί τους την πολυπόθητη λύση του οικονομικού και κοινωνικού μας ζητήματος, χωρίς κοινωνικούς αγώνες, απεργίες, αδιέξοδες συλλογικές διαπραγματεύσεις, απειλή εσωτερικών κρίσεων (ή εμφυλίου πολέμου), δίχως το βαρύ, εξοδευτικό και αναποτελεσματικό κράτος, τις στρατιές των κτηφώνων (δημοσίων υπαλλήλων και «τεμπέληδων» ωφελούμενων από τα κοινωνικά επιδόματα) που καταχρώνται το δημόσιο χρήμα, τα χρέη, τα ελλείμματα, τη διαφθορά των δημόσιων λειτουργών και των αρχόντων, όπως και τις τόσες άλλες παρεκκλίσεις. Ορισμένα θα πραγματοποιούντο, αλλά χωρίς τις περισσότερες προαναγγελθείσες θετικές εξελίξεις για την κοινωνική πλειονότητα.

Κατά την άσκηση της νέο-φιλελεύθερης πολιτικής οι βασικές μέριμνες ήταν η συγκράτηση του ελλείμματος του κρατικού προϋπολογισμού, η ανάσχεση της τάσης αύξησης του δημοσίου χρέους, οι ιδιωτικοποιήσεις, η συγκράτηση του πληθωρισμού, η νομισματική σταθερότητα και η επίδρασή της στο κόστος της προσφοράς της νομισματικής μάζας στην αγορά. Συμβολικά, μπορούμε να ισχυριστούμε πως η άσκηση της κεϋνσιανής πολιτικής ολοκληρώνεται περίπου το 1980 στις αναπτυγμένες χώρες και αντικαθίσταται από την νεοφιλελεύθερη.

Η προηγούμενη πολιτική παρέδωσε δημόσια χρέη στις περισσότερες από τις χώρες της Δ. Ευρώπης, της Β. Αμερικής, της Α. Ασίας και της Ωκεανίας, με αναλογία κάτω από 50% του ΑΕΠ. Η μεσολάβηση της σκληρής νομισματικής και αποπληθωριστικής πολιτικής των νεοφιλελεύθερων έχει προσθέσει περίπου 20-25% του ΑΕΠ στα δημόσια χρέη των ίδιων χωρών, μέχρι το τέλος του 20ου αιώνα. Με αποκορύφωμα την κρίση του 2007-8 τα δημόσια χρέη γίνονται τουλάχιστον διπλάσια, σε σχέση με το 1980 (βλ. τα παραρτήματα του βιβλίου: *Η Μισθωτή Εργασία στην Κοινωνική Οργάνωση*). Κάτι εξόχως διαφορετικό από τις προβλέψεις και τους στόχους είχε συμβεί.

Είναι δυνατόν, εκ των υστέρων, να εκτιμήσουμε ότι δεν ήταν βάσιμη η άποψη των νεοκλασικών οικονομολόγων για την απόλυτα επαγωγική σχέση του πληθωρισμού, του ελλείμματος του κρατικού προϋπολογισμού και του δημοσίου χρέους. Από την απολογιστική αποτίμηση του συνόλου αυτών των μεγεθών καταλαβαίνουμε ότι, παρά την πολιτική αυστηρής λιτότητας και συγκράτησης του πληθωρισμού που εφαρμόστηκε με αξιοθαύμαστη συνέπεια, τα δημόσια χρέη έμειναν εκτός ελέγχου ή εκτός κάθε διακηρυγμένου πλαισίου (βλ. *Κοινωνία και Εργασία: Η Μισθωτή Εργασία στην Κοινωνική Οργάνωση*). Είναι, βέβαια, δύσκολο τόσο προετοιμασμένοι για κάθε ενδεχόμενο θεωρητικοί αναλυτές, να έκαναν παρόμοιο λάθος: εκτός και αν ήταν ιδεοληπτικοί, παρά την επιστημονική κατάρτισή τους. Σε κάθε περίπτωση δεν είχαν οι «ιδεολογικοί εκπρόσωποι» την πολιτική ευθύνη για τη διαχείριση των μεταβολών.

Η παρακολούθηση της συνεπούς προσπάθειας της νέο-φιλελεύθερης πολιτικής υποδεικνύει, ότι οι σπασμοί της ανόδου των δημόσιων χρεών ακολουθούν τις διαδικασίες ιδιωτικοποίησης των δημόσιων επιχειρήσεων και δομών. Είναι ένα ερώτημα που απαιτεί περισσότερο έλεγχο το επόμενο: η διαδικασία ιδιωτικοποίησης επιβάρυνε τα δημόσια χρέη, χωρίς να επηρεάσει αμέσως ή ισοδύναμα τα ελλείμματα και το κόστος του χρήματος; Χρειάζεται σε αυτό το πλαίσιο να συζητηθεί η πιθανότητα: κατά τις ιδιωτικοποιήσεις (στο σύνολό τους) η μεταβίβαση της κυριότητας των δημόσιων δομών και λειτουργιών σε ιδιώτες επιχειρηματίες μήπως δεν σήμαινε και την ανάληψη από τους τελευταίους και των οικονομικών βαρών των δημόσιων επιχειρήσεων; Αν πράγματι είχε βάση η προηγούμενη πιθανότητα, τότε θα εξηγείτο απολύτως η επιβάρυνση των δημοσίων χρεών, καθώς αυτά τα χρέη θα αναλαμβάνονταν από το ίδιο το Δημόσιο. Εκείνο το φαινόμενο, οπωσδήποτε, θα ήταν μια απαράδεκτη απόκλιση της πολιτικής πράξης από τα διακηρυχθέντα και θα άγγιζε τα όρια της πολιτικής εξαπάτησης.

Πάντως τα όρια του συστηματικού αποπροσανατολισμού της κοινής γνώμης έχουν προσεγγίσει τα μεγάλα παγκόσμια μέσα ενημέρωσης (τα περισσότερα ανήκουν σε πάμπλουτους εκπροσώπους της εδραιωμένης επιχειρηματικότητας), προσπαθώντας μετά μεγάλου πάθους να πείσουν τη μεγάλη μάζα του πληθυσμού. Η κοινή γνώμη μαθαίνει για τρεις ή τέσσερις δεκαετίες πως την ευθύνη για τα προβλήματα και τα βάρη της οικονομίας έχουν οι μάλλον χαμηλά αμειβόμενοι δημόσιοι υπάλληλοι και το, αορίστως, σπάταλο, ανεπαρκές και διεφθαρμένο κράτος (δηλαδή το κράτος που παραχώρησε σε ιδιώτες το μεγάλο μέρος της δημόσιας περιουσίας του και εξαιρετικά ευρύ πλαίσιο των πρώην δημόσιων λειτουργιών). Η «κοινή λογική» βρίσκει σοβαρά επιχειρήματα, βαθύτατα, στο χώρο του παραλόγου.

Οι ιδιωτικοποιήσεις, αναμφισβήτητα, επιτάχυναν την ανάπτυξη και την αύξηση της ιδιωτικής κερδοφορίας. Δεν μπορούσε να γίνει διαφορετικά. Στις διαδικασίες των ιδιωτικοποιήσεων έγιναν αντικείμενο ιδιωτικής εκμετάλλευσης τα δημόσια αγαθά, τα οποία ήταν απολύτως απαραίτητα για την ζωή των πολιτών και την καθημερινή τους λειτουργία. Στην ουσία το κράτος δεν παραχώρησε στους ιδιώτες τα πρώην δημόσια αγαθά ή τις δημόσιες επιχειρήσεις, αλλά παρέδωσε στην κερδοσκοπική διάθεση της μεγάλης επιχειρηματικότητας την τεράστια μάζα των πολιτών που δεν είχαν άλλη επιλογή (αναγκαστικά ο πολίτης γίνεται πελάτης τους). Αυτή δεν είναι μετάβαση από το δημόσιο μονοπώλιο στην ανταγωνιστικότητα της αγοράς. Είναι η αναγκαστική μετάβαση από το δημόσιο μονοπώλιο στο ιδιωτικό μονοπώλιο (με προσχηματικό ανταγωνισμό). Αυτός, για να θυμούνται κάποιοι με ιστορική αντίληψη, δεν είναι «αυθεντικός καπιταλισμός». Αυτό το φαινόμενο είναι παράγωγο της φεουδαρχικής ή σε ορισμένες διαστάσεις της απολυταρχικής κατάστασης, κατά την οποία διαμοιράζονται ή παραχωρούνται προνόμια (φέουδα, τίτλοι, δικαιώματα εκμετάλλευσης και μονοπωλιακά προνόμια). Σε αυτήν την συνθήκη, είναι φοβερό, οι εργοδότες σε όλες τις προαναφερόμενες χώρες γίνονται ολοένα και λιγότεροι ή,

σε κάποιες χώρες, μένουν σε σταθερή αναλογία στην απασχόληση (*Η Μισθωτή Εργασία στην Κοινωνική Οργάνωση· Wage Labour in Modern Society*).

Επομένως και πέρα από τις λοιπές αστοχίες, τα ιδεολογήματα που γίνονται άξονες της νέο-φιλελεύθερης πολιτικής προβληματίζουν και ως προς την άμεση επικοινωνία της αναπτυξιακής διαδικασίας με την ανταγωνιστικότητα, την ενίσχυση της επιχειρηματικότητας και εν τέλει την αύξηση της απασχόλησης. Αναμφίβολα, η επιχειρηματικότητα ενισχύθηκε, αλλά ενισχύθηκε με θεσμούς, μεταβιβάσεις προνομίων αξιοποίησης των καταναλωτών, αλλά δεν ενισχύθηκε σε καμιά περίπτωση ο αριθμός των επιχειρήσεων. Το γεγονός ότι στην Ιαπωνία, το ΗΒ και την Αυστραλία είναι σταθερά κάτω από το 3% των απασχολούμενων (και μειώνονται ακόμη περισσότερο) μας παρέχει την ασφαλή τεκμηρίωση, ότι οι «πίστεις» στην επιχειρηματικότητα και την ανταγωνιστικότητα είναι ανεπιβεβαίωτες και αιωρούμενες (*A Radical Policy for Combating Unemployment*). Στο χώρο των εργοδοτών και ιδίως των μεγάλων, η επιχειρηματικότητα δεν συνδέεται με την ανταγωνιστικότητα. Εδώ έχουμε να αντιμετωπίσουμε *de facto* μονοπώλια. Η ανταγωνιστικότητα περιορίζεται στους πολύ μικρούς εργοδότες, οι οποίοι παλεύουν για την δική τους επιβίωση στην αγορά και στο χώρο τους υπάρχει σίγουρα μεγαλύτερη κινητικότητα, με γενική και τεκμηριωμένη τη φθίνουσα πορεία (*Η Μισθωτή Εργασία στην Κοινωνική Οργάνωση· A Radical Policy for Combating Unemployment*). Εκεί που η ανταγωνιστικότητα παρατηρείται ενεργής αναμφισβήτητα είναι στο πλαίσιο των αυτοαπασχολούμενων. Η αναπτυξιακή διαδικασία, ωστόσο, έχει αντίστροφη σχέση με τις αναλογίες των αυτοαπασχολούμενων. Συνεπώς, όσο αυξάνεται το ΑΕΠ τόσο φθίνει η αναλογία των εργαζομένων για δικό τους λογαριασμό. Η ανταγωνιστική διαδικασία έχει να κάνει (πολύ περισσότερο στη δική τους περίπτωση, σε σχέση με τους μικρούς εργοδότες) με την επιβίωσή τους τόσο στην αγορά όσο και στο ανεξάρτητο επάγγελμα. Οι εύκολες και άμεσες συναγωγές μεταξύ επιχειρηματικότητας, ανταγωνιστικότητας, ανάπτυξης και απασχόλησης είναι απλώς εκτός πραγματικότητας.

Η απασχόληση την ίδια περίοδο αυξήθηκε, ευνοημένη κατ' αρχήν από τους υψηλότερους ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης. Είναι εύλογο, επειδή μόνο με αύξηση της απασχόλησης μπορούν να αυξηθούν τα κέρδη. Δεν υπάρχει κανένας άλλος τρόπος, στο μέτρο που αποδεχόμεθα τη λειτουργία των νόμων της αγοράς στις καπιταλιστικές σχέσεις. Η αυξημένη απασχόληση και ιδίως η μισθωτή απασχόληση εντοπίζεται ακριβώς στην πιο φθηνή εργασία, σε σχέση με το παρελθόν. Ο ενδείκτης για αυτή τη σχετικά μικρότερη ατομική αγοραστική δύναμη, σε σχέση με τις παρελθούσες περιόδους, αφορά στην πολλαπλάσια, σε αναλογία, μερική ή ευέλικτη απασχόληση (*Η Μισθωτή Εργασία στην Κοινωνική Οργάνωση· Wage Labour in Modern Society*).

Υπάρχει, ωστόσο, ένα μείζον πρόβλημα σχετικά με την αντιστοιχία της παραγωγής αγαθών ή υπηρεσιών και με την καταναλωτική ικανότητα των νοικοκυριών, στις αναπτυγμένες χώρες, τη στιγμή που μειώνονται σχετικά τα ατομικά εισοδήματα. Σε ένα βαθμό αυτή η σχετικά μειωμένη καταναλωτική

δυνατότητα τη στιγμή της ανάπτυξης αναπληρώνεται από την αυξημένη τάση πραγματοποίησης επενδύσεων, στις αναδυόμενες οικονομίες. Το επενδυτικό χαρτοφυλάκιο καταμερίζει τις επενδύσεις αφενός σε δημόσια χρέη των αναδυόμενων οικονομιών (οι οποίες με αυτόν τον τρόπο χρηματοδοτούν τη δημιουργία υποδομών για τη διευκόλυνση των ξένων επενδύσεων) και στην αγοραπωλησία αξιογράφων με ταχείες και σημαντικές αποδόσεις (βασίζονται στην προσδοκία των ξένων επενδύσεων) και αφετέρου στην επένδυση (ή και την πλήρη μεταφορά) σε αυτοτελείς (ή με συνεταιρισμούς, κοινοπραξίες και στρατηγικές συμμαχίες) επιχειρηματικές προσπάθειες (συνολικά το κόστος εργασίας και παραγωγής είναι μικρότερο). Κατά την («επαν») εισαγωγή τους στην αναπτυσσόμενη χώρα τα προϊόντα και οι υπηρεσίες μπορούν να είναι πολύ φθηνότερα από αυτά που υποκατέστησαν και παράγονταν προηγουμένως είτε στη χώρα είτε στην ευρύτερη περιφέρεια. Μπορούν πιο εύκολα έτσι να τά προμηθεύονται τα νοικοκυριά, τα οποία στηρίζονται στα επισφαλή και χαμηλότερα αμειβόμενα καθεστώτα εργασίας. Αυτή ωστόσο είναι η μια πλευρά της επίλυσης του νέου ζητήματος.

Οι περισσότεροι πιστεύουν, ενδεχομένως και οι δημιουργοί των διανοημάτων, ότι η νομισματική σταθερότητα και η προσφορά συμφέρουσας σε τιμή νομισματικής μάζας στην αγορά, επιβοηθά τους επιχειρηματίες να επεκτείνουν την επιχειρηματική τους προσπάθεια και να δημιουργήσουν θέσεις εργασίας. Έχει κάποια βάση η υπόθεση, αλλά η μεγάλη μάζα των νέων χρεωστών δεν είναι μόνον οι δανειζόμενοι επιχειρηματίες. Η ογκώδης αγορά πιστωτικών προϊόντων εξαρτάται από τη μεγάλη μάζα των μισθωτών εργαζομένων και μάλιστα από εκείνους που πληρώνονται σχετικά χειρότερα από άλλους. Αυτοί παρασυρόμενοι από την ελκυστική (όχι σπάνια και παραπλανητική) διαφήμιση, την εύκολη ή ορισμένες φορές σχεδόν υποχρεωτική χρέωση (π.χ. μέσω πιστωτικών καρτών), καταλήγουν να είναι, μερικά χρόνια αργότερα ή σε κάποιες δύσκολες προσωπικές στιγμές, εξαθλιωμένοι χρεώστες. Πιο λίγοι σε σχέση με τους προηγούμενους, αλλά χωρίς τις κατάλληλες εισοδηματικές ή περιουσιακές προϋποθέσεις, υποκύπτουν στην «προπετή διάθεσή τους» να αποκτήσουν σπίτι με στεγαστικό δάνειο, το οποίο στη συνέχεια δεν μπορούν να εξυπηρετήσουν με επάρκεια. Κάποιοι άλλοι μισθωτοί, πιθανώς πιο «εύποροι» σε κάποια συγκυρία, ελάμβαναν δάνεια για να επενδύσουν σε αξιόγραφα ή σε ομόλογα (ορισμένα υποτίθεται εγγυημένα), τα οποία εξαρτώνται από τις υποθήκες των προηγούμενων στεγαστικών δανείων. Τα ιδιωτικά χρέη με αποκορύφωμα την περίοδο της κρίσης έφτασαν να αποτελούν σημαντικά μεγαλύτερες αναλογίες του ΑΕΠ των αναπτυσσόμενων χωρών. Ακόμη και πρόσφατα, ορισμένοι που κομπάζουν ότι δεν έχουν μεγάλο δημόσιο χρέος (π.χ. η Ολλανδία, η Ισπανία, η Πορτογαλία, η Κύπρος και η Ιρλανδία) έχουν σημαντικά μεγαλύτερο άθροισμα ιδιωτικού χρέους από την Ελλάδα.⁷⁹ Τα ιδιωτικά χρέη έδωσαν την αίσθηση ακόμη και στα χαμηλά

⁷⁹ Το μέσο ιδιωτικό χρέος των νοικοκυριών, στην Ελλάδα, το 2015 φτάνει στο 62,4% του ΑΕΠ. Στις επιχειρήσεις το 2015 ανέρχεται στο 63,9% του ΑΕΠ (σύνολο 126,3% του ΑΕΠ). Το ιδιωτικό

αμειβόμενα νοικοκυριά ότι αναπληρώνουν την ικανότητα τους να καταναλώνουν. Αυτό τό πληρώνουν με απαθλίωση, σε μια επόμενη φάση, καθώς στην προηγούμενη εμφορούντο από την ανεξήγητη και παραπλανητική αισιοδοξία ότι το αύριο θα είναι καλύτερο, από το σήμερα και το χθες.

Οι κύριοι εκμεταλλευτές της πλάνης των μελλοντικών εξαθλιωμένων ήταν οι φορείς του πιστωτικού κεφαλαίου. Αυτοί εκμεταλλεύτηκαν κυρίως τα χαμηλά επιτόκια του δικού τους δανεισμού, λόγω της νομισματικής σταθερότητας, και τροφοδότησαν την αγορά με πληθώρα γνωστών αλλά και απίθανων δανειακών προϊόντων, με προσιτό για τους καταναλωτές κόστος (χαμηλά επιτόκια στη μέση και μεγάλη διάρκεια). Η στρατηγική σκέψη ήταν, να διατηρηθούν οι συνθήκες της νομισματικής σταθερότητας (δηλαδή οι συνθήκες του χαμηλότερου πληθωρισμού από τα επιτόκια δανεισμού), προκειμένου να τούς επιστραφεί το κεφάλαιο ακέραιο μαζί με την επιπλέον προσδοκώμενη απόδοση (τους τόκους). Εξόπλισαν μάλιστα τα δάνεια τους με ποικίλες ασφαλιστικές καλύψεις, τις οποίες πλήρωναν υποχρεωτικά οι δυστυχείς χρεώστες, ιδίως εκείνοι που ήταν πιο επισφαλείς για τους πιστωτές. Η προοπτική περιελάμβανε, ακόμη και στην αποτυχία της εξυπηρέτησης των δανείων, την εναλλακτική λύση να αναπληρώνεται το κεφάλαιο και σε ένα βαθμό η απόδοσή του, από την ασφάλιση. Οι ασφαλιστικές εταιρίες με τη σειρά τους διαχειρίζονταν τα αυξημένα χρηματικά διαθέσιμα για να κάνουν επενδύσεις στις διεθνείς χρηματαγορές, ιδίως των αναδυομένων οικονομιών που προσφέρουν μεγαλύτερες αποδόσεις στα κάθε είδους αξιόγραφα.

Η μόνη ήπια αντίδραση στα άτεγκτα κερδοσκοπικά σχέδια των δανειστών, από την πολιτεία, είναι η προσεκτική διαχείριση του ρυθμού αύξησης των τιμών καταναλωτή (του πληθωρισμού). Καθώς οι δανειστές και οι χρεώστες έχουν αντίστροφα συμφέροντα, η λελογισμένη και ασυνεχής αύξηση του πληθωρισμού, πάνω από τα συνηθισμένα επίπεδα, μπορεί να ισορροπήσει τη συνέχεια των αποδόσεων των δανειστών και να δημιουργήσει μερικές επιστροφές στους χρεώστες. Η τιμή της εργασίας (ως ένα ισοδύναμο εμπορεύμα) θα παρακολουθήσει τη γενική αύξηση των τιμών και με αυτόν τον τρόπο θα ενισχυθεί η αναπτυξιακή πορεία της οικονομίας, αλλά και το εργατικό εισόδημα ή η λαϊκή κατανάλωση. Η ανάγκη των δανειστών για νέα κέρδη ή για κέρδη που αναπληρώνουν τις προηγούμενες απώλειες θα τούς ωθούν και πάλι στη διάθεση πιστωτικών προϊόντων (κυρίως βραχυχρόνιας διάρκειας και σχετικά υψηλότερης

χρέος για ορισμένες επιλεγμένες χώρες είναι το ακόλουθο: η Ιρλανδία, για τα νοικοκυριά το 2015 είναι το 58,5%, και για τις επιχειρήσεις (εκτός των τραπεζών) το 2015 είναι το 265,1% (σύνολο 323,6% του ΑΕΠ)· η Ισπανία για τα νοικοκυριά το 2015: 67,8% του ΑΕΠ και για τις επιχειρήσεις το 2015: 105,5% του ΑΕΠ (σύνολο 173,3% του ΑΕΠ)· η Κύπρος για τα νοικοκυριά το 2015: 129,2 % του ΑΕΠ, για τις επιχειρήσεις, το 2015: 226,1% του ΑΕΠ (σύνολο 355,3% του ΑΕΠ)· η Ολλανδία, για τα νοικοκυριά, το 2015: 112% του ΑΕΠ, για τις επιχειρήσεις το 2015: 124,3% του ΑΕΠ (σύνολο 236,3)· η Πορτογαλία για τα νοικοκυριά το 2015: 77,5%, για τις επιχειρήσεις το 2015: 120,7% του ΑΕΠ (σύνολο 188,2% του ΑΕΠ)· η Γαλλία για τα νοικοκυριά το 2015: 56,6% του ΑΕΠ και για τις επιχειρήσεις, το 2015: 126,6% του ΑΕΠ (σύνολο 183,2% του ΑΕΠ). Βλ., European Central Bank, *Annual Report 2016, 2017*, σσ. S25, S27.

τιμής). Η ασυνεχής παρέμβαση μπορεί να ενισχύει και πάλι τον πληθωρισμό, άρα και τα εισοδήματα ή την κατανάλωση και, με αυτόν τον τρόπο, να αποσβαίνει τη ροπή των δανειστών για την ανεμπόδιστη αποδοτικότητα των κεφαλαίων τους και τη σχεδόν εγγυημένη κερδοφορία, η οποία δεν απορρέει από οποιαδήποτε καπιταλιστική νομοτέλεια. Αυτές οι επιλογές μπορούν να πραγματοποιηθούν με σχετική ευκολία, στο βαθμό βέβαια που οι παράγοντες της πολιτικής πράξης δεν ανήκαν (στο παρελθόν) στο μισθολόγιο των τραπεζών ή δεν εκπροσωπούν, είτε αμέσως είτε εμμέσως, τα τραπεζικά συμφέροντα. Οι εναλλακτικές δυνατότητες για την έκδοση ομολόγων δημοσίου χρέους και για εκτύπωση επιπλέον νομισματικής μάζας είναι είτε προβληματικές είτε αδύνατες στο ευρωπαϊκό πλαίσιο, χωρίς άλλες κινήσεις και εξισορροπήσεις στο πεδίο της νομισματικής πολιτικής. Η αγορά ομολόγων, μετά την προηγηθείσα κρίση υπόκειται στην αμφιβολία της αποτελεσματικότητας για την εσωτερική παρέμβαση στο έθνος-κράτος σε περιβάλλον ολοκληρώσεων και η έκδοση νομίσματος είναι εξαιρετικά σύνθετο ζήτημα στο εσωτερικό της ευρωζώνης. Δεν έχει νόημα να γίνει λόγος για το εργαλείο της υποτίμησης του νομίσματος.

Όλα τα παραπάνω μας δίνουν την αίσθηση περί της στρατηγικής της νεοφιλελεύθερης παράταξης και της επιτηδευμένης παρέλκυσης των παραστάσεων, των ρόλων και των οικονομικών δυνατοτήτων της μεγάλης μάζας των εργαζομένων, που είναι πλέον μισθωτοί στις αναπτυγμένες χώρες. Στην ουσία έχει απολύτως ευνοήσει τα συμφέροντα μιας απίστευτα μικρής μειονότητας ανθρώπων που έχουν γίνει παγκόσμιοι μαικήνες. Η απίθανη μειονότητα, με ιδιότητες μιας «δράκας ανθρώπων» έχει κυριαρχήσει απολύτως, είναι οικονομικά ασύδοτη και αμφίβολης ηθικής. Πρώτη φορά στην ιστορία των δύο τελευταίων αιώνων είναι τόσο αδιάφορη για τις μεγάλες πλειονότητες στο σύνολο της ανθρωπότητας, αλλά και στο ίδιο το πλαίσιο των αναπτυγμένων χωρών. Η μόνη δυνητική απάντηση απέναντι σε αυτήν την ερεβώδη κατάσταση είναι ακόλουθη: *αυτό πάει πολύ.*

Μερικές ενδείξεις αυτής της απόλυτης υπερβολής είναι οι ακόλουθες: Εξήντα δύο πάμπλουτοι άνθρωποι έχουν τόσο πλούτο όσο 3,6 δισ. κάτοικοι στον πλανήτη (Oxfam International-2016). Οι εργοδότες (μικροί και μεγάλοι) σε σημαντικές αναπτυγμένες χώρες είναι λιγότεροι από το 3% και σε άλλες κυμαίνονται από 4% ως 6% (*A Radical Policy for Combating Unemployment*). Οι νέοι μισθωτοί είναι σε μεγάλη μάζα κακοπληρωμένοι και επισφαλείς μερικοί απασχολούμενοι ή εργαζόμενοι στα ευέλικτα καθεστώτα εργασίας (*Η Μισθωτή Εργασία στην Κοινωνική Οργάνωση· Wage Labour in Modern Society*). Η παραγωγή έχει εδραιώσει τις υπηρεσίες, ως τον σημαντικότερο τομέα παραγωγής στον αναπτυγμένο καπιταλισμό.

Από αυτό το προηγούμενο γεγονός απορρέει η μανία της «εξωστρέφειας» που πρέπει να διακρίνει την παγκόσμια οικονομία. Μας λένε με απλότητα, αλλά δεν το παραδέχονται ρητά, ότι οι πραγματικές οικονομικές συναλλαγές που αφορούν στους σημαντικούς φορείς του κεφαλαίου είναι οι διεθνείς συναλλαγές, στις οποίες οι ίδιοι κυριαρχούν σε αμφότερες τις πλευρές, δηλαδή τόσο ως

εξαγωγείς (αλλά όχι από το έθνος-κράτος από το οποίο προέρχονται) όσο και ως εισαγωγείς. Είναι είτε αυτοτελείς επενδυτές είτε συνεταίροι στις αναδυόμενες οικονομίες (τις χώρες χαμηλού εργατικού κόστους) και για αυτό εξαγωγείς και διακινητές από εκείνες τις χώρες. Είναι εισαγωγείς, αλλά και μεταφορείς (μεταξύ αυτών και εφοπλιστές), ασφαλιστές, τραπεζίτες, παραγωγοί χρηματοπιστωτικών προϊόντων που επιβοηθούν την κατανάλωση, χονδρέμποροι, διαφημιστές, κύριοι ή μετέχοντες σε εταιρίες έρευνας αγοράς, μεσολαβητές, μεσίτες, έμποροι πληροφόρησης και ιδιοκτήτες μέσων ενημέρωσης στις χώρες προέλευσης ή καταγωγής. Καρπούνται, με αυτόν τον τρόπο όλες τις δυνατές ευκαιρίες ή αρκετές από αυτές και στα δύο πλαίσια του φάσματος των διεθνών συναλλαγών, επωφελούμενοι, μεταξύ άλλων, από την ουσιαστική άγνοια του φθηνού άμεσου παραγωγού για την τελική τιμή του εμπορεύματος και τους δυνητικούς καταναλωτές, αλλά και την έλλειψη πληροφόρησης των καταναλωτών των εμπορευμάτων, για τις συνθήκες παραγωγής, τις εργατικές αμοιβές και το κόστος παραγωγής των εμπορευμάτων που οι ίδιοι καταλώνουν. Τα πραγματικά κέρδη τους στις χώρες χαμηλού κόστους, αναλύονται τόσο στο κέρδος του εργοδότη (το οποίο λόγω των πολύ χαμηλών αμοιβών είναι αναλογικά υψηλό) όσο και το κέρδος του εξαγωγέα (σε ορισμένες περιπτώσεις και το κέρδος του χρηματοδότη της εξαγωγικής πράξης). Το κέρδος τους στις αναπτυγμένες χώρες απορρέει, κυρίως, από τους φθηνούς και επισφαλείς εργαζόμενους στις υπηρεσίες (οι οποίοι μαθαίνουν ότι πρέπει να έχουν υψηλά εργασιακά και απαιτητικά ακαδημαϊκά προσόντα, αλλά να πληρώνονται με «ανταγωνιστικές» αμοιβές, επειδή οι εργαζόμενοι στις χώρες παραγωγής πληρώνονται πολύ φθηνότερα). Τα κέρδη αυτά εντοπίζονται στις μεταφορές, το εμπόριο, τις τράπεζες, τις ασφάλειες, τις διαμεσολαβήσεις και τις μεσιτείες. Σε κάποιες χώρες, τις κερδοσκοπικές ανησυχίες τους συνοδεύουν οι πρόσοδοι από τον τουρισμό, οι συνέργειες από τα πολιτιστικά αγαθά και η εκμετάλλευση από τις πρωτοτυπίες της νέας γνώσης (συνήθως όταν αποδεσμεύεται από τους άμεσους παραγωγούς της, με διάφορες επιχειρηματικές επινοήσεις και νομικές περιπλοκές) που ενσωματώνεται σε εμπορεύματα νέας γενιάς (προγράμματα, διαχειριστικές μέθοδοι, παίγνια, αναλυτικά εργαλεία, μορφές απεικόνισης κλπ), τα οποία συνδυάζουν τις υπηρεσίες με τη βιομηχανία ή δημιουργούν συμπλέξεις μεταξύ τους. Τα απίθανα κέρδη επιτρέπουν τις πολλαπλές δοκιμασίες στη δημιουργία νέων αναγκών, όπως στην πληροφόρηση, τις επικοινωνίες, το ηλεκτρονικό εμπόριο, που δημιουργούν αγωγούς εδραίωσης νέων αγορών, μερικές φορές και αναπάντεχες για την κουλτούρα και την ιδιοσυγκρασία των συνηθισμένων κερδοσκόπων (επενδύσεις στην απορρυπαντική τεχνολογία, σε αγαθά και δράσεις με οικολογική ευαισθησία κλπ).

Η εξωστρέφεια εντέλει αποτελεί το λόγο, για τον οποίο η σύγχρονη οικονομία απομακρύνεται από την υλική παραγωγή στις αναπτυγμένες (κάποτε ήταν πιο έντονα βιομηχανικές) χώρες και προσανατολίζεται μαζικότερα στις υπηρεσίες. Σε μια συμβολική απόδοση αυτό σημαίνει ότι το κεφάλαιο και η μεγάλη μάζα των συναλλαγών συγκεντρώνεται στις προηγμένες χώρες, ενώ η

πολύ μεγάλη μάζα της υλικής παραγωγής και της χειρωνακτικής εργασίας συγκεντρώνεται στις χώρες με χαμηλότερο επίπεδο ανάπτυξης. Η πραγματική δράση για την οποία αμείβονται οι μισθωτοί στις αναπτυγμένες χώρες (εκτός της μειονότητας που εργάζεται στη βιομηχανία και την αγροτική παραγωγή) είναι η λειτουργία τους, ως μια ενιαία κοινωνική δύναμη, για την υλοποίηση των κερδών του κεφαλαίου από την τεράστια μεταφορά πλούτου σε παγκόσμια κλίμακα. Η «αδιορρυθμία» αυτής της κατάστασης κάνει τον μέσο εργαζόμενο στις υπηρεσίες να μην αντιλαμβάνεται το γενικό ρόλο της χρησιμοποίησης τόσο της μεγάλης μάζας των μισθωτών όσο και του καθενός προσωπικά. Μοιάζει συχνά σαν να παραχωρείται στον εργαζόμενο ένα εισόδημα, χωρίς να συμβάλλει καθόλου στην παραγωγή των αγαθών (είδη διατροφής, ρούχα, υποδήματα, μέσα μεταφοράς, έπιπλα κλπ) που αναπαράγουν την ύπαρξη και την εργατική του δύναμη. Η προπαγανδιστική τακτική τόσο των μέσων ενημέρωσης όσο και της ιδεολογίας που ενδύεται τα σήματα της επιστήμης είναι να ενισχύσει αυτήν την διανοητική περιδίνηση ή απλώς την ψευδαίσθηση των εργαζομένων. Η συστηματική προσπάθεια της προπαγάνδας (κυρίως από τα μέσα ενημέρωσης) και των προβολών των πληροφοριών (είναι κυρίως μισές αλήθειες επενδυμένες με τεκμήρια, τα οποία ο μέσος άνθρωπος αδυνατεί να αξιολογήσει) της ιδεολογίας, που προσποιείται την επιστήμη, είναι, να τονίζουν την εσφαλμένη αρχική εντύπωση των εργαζομένων, να εκμεταλλεύονται την εγνωσμένη ανθρώπινη ανασφάλεια και να χειρίζονται την εδραιωμένη πλέον επισφάλεια των θέσεων εργασίας, με σκοπό τη συγκράτηση των αμοιβών σε σχετικά χαμηλά επίπεδα. Η ουσία πίσω απ' όλες αυτές τις συστροφές της πραγματικότητας είναι ότι: α) η εργατική δύναμη είναι απλώς ένα εμπόρευμα που ανταλλάσσεται ισότιμα (αυτό που πραγματικά ανταλλάσσεται είναι ο χρόνος εργασίας) με όλα τα άλλα και β) η παραγωγή στον καπιταλισμό έχει αντικειμενικό στόχο τη δημιουργία κερδών (η πραγματοποίηση τους αυξάνει το κεφάλαιο), με τη μεσολάβηση της παραγωγής είτε υλικών είτε άυλων εμπορευμάτων (δηλαδή, δεν είναι αυτοτελής στόχος του καπιταλισμού η παραγωγή συγκεκριμένων εμπορευμάτων, ιδίως υλικών, αλλά η μεγιστοποίηση των κερδών). Υπό αυτήν την έννοια, η αμοιβή της εργασίας δεν αποτελεί σε καμιά περίπτωση παραχώρηση του κεφαλαίου στην εργασία. Το αντίθετο συμβαίνει. Ο πλούτος των ισχυρών είναι μια «αναγκαστική παραχώρηση», από τους φορείς της εργασίας στους κατόχους του αποθέματος.

Συμπυκνώνω ορισμένα από τα πορίσματα, στα τέσσερα προαναφερθέντα βιβλία (του γράφοντος) και στα άλλα σχετικά δημοσιεύματα, με τις ακόλουθες επισημάνσεις:

1) Η νεωτερική κοινωνία δεν υπήρξε ουδέποτε απολύτως βιομηχανική, τόσο στην παραγωγή όσο και την απασχόληση. Ακόμη και η πρωτοπόρος Βρετανία, την περίοδο της αποκρυστάλλωσης της βιομηχανικής επανάστασης, χαρακτηρίζεται από τη συμβίωση των υπηρεσιών με τη βιομηχανία και στην ουσία από την υπεροχή της τριτογενούς παραγωγής. Στις ΗΠΑ, τουλάχιστον, από το 1940 οι υπηρεσίες υπερέχουν έναντι των λοιπών τομέων παραγωγής. Σήμερα, σε όλες τις αναπτυγμένες χώρες οι υπηρεσίες αντιπροσωπεύουν αναλογίες μεταξύ του 70%

και του 80% περίπου. Τα διανοήματα που θεωρούν ότι οι χώρες (όπως η Ελλάδα) με ανάλογα χαρακτηριστικά αποκλίνουν από τα πρότυπα σε αυτό το πεδίο, είτε έχουν ελλιπή πληροφόρηση για το επικρατούν πρότυπο είτε η προσέγγισή τους συστρέφει (ενδεχομένως και από πρόθεση) την πραγματικότητα.

2) Στις αναπτυγμένες χώρες το κράτος είναι ο μεγαλύτερος ενιαίος εργοδότης, από την αρχή της μεταπολεμικής περιόδου και μέχρι την παρούσα συγκυρία. Ο διευρυμένος ρόλος του κράτους συνοδεύεται από την την εκτεταμένη απασχόληση. Σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες, στο κράτος και τις δημόσιες επιχειρήσεις εργάζεται πάνω από το 30% των απασχολουμένων, ενώ σε περισσότερες η αναλογία ξεπερνά το 20% (μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα). Σε αρκετές περιπτώσεις οι δημόσιες δομές απασχολούν περί του 15% των εργαζομένων. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις ΗΠΑ, που δεν διακρίνονται για τις ευρείες κρατικές δομές, περί τα είκοσι με είκοσι δύο εκατομμύρια εργαζόμενοι δουλεύουν σε δημόσιες υπηρεσίες και επιχειρήσεις. Είναι σεβαστές, βέβαια, οι απόψεις που θεωρούν προβληματική αυτήν την παγκόσμια κατάσταση. Δεν είναι, ωστόσο, παραδεκτές οι εκτιμήσεις, ότι η ανάλογη κατάσταση σε μερικές χώρες (όπως η Ελλάδα) είναι αποκλίνουσα έναντι των διεθνών προτύπων.

3) Στην περίοδο της μεγάλης παραγωγικής αλλαγής, από το τα μέσα της δεκαετίας του '70 (1971-1980) και μέχρι την παρούσα στιγμή, η απασχόληση αυξήθηκε και μαζί της αυξήθηκε περισσότερο η ένταξη των νέων εργαζομένων στη μισθωτή απασχόληση, παρά την ευρύτερη χρήση των αυτοματισμών, της πληροφορικής και πολλών τεχνολογικών καινοτομιών. Τα διανοήματα περί της απειλητικής φύσης της τεχνολογίας έναντι της ανθρώπινης εργασίας, τα οποία γνώρισαν μεγάλη δημοσιότητα και προκάλεσαν αίσθηση, υπεδείχθησαν αιωρούμενα. Στην καλύτερη περίπτωση, χρησιμοποιήθηκαν, ως εκφοβιστικές προβολές, για τους πιο αδαείς και αμύητους εργαζόμενους. Και, επειδή ο «φόβος φυλάει τα ήμερα», ο (οργανικός) εκφοβιστικός ρόλος τους είχε απόδοση. Οι εργαζόμενοι είναι ενδιάθετοι για να ενταχθούν σε επισφαλή και κακοπληρωμένα καθεστώτα εργασίας.

4) Η επιχειρηματικότητα, η ανταγωνιστικότητα και η απασχόληση έχουν μια λιγότερο ευθεία σχέση, από όσο υπολογίζουν ορισμένα σύγχρονα θεωρητικά ρεύματα. Οι εργοδότες (μικροί και μεγάλοι) αποτελούν μια ισχνή μειονότητα, στις σύγχρονες κοινωνίες, μετά από μια ευρεία περίοδο συνεχούς μείωσης. Οι μεγάλοι εργοδότες, οι οποίοι απασχολούν δυσανάλογα ευρύ αριθμό εργαζομένων, είναι μια ακόμη μικρότερη κοινωνική ομάδα. Η ανταγωνιστικότητα, τις τρεις προηγούμενες δεκαετίες, δεν αύξησε την αναλογία των μεγάλων επιχειρηματιών-εργοδοτών στις αναπτυγμένες χώρες. Αντίθετα, η ένταση της ανταγωνιστικότητας μείωσε τους μεγάλους επιχειρηματίες-εργοδότες, κάνοντας τους εναπομείναντες στο οικονομικό παίγνιο ισχυρότερους. Η σημερινή επίδραση της ανταγωνιστικότητας δεν είναι να δημιουργήσει περισσότερες επιχειρήσεις, αλλά λιγότερες και ισχυρότερες. Επιπρόσθετα, η μείωση της πραγματικής επιχειρηματικότητας, για την ίδια ομάδα, κατασκευάζει τη συνθήκη της μικρότερης ανταγωνιστικότητας. Οι μικρότερες επιχειρήσεις είναι σαφώς

περισσότερο ανοικτές στην ανταγωνιστικότητα, αλλά λιγότερο ανοικτές στην απασχόληση. Στην ουσία η έκθεση στην ανταγωνιστικότητα αφορά στη δυνατότητα της επιχειρηματικής επιβίωσης, παρά στην επιχειρηματική επιτυχία. Η σχέση της επιβίωσης με την απασχόληση αφορά κυρίως στην απασχόληση και το εισόδημα του ιδίου του επιχειρηματία και των μελών της οικογενείας του. Παρεμπιπτόντως, αφορά και στους μισθωτούς που απασχολεί ο προηγούμενος. Ιδιαίτερως, η ανταγωνιστικότητα αφορά στους αυτοαπασχολούμενους. Οι αυτοαπασχολούμενοι έχουν ελάχιστη σχέση με την επιχειρηματικότητα, ενώ η σχέση με την απασχόληση αφορά μόνο στην προσωπική τους απασχόληση και την επιβίωση τους σε ένα επάγγελμα. Οι άμεσες συναγωγές είναι απλώς μια υπερβολική εξιδανίκευση, ίσως και μια διανοητική αυθαιρεσία, με μεγάλη απόσταση από την πραγματικότητα.

5) Η ανεργία στις τέσσερις προηγούμενες δεκαετίες σχετικά αυξήθηκε, σε αρκετές χώρες, σε σχέση με την πρώτη μεταπολεμική περίοδο. Η ανεργία σε αυτήν την περίοδο διαδραμάτισε το ρόλο του αποπληθωριστή. Τα δύο μεγέθη, δηλαδή ο πληθωρισμός και η ανεργία, έχουν απολογιστικά αντίστροφη σχέση, στη μεγάλη διάρκεια. Η χρησιμοποίηση αυτής της αντίστροφης σχέσης, με προτροπή των νεοκλασικών οικονομολόγων, από τους εκπροσώπους του πολιτικού νεοφιλελευθερισμού (με σκοπό τη νομισματική σταθερότητα), υποδεικνύει και άλλη μια διάσταση μιας προγενέστερης κατάστασης. Το φαινόμενο του στασιμοπληθωρισμού (η ταυτόχρονη αύξηση της ανεργίας και του πληθωρισμού-stagflation) ήταν μια εξαίρεση στον κανόνα της αντίστροφης σχέσης. Οι νέο-φιλελεύθερες πολιτικές παρατάξεις χρησιμοποίησαν τη συγκυριακή εξαίρεση για να ανατρέψουν την κενόσκιανη πολιτική του κοινωνικού κράτους και εκ υστέρων χρησιμοποίησαν τον κανόνα για να εδραιώσουν τη νομισματική σταθερότητα. Η ανεργία, μετά το 1980, ουδέποτε ξεπέρασε αναλογίες μεταξύ του 8% και του 12%. Ήταν επομένως αρκετά υψηλή για να προκαλεί την τιθάσευση των οικονομικών αξιώσεων των φορέων της εργασίας, αλλά δεν ήταν οποτεδήποτε τόσο ανεξέλεγκτη, ώστε να προκαλεί οικονομικές αναταράξεις, μέχρι την κρίση του 2007-8.

6) Η καταπολέμηση της ανεργίας είναι ένα ζήτημα απολύτως λελυμένο, από διανοητικής άποψης. Από τη δεκαετία του '30 γνωρίζουμε ότι η ενίσχυση της ενεργούς ζήτησης είναι εξαιρετικώς αποτελεσματικός τρόπος για την ταχεία και σταθερή μείωση ή και τη σταθεροποίηση της ανεργίας σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Έχει βέβαια ως προϋπόθεση, την αύξηση της δημόσιας χρηματοδότησης της οικονομίας (με ή χωρίς την ανάλογη αύξηση της απασχόλησης στο κράτος), με τη χρησιμοποίηση όλων των δημοσιονομικών εργαλείων και κυρίως με την έκδοση νέας νομισματικής μάζας και την αύξηση του δημοσίου χρέους. Από το 1980 οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές φρόντισαν, με όλες τις ενδεχόμενες δικαιολογητικές βάσεις, να στερήσουν ή να μειώσουν τις δυνατότητες των προηγμένων χωρών να χρησιμοποιούν τα προαναφερθέντα δημοσιονομικά εργαλεία. Αυτή η κατάσταση τεχνηέντως περιορίζει την πολιτική (μέχρι που την αδρανοποιεί) καταπολέμησης της ανεργίας, ενώ η αντιμετώπισή της είναι γνωστή και εύκολη. Από την εποχή

της εφαρμογής της συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, οι ίδιοι περιορισμοί επιβάλλονται σε όλες τις χώρες μέλη της. Στην πραγματικότητα η δραστική καταπολέμηση της ανεργίας έγινε επιβεβλημένα αδύνατη. Η ένδειξη ότι αυτή η πολιτική «αναπηρία» ήταν κατασκευασμένη και κοινωνικά ανάλγητη μάς παρέχεται από τις πολιτικές αύξησης (μετά την κρίση του 2007-8) της κυκλοφορούσας νομισματικής μάζας και του δημοσίου χρέους στις ΗΠΑ και την Ιαπωνία. Σε αμφοότερες τις χώρες αυξήθηκε με κορυφαίο τρόπο το ήδη μεγάλο δημόσιο χρέος, αλλά περιορίστηκε σε πολύ χαμηλά επίπεδα η ανεργία. Στην Ευρώπη, αντίθετα και ιδίως στις χώρες με δημοσιονομικά προβλήματα, η ενεργοποίηση αντίστοιχων μηχανισμών δεν αξιοποιήθηκε και η ανεργία έφτασε σε πρωτοφανή επίπεδα. Το θράσος της μη-εφαρμογής, ενώ ήταν διαθέσιμα τα μέσα, δηλώνει μια επιλογή, η οποία διακρίνεται για την αδιαφορία της, σχετικά με τους πληθυσμούς των ανέργων.

7) Το δύσκολο πρόβλημα της ανεργίας, παρά τα εμπόδια, μπορεί και πάλι να αντιμετωπιστεί και μάλιστα χωρίς να απαιτείται η διαχείριση του γνωστού εξοπλισμού που έχουμε πνευματικά και τεχνικά διαθέσιμο. Εκείνο που απαιτείται, ως προς τη χρηματοδότηση, είναι να μην χρειάζεται η έκδοση νέας νομισματικής μάζας (στην ΕΕ είναι πολύ περίπλοκο ζήτημα) ή η επιβάρυνση του δημοσίου χρέους. Επιπλέον στο επίπεδο της απασχόλησης, πρέπει να ξεπεραστεί η απαισιόδοξη λογική των κατόχων του αποθέματος και ταυτόχρονα να προσελκυστούν τα κεφάλαια τους, χωρίς κατ' ανάγκην να υπάρχει η προοπτική της αυτοτελούς επιχειρηματικής ενεργοποίησής τους. Οι προϋποθέσεις είναι πολύ απαιτητικές, αλλά με συστηματική διαχείριση όλα είναι δυνατά. Η εναλλακτική επιλογή, που έχουμε επεξεργαστεί (*"An Alternative for Combating Unemployment"*: *A Radical Policy for Combating Unemployment*), εισαγάγει ένα σύστημα χρηματοδότησης για την καταπολέμηση της ανεργίας, στο οποίο η ιδιωτική χρηματοδότηση δεσπόζει, ενώ η δημόσια χρηματοδότηση είναι επικουρική και σε μεγάλη αναλογία επιστρέφει στα δημόσια ταμεία. Η απασχόληση των πρώην ανέργων πραγματοποιείται με τη φόρμα της αυτόνομης απασχόλησης και συντονίζεται στο τοπικό επίπεδο από την τοπική αυτοδιοίκηση. Οι τράπεζες ευνοούνται από την συγκεκριμένη επιλογή και έχουν τη δυνατότητα για μεγαλύτερη βραχυχρόνια (δανειακή) χρηματοδότηση των ιδιωτών καταναλωτών και έτσι δημιουργούν τις προϋποθέσεις για την άμεση οικονομική ανάπτυξη. Το συγκεκριμένο υπόδειγμα παρέμβασης συμβάλλει σε ένα «σοκ» αιφνίδιας και πολύ μαζικής αύξησης της απασχόλησης, παράγει εισοδήματα, κάλυψη αναγκών σε ενδιαφέρουσες τιμές και σαφέστατα, εφόσον αποδώσει σύμφωνα με τις προδιαγραφές του, προδιαθέτει για την ταχεία αύξηση των αμοιβών των εργαζομένων, οι οποίοι δεν συμπεριλαμβάνονται στο εφαρμοζόμενο πρόγραμμα. Η μείωση της ανεργίας με πολύ λιγότερες δημόσιες δαπάνες, σε αυτήν προοπτική, είναι δεδομένη και αποτελεσματική. Η μη-εφαρμογή αυτού του υποδείγματος επισημαίνει είτε την αδιαφορία απέναντι στους ανέργους είτε ότι η ανεργία είναι πολύ βολική για το οικονομικό σύστημα είτε πως η πολιτική αφαρία επικρατεί της κοινωνικής ανάγκης. Έχουμε την πεποίθηση ότι το τελευταίο δεν

συμβαίνει, αλλά οι αδράνειες της πολιτικής πράξης καθυστερούν την πρόσληψη των μηνυμάτων από την ορθολογική διαχείριση. Η αδιαφορία για την κατάσταση των ανέργων και η αίσθηση ότι η ανεργία είναι βολική αφορούν σε πολύ λίγους στην κοινωνική οργάνωση και η στοιχειώδης λειτουργία της δημοκρατίας θα επιβάλλει στην ατζέντα της δημόσιας συζήτησης τις διεξοδικές επιλύσεις.

8) Η προηγούμενη πρόταση για την καταπολέμηση της ανεργίας δεν θα είχε ισοβαρή, με την παρούσα, αξία και σημασία, αν δεν είχε μεσολαβήσει η εισήγηση για τη γενίκευση της εργασιακής αυτονομίας (*Η Μισθωτή Εργασία στην Κοινωνική Οργάνωση· Wage Labour in Modern Society*). Η εργασιακή αυτονομία συμμετέχει στις σημερινές μορφές της εργασιακής ευελιξίας (σε ολοένα και μεγαλύτερες αναλογίες) και προσδιορίζει τις πιο καινοτόμες και κερδοφόρες επιχειρηματικές πρακτικές, στους πρωτοπόρους κάθε οικονομικής δραστηριότητας. Η εργασιακή αυτονομία, σε συνδυασμό με τις «ομάδες εργασίας», δηλώνει την απομάκρυνση από την γραφειοκρατική δομή και λειτουργία των επιχειρηματικών οργανώσεων και την περιστολή των οικονομικών και διοικητικών εξοδεύσεων για διεθντικούς ελέγχους. Αυτή η ήδη παρούσα και οικονομικά αποδοτική πραγματικότητα φέρει μαζί της το πιο ισχυρό ρήγμα, για πολλούς από τους εξαναγκασμούς της ανθρώπινης εργασίας, στο πλαίσιο των καπιταλιστικών σχέσεων. Η γενίκευση της εργασιακής αυτονομίας πρόκειται να ανασυνθέσει τις συνθήκες ανταλλαγής της εργασίας με το σχηματισμένο κεφάλαιο (με την αναγνώριση του δυνητικού κεφαλαίου) και να εκβάλλει στη αποδοτική διοργάνωση των οικονομικών συναλλαγών, με τις πιο ανθρώπινες συνθήκες εργασίας και τη δικαιότερη διανομή των αποτελεσμάτων της οικονομικής πράξης, καθώς υπάρχει η δυνατότητα να αξιοποιηθούν εδραιωμένα στις οικονομικές συναλλαγές (ιδίως στις αγορές αξιών) λειτουργικά εργαλεία (όπως η επιμέτρηση του τελικού αποτελέσματος και ο υπολογισμός του δίκαιου τιμήματος). Ο αυτόνομος εργαζόμενος ή παραγωγός διατηρεί άρτια σχέση με την ιδιότητα του πολίτη. Η ελευθερία και η αυτονομία είναι ομοαίματες αδελφές και εξαιτίας αυτής της συγγένειας συμβάλλουν στην εδραίωση της δημοκρατίας του παρόντος και τη βελτίωση του μέλλοντός μας. Η δημοκρατία του μέλλοντός μας δεν θα ενοχλείται από τους περισπασμούς και τις εξαρτήσεις, όπως συμβαίνει με την ιστορία και τις σημερινές παθογένειες της οικονομίας. Στην προοπτική κάποιας ενδεχόμενης μετά-καπιταλιστικής μετάβασης η στενή συλλειτουργία της ελευθερίας και της εργασιακής αυτονομίας σε περιβάλλον δημοκρατικής οργάνωσης της πολιτείας αποτρέπει από παρεκκλίσεις και ωθεί σε κοινωνικές αλλαγές που καθιερώνουν, τουλάχιστον, την ισότητα ευκαιριών, δηλαδή συμπληρώνουν την σημερινή ανεπαρκή ισότητα, η οποία έχει νόημα μόνο ως ισότητα έναντι του νόμου. Η υπόθεση αυτή θα γίνει η κοινή μέριμνα της μεγάλης κοινωνικής δύναμης, η οποία θα λειτουργεί ως το ενιαίο συλλογικό υποκείμενο. Αν αποκλειστεί η μεσολάβηση κάποιας απρόβλεπτης, αυθαίρετης και απευκαΐας δικτατορικής εκτροπής, η εργασιακή αυτονομία, ως καταλύτης, θα συμβάλλει στη γόνιμη αναβάθμιση και την ουσιαστικοποίηση των στοιχείων της δημοκρατίας, δηλαδή της ελευθερίας, της ισότητας και της αλληλότητας. Σε αυτή την προσδοκώμενη κατάσταση, η

οικονομική πρόοδος θα είναι τελεσφόρος για την κοινωνική πλειονότητα και όχι μόνο για μια μειονότητα, όπως συμβαίνει σήμερα.

2.1 Ζητήματα και πραγματικότητες

Είναι ενδεχόμενο να μην είχα επιχειρήσει, να γράψω αυτή τη μελέτη για την ελληνική κοινωνία, χωρίς τη μεσολάβηση της ελληνικής κρίσης. Στην αρχή της κρίσης, ιδίως, ακούστηκαν και γράφτηκαν διάφορα απίστευτα φληναφήματα, τα οποία αφορούσαν τις παθογένειες της ελληνικής κοινωνίας και επομένως τόνιζαν αποκλειστικά τις «αρνητικές» της ιδιαιτερότητες. Η θρασύτητα, με τη διαβίβαση απίθανων ανακριβειών, σχετικά με τα μειονεκτήματα της ελληνικής κοινωνικής οργάνωσης, κινητοποίησαν το ερευνητικό ενδιαφέρον μου για τουλάχιστον οκτώ χρόνια, προκειμένου να παρουσιάσω συστηματικά τις πραγματικές όψεις της κοινωνικής οργάνωσης της ελληνικής κοινωνίας. Περίμενα αρκετά για να καταλαγιάσουν τα εκρηκτικά φαινόμενα της κρίσης και να γίνει δυνατή η ουσιαστική αποτίμηση της συγκεκριμένης περιόδου.

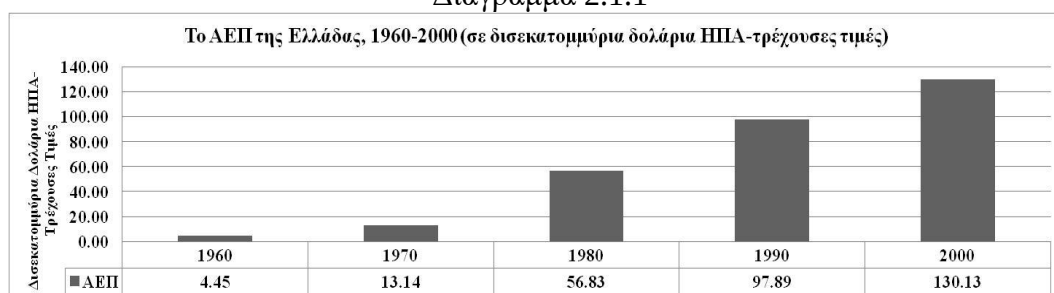
Διαπιστώνω, ότι κάθε αρνητική κριτική ήταν βαθιά προβληματική και ενίοτε εντελώς ανεδάφικη, από όποια πλευρά και αν εκπορεύτηκε, εδώ και μια δεκαετία. Υπερέχει η αίσθηση, ότι η χώρα βρέθηκε στο κέντρο μιας διεθνούς και ευρωπαϊκής προσβολής, με αφορμή τα συγκεκριμένα προβλήματα, για να γίνει κατορθωτή η συστηματική απόσπαση του πλούτου της και να μειωθεί η πολιτική της ισχύς. Σε αυτό το εγχείρημα συνέργησαν διάφοροι παράγοντες στο εσωτερικό. Την ελληνική κρίση διαχειρίστηκαν άνθρωποι, από ολόκληρο το φάσμα του πολιτικού συσχετισμού (στην κυβέρνηση και από την αντιπολίτευση), οι οποίοι δεν είχαν, μερικοί και καθόλου, τις πνευματικές ετοιμότητες και τις προπαρασκευές για να μπορέσουν να καταλάβουν τα συστατικά της κρίσης και το βαθμό της εθνικής ευθύνης για τη δημιουργία της. Ακόμη, και πέρα από την έλλειψη κατανόησης του προβλήματος και της εθνικής ευθύνης, η χώρα φορτίστηκε από την υπέρμετρη φιλοδοξία ή και τη ματαιοδοξία των αντιπολιτευόμενων ή ακόμη και όσων βρέθηκαν για χρόνια στις «εξέδρες» της πολιτικής πράξης, για να λειτουργήσουν ως όψιμοι φωστήρες ή σωτήρες για την επίλυση της ελληνικής κρίσης. Στις περισσότερες περιπτώσεις συμμετείχαν με διαλυτική κριτική για τα συστατικά του ελληνικού ζητήματος, διαδραματίζοντας εξ αντικειμένου το ρόλο των συνεπών διαβιβαστών της προπαγάνδας των ξένων δανειστών, οι οποίοι διοίκησαν στην πραγματικότητα τη χώρα, για τουλάχιστον οκτώ χρόνια. Ήταν φυσικό οι απάρασκευοι, να υποχωρήσουν και να υποταγούν στη δύναμη και τις αξιώσεις εκείνων που ουσιαστικά ασκούσαν τη διοίκηση της χώρας. Το χειρότερο φαινόμενο είναι ότι κάποιοι από χώρο των επιστημών ήταν διαθέσιμοι να παρέχουν τον υπερθεματισμό τους στις «υβριστικές» λεκτικές επιθέσεις για την οργάνωση του ελληνικού κράτους. Στην πιο αμβλεία περίπτωση, η στάση τους ερμηνεύεται από την ψωφοδεή ανάγκη να κάνουν καριέρα και να επιτύχουν επαγγελματική αναγνώριση, με την προσκόλληση στα κέντρα της ισχύος. Έχω την εκτίμηση ότι με το τέλος της κρίσης κάποιοι από τους

προηγούμενους θα λησμονηθούν και κάποιοι άλλοι, απλώς, θα περνούν απαρατήρητοι, όπως δηλαδή θα έπρεπε να περνάνε και οι απόψεις τους, στη διάρκεια αυτής της υπέρτατης ταλαιπωρίας, την οποία η χώρα και η πολιτειακή οργάνωση όφειλαν να μην αντιμετωπίσουν σε οποιαδήποτε περίπτωση.

Οι υποκειμενικές ευθύνες, ακόμη και των συλλογικών φορέων ή οργανώσεων είναι ένα μείζον πρόβλημα. Είναι, όμως απαραίτητο να εξετάσουμε συστηματικά τα βασικά χαρακτηριστικά της πολιτείας, μέχρι τη στιγμή που εισήλθε στην περίοδο της έκρηξης της δημοσιονομικής κρίσης. Θα γίνει εμφανές, από όσα θα εκτεθούν, πως δύσκολα παραμερίζεται η θαυμαστή πρόοδος της ελληνικής κοινωνίας και πολιτείας στην ώριμη μεταπολεμική περίοδο και ιδίως τα εντυπωσιακά επιτεύγματα της, μετά την μεταπολίτευση του 1974. Δημιουργεί μια περίεργη πνευματική διέγερση η αντίστροφη ανάγνωση αυτών των επιτευγμάτων στο πλαίσιο της σύγκρισης των χωρών, οι οποίες μετά το 1990 είναι μόνον καπιταλιστικές χώρες.

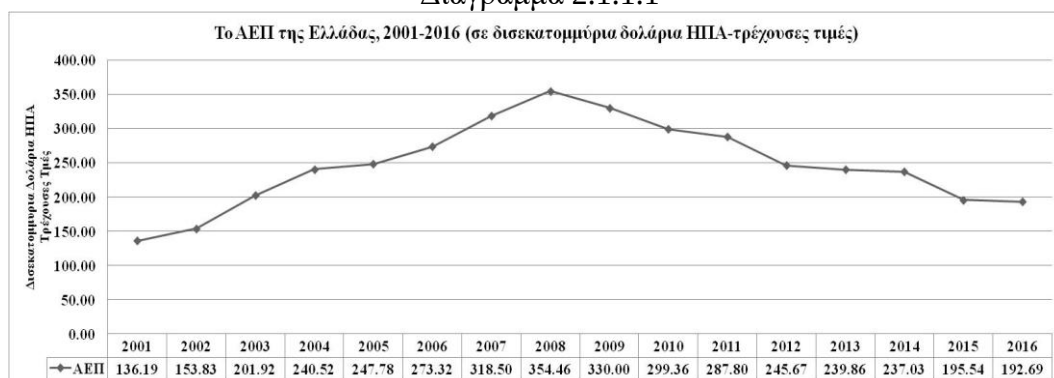
Η πρώτη ουσιαστική σύγκριση αφορά στην ιστορική εξέλιξη του ελληνικού Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος (ΑΕΠ), από το 1960. Η σταθερή πρόοδος, που διαπιστώνεται αδιάλειπτα στη μεταπολεμική εποχή, γίνεται εντυπωσιακή την μεταπολιτευτική περίοδο και κορυφώνεται από το 1991 μέχρι το 2008.

Διάγραμμα 2.1.1

Πηγή: World Bank.

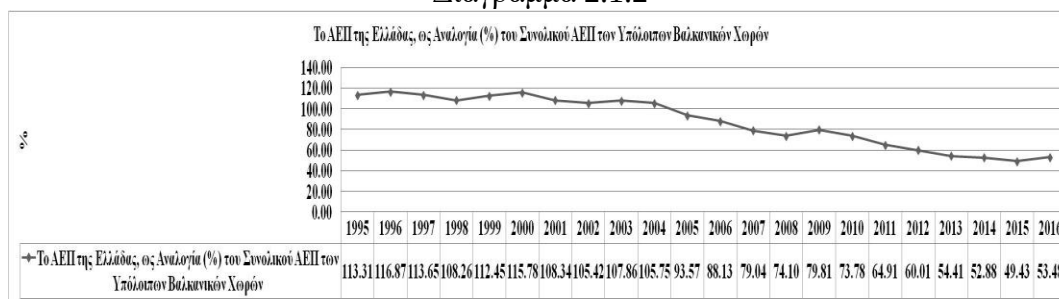
Διάγραμμα 2.1.1.1

Πηγή: World Bank.

Η εκπλήσσουνσα πρόοδος σταματά το 2008, κάτω από την επίδραση της διεθνούς οικονομικής κρίσης. Από το 2009 η πτώση του ΑΕΠ είναι πολύ αισθητή και το 2016 η σχετική επίδοση είναι χαμηλότερη ακόμη και από τη συγκεκριμένη μέτρηση του 2003. Στα επτά χρόνια της καταγεγραμμένης εξέλιξης, η χώρα έχασε τα πλεονεκτήματα, τα οποία απέκτησε στο πλαίσιο μιας εξαετίας. Δηλαδή έχασε τον πλούτο και τη δυναμική μιας υπέρ-δεκαετούς περιόδου. Για να γίνει αντιληπτή η πρόοδος και ο συσχετισμός της με την οικονομική δύναμη, θα υποδείξουμε την εξέλιξη του ελληνικού ΑΕΠ σε σύγκριση με το αντίστοιχο όλων των χωρών της βαλκανικής χερσονήσου (τέσσερις από αυτές τις χώρες είναι σήμερα μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης). Από τη σύγκριση γίνεται φανερό ότι η Ελλάδα είναι ένας οικονομικός γίγαντας της περιοχής και μέχρι την περιώνυμη εποχή της έκρηξης της ελληνικής δημοσιονομικής κρίσης (το 2010) το ΑΕΠ της αντιπροσώπευε το 73,78% του συνολικού ΑΕΠ των βαλκανικών χωρών (πλην της Τουρκίας).

Διάγραμμα 2.1.2

Πηγή: World Bank.

Επτά χρόνια, μετά την έναρξη της εφαρμογής του πρώτου μνημονίου δημοσιονομικής προσαρμογής (της δανειακής σύμβασης και του ελληνικού προγράμματος), η ίδια αναλογία υποχωρεί στο 53,48% και επομένως σηματοδοτεί την αναγκαστική υποχώρηση της Ελλάδας στο πεδίο ευθέως της οικονομικής δύναμης, αλλά και πλαγίως στο πεδίο της πολιτικής δύναμης ή της σημασίας της για την περιοχή. Σίγουρα αυτά τα δεδομένα υποδεικνύουν ότι οι εξελίξεις της συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας μοιάζουν, προκλητικά, με τις δυσμενείς οικονομικές συνέπειες μιας πολεμικής ήττας. Θα επιμείνω, λέγοντας ότι η οικονομική της υποχώρηση, από τα φαινόμενα που αποκαλύπτουν οι μετρήσιμες ενδείξεις, δεν προέρχεται από την αναπτυξιακή αδυναμία της χώρας, αλλά από τη μέθοδο επίλυσης του δημοσιονομικού προβλήματος. Αυτό το γεγονός γίνεται εμφανές από τις ροές και τις συγκρίσεις των δεδομένων στη μέση διάρκεια και οποιοδήποτε λογικό αντίβαρο, δηλαδή εκτός της χορείας των μεταφυσικών εξηγήσεων, δεν είναι ικανό να αντιστρέψει, να συστρέψει ή να διαστρεβλώσει αυτήν την εντύπωση.

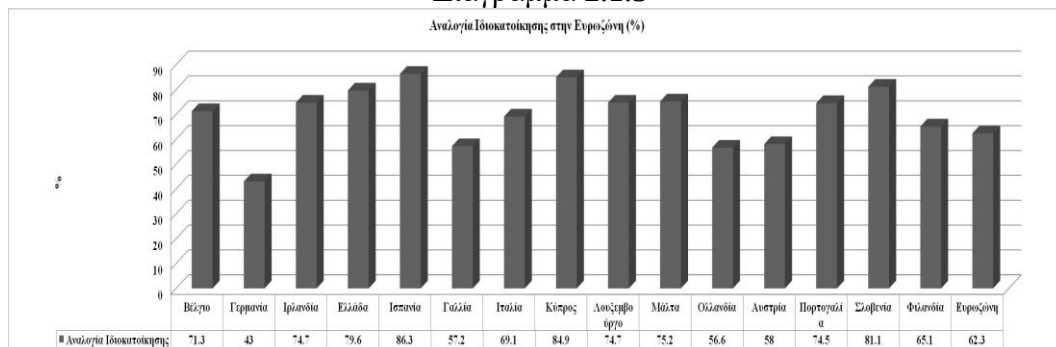
Μία από τις πιο θετικές όψεις του ελληνικού καπιταλισμού, με εκβολή στην ανάπτυξη, αλλά και με διαρκή επίδραση στην περιουσιακή κατάσταση των νοικοκυριών, των οικογενειακών δικτύων και βεβαίως (ατομικά) των πολιτών είναι το μεγάλο ποσοστό της ιδιοκτησίας στις κατοικίες και εν γένει στα ακίνητα. Ο ελληνικός πληθυσμός σήμερα δύσκολα μπορεί να εκτιμήσει τα πλεονεκτήματα, τα οποία διαθέτει λόγω του ευρέος κοινωνικού φαινομένου της μικρής ιδιοκτησίας στα ακίνητα. Η ύπαρξη των ιδιοκτητών κατοικιών ανάγεται βασικά στην κληρονομική διαδοχή. Επομένως δεν χρειάστηκαν την καταβολή της αξίας των ακινήτων για την απόκτησή τους. Δεν χρειάζεται, για τους περισσότερους των Ελλήνων, να εξοικονομήσουν τα εισοδήματα πολλών ετών, προκειμένου να αγοράσουν την ατομική τους κατοικία. Ακόμη και όταν συμβαίνει η αγορά νέας κατοικίας, λόγω μετεγκατάστασης, το αναγκαίο ποσό, πλήρως ή εν μέρει, μπορεί να καλυφθεί από την εκποίηση της προηγούμενης (ή ακόμη η παλαιά να παραμείνει ως ακέραιο περιουσιακό στοιχείο, ενισχυτικό σε περίπτωση χρέωσης ή να ενοικιασθεί και η σχετική πρόσδοδος να επιβληθεί την πληρωμή της τοκοχρεολυτικής δόσης των δανείων). Σε περίπτωση ιδιοκατοίκησης, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι ο πολίτης, εκτός του εισοδήματος από την εργασία του ή το επάγγελμά του, είναι σαν να απολαύει και του εισοδήματος, το οποίο εξοικονομεί από την μη καταβολή ενοικίου,⁸⁰ καθώς ικανοποιούνται οι στεγαστικές του ανάγκες. Επιπρόσθετα, στις πιο δύσκολες προσωπικές στιγμές (εκτός των περιόδων των κρίσεων) μπορεί να ρευστοποιήσει την ακίνητη περιουσία του, η οποία μπορεί να αντιπροσωπεύει μια αξία αρκετές φορές μεγαλύτερη από το ετήσιο εισόδημα του πολίτη.

Προκειμένου να γίνει αισθητή η διαφορά της ιδιοκτησίας και της ιδιοκατοίκησης στην Ελλάδα εκθέτουμε τα συγκριτικά δεδομένα από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, για το 2009. Μεγαλύτερο ποσοστό ιδιοκατοίκησης, από την Ελλάδα, έχει η Ισπανία, η Κύπρος και η Σλοβενία. Υψηλά ποσοστά (πάνω από το 70%) παρουσιάζουν η Μάλτα, η Ιρλανδία, το Λουξεμβούργο, η Πορτογαλία και το Βέλγιο. Οριακά κάτω από 70% εμφανίζει, στην αναλογία της ιδιοκατοίκησης, η Ιταλία. Κοντά στο μέσο όρο της Ευρωζώνης βρίσκεται η ιδιοκατοίκηση στη Φιλανδία. Η Αυστρία έχει αναλογία 58%, ενώ η

⁸⁰ Είναι σαν να πρόκειται για πρόσθετο εισόδημα, επειδή αν δεν είχε την συγκεκριμένη κατοικία έπρεπε να διαθέσει, το αναγκαίο ποσό για το ενοίκιο της μισθωμένης κατοικίας.

Γαλλία και η Ολλανδία παρουσιάζουν ποσοστά γύρω από το 57%. Πολύ χαμηλό ποσοστό εμφανίζει η Γερμανία (43%).

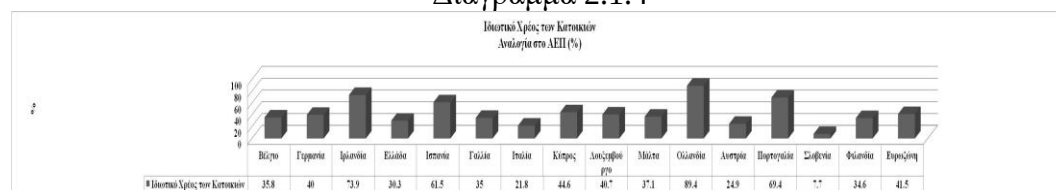
Διάγραμμα 2.1.3

Πηγή: European Central Bank.⁸¹

Οι ελληνικές κατοικίες είναι πολύ λιγότερο εκτεθειμένες σε ιδιωτικά χρέη των νοικοκυριών, σε σχέση με άλλες χώρες. Μικρότερα ποσοστά σε ιδιωτικά δάνεια για αγορά κατοικιών έχει η Σλοβενία (7,7% του ΑΕΠ), η Ιταλία (21,8% του ΑΕΠ) και η Αυστρία (24,9% του ΑΕΠ). Περί τη μέση αναλογία της Ευρωζώνης βρίσκεται η Γερμανία, το Λουξεμβούργο και η Κύπρος. Σε πάρα πολύ υψηλά ποσοστά είναι το χρέος των κατοικιών στην Ολλανδία (89,4% του ΑΕΠ), την Ιρλανδία (73,9% του ΑΕΠ), την Πορτογαλία (69,4% του ΑΕΠ) και την Ισπανία (61,5% του ΑΕΠ). Η Ελλάδα βρίσκεται κοντά στις χαμηλά χρεωμένες χώρες, από την άποψη των δανείων για τις κατοικίες (30,3% του ΑΕΠ). Είναι και αυτή η καταγραφή, ένα από τα στοιχεία της υπεροχής του ελληνικού καπιταλισμού, σε σχέση με τη διάχυση της προσωπικής περιουσίας και τη μεγαλύτερη ατομική ευημερία των πολιτών.

Διάγραμμα 2.1.4

Πηγή: European Central Bank.⁸²

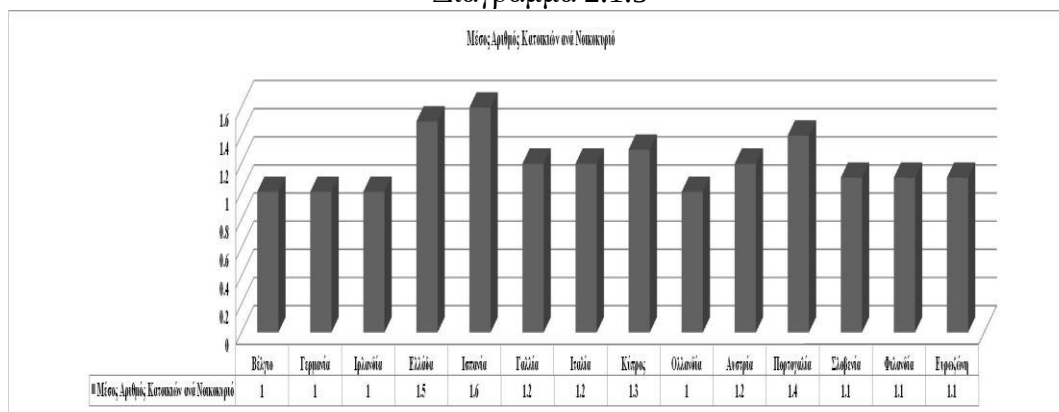
Είναι ενδιαφέρον ότι το μέσο ελληνικό νοικοκυριό διαθέτει πάνω από ένα σπίτι στην κατοχή του. Η ελληνική κοινωνία έχει μεγαλύτερο δείκτη κατοχής πρόσθετων κατοικιών από όλες τις κοινωνίες της ευρωζώνης, με μόνη εξαίρεση

⁸¹ European Central Bank, "Housing Finance in Euro Area", *Occasional Working Paper Series*, No. 101, 2009 (March), σ. 13.

⁸² Στο ίδιο.

(την ελάχιστη διαφορά από) την Ισπανία. Οι άλλες χώρες υποδεικνύουν πολύ μικρότερη κατοχή πρόσθετων κατοικιών ανά νοικοκυριό. Ο δείκτης αυτός δηλώνει κατηγορηματικά ότι η Ελλάδα είχε πριν το 2010 μια εξαιρετική διάχυση των ατομικών περιουσιών σε ακίνητα, τα οποία είναι υπέρ-επαρκή για την κάλυψη των στεγαστικών αναγκών της χώρας και λιγότερο χρεωμένα (σε τραπεζικά δάνεια), από τις περισσότερες πλούσιες χώρες της Ευρωζώνης. Με αυτό το δεδομένο και τις προηγούμενες εξελίξεις του ΑΕΠ, τα λεχθέντα περί «προβληματικής» χώρας μοιάζουν σαν άνευ σημασίας ακριτομυθίες. Οι χαρακτηρισμοί, αν δεν θεωρηθούν προϊόν άγνοιας, τότε χαρακτηρίζουν τις πιο δυσάρεστες ιδιότητες των διαβιβαστών του λόγου.

Διάγραμμα 2.1.5

Πηγή: European Central Bank.⁸³

Η ελληνική κοινωνία, μετά την μεταπολιτευτική έκρηξη των θετικών δεδομένων του ελληνικού καπιταλισμού, υποχρεώνεται στην οικονομική και κοινωνική εσωτερίκευση των διεθνών συνεπειών της κρίσης του 2007-8, για τις οποίες δεν ευθύνεται από οποιαδήποτε άποψη. Η χώρα κατηγορείται ότι έχει εσφαλμένη καταγραφή των δημοσιονομικών της στοιχείων, ιδίως για το έλλειμμα του κρατικού προϋπολογισμού. Το 2008, το 2009 και το 2010, άλλωστε, και παρά την εκτίμηση περί της ευστάθειας των εγκλήσεων, η ελληνική πολιτεία είναι υποχρεωμένη να επιβαρύνει ταχέως την δημοσιονομική της διαχείριση, προκειμένου να προλάβει την κατάρρευση του τραπεζικού συστήματος, συμβάλλοντας με δημόσιο χρήμα και κρατικές εγγυήσεις, στα προβλήματα των διαθεσίμων και του αξιόχρεου των εμπορικών τραπεζών.⁸⁴

Η ενσωμάτωση των υποχρεώσεων των τραπεζών στις δημοσιονομικές υποχρεώσεις του ελληνικού κράτους, επιβαρύναν, σίγουρα και διά του ελλείμματος, το ήδη βαρύ δημόσιο χρέος (κυρίως λόγω των ακριβών και

⁸³ Στο ίδιο, σ. 85.

⁸⁴ Piotr Kalka, "The EU in the Face of the Sovereign-Debt Crisis", *Journal of the Institute for Western Affairs in Poznan*, No. I, 2013, pp. 145-168.

μακροχρόνιων εξοπλιστικών δαπανών) και δευτερευόντως μετέτρεψαν, σε δημόσιο χρέος, το ιδιωτικό χρέος των τραπεζών.⁸⁵ Η κατάσταση αυτή μετέτρεψε την πολιτεία και τους πολίτες, διά της επιβάρυνσης της φορολογίας, σε χρεώστες ενός χρέους που οι ίδιοι δεν είχαν δημιουργήσει. Αυτό συνέβη τη στιγμή, ακριβώς, που είχαν μειωθεί οι δυνατότητες της παγκόσμιας χρηματοδότησης των εθνικών οικονομιών, και μάλιστα, με το πρόσθετο στοιχείο, πως το κόστος της δανειοδότησης βαρύνεται ακόμη περισσότερο από τους ισχυρισμούς ότι η τήρηση των εθνικών λογαριασμών⁸⁶ ήταν αναξιόπιστη. Η εικόνα του εθνικού λυγμού είναι η έκφραση της απελπισίας μπροστά σε ένα απίστευτο φαινόμενο.

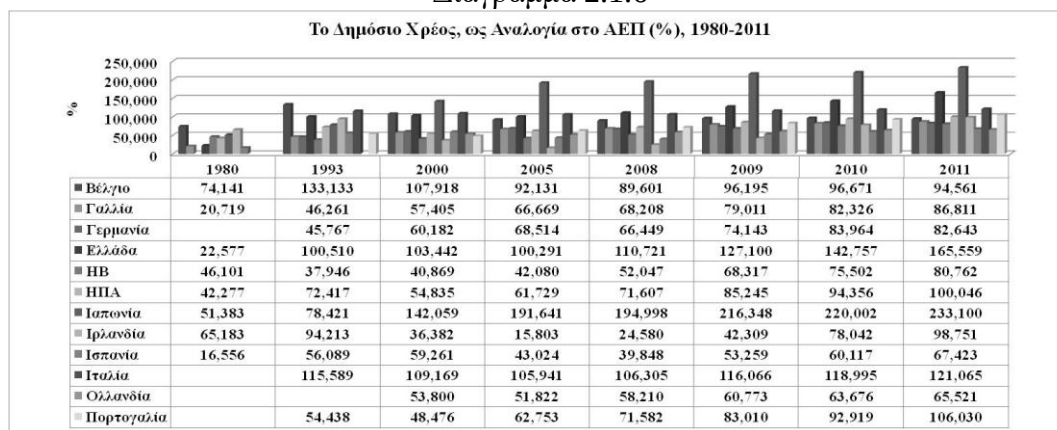
Σε αυτές τις συνθήκες του πραγματικού προβλήματος, ακούγεται και διαδίδεται κάτι ιδιαίτερα ανακριβές, δηλαδή ότι οι χώρες με μεγάλο δημόσιο χρέος είναι χώρες φτωχές και οικονομικά αδύναμες. Τα στατιστικά δεδομένα από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (Δ.Ν.Τ.) αποκαλύπτουν ότι, τουλάχιστον τα τελευταία τριάντα πέντε χρόνια, υψηλό δημόσιο χρέος έχουν οι πιο αναπτυγμένες και πλούσιες χώρες του σύγχρονου κόσμου. Είναι κατά τη γνώμη μου και εύλογο να συμβαίνει κάτι τέτοιο, καθώς μόνον οι πλούσιες χώρες έχουν υψηλή και βεβαιωμένη πιστοληπτική ικανότητα. Τα ιδιαίτερα προβλήματα ή οι ειδικές

⁸⁵ European Central Bank, *Annual Report 2016, 2017*, σσ. S25, S27. Σύμφωνα με το στατιστικό παράρτημα της Έκθεσης το μέσο ιδιωτικό χρέος των νοικοκυριών, στην Ελλάδα, την περίοδο 1999-2008 ανέρχεται στο 28,3% του ΑΕΠ, ενώ το 2015 φτάνει στο 62,4% του ΑΕΠ. Στις επιχειρήσεις (μη τραπεζικές) το μέσο χρέος για την περίοδο 1999-2008 είναι το 47,5% του ΑΕΠ, ενώ το 2015 ανέρχεται στο 63,9% του ΑΕΠ. Για να έχουν υπόψη τους οι αναγνώστες τα συγκριτικά στοιχεία από τις χώρες της Ευρωζώνης αναφέρουμε ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα από αυτές, τόσο το μέσο όρο της περιόδου 1999-2008 όσο και το τελευταίο έτος της σύγκρισης. *Ιδιωτικό χρέος των νοικοκυριών*: Γερμανία, 1999-2008: 67,3% του ΑΕΠ, 2015: 53,5% του ΑΕΠ, Ιρλανδία, 1999-2008: 76,5% του ΑΕΠ, 2015: 58,5%, Ισπανία, 1999-2008: 61,4% του ΑΕΠ, 2015: 67,8% του ΑΕΠ, Γαλλία, 1999-2008: 39,4%, 2015: 56,6% του ΑΕΠ, Ιταλία, 1999-2008: 29,7%, 2015: 42,2% του ΑΕΠ, Κύπρος, 1999-2008: 82,4%, 2015: 129,2 % του ΑΕΠ, Ολλανδία, 1999-2008: 100,1%, 2015: 112% του ΑΕΠ και Πορτογαλία 1999-2008: 72,9 %, 2015: 77,5% του ΑΕΠ. *Ιδιωτικό χρέος των επιχειρήσεων* (πλην των τραπεζών): Γερμανία, 1999-2008: 65,8% του ΑΕΠ, 2015: 60,7% του ΑΕΠ, Ιρλανδία, 1999-2008: 97,8% του ΑΕΠ, 2015: 265,1%, Ισπανία, 1999-2008: 94,4% του ΑΕΠ, 2015: 105,5% του ΑΕΠ, Γαλλία, 1999-2008: 101,1%, 2015: 126,6% του ΑΕΠ, Ιταλία, 1999-2008: 70,5%, 2015: 83,9% του ΑΕΠ, Κύπρος, 1999-2008: 193,9%, 2015: 226,1% του ΑΕΠ, Ολλανδία, 1999-2008: 119%, 2015: 124,3% του ΑΕΠ και Πορτογαλία 1999-2008: 101,3%, 2015: 120,7% του ΑΕΠ. Το συμπέρασμα από αυτή τη γρήγορη, αλλά σίγουρα εντυπωσιακή, σύγκριση είναι πως οι χώρες που έχουμε συνηθίσει να χαρακτηρίζουμε αναπτυγμένες έχουν πολύ μεγάλα βάρη στο επίπεδο του ιδιωτικού χρέους των επιχειρήσεων και των νοικοκυριών, ενώ η Ελλάδα ακόμη και σήμερα είναι (παρά τις εξωφρενικές επιβαρύνσεις που είναι αποτέλεσμα των αξιώσεων των δανειστών για το δημόσιο χρέος της) πολύ λιγότερο χρεωμένη. Το ιδιωτικό χρέος, ωστόσο, δεν ανήκει στα κριτήρια αξιολόγησης των εθνικών οικονομιών, όπως συμβαίνει με το δημόσιο χρέος και τις επιδράσεις του στα δημοσιονομικά μεγέθη των εθνικών κρατών!

⁸⁶ Η διαχείριση του ζητήματος του ελλείμματος του προϋπολογισμού είναι ένα πολύ λεπτό δημοσιονομικό ζήτημα, το οποίο υπάγεται μάλλον στους τυπικούς διακανονισμούς σχετικά με την κατάρτιση των εθνικών λογαριασμών, παρά σε μια ακριβή απεικόνιση της πραγματικής κατάστασης των δημοσιονομικών μεγεθών της πολιτείας.

εθνικές ανάγκες προσδιορίζουν το ακριβές ύψος και τη διάρκεια της διατήρησης του δημόσιου χρέους σε υψηλά ποσοστά αναλογίας προς το ΑΕΠ, στο βαθμό βέβαια που είναι αυτό εξυπηρετήσιμο. Είναι ενδεικτικό ότι η, τρίτη σε ετήσιο ΑΕΠ (και σήμερα), Ιαπωνία είχε δημόσιο χρέος το 1980 ίσο με 51% περίπου του ΑΕΠ, ενώ το 2010 φτάνει στο εντυπωσιακό 220% περίπου του ΑΕΠ της. Η πρώτη δύναμη του σημερινού οικονομικού κόσμου, δηλαδή οι ΗΠΑ, είχε το 1980 δημόσιο χρέος ίσο με το 42% περίπου του ΑΕΠ της, ενώ ένα χρόνο μετά την έκρηξη της ελληνικής κρίσης, ξεπέρασε το 100% του ΑΕΠ της. Η Ιταλία, μία από τις μείζονες οικονομικές δυνάμεις του σημερινού κόσμου και ιδίως της Ευρώπης, είχε το 2011 δημόσιο χρέος ίσο με 121% περίπου του ΑΕΠ, δηλαδή μια αναλογία απολύτως συγκρίσιμη με αυτήν της Ελλάδας, αλλά δεν χρειάστηκε ή δεν πείστηκε ή δεν επέλεξε να ενταχθεί σε μνημόνιο δημοσιονομικής προσαρμογής (σε δανειακή σύμβαση που παρακάμπτει την εθνική κυριαρχία) και σε ένα αντίστοιχο με την Ελλάδα εθνικό πρόγραμμα.

Διάγραμμα 2.1.6

Πηγή: IMF.

Πολλές από τις χώρες που περιλαμβάνονται στο προκείμενο διάγραμμα (6) αγγίζουν αναλογίες του δημόσιου χρέους, οι οποίες πλησιάζουν τάχιστα το 100%, τη στιγμή της εκδήλωσης της ελληνικής δημοσιονομικής κρίσης. Είναι ενδιαφέρον ότι σχεδόν το σύνολο των αναπτυγμένων χωρών διπλασίασαν ή πολλαπλασίασαν το δημόσιο χρέος τους στην περιγραφείσα περίοδο. Αν αυτό το δεδομένο είναι ένδειξη ή αποτέλεσμα παθογενειών τότε αυτές είναι γενικές και ευρύτερες από τις ευθύνες μιας εθνικής οικονομίας. Αυτό το γεγονός ακυρώνει την ευστάθεια του επιχειρήματος, ότι το ελληνικό δημόσιο χρέος είναι μια ειδική και ιδίως αρνητική εξαίρεση, έναντι των «κανονικών» κρατών, που συναπαρτίζουν τις πλουσιώτερες της παγκόσμιας σφαίρας. Συμβαίνει, ακριβώς, το αντίθετο. Η Ελλάδα επαναλαμβάνει, απολύτως, τον διεθνή κανόνα, περί του ύψους του δημόσιου χρέους, με έναν ιδιαίτερο παροξυσμό, βέβαια, τα τελευταία έτη. Το επιχείρημα αυτό οφείλει να αποσυρθεί από τη δημόσια συζήτηση και όσοι

είχαν την ευθύνη της προβολής ή της υποστήριξης του πρέπει να τύχουν τουλάχιστον της αποδοκιμασίας, στο πλαίσιο της τεκμηριωμένης συζήτησης για την πραγματική κατάσταση της ελληνικής κοινωνίας και πολιτείας.

Στην ίδια λογική της άδικης έγκλησης βρίσκεται και μια «απολαυστική» συζήτηση, περί του μεγέθους του ελληνικού κράτους. Οι οπαδοί της κριτικής της δεκαετίας του '60, για τις ΗΠΑ, και του τέλους της δεκαετίας του '70, για τη Βρετανία, όπως και τα ιδεολογικά τους παραφερνάλια διεθνώς (και στην Ελλάδα),⁸⁷ ενώ τα διανοήματα τους είναι τα πραγματικά υπεύθυνα για την ουσία και την οξύτητα της διεθνούς οικονομικής κρίσης, επιτίθενται στη μορφή και την έκταση του ελληνικού κρατικού μηχανισμού, αλλά και το μέγεθος της απασχόλησης στο Δημόσιο (μαζί με τις δημόσιες επιχειρήσεις). Η σύνοψη αυτών των εγκλήσεων, που αναπαρήχθησαν ή μετασχηματίστηκαν μαζί, στην εσωτερική προπαγάνδα, είναι πως το ελληνικό κράτος είναι η τελευταία εναπομείνσα «σοβιετική δημοκρατία»,⁸⁸ πράγμα που σημαίνει ότι είναι ασύγκριτα μεγαλύτερο και πιο επεμβατικό στην οικονομία από τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά κράτη ή τις διεθνείς πολιτειακές οργανώσεις, οι οποίες ανήκουν στη χορεία των αναπτυγμένων.

⁸⁷ E. Butler, *Public Choice-A Primer*, London, The Institute of Economic Affairs (IEA), 2012, σσ. 40-48, 88-94.

⁸⁸ Γ. Νικολόπουλος, «Ελλάδα: Η τελευταία Σοβιετική Δημοκρατία», Ιστοσελίδα reporter.gr, 25 Ιανουαρίου 2011, [http://www.reporter.gr/Apopseis/Apo-theseews/Grhgorhs-Nikolopoylos/170979-Σ.Χιωτάκης, «Η τελευταία σοβιετική δημοκρατία του κόσμου», Πρώτο Θέμα \(protothema.gr\), 18-7-2011, <http://www.protothema.gr/blogs/blogger/post/134872/h-teleytaia-sobietikh-dhmokratia-toy-kosmoy/>· «Η Ελλάδα 'παύει να είναι η τελευταία Σοβιετική Δημοκρατία της Ευρώπης'», Ιστοσελίδα mynima-hellas.com, 12 Ιουλίου 2014, <https://mynima-hellas.com/2014/07/h-ellada-pavi-na-einai-h-teleytea-sovietikh-dhmokratia-sthn-evroph/>.](http://www.reporter.gr/Apopseis/Apo-theseews/Grhgorhs-Nikolopoylos/170979-Σ.Χιωτάκης,«Ητελευταίασοβιετικήδημοκρατίατουκόσμου»,ΠρώτοΘέμα(protothema.gr),18-7-2011,http://www.protothema.gr/blogs/blogger/post/134872/h-teleytaia-sobietikh-dhmokratia-toy-kosmoy/)

Διάγραμμα 2.1.7

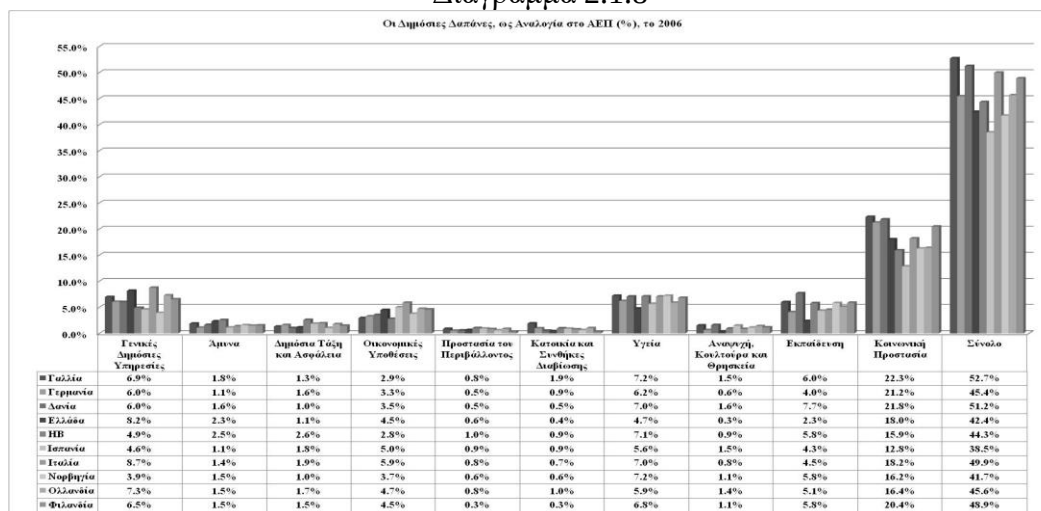
Πηγή: OECD.⁸⁹

Οι τοποθετήσεις, οι οποίες επικεντρώνουν στο μέγεθος της απασχόλησης στο Δημόσιο,⁹⁰ είναι πρόχειρες και ανεδραφικές, ενώ αγνοούν ή θέλουν σκόπιμα να αγνοούν την κατάσταση στις αναπτυγμένες χώρες. Τα στοιχεία που προέρχονται από τον ΟΟΣΑ μάς βεβαιώνουν ότι το «μεγάλο» κράτος με την ευρεία απασχόληση είναι μια σημαντική όψη της ύπαρξης των πλούσιων χωρών. Η Ελλάδα δεν αποκλίνει και από αυτόν τον κανόνα της ανάπτυξης και της ευημερίας, ο οποίος υπονοεί την ύπαρξη των δημόσιων υπηρεσιών πρόνοιας και κοινωνικής υποστήριξης. Η μόνη αισθητή διαφορά είναι, παρά το σχετικά πιο περιορισμένο συνολικό μέγεθος σε σχέση με τους έχοντες την πρωτοπορία, η μικρότερη απασχόληση στη Γενική Κυβέρνηση (το Νομικό Πρόσωπο του Δημοσίου και τα Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου-ΝΠΔΔ) και η μεγαλύτερη απασχόληση στις δημόσιες επιχειρήσεις (Νομικά Πρόσωπα Ιδιωτικού Δικαίου-ΝΠΙΔ και Ανώνυμες Εταιρίες-ΑΕ). Μεταξύ του 2000 και του 2008 η συνολική απασχόληση αυτής της κατηγορίας αυξήθηκε ελαφρά, αλλά αυτή η αύξηση επικοινωνεί σίγουρα με την ισχυρή βελτίωση του ΑΕΠ και επομένως τη διαθεσιμότητα των πόρων. Είναι, οπωσδήποτε, ένα θέμα κριτικής αντιμετώπισης η στάση της ελληνικής κυβέρνησης εκείνη την περίοδο, να είναι δηλαδή αρκετά ευρύχωρη στην ανοδική αναδιάταξη των μεγεθών της απασχόλησης στο Δημόσιο.

⁸⁹ OECD, *Government at a Glance*, OECD, 2011.

⁹⁰ Μεταξύ άλλων ο ισχυρισμός αυτό διατυπώνεται από τον Piotr Kalka (=“The EU in the Face of the Sovereign-Debt Crisis”, ό.π., σ. 147) που ισχυρίζεται ότι το 1/4 του εργατικού δυναμικού εργάζεται στο δημόσιο, χωρίς να διαβιβάζει οποιοδήποτε τεκμήριο ή κάποια σχετική βιβλιογραφική αναφορά. Έτσι εδραιώθηκαν σφαλερές προσεγγίσεις για την ελληνική κρίση. Διακριβωμένα και ανυπόστατα, και όλα μαζί σε σωρευτική βάση εκτεθειμένα.

Διάγραμμα 2.1.8

Πηγή: OECD.⁹¹

Λίγο πριν την εκδήλωση της κρίσης, το 2006, η σύγκριση της κατανομής των δημοσίων δαπανών υποδεικνύει τις μικρές αποκλίσεις της Ελλάδας, οι οποίες θα πρέπει να αποδοθούν στο υψηλό κόστος της Άμυνας και της Δημόσιας Τάξης-Ασφάλειας. Τα ίδια ακριβώς αντικείμενα δημόσιας δράσης (άμυνα και δημόσια τάξη) φαίνεται να ευθύνονται και για τη σχετικά μεγαλύτερη αναλογία του κόστους της μισθοδοσίας (μεγάλα στρατιωτικά σώματα και σώματα ασφαλείας). Οι προηγούμενες επιβαρύνσεις επηρεάζουν τη μικρότερη συγκέντρωση πόρων για την Υγεία, την Εκπαίδευση και την Κοινωνική Προστασία. Οι μικρότερες δαπάνες της χώρας μας κατευθύνονται στην Προστασία του Περιβάλλοντος, την Κατοικία και τις Συνθήκες Διαβίωσης, όπως και την ενότητα της Αναψυχής, της Κουλτούρας και της Θρησκείας. Το σύνολο των δημοσίων δαπανών στην Ελλάδα υπολείπεται σημαντικά των πρωτοπόρων, αλλά είναι απολύτως συγκρίσιμο με τις υπόλοιπες χώρες του ΟΟΣΑ, το 2006. Το επιχείρημα ότι Ελλάδα διέθετε, πριν την κρίση, μια διαφορετική συγκρότηση του κρατικού μηχανισμού από όσα επισημαίνουν οι παραδόσεις και οι σημερινές δομές των αναπτυγμένων χωρών είναι, δίχως άλλο, αιωρούμενο και για αυτό ανυπόστατο. Είναι, βέβαιο, ότι η προπαγάνδα, που δεν βασίζεται στην πραγματικότητα και στις επιβεβαιωτικές τεκμηριώσεις της, ρέπει προς μια στρεβλωτική (ενδεχομένως και παραπλανητική) λογική, η οποία αφίσταται της αλήθειας.

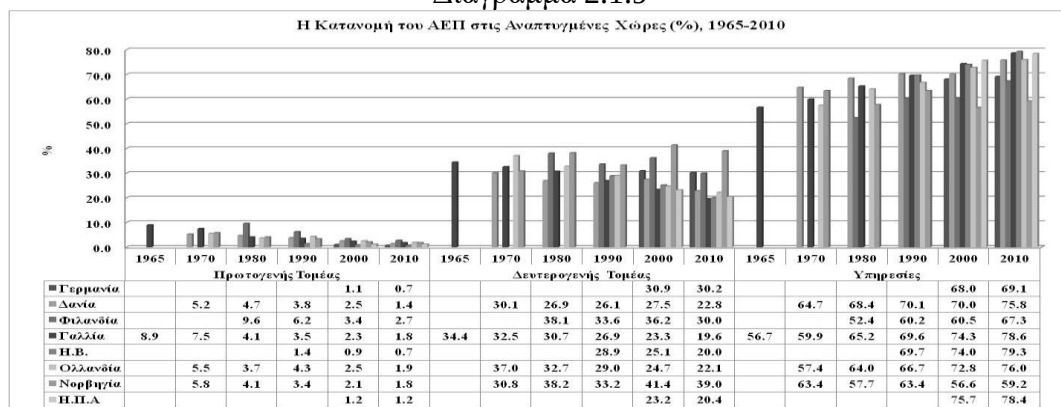
Στη φιλολογία, περί των συστατικών της ελληνικής κρίσης, μετά από τις προαναφερθείσες και ανυπόστατες ή υπερβολικές διαπιστώσεις, συχνάζουν τα επιχειρήματα, πως η Ελλάδα έχει πάψει να παραγάγει (εννοούν στο πλαίσιο της υλικής παραγωγής) και είναι έκθετη στην παθητική κατανάλωση των εισαγόμενων εμπορευμάτων. Μεταξύ των ζητημάτων που επικρατούν σε αυτά τα

⁹¹ OECD, *Government at a Glance*, OECD, 2009.

επιχειρήματα είναι πως έχει μειωθεί πολύ η αγροτική παραγωγή, έχει συρρικνωθεί η ήδη περιορισμένη βιομηχανική παραγωγή και επικρατούν αποκλειστικά οι υπηρεσίες, σε μια οικονομία που μοιάζει με «άϋλη» φούσκα.

Η πρώτη παρατήρηση για αυτά τα επιχειρήματα είναι ότι οι διαβιβαστές τους έχουν εντελέστατα εσφαλμένη αντίληψη, για το περιεχόμενο, τους συντελεστές και τους σκοπούς της «παραγωγής», στο πλαίσιο του αναπτυγμένου καπιταλισμού, στο οποίο αναμφισβήτητα συμμετέχει και η Ελλάδα. Πέραν της έλλειψης της θεωρητικής ευστάθειας των διακινήτων των απόψεων, περί της σημασίας της υλικής παραγωγής για την ανάπτυξη, τα δεδομένα από την Παγκόσμια Τράπεζα είναι διαφωτιστικά για τον τρόπο που κλιμακώνεται η κατανομή των τομέων παραγωγής στις αναπτυγμένες (και ισχυρές «βιομηχανικές») χώρες. Από τη δεύτερη δεκαετία της μεταπολεμικής περιόδου, η πρωτογενής παραγωγή υποχωρεί σταθερά σε αναλογίες και αυτό το γεγονός είναι ανεξίτηλο. Η βιομηχανική παραγωγή δεν δείχνει, να έχει το προβάδισμα, σε οποιαδήποτε χώρα από τις προηγμένες. Η μόνη χώρα που παρουσιάζει έναν πραγματικό και αξιόλογο σπασμό του βιομηχανικού δυναμισμού είναι η πετρελαιοπαραγωγός Νορβηγία, μετά την αξιοποίηση των διαθέσιμων κοιτασμάτων της, αλλά η δευτερογενής παραγωγή ουδέποτε απέκτησε το προβάδισμα και εκεί, έναντι των ισχυρότερων οικονομικά υπηρεσιών. Οι υπηρεσίες είναι ο πιο δυναμικός και ο σταθερότερα αναπτυσσόμενος τομέας παραγωγής σε όλες τις χώρες με αναπτυγμένες οικονομίες και επομένως συνοδεύει τον πλούτο τους. Το Διάγραμμα 2.1.9 είναι αποκαλυπτικό της προχειρότητας (καθώς τα στοιχεία είναι διαθέσιμα για όποιον επιθυμεί να τά συμβουλευτεί) των εχόντων άποψη για την κατάσταση των συγκρινόμενων χωρών, σχετικά με τη δόκιμη αντιμετώπιση του ζητήματος των χαρακτηριστικών της «επιτυχημένης οικονομίας».

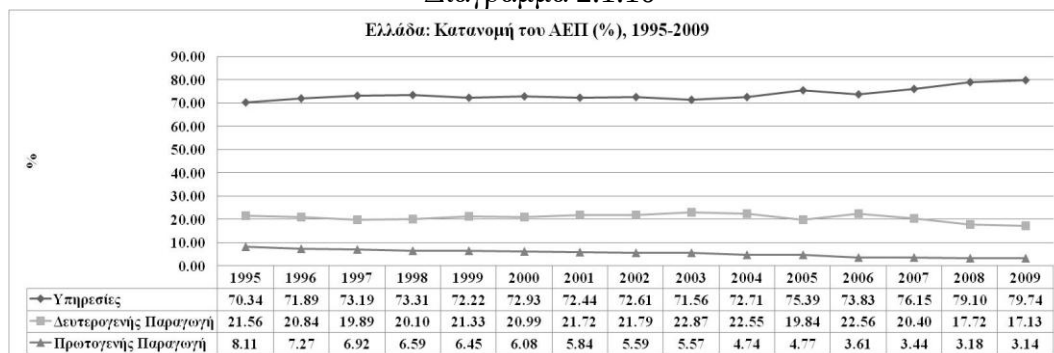
Διάγραμμα 2.1.9

Πηγή: World Bank.⁹²

⁹² World Bank, Agriculture, Industry, Services, etc., (amounts in current US\$) (<https://data.worldbank.org/>).

Διάγραμμα 2.1.10

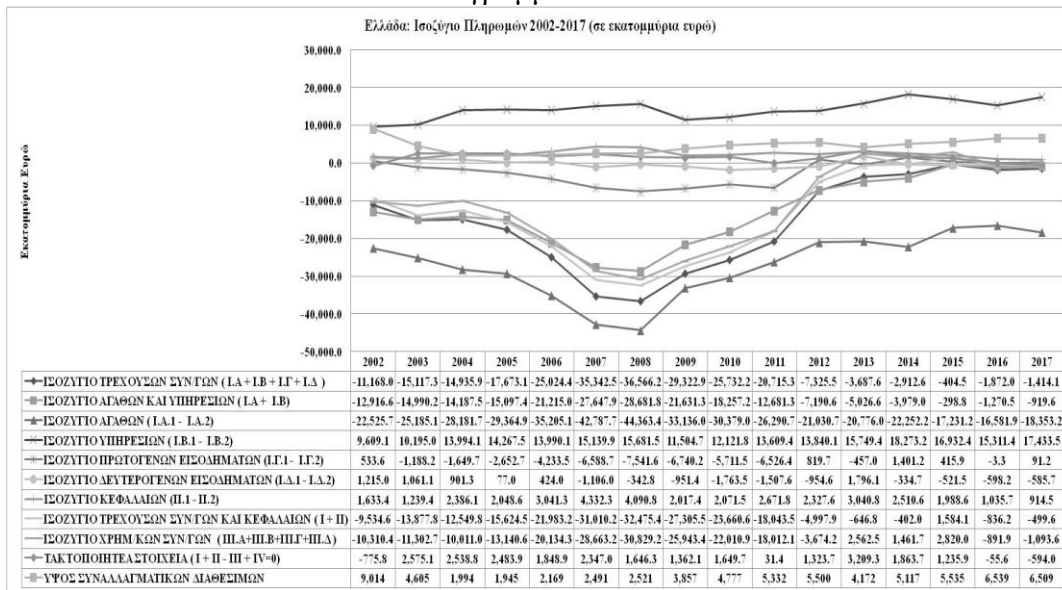

Πηγή: World Bank.⁹³

Η πρόσφατη ελληνική τροχιά των τομέων παραγωγής δείχνει να είναι απολύτως όμοια με τις διαμορφώσεις των μεγεθών στις αναπτυγμένες χώρες. Τόσο η αναμφισβήτητη υπεροχή των υπηρεσιών όσο και η συνεισφορά της υλικής παραγωγής (πρωτογενής και δευτερογενής τομέας) είναι από συγκρίσιμες μέχρι και ταυτόσημες, σε σχέση με τους πρωτοπόρους. Είναι πασιφανές, ότι, για ιστορικούς, οικονομικούς και πολιτικούς λόγους, η συμβολή του ελληνικού πρωτογενούς τομέα στην παραγωγή του πλούτου είναι σταθερότερη και ευρύτερη από τις αναπτυγμένες χώρες. Πάντως και παρά την πολλαπλάσια αναλογία του σε σχέση με την αντίστοιχη σε αρκετές χώρες, η πραγματική συνεισφορά του ήταν για χρόνια κάτω από το 10%. Για τους ίδιους ιστορικούς λόγους, η βιομηχανική ανάπτυξη στην ελληνική περίπτωση ήταν πιο αναιμική από την διεθνή τροχιά της δευτερογενούς παραγωγής, αν και σε κάθε περίπτωση τα ποσοστά της συμμετοχής της στη διαμόρφωση του πλούτου συναντώνται με τα αντίστοιχα των πρωτοπόρων σε κοινό επίπεδο, κατά την πρώτη δεκαετία του εικοστού πρώτου αιώνα.

⁹³ World Bank, Agriculture, Industry, Services, etc., (amounts in current US\$) (<https://data.worldbank.org/>).

Διάγραμμα 2.1.11

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδας.⁹⁴

Ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας, ιδίως σχετικώς με τη διεθνή της ορατότητα, όταν συγκρίνεται με άλλες αναπτυσσόμενες χώρες, είναι το, επισήμως και διαρκώς, ελλειμματικό ισοζύγιο πληρωμών. Από την αδρή διαχείριση των υπερκείμενων δεδομένων αντιλαμβανόμαστε, ότι μείζον μέρος του ελλείμματος, σε σχέση με το σκέλος των δαπανών προς το εξωτερικό, οφείλεται στην εισαγωγή υδρογοναθράκων. Ταυτόχρονα γίνεται αντιληπτό ότι το βασικό μέρος των θετικών στοιχείων του ισοζυγίου προέρχεται από τις υπηρεσίες και ιδίως από τις τουριστικές υπηρεσίες. Επιπλέον, είναι προφανές ότι το έλλειμμα του ισοζυγίου καλύπτεται από τα συναλλαγματικά διαθέσιμα. Είναι, πέραν κάθε αμφιβολίας εμφανές, ότι η διεύρυνση του ελλείμματος πληρωμών σημειώνεται την περίοδο 2004-2008, δηλαδή κορυφώνεται ακριβώς στην εκδήλωση της κρίσης.

Η εικόνα η οποία σχηματίζεται από τη συγκεκριμένη απεικόνιση των τηρούμενων λογαριασμών, σε μεγάλο βαθμό, δικαιολογείται από τον τρόπο τήρησης των συγκεκριμένων λογαριασμών. Η ελληνική οικονομία, ιδίως τις τρεις τελευταίες δεκαετίες, χαρακτηρίζεται από την πολύ μεγάλη συνεισφορά του τουρισμού στη διαμόρφωση του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος. Το ειδικό βάρος του τουρισμού στο εθνικό προϊόν καταγράφεται, ωστόσο, ελλειπώς από τον συγκεκριμένο τρόπο τήρησης του λογαριασμού του ισοζυγίου πληρωμών. Σε

⁹⁴ Τράπεζα της Ελλάδας, *Ετήσια Στοιχεία του Ισοζυγίου Πληρωμών* (<https://www.bankofgreece.gr/Pages/el/Statistics/externalsector/balance/basic.aspx>).

αυτόν τον λογαριασμό καταγράφεται αποκλειστικώς η άμεση συνεισφορά του τουρισμού στις διανυκτερεύσεις και τις μεταφορές, ενδεχομένως και σε κάποιες από τις λοιπές υπηρεσίες.⁹⁵ Πολλές από τις κατηγορίες των καταναλώσεων των τουριστών στον επισιτισμό, την ψυχαγωγία, τις ενοικιάσεις αυτοκινήτων (και ειδικές υπηρεσίες τουριστικών περιοχών), τις πολιτιστικές υπηρεσίες (αρχαιολογικοί χώροι, μουσεία, θέατρα, βιβλιοθήκες κ.ά.) και τα εμπορικά καταστήματα δεν είναι δυνατόν να καταγραφούν ειδικά.⁹⁶ Εκείνο που οφείλουμε να έχουμε κατά νου στη συζήτηση περί τουρισμού είναι ότι αυτός αντιπροσωπεύει μια ιδιαίτερη μορφή οικονομικής δραστηριότητας, η οποία είναι κατ' ουσίαν εξαγωγική. Παρά τον εξαγωγικό της χαρακτήρα είναι μια υπηρεσία που καταναλώνεται με την έλευση του αγοραστή της στο εσωτερικό της χώρας. Τη στιγμή που ο αγοραστής της υπηρεσίας εισέρχεται στη χώρα η καταγραφή των οικονομικών του συναλλαγών, εκτός των αγορασμένων στο εξωτερικό, συνυπολογίζεται μαζί με τις υπόλοιπες που πραγματοποιούνται μέσα στη χώρα, κατά την περίοδο της επίσκεψης. Υπάρχει επομένως ένα ύψος της αξίας των συναλλαγών που αφορά σε καθαρή εισροή στο σύστημα, ενώ αυτή δεν καταγράφεται ως τουριστική κατανάλωση.⁹⁷ Έχουμε την αίσθηση, λοιπόν, πως ένας διαφορετικός τύπος καταγραφής των δεδομένων θα δημιουργούσε μια εναλλακτική εικόνα για την πραγματική κατάσταση της οικονομίας και σε αυτό το πεδίο.

Καμιά από τις προκείμενες εγκλήσεις, σχετικά με τα, ενδεχομένως, προβληματικά στοιχεία της οικονομίας, του μεγέθους του Δημοσίου και της ιδιαιτερότητας του δημοσίου χρέους, δεν έχει τη βάση που λέγεται ή υπονοείται, όπως είναι κατανοητό από την έκθεση των δεδομένων των διεθνών πηγών και τις συγκριτικές αποτιμήσεις των μετρήσεων σε ικανό χρονικό βάθος (σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις). Η εκτίμηση του ειδικού ρόλου του τουρισμού αμβλύνει παράλληλα την αρνητική εικόνα, την οποία δημιουργεί, από πρώτης άποψης, το ισοζύγιο πληρωμών της χώρας. Η Ελλάδα αντίθετα από τις προβαλλόμενες γνώμες, μερικές πολύ ηχηρές και επίμονες, είναι, τη στιγμή που εκδηλώνεται η δημοσιονομική κρίση, μια υπερέχουσα οικονομική δύναμη στα Βαλκάνια, με όμοια ή και ταυτόσημα ποιοτικά χαρακτηριστικά, όσον αφορά στην δομή της παραγωγής, με τους πρωτοπόρους, και με ένα κράτος που κοστίζει πολύ λιγότερο από αρκετά ευρωπαϊκά, τα οποία συμμετέχουν στην Ε.Ε. και δεν αντιμετωπίζουν τους ίδιους εξωτερικούς κινδύνους (λόγω των οποίων είναι πολύ

⁹⁵ Η άμεση συνεισφορά του τουρισμού υπολογίζεται σε περίπου 9,3%-9,8% του ΑΕΠ. Πβ., Α. Ίκκος, *Η συμβολή του τουρισμού στην ελληνική οικονομία το 2014-συνοπτική απεικόνιση βασικών μεγεθών*, Αθήνα, Ινστιτούτο ΣΕΤΕ (SETE Intelligence), 2015 (Φεβρουάριος), σ. 10· Δ. Μαρούλης, Α. Ίκκος, *Ελληνικός Τουρισμός. Εξελίξεις-Προοπτικές*, Αθήνα, ΣΕΤΕ, Ινστιτούτο ΣΕΤΕ, Τεύχος 1, 2016 (Ιούλιος), σ. 58.

⁹⁶ Η έμμεση επίδραση του τουρισμού είναι ενδεχομένως υπερδιπλάσια της άμεσης συνεισφοράς της. Βλ., Δ. Μαρούλης, Α. Ίκκος, στο ίδιο.

⁹⁷ Βλ., Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών (IOBE), *Η επίδραση του τουρισμού στην ελληνική οικονομία*, Αθήνα, IOBE, 2012, σσ. 20-24.

αυξημένες οι αμυντικές δαπάνες). Η δομή του ανθρώπινου δυναμικού στο Δημόσιο και το σχετικά αυξημένο (μισθολογικό και λειτουργικό) κόστος του (σε σχέση με άλλες χώρες), κατά κύριο λόγο, οφείλεται στη διατήρηση ευρύτερων στρατιωτικών και στρατιωτικοποιημένων σωμάτων (περί τις 155 χιλιάδες, τη στιγμή της κρίσης). Παρά τις ιδιαίτερες επιβαρύνσεις της ελληνικής πολιτείας, ουδέποτε τα συνολικά οικονομικά μεγέθη της ξεπέρασαν τα αντίστοιχα στις πλουσιότερες ευρωπαϊκές χώρες και αντίθετα, βρίσκονται σε χαμηλότερα επίπεδα από αρκετές συγκρινόμενες.

Υπάρχει και κάτι τελευταίο. Είναι εκείνο που κάνει αίσθηση, σε όσους εκπλήσσονται από τα γεγονότα της «χορείας των εντυπωσιασμών». Είναι αυτό, που περιμένουν όλοι να εμφανιστεί για να δικαιολογήσει τη μειονεξία τους, έναντι εκείνων που επιτυγχάνουν κάποιες στιλπνές διακρίσεις, με τη συνοδεία ενός «ανεξήγητου» πλούτου. Δύο πιθανές ερμηνείες χωρούν, στη μη-έλλογη σκέψη όσων εμφορούνται από την προπετή φιλοδοξία τους (ακόμη και χωρίς να δικαιούνται καθόλου την προσωπική διάκριση), να κατακτήσουν κάποιους υψηλούς στόχους: είτε η διάκριση και ο πλούτος οφείλεται στη συστηματική υπέρβαση των δεσμευτικών κανόνων για όλους είτε η αποκάλυψη και η κατακρήμνιση των παρεκκλινόντων θα αφήσει περισσότερο χώρο για την προσωπική τους διάκριση και ευημερία· για όσους δεν προλαβαίνουν ηλικιακά να πραγματοποιήσουν τις προαναφερθείσες προσδοκίες, η αποκάλυψη των παρεκκλινόντων αποτελεί μια πρόσφορη δικαιολογία της αποτυχίας τους, μέσω της φθονερής έκφρασης της κοινωνικής εκδικητικότητας, για όσους «τά κατάφεραν» για μια περίοδο. Μαζί με τους τελευταίους θα συνταχθούν και ορισμένοι κομπορρημονούντες από τους υπηρέτες των θεσμών, είτε της δικαιοσύνης είτε των δυνάμεων ασφαλείας. Αυτοί, συντηρητικοί από τη φύση της θέσης τους, (αρκετοί) εκπαιδευμένοι να είναι φιλύποπτοι για τις δημοκρατικές διαδικασίες ή τις «ασυδοσίες» τους και πάντως περιορισμένοι να λειτουργούν στα τελευταία καταδιωκτικά όρια των νόμων της δημοκρατίας, παρέμειναν επί τέσσερις δεκαετίες στην αναμονή της απόκτησης κάποιου ουσιαστικού ρόλου στην πολιτειακή οργάνωση. Ήταν, στην κατάλληλη στιγμή, έτοιμοι να εκφράσουν το δικό τους φθονερό εκδικητισμό, εκδικούμενοι ταυτόχρονα τη δημοκρατία με την χρησιμοποίηση των νόμων της. Το φαινόμενο, το οποίο περιγράφουμε, είναι η «διαφθορά».⁹⁸

⁹⁸ Η διαφθορά είναι συνεχές και πάγκοινο φαινόμενο σε όλες τις περιόδους της ιστορίας της ανθρώπινης κοινωνίας και οπωσδήποτε είναι συνοδό στοιχείο της εξέλιξης του καπιταλισμού, παγκοσμίως. Το προβληματικό σημείο της σημερινής επικέντρωσης στο συγκεκριμένο φαινόμενο είναι ότι παραγνωρίζει την προέλευση της συζήτησης και παρακάμπτει την ακροδεξιά ταυτότητα αυτής της πολιτικής ατζέντας. Η τοποθέτηση του ζητήματος αυτού στο προσκήνιο, από θεωρητικής άποψης, ανήκει στην ανάλυση του V. Pareto [= *Traite de Sociologie Generale*, Oeuvre Complete, τ. XII, Geneve, Droz, 1968 (1917)]. Η τοποθέτηση εκείνη αιτιολογούσε τη διαφθορά, με βάση τα βιολογικά χαρακτηριστικά και τις ενστικτώδεις ροπές των δημοκρατών. Τη θεωρητική ανάλυση αξιοποίησαν, μεταξύ άλλων, οι φασιστικές πολιτικές παρατάξεις του μεσοπολέμου, με τα γνωστά αποτελέσματα. Με τη δική τους δράση υπέδειξαν ότι ο στόχος τους ήταν η αναίρεση της

Λέγεται ή εννοείται: η χώρα είναι «διαφθαρμένη» και αυτός είναι ο λόγος που είναι χρεωμένη και «πτωχευμένη». Η κοινωνία έχει προσβληθεί από τις παθογένειες της διαφθοράς ή από την γενική κατάπτωση των αξιών, ο πληθυσμός φοροδιαφεύγει, ως ένα χόμπυ ή σπορ (από τα πιο συνηθισμένα και λαοφιλή), και καταναλώνει κοινωνικά επιδόματα ή αθρόες ευρωπαϊκές επιδοτήσεις που δεν δικαιούται («ζούσαν πάνω από τις δυνάμεις τους»). Αναλίσκονται σε συνεχείς και ασύδοτες διασκεδάσεις, συνοδευόμενες από ηδυπαθείς ενασχολήσεις, με ποτά ή με υπαινιγμούς για ο,τιδήποτε αρνητικό παρέλκεται αυτών των αντιπαραγωγικών δραστηριοτήτων, που αγγίζουν τον ορισμό της «αμαρτίας». Μια σειρά από παρόμοια φληναφήματα (στην κοινή ελληνική: *μπούρδες*) ήθελαν να δικαιολογήσουν, με τις ιδιότητες της «θεϊκής κρίσης», την εννοούμενη «έκλυση των ηθών» και των καθημερινών συμπεριφορών, προκειμένου να αιτιολογηθεί μια εκ των μεγαλύτερων υφαιρέσεων του εθνικού πλούτου, που έχει πραγματοποιηθεί στη σύγχρονη ιστορία. Πρόκειται, βέβαια, για θλιβερούς ισχυρισμούς, οι οποίοι ξοδεύονται χωρίς να μπορούν να εξαγοράσουν οποιαδήποτε επικοινωνία με την πραγματικότητα.⁹⁹

Ένας από τους βασικούς και επίσημους υποστηρικτές μέρους των ειδικών εξηγήσεων για το παρόν ελληνικό ζήτημα είναι ο πρώην υπουργός οικονομικών της Γερμανίας, ο οποίος είναι και σημαντικός εκφραστής της περιοριστικής πολιτικής των μνημονίων για την Ελλάδα. Επεσήμανε συγκεκριμένα: «ζουν πάνω από τις δυνατότητές τους. Έχουν σε σχέση με το ΑΕΠ τους σημαντικά υψηλότερες κοινωνικές παροχές και συντάξεις από ό,τι για παράδειγμα οι Γερμανοί πολίτες»... «αυτό δε το επίπεδο ζωής δεν θα μπορούσε να το εξασφαλίσει η Ελλάδα με τις δικές της δυνάμεις στο ορατό μέλλον».¹⁰⁰ Ο W. Schäuble, δεν ισχυρίζεται, βεβαίως, πως η Ελλάδα είναι αμέσως διεφθαρμένη, αλλά λέει ρητά ότι είχε υπερβολικές δαπάνες, τις οποίες καρπώνεται μεγάλο μέρος του, ενδεχομένως, υπερβολικού, σε συνήθειες και αξιώσεις, λαού.

Ο W. Schäuble, ως ανώτατο στέλεχος του Χριστιανοδημοκρατικού Κόμματος της Γερμανίας, ενεκλήθη πως είχε εμπλοκή στην υπόθεση των δωρεών, προς το κόμμα, που συζητήθηκε για αρκετά χρόνια.¹⁰¹ Η συμμετοχή του σε αυτήν

δημοκρατίας, ενώ η αντιμαχία με τη διαφθορά ήταν προσχηματική.

⁹⁹ Κατά τη δική μου άποψη η διαφθορά είναι έλασσον και δευτερεύον φαινόμενο της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Το πραγματικό πρόβλημα με την καπιταλιστική ανάπτυξη είναι ότι η κανονική και έντιμη λειτουργία των μηχανισμών της δημιουργεί, ταυτόχρονα και άδικα, πλούτο και φτώχεια.

¹⁰⁰ «Σόιμπλε: Οι Έλληνες ζουν πάνω από τις δυνατότητές τους...», Το Βήμα, 19-11-2016, <http://www.tovima.gr/finance/article/?aid=845631>.

¹⁰¹ Η υπόθεση αυτή είχε βασικό υπόλογο τον πρώην Καγκελάριο της Γερμανίας, Helmut Kohl, ο οποίος τελικά υποχρεώθηκε (το 2001) να καταβάλει 150.000 γερμανικά μάρκα στο γερμανικό δημόσιο και 150.000 γερμανικά μάρκα σε ένα φιλανθρωπικό ίδρυμα. Το όνομα του W. Schäuble ενεπλάκη στο ζήτημα (το 1994), για το οποίο υπήρξαν αντιφατικές μαρτυρίες. Πβ., “CDU donation scandal”, Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/CDU_donations_scandal. “Schäuble war Mittäter”, (in German), Spiegel Online, 11 January 2000, Retrieved 13 November 2012, <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/cdu-spendenaffaere-schaeuble-war-mittae-ter-a->

υπόθεση έπαιξε κάποιο ρόλο στην πρόκριση της A. Merkel για τη γερμανική Καγκελαρία.

Ας εξετάσουμε, συγκριτικά, την αναλογία των ελληνικών και γερμανικών δαπανών για το ασφαλιστικό σύστημα. Η Γερμανία πριν την κρίση του 2007-8 (2006) είχε δημόσιες δαπάνες για την κοινωνική προστασία, ίσες με το 21,2% του ΑΕΠ, ενώ στην Ελλάδα ήταν ίσες με το 18% του ΑΕΠ. Οι γενικές δημόσιες δαπάνες της Γερμανίας αντιπροσώπευαν το 45,4% του ΑΕΠ, ενώ στην Ελλάδα ήταν ίσες με το 42,4% του ΑΕΠ.¹⁰² Η Γερμανία, το 2013, είχε πολύ πιο βαρύ σύστημα κοινωνικών δαπανών για τον κρατικό προϋπολογισμό της (53,5% των συνολικών δημοσίων δαπανών) από την Ελλάδα (35% των κρατικών δαπανών), ενώ το 2014, η τελευταία με την πολιτική της προσαρμογής (με τη συνέργεια της γερμανικής κυβέρνησης), οι δαπάνες της έγιναν ακόμη μεγαλύτερες (42,8%), προκειμένου να ακολουθήσουν την εξοδευτικότητα των σχετικών γερμανικών δημοσίων δαπανών (54,3%).¹⁰³ Ο λόγος και τα επιχειρήματα του W. Schäuble στερούνται και αξιοπιστίας, επειδή στηρίζονται σε μη υπάρχοντα δεδομένα, όπως βεβαιώνουν τα τεκμήρια. Υπάρχει, ταυτόχρονα, και ένα θέμα, σχετικά την επάρκεια του πολιτικού στελέχους, όσον αφορά στην εκτίμηση των συγκεκριμένων μεγεθών και οποιουδήποτε συναφούς.

Η πιο προκλητική βέβαια έγκληση, για την ηθική εικόνα της χώρας και ολόκληρου του ευρωπαϊκού νότου,¹⁰⁴ ανήκει στον J.R.V.A. Dijsselbloem, Πρόεδρο του Eurogroup, το 2017. Θεωρεί, δηλαδή, πως (οι χώρες του νότου): «δαπάνησαν όλα τα χρήματα σε ποτά και σε γυναίκες και μετά ζήτησαν βοήθεια». Είναι προφανές από τα προαναφερθέντα ότι οι υπεύθυνοι των ευρωπαϊκών θεσμών και των εθνικών κυβερνήσεων των ισχυρών κρατών της Ε.Ε. ήταν ανενήμεροι για την αντιμετώπιση ενός σημαντικότερου πολιτικού και οικονομικού προβλήματος της ευρωζώνης ή κάτι ήθελαν να αποκρύψουν μανιωδώς από την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη. Αν συνέβαινε το τελευταίο, τότε ο λόγος τους είχε στόχο την παραπλάνηση ή τη συγκάλυψη ενός σημαντικότερου γεγονότος από την έγκληση περί ηθικής και διαφθοράς στην Ελλάδα και σε οποιαδήποτε άλλη κοινωνία. Θα επανέλθουμε για την απάντηση και σε αυτά τα ερωτήματα. Δεν θα αφήσουμε ακόμη παράπλευρα τις εκτιμήσεις, περί διαφθοράς, παρά την ασθενή δικαιολογητική τους βάση.

Εννοείται συχνά, ρητά ή με τη δύναμη του εμμοιικού υπαινιγμού, ότι τα φαινόμενα της διαφθοράς συμβαίνουν πιο έντονα στην Ελλάδα από άλλες

59401.html· “Schäuble contra Schreiber”, (in German), Spiegel Online, 11 January 2000, Retrieved 26 March 2018, <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/eidesstattliche-erklaerung-schaeuble-contra-schreiber-a-63993.html>.

¹⁰² OECD, *Government at a Glance*, Paris, OECD Publishing, 2009.

¹⁰³ OECD, *Government at a Glance 2015*, OECD Publishing, Paris, 2015, DOI: http://dx.doi.org/10.1787/gov_glance-2015-en.

¹⁰⁴ «Ντάισελμπλουμ κατά χωρών του Νότου», Η Καθημερινή, 22-3-2017, <http://www.kathimerini.gr/901607/article/epikairothta/politikh/ntaiselmploym-kata-xwrwn-toy-notoy>).

αναπτυγμένες χώρες και αυτό το γεγονός τήν κάνει να μοιάζει με τις χώρες του τρίτου κόσμου. Είναι τα πράγματα όμοια με την προκείμενη περιγραφή;

Η Ελλάδα ταλαιπωρήθηκε από το σκάνδαλο Siemens, αλλά το σκάνδαλο αυτό δεν ήταν το πρώτο για τη συγκεκριμένη εταιρία. Παρακάμπτουμε όσα αναφέρονται για τις μονοπωλιακές εταιρίες στις θεωρητικές αναλύσεις περί *Ιμπεριαλισμού* και τις άλλες περιπτώσεις του εικοστού αιώνα. Θα αναφέρουμε, ωστόσο, ότι η πρώτη σημαντική περίπτωση στο εικοστό αιώνα συνέβη στην Ιαπωνία το 1914.¹⁰⁵ Στη πρόσφατη περίοδο, μετά από πολλούς ελέγχους και σχετικές διαπραγματεύσεις, η γνωστή υπόθεση δωροδοκιών κατέληξε το 2008 στην υποχρέωση της Siemens, να πληρώσει το ποσό των 1,3 δις. δολαρίων προς τις κυβερνήσεις της Γερμανίας και των ΗΠΑ.¹⁰⁶ Αυτή η κατάληξη αποτελεί και την ευθεία παραδοχή, ότι υπήρξαν αρκετές περιπτώσεις δωροδοκίας τουλάχιστον στις ερευνώμενες χώρες. Επομένως, η υπόρρητη εκτίμηση, ότι το φαινόμενο της διαφθοράς αφορά, βασικά ή κυρίως, στο ελληνικό πολιτικό σύστημα και την κοινωνία μας, είναι και παραπλανητική και αναληθής. Η πιο κρίσιμη πλευρά, εντούτοις, είναι πως η εταιρία έμεινε βασικά ανέπαφη στη λειτουργία της, μετά την επιβολή ενός σημαντικού οικονομικού βάρους.¹⁰⁷ Είναι ένα ερώτημα το παρακάτω: για ποιο λόγο ο τονισμός πέφτει στους διεφθαρμένους, που σε ένα βαθμό εντοπίζονται και στιγματίζονται (ή τιμωρούνται), ενώ οι συστηματικοί διαφθορείς συνεχίζουν τη λειτουργία τους;

Η πρόσφατη ή η απώτερη εξιστόρηση για την αμέσως προηγούμενη εταιρία, θα ήταν κατάφωρα άδικη, αν δεν συνοδεύεται από ανάλογες περιγραφές για τα εκτεταμένα φαινόμενα διαφθοράς που εκπορεύονται από ανάλογες μονοπωλιακού τύπου επιχειρήσεις. Η Lockheed παλαιότερα,¹⁰⁸ η Novartis πριν λίγο καιρό, έχουν δημιουργήσει διεθνή ζητήματα διαφθοράς και επέδρασαν στην πολιτική εξέλιξη των αναπτυγμένων νεωτερικών κρατών του σύγχρονου κόσμου.

Αναλόγως, άδικη είναι η έγκληση των εκπροσώπων του ελληνικού πολιτικού συστήματος, σαν να αποτελούν τους πιο συστηματικούς παρεκκλίνοντες στη δημόσια διαχείριση. Η έμφαση αυτή για το ελληνικό πολιτικό σύστημα τονίστηκε ιδιαίτερα στο εσωτερικό της χώρας, αλλά βρήκε και πολλές αφορμές αναπαραγωγής και κατά την δημοσιοποίηση των συμβάντων στο

¹⁰⁵ “Siemens Scandal”, Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Siemens_scandal.

¹⁰⁶ “German court calls for new fraud trial for former Siemens manager”, Reuters, 6-9-2016, <https://www.reuters.com/article/siemens-corruption-court/german-court-calls-for-new-fraud-trial-for-former-siemens-manager-idUSL8N1BI35S>.

¹⁰⁷ Ας σημειωθεί ότι η συγκεκριμένη εταιρία είναι πολυεθνική με τη σύνθεση του κεφαλαίου της να αποτελείται από συμμετοχές κρατικών ή ασφαλιστικών φορέων, όπως και θεσμικών επενδυτών, από όλη την παγκόσμια σφαίρα (η οικογένεια Siemens κατέχει το 6,9% των μετοχών). “Siemens”, Wikipedia, <https://en.wikipedia.org/wiki/Siemens>.

¹⁰⁸ Βλ., “Lockheed bribery scandals”, Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Lockheed_bribery_scandals. Το 1976, μια υποεπιτροπή της αμερικανικής γερουσίας ενημέρωσε, ότι σύμφωνα με την έρευνά της η Lockheed δωροδότησε, με 22 εκατομμύρια δολάρια, διάφορους παράγοντες, σε χώρες που διαπραγματεύτηκαν την αγορά υλικού από την εταιρία.

εξωτερικό. Αξίζει και σε αυτήν περίπτωση η επισήμανση ορισμένων σημαντικών και πρόσφατων (από ιστορικής άποψης) γεγονότων στον αναπτυγμένο κόσμο, για να μην συνεχίζεται η αφελής επανάληψη της ελληνικής μοναδικότητας για τις ανάλογου χαρακτήρα παρακκλίσεις, καθώς αντίστοιχα και, πολλαπλώς, εκδηλωθέντα προβλήματα έχουν εντοπιστεί στις ΗΠΑ, την Ιταλία, τη Γερμανία, τη Γαλλία, την Ισπανία και το ΗΒ (με δωροδοκίες και παράνομες χρηματοδοτήσεις κομμάτων).¹⁰⁹ Όσο και αν επιχειρήσουμε να σταχυολογήσουμε τις σημαντικότερες περιπτώσεις, ο κατάλογος στον αναπτυγμένο κόσμο δεν έχει

¹⁰⁹ Αφήνουμε κατά μέρος τις παλαιότερες περιπτώσεις και θα επικεντρωθούμε στη σταχυολόγηση υποθέσεων, μετά το 1970. Ο Spiro Agnew, αντιπρόεδρος των ΗΠΑ, αναγκάζεται σε παραίτηση (1973), μετά την δημοσιοποίηση υπόθεσης δωροδοκίας του ("Spiro Agnew", Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Spiro_Agnew), από ιδιώτες στη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας (συμβιβάστηκε παθητικά με την αναγνώριση της φοροδιαφυγής). Στην Ιταλία, ενώ υπήρξε παραίτηση στο ανώτατο επίπεδο (Giovanni Leone) για υπόθεση δωροδοκίας, κατά την προμήθεια υλικού από την Lockheed ("Lockheed bribery scandals", Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Lockheed_bribery_scandals), δεν υπήρξε απόδειξη. Ο πρωθυπουργός της Ιταλίας Bettino Craxi κατηγορήθηκε για υπόθεση παράνομης χρηματοδότησης του σοσιαλιστικού κόμματος, αναγκάστηκε να παραιτηθεί και, προκειμένου να μην διωχθεί, κατέφυγε στην Τунησία ("Bettino Craxi", Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Bettino_Craxi). Ο πολλάκις πρωθυπουργός της Ιταλίας, Giulio Andreotti ("Giulio Andreotti", Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Giulio_Andreotti) εγκαλείται για υποθέσεις (μεταξύ αυτών και συνεργασία με τη μαφία) για τις οποίες θα απαλλαγεί τελικά. Οι δύο υποθέσεις, μεταξύ άλλων, αποδιάρθρωσαν το ιταλικό πολιτικό σύστημα και επέτρεψαν την αναβάθμιση του Σ. Μπερλουσκόνι και της Λίγκας του Βορρά (μαζί με ακροδεξιές πολιτικές εκφράσεις, στους πολιτικούς συσχετισμούς της χώρας). Οι προσωπικότητες και οι δυνάμεις αυτές θα διαδραματίσουν κεντρικούς ρόλους στη διακυβέρνησή της χώρας. Οι δικαστικές δοκιμασίες του Σ. Μπερλουσκόνι τον οδήγησαν σε έκπτωση από την πρωθυπουργία, τη δεύτερη δεκαετία του εικοστού πρώτου αιώνα. Στη Γαλλία στον εικοστό πρώτο αιώνα κατηγορήθηκε ο πρώην πρωθυπουργός και προέδρος της δημοκρατίας, Jacques Chirac ("Jacques Chirac", Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Jacques_Chirac) και καταδικάστηκε (το 2011), για θέματα διαχείρισης δημόσιου χρήματος, με αναστολή, σε ποινή φυλάκισης δύο ετών (δεν ασκήθηκε έφεση). Η καταδίκη του πολλάκις καγκελάριου της Γερμανίας ("CDU donation scandal", Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/CDU_donations_scandal) στην καταβολή χρηματικού προστίμου ολοκληρώνει τον δικαστικό έλεγχο της υπόθεσης της παράνομης χρηματοδότησης του χριστιανοδημοκρατικού κόμματος, στην οποία φέρεται να είχε εμπλοκή και ο W. Schäuble. Υποθέσεις παράνομων χρηματοδοτήσεων κομμάτων στην Ισπανία ("Spain corruption scandal turns up heat on PM Rajoy", Reuters, <https://www.reuters.com/article/us-spain-corruption/spain-corruption-scandal-turns-up-heat-on-pm-rajoy-idUSBRE90U0DD20130131>) και την Μ. Βρετανία ("Lib Dem donor scandal: dodgy donation received by Nick Clegg's party", The Telegraph, <https://www.telegraph.co.uk/news/investigations/lib-dem-donor-scandal-dodgy-donation-received/>) έχουν δει το φως της δημοσιότητας και ελέγχθηκαν μέσα στον εικοστό πρώτο αιώνα. Το σκάνδαλο στην Ισπανία κατέληξε, μετά από βαριές καταδίκες στελεχών του συντηρητικού Λαϊκού Κόμματος και στην αντικατάσταση του πρωθυπουργού Μ. Ραχόι από τον επικεφαλής του Σοσιαλιστικού Κόμματος Π. Σάντσεζ, τον Ιούνιο του 2018. Η σταχυολόγηση συμπεριέλαβε τις πιο προηγμένες χώρες της Ευρώπης και τις ΗΠΑ. Αν θέλαμε να συνεχίσουμε την εξιστόρηση και να την επεκτείνουμε σε παρελθόντα χρόνο, δεν θα αρκούσαν αρκετοί τόμοι για τη στοιχειώδη περιγραφή των φαινομένων (ή της εγκαλούμενης) διαφθοράς. Η διάδοση και ο ιστορικά συνεχής χαρακτήρας του φαινομένου κάνει εντελώς άγονη την επικέντρωση στην Ελλάδα.

τέλος. Είναι εμφανές, από αυτή την αναφορά, ότι η Ελλάδα και σε αυτό το πεδίο στερείται μοναδικότητας ή κάποιας αρνητικής «διάκρισης».

Υπάρχει, βέβαια, ένα μείζον πολιτικό και οικονομικό ζήτημα, για τη σύγχρονη νεωτερική πολιτεία. Η διαφθορά εκκινεί από τις ιδιωτικές εταιρίες, τις πολύ εύρωστες μάλιστα, οι οποίες επιδιώκουν με τις παράνομες χρηματοδοτήσεις να διατηρήσουν ή να αποκτήσουν το προβάδισμα έναντι των ανταγωνιστών τους. Αποτελεί ένα παραπλανητικό κατασκευάσμα, που συνήθως κοστίζει ακριβά, η απόσπαση της προσοχής της κοινής γνώμης από τη δική τους διαρκή ευθύνη για τα προαναφερθέντα φαινόμενα και ο προσανατολισμός του ενδιαφέροντος στους παράγοντες της κυβερνητικής και της πολιτικής πράξης. Το πραγματικό πρόβλημα εδώ είναι η θεμελιώδης (και η συνταγματική) προστασία της ιδιοκτησίας, η οποία εν τοις πράγμασι προηγείται της ανάλογης μέριμνας για την προστασία της ελευθερίας και της ισότητας. Είναι ενδιαφέρον ότι η δικαστική λειτουργία, παγκοσμίως, ενεργεί με βάση το συντηρητισμό της, για την προστασία αποκλειστικώς της ιδιοκτησίας, ιδίως της εταιρικής ιδιοκτησίας. Ενώ όφειλε στις αποδεδειγμένες περιπτώσεις, να κατασχέσει πλήρως τα περιουσιακά στοιχεία ανάλογων εταιριών και επιχειρηματικών ομίλων, με υποκρισία, καταδικάζει μόνο τους παρεκκλίνοντες πολιτικούς και αξιωματούχους (και ορισμένα «αναλώσιμα» στελέχη των ίδιων των εταιριών), για τις ούτως ή άλλως κατακριτέες συμπεριφορές τους. Αφήνουν, με αυτόν τον τρόπο, τις (βεβαιωμένες ως διαφθορείς) εταιρίες να επαναλάβουν στο μέλλον τις «επιτυχημένες» πρακτικές τους. Πλαγίως, για όσους καταλαβαίνουν, αντιλαμβανόμαστε ποιός πραγματικά ασκεί την εξουσία στο σημερινό κόσμο. Επειδή η αρχή της διάκρισης των εξουσιών είναι επιβεβλημένη και απαραίτητη στη νεωτερική πολιτεία, η δικαστική λειτουργία δεν συγκρούεται ουσιαστικά με όσους ασκούν την «εκτελεστική λειτουργία» και αυτές είναι (μην πλανάσθε) οι ισχυρές και συχνά μονοπωλιακές εταιρίες. Οι εταιρίες διοικούν το σύγχρονο κόσμο, ενώ οι πολιτικοί είναι αναλώσιμα πρόσωπα.

Επειδή οι εταιρίες προηγούνται των πολιτών και του πολιτικού συστήματος, για αυτό οφείλουμε να έχουμε κατά νου, ότι το ελληνικό ζήτημα του δημοσίου χρέους και η αδιανόητη ταλαιπωρία της κοινωνίας (και ατομικά των πολιτών) δικαιολογείται μόνο από τις εξαιρετικές ανάγκες, στη συγκεκριμένη συγκυρία, των ευρωπαϊκών τραπεζών. Έχουν σημασία δύο δημόσιες δηλώσεις κορυφαίων παραγόντων της Ε.Ε. Ο Ο.Ι. Rehn, Επίτροπος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, δήλωσε ρητά: «Το 2010, όταν η Ελλάδα μπήκε στο μνημόνιο, στόχος ήταν να σωθούν οι ευρωπαϊκές οικονομίες και τράπεζες».¹¹⁰ Ο Πρόεδρος του Eurogroup J.R.V.A. Dijsselbloem επιβεβαίωσε, χωρίς ιδιαίτερες περιστροφές, την προηγούμενη πληροφορία: «Είχαμε τραπεζική κρίση, δημοσιονομική κρίση και χρησιμοποιήσαμε πολλά από τα χρήματα του φορολογούμενου, με λάθος τρόπο

¹¹⁰ «Ομολογία-σοκ του Ρεν: Βάλαμε την Ελλάδα στο μνημόνιο για να σωθεί η Ευρώπη», Πρώτο Θέμα, 14-1-2014, <http://www.protothema.gr/economy/article/344400/paradohi-ren-i-ellada-bike-sto-mnimonio-gia-na-sothei-i-ee/>.

κατά τη γνώμη μου, για να σώσουμε τις τράπεζες. Ο κόσμος που επέκρινε τα πρώτα χρόνια λέγοντας πως όλα έγιναν για τις τράπεζες έχει κάποιο δίκιο».¹¹¹ Αυτό το γεγονός είναι μείζον πολιτικό ζήτημα (που εμπεριέχει όλα τα ερωτήματα περί διαφθοράς, με ενδεχόμενους συντελεστές τις εμπορικές τράπεζες και «υποδοχείς» τους αξιωματούχους της Ε.Ε.), που συνοδεύεται από άπειρες παραπλανήσεις (στο όριο της απάτης), με κεντρικό στοιχείο την επιτηδευμένη δολιότητα, η οποία βεβαίως συγκαλύφθηκε για χρόνια από τη χειραγωγημένη πληροφόρηση (στο πλαίσιο της προπαγανδιστικής ψευδολογίας). Όλα αυτά, μεταξύ άλλων, κόστισαν πολλά χρήματα και πιθανώς ένα μέρος τους καλύφθηκε από τις απώλειες του ελληνικού ΑΕΠ και των ατομικών εισοδημάτων των πολιτών. Για να διατυπωθεί πιο ρητά: οι Έλληνες πλήρωσαν και το κόστος της προπαγάνδας της παραπληροφόρησης, η οποία εκτοξεύτηκε εναντίον τους. Στην Ελλάδα δεν συνέβη οτιδήποτε, επειδή η χώρα είχε κάποιο ανυπέρβλητο οικονομικό, πολιτικό ή διοικητικό πρόβλημα. Όλα έγιναν για να σωθούν ορισμένες από τις ισχυρότερες ιδιωτικές εταιρίες, δηλαδή οι εμπορικές τράπεζες. Όταν ψάχνουμε για άλλες αιτίες, τότε δολιχοδρομούμε σε αξεπέραστα διανοητικά και επιστημονικά αδιέξοδα, μπορεί και στα όρια της μεταφυσικής.

2.2 Από τις ανυπόστατες εγκλήσεις στις βλαβερές «προσαρμογές»

Δεν είναι εύκολο να πιστέψεις, ότι οι εμποτισμένοι είτε με σφαλερή αγαθότητα είτε με ανομολόγητη δολιότητα, για την ερμηνεία των ενδεχόμενων κακοδαιμονιών της ελληνικής κοινωνίας, θα είναι τεχνικώς άρτιοι διαχειριστές της βελτίωσης των δεικτών, των δομών και των λειτουργιών της πολιτειακής, αλλά και της κοινωνικής οργάνωσης. Ας υποθέσουμε, ωστόσο και προσωρινά, ότι η χώρα όφειλε να προσαρμοστεί και να βελτιώσει τις δημοσιονομικές επιδόσεις, έστω, υποβαλλόμενη σε ένα μακροχρόνιο οικονομικό μαρτύριο.

Υποτίθεται ότι το συγκεκριμένο πρόγραμμα (το οποίο γνώρισε άλλες δύο επαναλήψεις) έπρεπε σε εύλογο χρονικό διάστημα να βελτιώσει τους βασικούς οικονομικούς και ιδίως τους δημοσιονομικούς δείκτες ή την εν γένει διαχείριση του Δημοσίου. Η πρώτη ένδειξη είναι η πορεία του δημοσίου χρέους, ως ποσοστό του ΑΕΠ. Δυστυχώς η εξέλιξη του, μετά την εφαρμογή του πρώτου προγράμματος δημοσιονομικής προσαρμογής και τη διαδικασία μείωσης, με τη μέθοδο της απομείωσης του χρέους προς τους ιδιώτες επενδυτές (P.S.I.), αλλά και την αναχρηματοδότηση του από τους ευρωπαϊκούς χρηματοδοτικούς μηχανισμούς, είναι πολύ χειρότερη από την έναρξη της κρίσης. Είναι μια από τις

¹¹¹ «Κυνική Ομολογία Ντάισελμπλουμ: Με τα Μνημόνια σώσαμε τις Τράπεζες!», Δημοκρατία, 10-11-2017, <http://www.dimokratianews.gr/content/79993/kyniki-omologia-apo-ntaiselmploym-metta-mnimonia-sosame-tis-trapezes>.

ενδείξεις της ελλειμματικής προετοιμασίας και της προβληματικής τεχνικής ικανότητας των διοργανωτών του προγράμματος προσαρμογής.

Πίνακας 1
Το Ελληνικό Δημόσιο Χρέος ως Αναλογία στο ΑΕΠ (%)

Έτος	2012	2013	2014	2015
Αναλογία στο ΑΕΠ (%)	159,6	177,4	179,7	177,4

Πηγή: European Central Bank, *Annual Report 2016, 2017*, σ. S43.

Η αιτία για τη συνέχεια της υψηλής αναλογίας του δημοσίου χρέους προς το ΑΕΠ είναι ουσιαστικά η έλλειψη ανάπτυξης. Η υποχώρηση του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος (Πίνακας 2), σε όλη τη διάρκεια (μετά το 2008), οδηγεί το μέγεθος του δημοσίου χρέους σε δυσβάσταχτα επίπεδα για τη διαχείριση. Στην πραγματικότητα η χώρα έχει καταβυθιστεί στη μακροχρόνια και αδιέξοδη αχρηματία,¹¹² με συνέπεια να μην μπορεί να αντιμετωπίσει οποιοδήποτε από τα προβλήματά της.

Πίνακας 2
Το Ελληνικό ΑΕΠ στην Εποχή της Κρίσης (σε Δολάρια ΗΠΑ)

Έτος	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
ΑΕΠ	330.000.252.153,4	299.361.576.558,2	287.797.822.093,2	245.670.666.639	239.862.011.450,1	237.029.579.260,7	195.541.761.243,1

Πηγή: W.B.

Στο βαθμό που η πραγματικότητα της σημερινής αναλογίας του δημοσίου χρέους προς το ΑΕΠ είναι δημιούργημα μιας σχεδιασμένης κατάστασης, με σκοπό την διευθέτηση των προβλημάτων της ελληνικής πολιτείας, τότε το εγχείρημα έχει αποτύχει δραματικά. Αναφέρω ενδεικτικά ότι και η αναπροσαρμογή του μεγέθους της απασχόλησης στο Δημόσιο δεν έχει αποδώσει τα αναμενόμενα (Πίνακας 3). Αντί να μειωθεί η αναλογία της απασχόλησης στο Δημόσιο, αυτή αυξήθηκε, σε σχέση με το 2008. Η αναλογική αύξηση, είναι ενδιαφέρον, συνοδεύεται από σημαντική αριθμητική μείωση. Αυτό το στοιχείο είναι ενδεικτικό της διαχειριστικής «σχιζοφρένειας», στην αντιμετώπιση του ελληνικού ζητήματος, ολόκληρη την παρελθούσα δεκαετία. Η αναλογία αυξήθηκε, επειδή μειώθηκε η απασχόληση.

¹¹² Η μείωση των χρηματικών διαθεσίμων για την Ελλάδα είναι εντυπωσιακή, τόσο σε σύγκριση με χώρες της Ευρωζώνης που ενετάχθησαν σε προγράμματα προσαρμογής και μνημόνια, όσο και σε σχέση με χώρες που αύξησαν τη ρευστότητά τους στη μακρά διάρκεια. Βλ., E.Yardeni, D. Johnson, M. Quintana, *Money & Credit: Monetary Aggregates in Eurozone*, Yardeni Research, Inc., April 5, 2018, <https://www.yardeni.com/pub/eum1m2m3.pdf>, σσ. 2, 5.

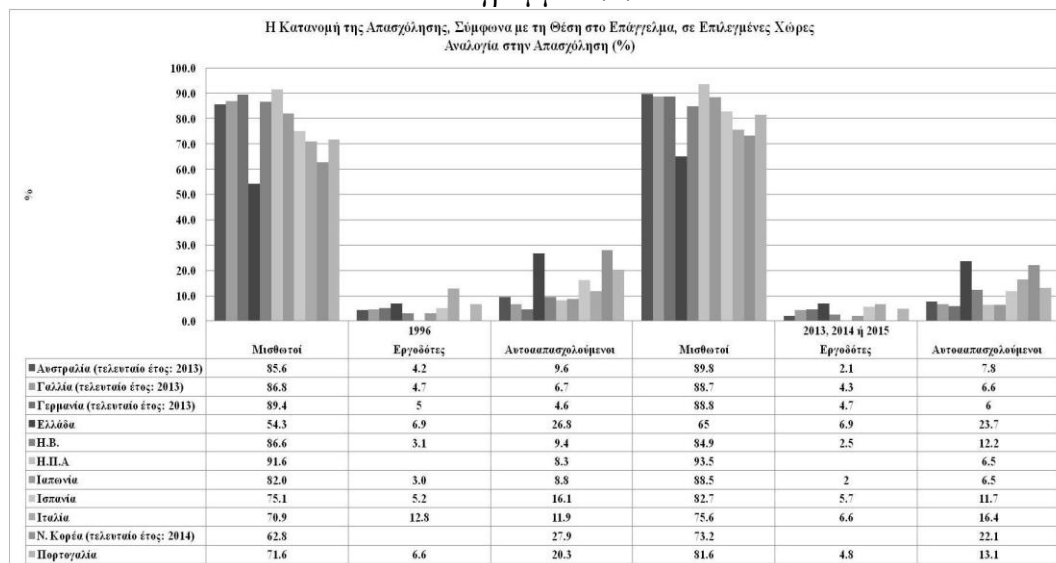
Πίνακας 3
Η απασχόληση στο ελληνικό Δημόσιο, το 2008 και το 2013
Αναλογία στην Απασχόληση (%)

Χώρα/Έτος	2008	2013
Ελλάδα	20,7	22,6
Μέσος όρος ΟΟΣΑ	21,1 (2009)	21,3

Πηγή: ΟΟΣΑ.

Την ίδια στιγμή που το ελληνικό ζήτημα αντιμετωπίζεται από τους δανειστές στη διττή κατεύθυνση της μείωσης των δημοσίων δαπανών και της ταυτόχρονης αύξησης των φορολογικών εσόδων, η αμεριμνησία τους για την εξέλιξη της παραγωγής καταλήγει στην εξωφρενική μείωση της απασχόλησης, την απίστευτη αύξηση της ανεργίας και το συνακόλουθο οικονομικό στραγγαλισμό της κοινωνίας. Είναι πιθανό τα διανοητικά και τεχνικά εργαλεία των εμπειρογνομόνων, οι οποίοι συνεργάζονται με τους δανειστές, να ήσαν αδύναμα για να προσλάβουν τις ιδιαιτερότητες και να παρέμβουν με τα κατάλληλα μέσα, σε μια εργασιακή οργάνωση που έχει πολύ μικρότερη αναλογία μισθωτών, από αυτή των πρωτοπόρων χωρών (Διάγραμμα 2.2.1). Η αποτυχία τους, από την αδιάφορη, ενδεχομένως και κυνική, αντιμετώπιση των εθνικών συνθηκών της απασχόλησης είχε συνέπειες για την αστοχία και στο πεδίο της δημοσιονομικής διαχείρισης.

Διάγραμμα 2.2.1

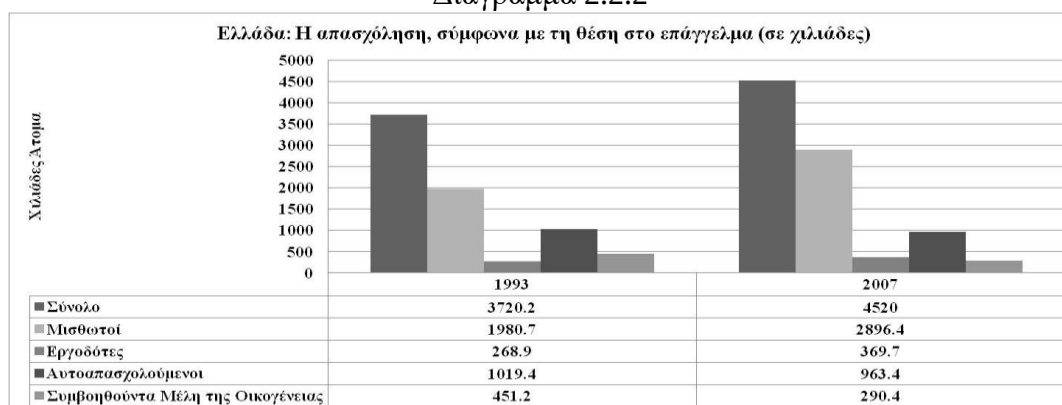
Πηγή: ILO.¹¹³

¹¹³ ILO, ILOSTAT (Database), *Employment by Status in Employment*, (www.ilo.org).

Οι φορείς της μισθωτής εργασίας είναι αντικείμενο μιας εύκολης και προγραμματισμένης απόσπασης των φορολογικών και ασφαλιστικών εσόδων του Δημοσίου. Η αριθμητική μείωση των απασχολούμενων στην περίοδο 2010-2013, επιδρά στην κατάρρευση των εισφορών προς το δημόσιο ασφαλιστικό σύστημα και στην αδυναμία του πληθυσμού να αντεπεξέλθει στην αύξηση των φορολογικών βαρών. Η καθυστερημένη αντίδραση της ελληνικής κοινωνίας στο πρόγραμμα δημοσιονομικής προσαρμογής οφείλεται, καταφανώς, στον άστοχο συνδυασμό της πολιτικής για την απασχόληση και της ανάλγητης φορολογικής επιβάρυνσης.

Την ίδια στιγμή οι δανειστές και οι εμπειρογνώμονες παραγνώρισαν τη σημασία της ευρύτατης ομάδας των αυτοαπασχολούμενων και των μικρών εργοδοτών, για την παραγωγή και την απασχόληση στη χώρα. Η διανοητική αδράνεια τους, λόγω των μοντελοποιημένων εμπειριών τους από τα διαφορετικού τύπου υποδείγματα της απασχόλησης, δεν επέτρεψε να καταλάβουν ότι η αυτοαπασχόληση και το φαινόμενο των μικρών εργοδοτών έχουν συγγένειες και μοιράζονται μικροαστικά χαρακτηριστικά, τα οποία αφορούν στην αντοχή της μικρής ιδιοκτησίας και την ανάγκη διατήρησης τουλάχιστον της εργασιακής αυτονομίας. Η στιγμή της απομείωσης του αριθμού των απασχολούμενων και ιδίως των μισθωτών είναι η φάση της αξιοποίησης των τεχνικών, περί της αποτελεσματικής εργασιακής και κοινωνικής άμυνας των απασχολούμενων, με μικροαστικό προσδιορισμό. Η δική τους αριθμητική μείωση είναι πιο συγκρατημένη και για αυτό το λόγο η αναλογία τους, ως ποσοστό στη συνολική απασχόληση, φαίνεται να ανακάμπτει σημαντικά. Στην πραγματικότητα ένα μείζον μέρος των αυτοαπασχολούμενων και των εργοδοτών παρέμεινε σταθερό, ενώ όσοι προστέθηκαν στην απασχόληση, τις περιόδους της ανάπτυξης, αλλά δεν είχαν σημαντικά περιουσιακά στοιχεία, απεχώρησαν από την άσκηση του επαγγέλματος.

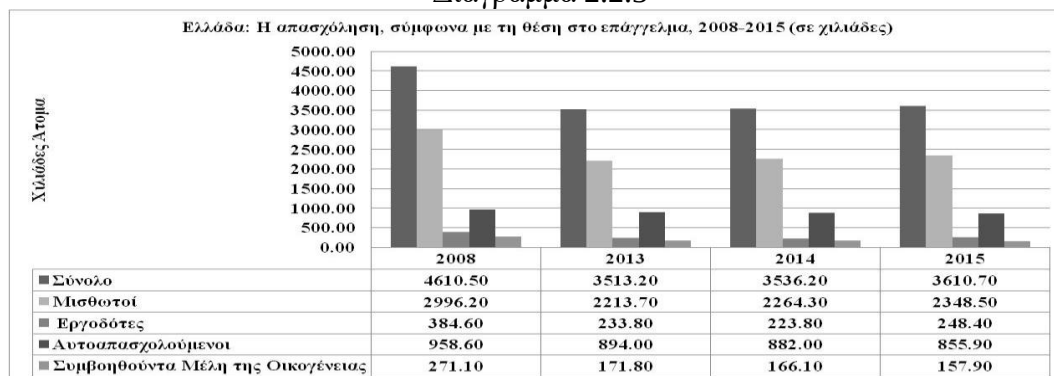
Διάγραμμα 2.2.2

Πηγή: ILO.¹¹⁴

¹¹⁴ ILO, LABORSTAT (Database), *Employment by Status in Employment*, (www.ilo.org).

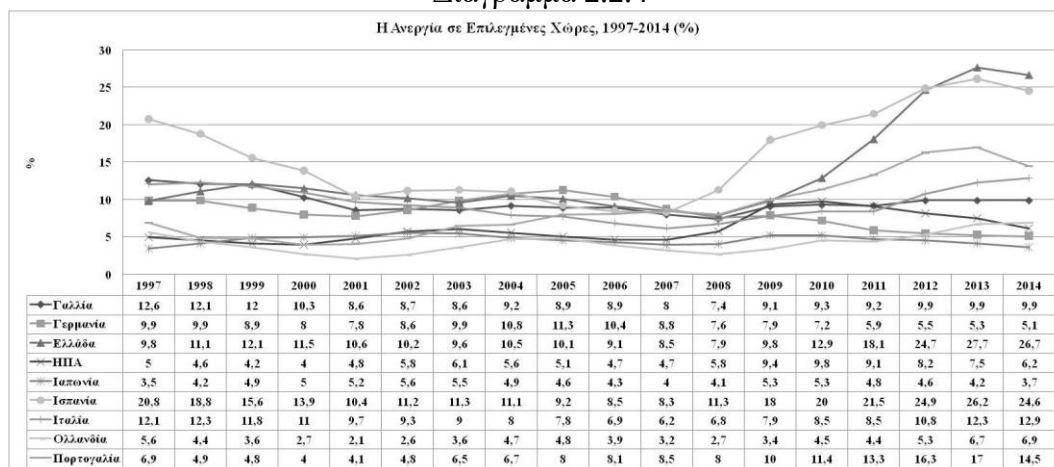
Διάγραμμα 2.2.3

Πηγή: ILO.¹¹⁵

Πίσω από τους προκείμενους αριθμούς υποκρύπτεται το γεγονός ότι η μισθωτή απασχόληση στην Ελλάδα εξαρτάται και από δύο ευαίσθητους παράγοντες. Αφενός εξαρτάται από τη δυνατότητα του Δημοσίου να απασχολεί τις απαιτητικές ειδικότητες, σε ικανές μάζες και αφετέρου από την ευελιξία των μικρών επιχειρήσεων να απορροφούν ιδίως την ανειδίκευτη εργασία, η οποία αφορά σε εργαζόμενους με χαμηλότερο επίπεδο εκπαιδευτικής προετοιμασίας και σχετικά χαμηλότερο κόστος. Όταν αμφότεροι οι προηγούμενοι παράγοντες δεν λειτουργούν ή υποχωρούν τότε η ανεργία διευρύνεται με εκρηκτικό τρόπο (Διάγραμμα 2.2.4). Σε τελευταία ανάλυση και σε αυτό το επίπεδο η διαχείριση της ελληνικής περίπτωσης ήταν απολύτως αποτυχημένη.

Διάγραμμα 2.2.4

Πηγή: ILO.¹¹⁶

¹¹⁵ ILO, ILOSTAT (Database), *Employment by Status in Employment*, (www.ilo.org).

¹¹⁶ ILO, ILOSTAT (Database), *Unemployment (general level)*, (www.ilo.org).

2.3 Πορίσματα: Δικαιολογίες χειρότερες και από τις χειρίστες πράξεις

Η Ελλάδα βίωσε την πιο επώδυνη ιστορική φάση της οικονομικής ιστορίας της, μετά την ολοκλήρωση της βλιβερής περιόδου των πολέμων (1940-1949), η οποία τελειώνει με το τέλος του εμφυλίου. Οι απώλειες του ΑΕΠ, στο τέλος της πρώτης και κατά τη διάρκεια της δεύτερης δεκαετίας του εικοστού πρώτου αιώνα, αθροιστικά ήταν μεγαλύτερες από την περίοδο των πολέμων (δηλαδή, περί το 35% του ΑΕΠ, μέχρι το τέλος του 2016). Παρά το γεγονός ότι δεν υπήρξαν οι φυσικές απώλειες του πληθυσμού και οι καταστροφές των υποδομών ή των ιδιωτικών περιουσιών, όπως συνέβη στις πολεμικές συνθήκες, στην οικονομική ισχύ και τις παραγωγικές δυνατότητες της χώρας επήλθε μια μείζων οικονομική βλάβη.

Η χώρα είχε διαβεί μια περίοδο τριάντα έξι ετών δημοκρατικής ομαλότητας και συνεχούς οικονομικής ανάπτυξης, με συνεχείς και αδιάλειπτες συγκλίσεις σε όλους τους αναγνωρίσιμους δείκτες της οικονομικής ανάπτυξης ή της ποιότητας ζωής, παρά τις διακυμάνσεις σε ορισμένες περιόδους. Οι θετικές εξελίξεις σε όλα τα πεδία της κοινωνικής πραγματικότητας, συγκρινόμενη ακόμη και με τις πρωτοπόρες καπιταλιστικές κοινωνίες, μετέβαλαν τη χώρα σε ένα οικονομικό γίγαντα στο περιβάλλον των Βαλκανίων. Η ποιότητα ζωής των πολιτών, για μια περίπου εικοσαετή περίοδο πριν την κρίση, δεν έβρισκε εύκολα συγκρινόμενο πλαίσιο, μεταξύ των αναπτυγμένων κοινωνιών και πολιτειών. Η Ελλάδα, χωρίς τα πλεονεκτήματα της αυτοκρατορικής (και αποικιοκρατικής) ιστορίας όλων των συγκρινόμενων ευρωπαϊκών κρατών, πέτυχε εκπλήσσουντα πρόοδο και ευημερία, χρησιμοποιώντας αποκλειστικά τις ιδιαιτερότητες και την ιδιοπροσωπία της οικονομικής της δομής και της γεωγραφικής της θέσης. Η ατομική ιδιοκτησία στα ακίνητα, με τη μεγάλη διάχυση στον πληθυσμό, η μικρή επιχειρηματικότητα σε μεγάλη έκταση, η εργασιακή αυτονομία, ως το ισχυρό χαρακτηριστικό της αυτοαπασχόλησης, είναι οι βασικοί παράγοντες της ατομικής ευημερίας. Η θεαματική ανάπτυξη του τουρισμού αξιοποιεί τα εξαιρετικά γεωγραφικά πλεονεκτήματα και επιτρέπει τη ροπή της οικονομικής ανάπτυξης σε ποιοτικά εκσυγχρονισμένους προσανατολισμούς, ενώ τροφοδοτεί, εκ παραλλήλου και με αλματώδη δυναμισμό, τις μεταφορές, τις ασφάλειες, τον τραπεζικό τομέα, το εμπόριο και τις κατασκευές. Η πρωτοπορία του τουρισμού, ο οποίος είναι στην πραγματικότητα ένας κατ' εξοχήν εξαγωγικός τομέας της οικονομίας, είχε πάντα ένα τυπικό πρόβλημα, σε σχέση με την ακριβή καταγραφή της συνεισφοράς του στην οικονομία και επομένως τον τρόπο συμπερίληψης των τουριστικής προέλευσης συναλλαγών (άμεσων και έμμεσων) στο ισοζύγιο πληρωμών. Τα τεράστια άλματα στην εκπαίδευση και την επαγγελματική προετοιμασία του εργατικού δυναμικού σε απαιτητικά γνωστικά αντικείμενα, εξαφάνισαν τον αναλφαβητισμό και έκαναν το ανθρώπινο δυναμικό της χώρας εξαιρετικά υψηλού επιπέδου. Η συνεισφορά των δημόσιων εκπαιδευτικών δομών, σε όλες τις βαθμίδες, σε αυτήν την εξέλιξη του πληθυσμού ήταν απολύτως θετική. Αν εκτιμηθεί, μάλιστα, αυτή η συνεισφορά σε σχέση με τους αισθητά μικρότερους

προϋπολογισμούς (σε σύγκριση με τις πρωτοπόρες χώρες), ενδεχομένως να θεωρηθεί και εκπληκτική. Ανάλογες κρίσεις μπορούν να γίνουν για τις ιατρικές και νοσηλευτικές υπηρεσίες του εθνικού συστήματος υγείας, παρά τις ανεπάρκειες στον ξενοδοχειακό εξοπλισμό των νοσοκομείων (γεγονός που οφείλεται στους χαμηλότερους προϋπολογισμούς, για τους δημόσιους θεσμούς της υγείας, στην Ελλάδα).

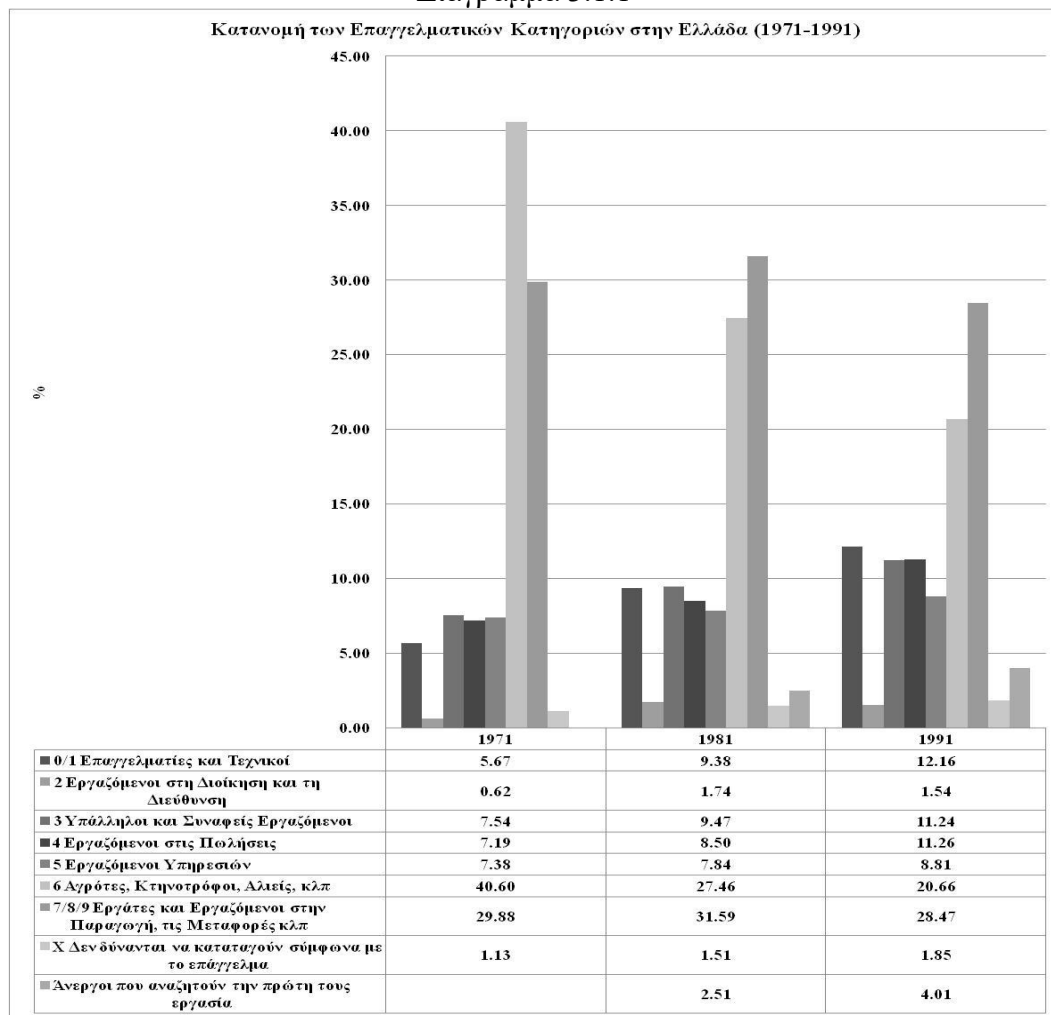
Οι αιτιάσεις, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν για να δικαιολογήσουν την ένταξη της Ελλάδας σε προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής (τα γνωστά Μνημόνια Οικονομικής και Χρηματοπιστωτικής Προσαρμογής), ήσαν στις περισσότερες φορές ανεδαφικές και σε ορισμένες περιπτώσεις η δικαιολογητική βάση τους ήταν προκλητικά ψευδής. Το ελληνικό κράτος (γενική κυβέρνηση και δημόσιες επιχειρήσεις) είχε ανάλογη απασχόληση με τα προηγμένα υποδείγματα και σχετικά μικρότερο κόστος (ως ποσοστό του ΑΕΠ), από αρκετές ευρωπαϊκές χώρες. Ορισμένα από τα υπερβάλλοντα βάρη του οφείλονται στις πολύ μεγαλύτερες αμυντικές δαπάνες (σε μεγάλο βαθμό επιβάρυναν και το δημόσιο χρέος) και το σχετικά μεγαλύτερο μισθολογικό κόστος για τα μόνιμα στρατιωτικά στελέχη και τα στελέχη των σωμάτων ασφαλείας, τα οποία διατηρεί η χώρα, λόγω των σοβαρών εθνικών ζητημάτων.

Υπάρχει ένα σημαντικό ζήτημα σχετικά με το δημόσιο χρέος, το οποίο είχε ανάλογα (ένα μεγαλύτερο και πριν το 2007-8) παραδείγματα, μεταξύ των αναπτυγμένων χωρών, πριν ή περί την περίοδο της κρίσης. Σε μέγιστο βαθμό το πολύ βαρύ δημόσιο χρέος εξηγείται από τις αλληπάλληλες διαδικασίες εξοπλισμού και εκσυγχρονισμού των οπλικών συστημάτων της χώρας. Μία τουλάχιστον αγορά, τεράστιου κόστους, οπλικών συστημάτων γίνεται σε κάθε δεκαετία μετά το 1974. Αυτό το κόστος επιβαρύνει συνεχώς το δημόσιο χρέος και συνήθως εξυπηρετείται από το συγκρατημένο έλλειμμα του κρατικού προϋπολογισμού. Την εποχή της παγκόσμιας κρίσης του 2007-8, οι ιδιωτικές επενδύσεις, διεθνώς, σε κρατικά ομόλογα γίνονται πιο επιφυλακτικά, ενώ είναι εύλογο, ότι αυξάνεται και το κόστος του χρήματος. Σε εκείνη την περίοδο η ανάγκη διάσωσης των ιδιωτικών τραπεζών επιβάλλει στο ελληνικό δημόσιο την κρατική εγγύηση, προς τα τραπεζικά ιδρύματα, και την παρεπόμενη περαιτέρω επιβάρυνση αμφοτέρων, δηλαδή του ελλείμματος του κρατικού προϋπολογισμού και του δημόσιου χρέους. Είναι ένα συγκυριακό πρόβλημα, αλλά κορυφώνει την προϊούσα επιβάρυνση, που έχει βασική αιτία τους εξοπλισμούς.

Πέραν της ευστάθειας των συνήθως απίθανων αιτιάσεων σε βάρος της χώρας, η πιο φοβερή στιγμή αυτής της περιόδου ήταν ο σχηματισμός των προγραμμάτων δημοσιονομικής προσαρμογής και η «ασύγκριτη ποιότητα» εφαρμογή τους, εποπτευόμενα από επιτρόπους των δανειστών σε όλα τα κέντρα των αποφάσεων και τις εκτελεστικές αρχές της χώρας. Μέσα σε αυτό το κλίμα της «ανυπέρβλητης» (ευρωπαϊκής έμπνευσης) δημοκρατίας, οι αποφάσεις και τα μέτρα απέσπασαν συστηματικά πάνω από το ένα τρίτο του ΑΕΠ, οδήγησαν στην ανεργία σταθερά πάνω από το 22% (27%, το 2013) του εργατικού δυναμικού, διέλυσαν την παραγωγική δομή και ανέστειλαν την επιχειρηματική δράση

εκατοντάδων χιλιάδων Ελλήνων. Η δράση του Δημοσίου περιορίστηκε αποκλειστικά στην εξυπηρέτηση των δανειστών, ενώ παραμελήθηκαν συστηματικά όλες οι ζωτικές δημόσιες δομές και υποδομές. Καθώς το ΑΕΠ κατρακύλησε, το ποσοστό του δημοσίου χρέους έγινε μεγαλύτερο από οποιαδήποτε άλλη στιγμή της ιστορίας της χώρας, ενώ η παρέμβαση έγινε για να ιαθεί ακριβώς αυτό το πρόβλημα και τα παρελκόμενα του. Η παρέμβαση των δανειστών και των υποστηρικτών τους, ενεργητικών και παθητικών, μέσα στη χώρα ή των εκτελεστικών τους οργάνων ήταν χείριστες για την κοινωνία και την πολιτεία. Στην ουσία κατέστρεψαν τον ελληνικό καπιταλισμό. Παρά το γεγονός ότι οι όψεις της διαλυτικής κατάστασης είναι πασίδηλες, εκείνοι συνεχίζουν να υποστηρίζουν τις δικαιολογίες τους για την αναγκαιότητα και τα μέτρα της παρέμβασής τους. Οι παλιοί δάσκαλοι λέγανε στους αδιόρθωτους: *οι δικαιολογίες σας είναι χειρότερες των πράξεων σας.*

3.1 Η εξέλιξη των καθεστώτων της απασχόλησης, στην Ελλάδα, 1971-1991

Διάγραμμα 3.1.1¹¹⁷Πηγή: ILO.¹¹⁸

¹¹⁷ Το διάγραμμα περιλαμβάνει κατηγορίες σύμφωνα με την ISCO-1968, η οποία αφορά στην κωδικοποίηση των επαγγελματιών. Βλ., ILO, *International Standard Classification of Occupations 1968*, (revised edition) Geneva, 1969.

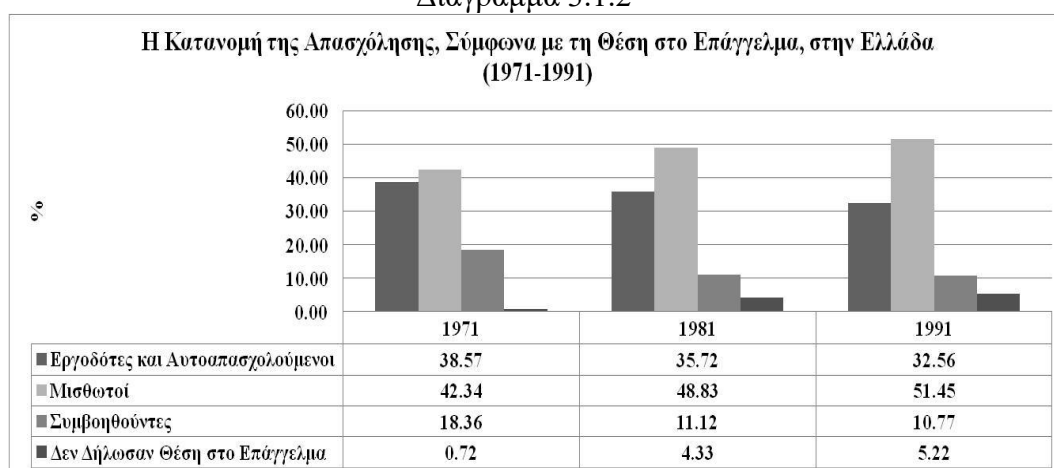
¹¹⁸ ILO, LABORSTAT (Database), *Employment by Economic Activity* (www.ilo.org).

Η πρώτη μας μέριμνα, σε σχέση με τη μελέτη της κοινωνικής δομής στο τέλος του εικοστού αιώνα, είναι η επισκόπηση των δεδομένων της απασχόλησης από την δεκαετία του 1971-1980. Με βάση την έρευνα του εργατικού δυναμικού της χώρας (όπως ενσωματώθηκε στη βάση δεδομένων του ILO: LABORSTA) θα παρακολουθήσουμε τις τάσεις στις μονοψήφιες κατηγορίες επαγγελμάτων, για το 1971, το 1981 και το 1991. Η εξέταση αφορά τόσο στα επαγγέλματα όσο και στη θέση στο επάγγελμα. Η διερεύνηση αυτή είναι αποκαλυπτική των πολύ μεγάλων μετατοπίσεων της παραγωγής και της εργασίας από τον πρωτογενή τομέα προς τις υπηρεσίες, μέσα σε μόλις είκοσι χρόνια. Ταυτόχρονα διευκρινίζει, πως η μεταβολή στην εργασία είναι σχετικώς πιο αργή της αντίστοιχης μετατόπισης στην παραγωγική οργάνωση της χώρας. Είναι, όμως, έκδηλος ο εκσυγχρονισμός των επαγγελμάτων, περίπου στα όρια μιας γενεάς.

Η αγροτική απασχόληση δεν αντιπροσωπεύει την πλειονότητα των εργαζομένων ούτε το 1971, αλλά αναμφισβήτητα αποτελεί την πιο σημαντική ενιαία δύναμη εργαζομένων (40,60%), σε σχέση με όλες τις υπόλοιπες. Οι εργάτες και οι εργαζόμενοι στην παραγωγή και τις μεταφορές αποτελούν την δεύτερη σημαντικότερη ομάδα επαγγελμάτων (με 29,88%). Όλες οι λοιπές ομάδες βρίσκονται κάτω από 8% του συνόλου.

Το 1981 οι εργάτες και οι εργαζόμενοι στις μεταφορές αναδεικνύονται σε πρώτοι σε αναλογία (με 31,59%). Το ίδιο έτος υποχωρούν θεαματικά τα επαγγέλματα της πρωτογενούς παραγωγής (27,46%). Η θεαματική αλλαγή έχει ήδη συντελεστεί, αλλά δεν έχει ολοκληρωθεί. Στην πραγματικότητα σε αυτό το έτος γίνεται αισθητή η σχετική υπεροχή των επαγγελμάτων του εμπορίου και των υπηρεσιών. Σε επόμενη φάση θα γίνει αδιαμφισβήτητη.

Το 1991 τα επαγγέλματα των υπηρεσιών αντιπροσωπεύουν την πλειονότητα των εργαζομένων. Οι περισσότερες από τις επιμέρους κατηγορίες των προκείμενων επαγγελμάτων ξεπερνούν σε αναλογία το 10% του συνόλου. Συνεχίζεται η υποχώρηση των επαγγελμάτων του αγροτικού χώρου (20,66%), αλλά πλέον τόσο της δευτερογενούς παραγωγής όσο και των μεταφορών (28,47%).

Διάγραμμα 3.1.2¹¹⁹

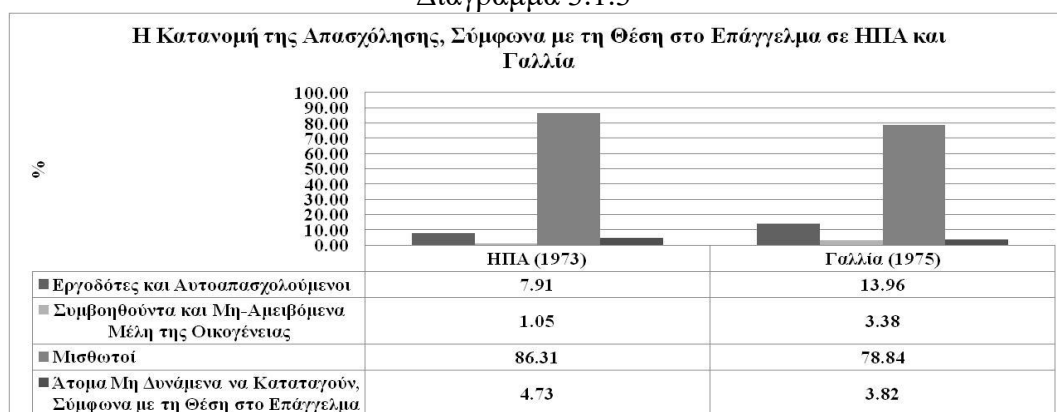
Πηγή: ILO.¹²⁰

Στην ίδια περίοδο, η μεταβολή στο πεδίο των επαγγελματικών κατηγοριών συνοδεύεται από πολύ σημαντικές διαφοροποιήσεις, σχετικά με τη θέση στο επάγγελμα. Το 1971 στην ελληνική κοινωνία οι μισθωτοί είναι ακόμη μια μειονότητα μεταξύ των απασχολούμενων. Πάνω από το 57% των απασχολούμενων είναι είτε εργοδότες και αυτοαπασχολούμενοι είτε συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη της οικογένειας. Είναι σίγουρο ότι η μεγάλη αναλογία της συγκεκριμένης σύνθεσης οφείλεται στην αντίστοιχη ισχύ της αγροτικής παραγωγής και απασχόλησης. Το 1991 είναι το έτος που σηματοδοτείται από τη σαφή υπεροχή των μισθωτών στην απασχόληση (με 51,45%). Αυτό το γεγονός συνοδεύει την υποχώρηση της αγροτικής απασχόλησης. Είναι, ωστόσο, πολύ ισχυρή η αναλογία της σύνθεσης των εργοδοτών και των αυτοαπασχολούμενων (32,56%), αλλά και των συμβοηθούντων μελών της οικογένειας (10,77%). Προκαλεί, οπωσδήποτε, εντύπωση το εύρος της αναλογίας των απασχολούμενων, οι οποίοι δεν δήλωσαν θέση στο επάγγελμα (5,22%).

¹¹⁹ Το διάγραμμα περιλαμβάνει κατηγορίες σύμφωνα με την ICSE-1958, η οποία αφορά στη θέση στο επάγγελμα. Περιλαμβάνει τις ακόλουθες κατηγορίες: a) Οι εργοδότες, b) Οι εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό (αυτοαπασχολούμενοι), c) Οι μισθωτοί εργαζόμενοι, d) Τα μη αμειβόμενα μέλη της οικογένειας, e) Τα μέλη παραγωγικών συνεταιρισμών και f) Οι εργαζόμενοι που δεν δύνανται να καταταγούν, σύμφωνα με τη θέση στο επάγγελμα. Βλ. [United Nations Statistical Office], *Supplementary Principles and Recommendations for Population and Housing Censuses*. Statistical Papers (doc. ST/ESA/STAT/SER./M/67/Add.1), United Nations, New York, 1990.

¹²⁰ ILO, LABORSTAT (Database), *Employment by Economic Activity* (www.ilo.org).

Διάγραμμα 3.1.3¹²¹

Πηγή: ILO.¹²²

Προκειμένου να έχουμε αίσθηση των διαφορών της ελληνικής κοινωνίας στην αφετηρία της παρούσας σύγκρισης (δεκαετία 1971-1980), σημειώνουμε ότι το 1973 στις ΗΠΑ το 7,91% των απασχολούμενων αντιπροσωπεύει την αναλογία της σύνθεσης εργοδοτών και αυτοαπασχολούμενων. Ήδη σε εκείνη την περίοδο η συντριπτική πλειονότητα των εργαζομένων είναι εντεταγμένη στη μισθωτή εργασία (86,31%). Η Γαλλία έχει παρόμοια χαρακτηριστικά με τις ΗΠΑ αλλά η πόλωση των καθεστώτων της απασχόλησης είναι λιγότερο έντονη. Οι μισθωτοί απέχουν μόλις 1,16% από τα τέσσερα πέμπτα της συνολικής απασχόλησης και αποτελούν και εδώ μια συντριπτική πλειονότητα. Το άθροισμα εργοδοτών και αυτοαπασχολούμενων είναι κοντά στο 14%, δηλαδή κάτι λιγότερο από το διπλάσιο ποσοστό της αντίστοιχης κατηγορίας των ΗΠΑ. Η απόσταση από την αναλογία της αντίστοιχης ελληνικής κατηγορίας είναι, ωστόσο, τεράστια. Αυτή η απόσταση μέλλει να αλλάξει για την Ελλάδα, αλλά πολλές διαστάσεις της ιδιοπροσωπίας της θα παραμείνουν αισθητές.

Διάγραμμα 3.1.4

Πηγή: ILO.¹²³

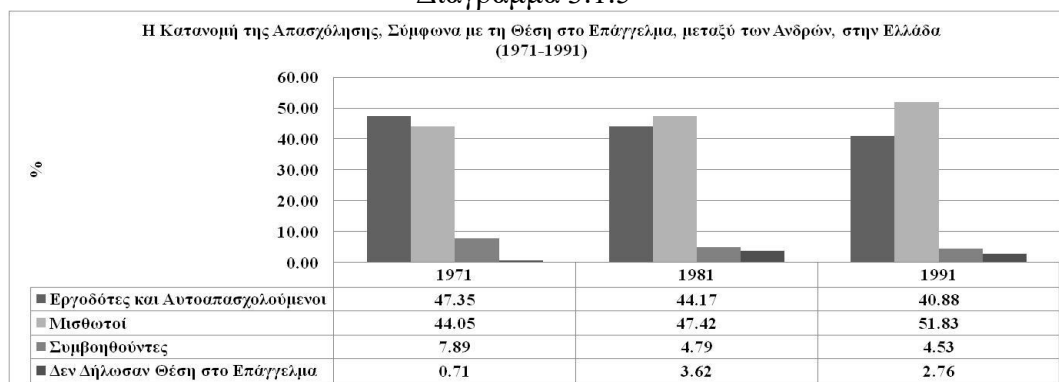
¹²¹ Οι κατηγορίες είναι σύμφωνα με την ICSE-1958.

¹²² ILO, LABORSTAT (Database), *Employment by Economic Activity* (www.ilo.org).

¹²³ ILO, LABORSTAT (Database), *Employment by Economic Activity* (www.ilo.org).

Ένα κρίσιμο ζήτημα, το οποίο συνοδεύει τον εκσυγχρονισμό της παραγωγής και της απασχόλησης είναι η συνεχής αύξηση των γυναικών στην απασχόληση. Το 1971 αντιπροσωπεύουν λιγότερο από το 28% του συνόλου των εργαζομένων. Η αναλογία αυτή είναι πολύ υπερτιμημένη με βάση το γεγονός ότι το 45,30% αυτών δηλώνεται ότι είναι συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη της οικογένειας, με μεγάλη αναλογία τους να εντοπίζεται στην πρωτογενή παραγωγή. Το 1991 τα πράγματα έχουν αλλάξει ουσιαστικά. Από τη μια πολύ περισσότερες γυναίκες έχουν ενταχθεί στην απασχόληση (35,74%) και από την άλλη πολύ λιγότερες (21,98%) δηλώνονται ως συμβοηθούντα μέλη. Το 1991 γίνεται φανερό ότι η μείζων πλειονότητα των γυναικών είναι μισθωτές (50,76%). Είναι ενδιαφέρουσα λοιπόν η συγκριτική παρακολούθηση της εξέλιξης της θέσης στο επάγγελμα, στη συγκεκριμένη εικοσαετία.

Διάγραμμα 3.1.5¹²⁴

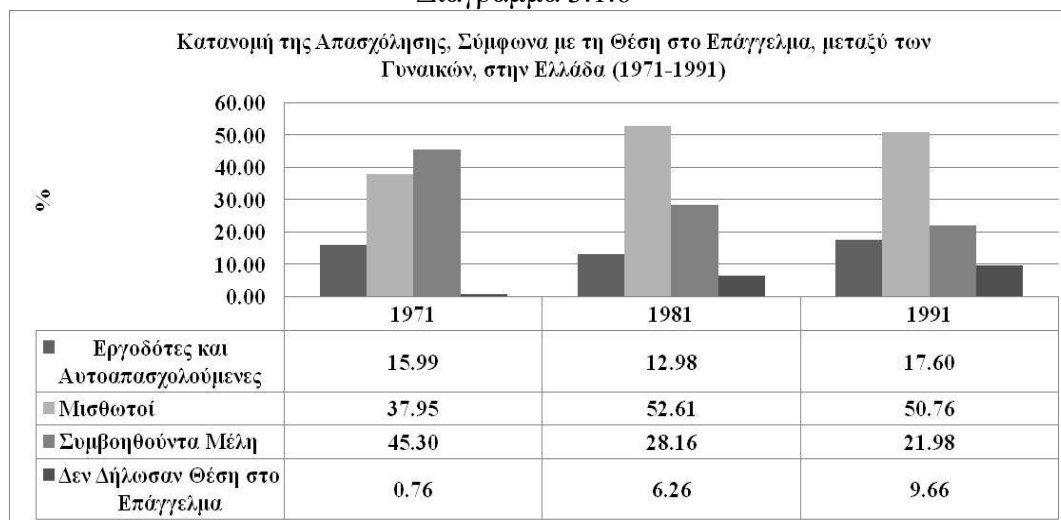

Πηγή: ILO.¹²⁵

Οι άνδρες απασχολούμενοι ανήκουν στη σύνθεση των εργοδοτών και των αυτοαπασχολούμενων σε αναλογία των εργαζομένων ίση με 47,35%, σε αυτή τη διερεύνηση του εργατικού δυναμικού. Η υποχώρηση μέχρι το 1991 είναι σημαντική, αλλά η αναλογία της παραμένει πολύ μεγάλη (40,88%) και σε τεράστια απόσταση από τις γυναίκες εργοδότες και αυτοαπασχολούμενες. Οι άνδρες μισθωτοί το 1971 βρίσκονται πάνω από την εθνική αναλογία των εξαρτημένων εργαζομένων. Η αναλογία των ανδρών μισθωτών είναι σχεδόν ταυτόσημη του εθνικού ποσοστού ποσοστού το 1991. Οι συμβοηθούντες αποτελούν ένα μικρό ποσοστό τόσο των συνολικών όσο και των ανδρών εργαζομένων.

¹²⁴ Οι κατηγορίες είναι σύμφωνες με την ICSE-1958.

¹²⁵ ILO, LABORSTAT (Database), *Employment by Economic Activity* (www.ilo.org).

Διάγραμμα 3.1.6¹²⁶

Πηγή: ILO.¹²⁷

Οι γυναίκες απασχολούμενες βρίσκονται σε μειονεκτική θέση, σε ολόκληρη την προαναφερθείσα περίοδο. Είναι βασικά είτε συμβοληθούντα μέλη είτε μισθωτοί, το 1971. Είναι βασικά εξαρτημένες μισθωτοί και δευτερευόντως συμβοληθούντα και μη αμειβόμενα μέλη, το 1991. Η αναλογία των μισθωτών γυναικών το 1991 προσεγγίζει το εθνικό ποσοστό και την αναλογία των ανδρών. Εκεί που τα πράγματα είναι πολύ δύσκολα για την εργασιακή τους ένταξη είναι στο πεδίο της σύνθεσης εργοδοτών και αυτοαπασχολούμενων. Παρά τη βελτίωση της θέσης τους, η απόσταση από την αναλογία των ανδρών υποδεικνύει, εν τοις πράγμασι, διαφορές, οι οποίες έχουν και προφανή ταξική έκφραση. Ακόμη πιο ρητά, εδώ υπάρχει μια ταξική διαφορά με βάση το φύλο. Υπάρχει, αλλά υφέρπει στη φαιά κατηγορία των μη αμειβόμενων βοηθητικών μελών της οικογένειας, παρά τη σοβαρή ένδειξη των εργοδοτών και των αυτοαπασχολούμενων, το 1991. Κραυγάζει από το 1981 και σταθεροποιείται το 1991. Όπως θα παρατηρήσουμε, παρά τις κάποιες βελτιώσεις οι Ελληνίδες δεν αποτελούν εξαίρεση σε αυτή τη δύσκολη κατάσταση της κοινωνίας της εποχής μας. Η κοινωνία μας είναι σύγχρονη, αλλά δεν διαθέτει τις αναγκαίες προωθήσεις, όπως και οι περισσότερες νεωτερικές, για να χαρακτηριστεί εξελιγμένη.

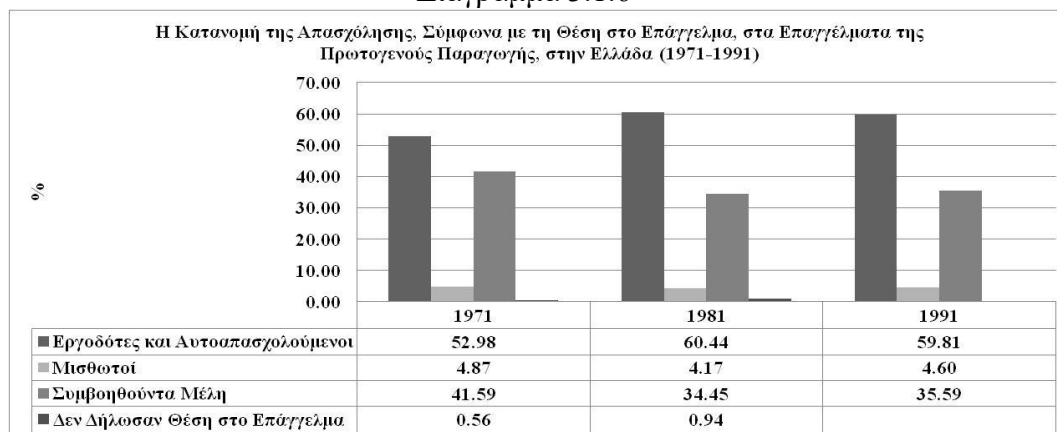
Τα επαγγέλματα της αγροτικής παραγωγής είναι ο χώρος, που απέχει περισσότερο από το βασικό πρότυπο της εργασιακής ένταξης στις νεωτερικές κοινωνίες, και, ταυτόχρονα, η υπόδειξη της μεγαλύτερης αυτονομίας στην απασχόληση. Η μισθωτή εργασία είναι, σε ολόκληρη την εξεταζόμενη περίοδο, μια ισχυρή μειονότητα, κάτω του 5%. Η αυτοαπασχόληση επομένως είναι

¹²⁶ Οι κατηγορίες είναι σύμφωνα με την ICSE-1958.

¹²⁷ ILO, LABORSTAT (Database), *Employment by Economic Activity* (www.ilo.org).

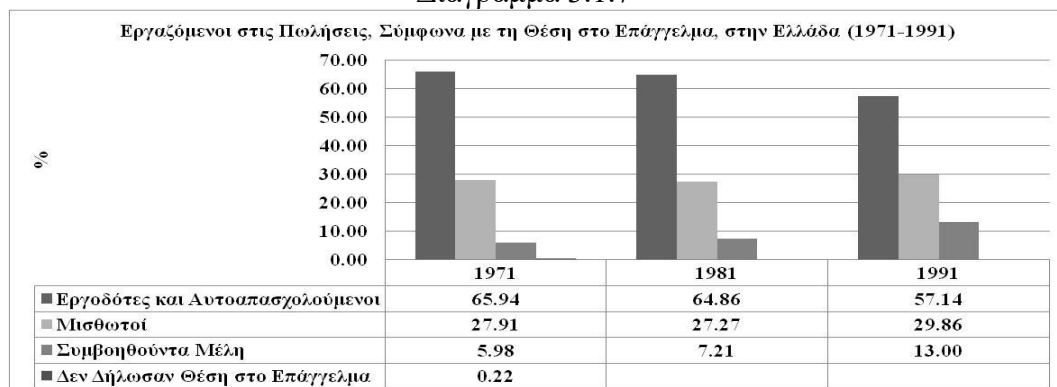
κυρίαρχη και συνυπάρχει όπως δεικνύουν τα δεδομένα από την πολύ έντονη παρουσία των μη αμειβόμενων μελών της οικογένειας τους. Η αυτοαπασχόληση δεν κάμπτεται ποτέ. Αντίθετα η βοηθητική εργασία υποχωρεί αισθητά. Παρά τη γενική μείωση της εθνικής αναλογίας των αγροτικών επαγγελματιών, η κληρονομική διαδοχή στην αγροτική ιδιοκτησία και εκμετάλλευση κρατεί καλά και ένα μέρος της διαδοχής επί της γης πραγματοποιείται από βοηθούς. Παράλληλα ένα μέρος των βοηθών μετακινείται σε άλλα επαγγέλματα.

Διάγραμμα 3.1.6¹²⁸

Πηγή: ILO.¹²⁹

Διάγραμμα 3.1.7¹³⁰

Πηγή: ILO.¹³¹

¹²⁸ Οι κατηγορίες είναι σύμφωνες με την ICSE-1958.

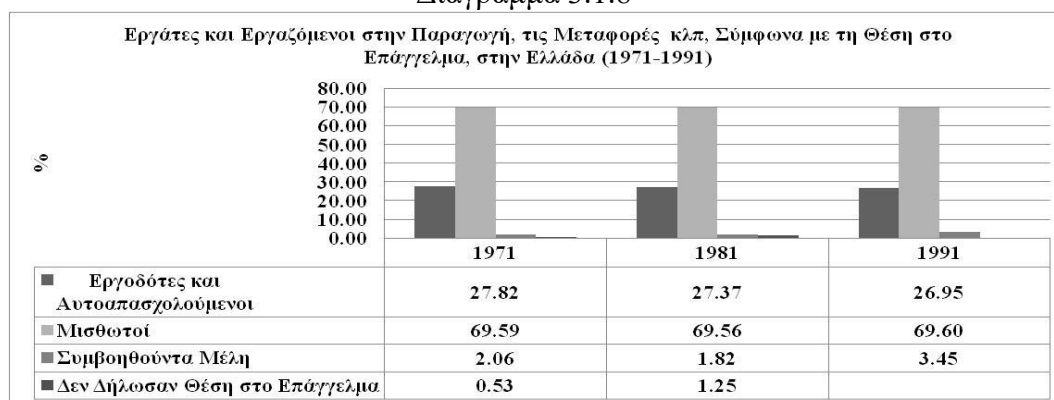
¹²⁹ ILO, LABORSTAT (Database), *Employment by Economic Activity* (www.ilo.org).

¹³⁰ Οι κατηγορίες είναι σύμφωνες με την ICSE-1958.

¹³¹ ILO, LABORSTAT (Database), *Employment by Economic Activity* (www.ilo.org).

Μπορεί να φαίνεται παράξενο, αλλά οι εργαζόμενοι στις πωλήσεις παρακολουθούν τις αναλογίες και τον παραδοσιακό χαρακτήρα των επαγγελμάτων της πρωτογενούς παραγωγής. Σε αυτή την κατηγορία, μάλιστα, το άθροισμα των εργοδοτών και των αυτοαπασχολούμενων είναι μεγαλύτερο σε όλη την εξεταζόμενη διάρκεια, από αυτό του αγροτικού χώρου. Είναι αξιοσημείωτη ακόμη η σταθερότητα των καθεστώτων της απασχόλησης σε όλη την περίοδο. Οι διαφοροποιήσεις από τα αγροτικά επαγγέλματα συμπυκνώνονται στην ευρύτερη, αλλά μειονοτική, ένταξη μισθωτών (29,81% το 1991), και την σχετικά περιορισμένη παρουσία των βοηθητικών μελών, τα οποία συνοδεύουν βασικά ορισμένους των αυτοαπασχολούμενων. Από τη συσχέτιση των δεδομένων καταλαβαίνουμε ότι οι διάσπαρτες εμπορικές επιχειρήσεις με μισθωτούς, είτε είναι πολύ μικρές είτε οι σχετικά μεγαλύτερες είναι πολύ σπάνιες.

Διάγραμμα 3.1.8¹³²

Πηγή: ILO.¹³³

Ο χώρος της παραγωγής και των μεταφορών συγκεντρώνει από την άποψη της μάζας των απασχολούμενων τους σχετικά περισσότερους μισθωτούς, μέχρι το 1991. Η αναλογία των μισθωτών σε αυτή την κατηγορία πλησιάζει το 70%, δηλαδή είναι σε αρκετά μεγαλύτερη αναλογία από την εθνική, σε όλα τα αναφερόμενα έτη. Οι βοηθοί είναι υπαρκτοί, αλλά περιορισμένοι. Ταυτόχρονα είναι πολύ ασθητή η αναλογία της σύνθεσης εργοδοτών και αυτοαπασχολούμενων. Η τελευταία ένδειξη επισημαίνει ότι η αναλογία των αυτοαπασχολούμενων είναι πολύ υψηλή, αλλά και πως η μέση επιχείρηση είναι αρκετά μεγαλύτερη από τις συνηθισμένες σε άλλα αντικείμενα δραστηριότητας.

¹³² Οι κατηγορίες είναι σύμφωνες με την ICSE-1958.

¹³³ ILO, LABORSTA (Database), *Employment by Economic Activity* (www.ilo.org).

Ανάλογη είναι η κατάσταση στην εξέλιξη των επαγγελμάτων των υπηρεσιών. Στο τέλος της σύγκρισης φαίνεται να υποχωρεί σχετικά η μισθωτή εργασία, ενώ ενισχύεται η σύνθεση των εργοδοτών και των αυτοαπασχολούμενων. Η εκπροσώπηση των βοηθών είναι μεγαλύτερη από τα επαγγέλματα της παραγωγής και των μεταφορών.

Διάγραμμα 3.1.9¹³⁴

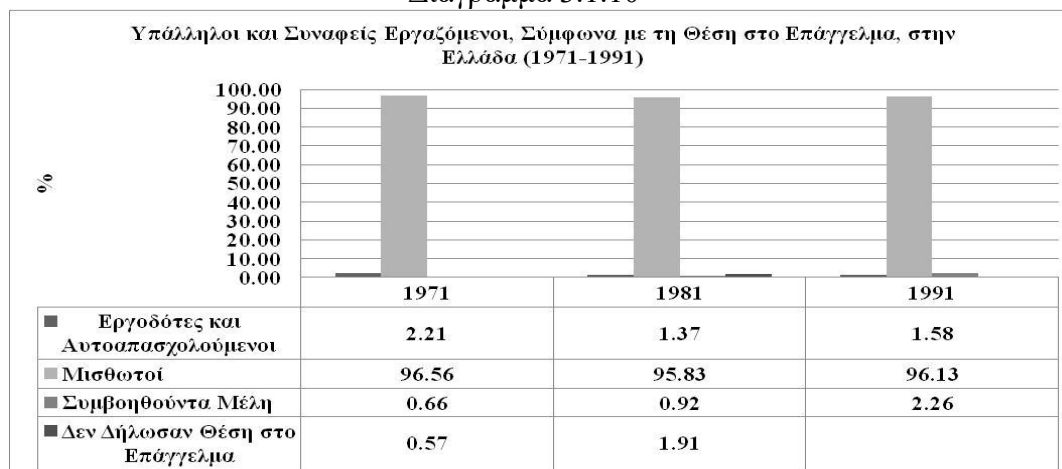

Πηγή: ILO.¹³⁵

Οι υπάλληλοι και οι συναφείς εργαζόμενοι είναι τα επαγγέλματα που είναι πιο εκσυγχρονισμένα από όλες τις προκείμενες καταγορίες. Αναρίθμητοι μισθωτοί εργαζόμενοι φαίνεται να απασχολούνται από ελάχιστους εργοδότες. Η εικόνα είναι ωστόσο παραπλανητική. Στην πραγματικότητα εδώ έχουμε να κάνουμε κυρίως με τους εργαζόμενους στο Δημόσιο και τις δημόσιες επιχειρήσεις. Ένα μικρό μέρος ιδιωτικών επιχειρήσεων συμπληρώνουν την εικόνα. Είναι ενδεχόμενο ότι μια αρκετή αναλογία της σύνθεσης των εργοδοτών και αυτοαπασχολούμενων είναι αποκλειστικώς αυτοαπασχολούμενοι και αυτή η ιδιότητα συνοδεύεται από ελάχιστα βοηθητικά μέλη της οικογένειας σε αυτήν την κατηγορία επαγγελμάτων.

¹³⁴ Οι κατηγορίες είναι σύμφωνες με την ICSE-1958.

¹³⁵ ILO, LABORSTAT (Database), *Employment by Economic Activity* (www.ilo.org).

Διάγραμμα 3.1.10¹³⁶

Πηγή: ILO.¹³⁷

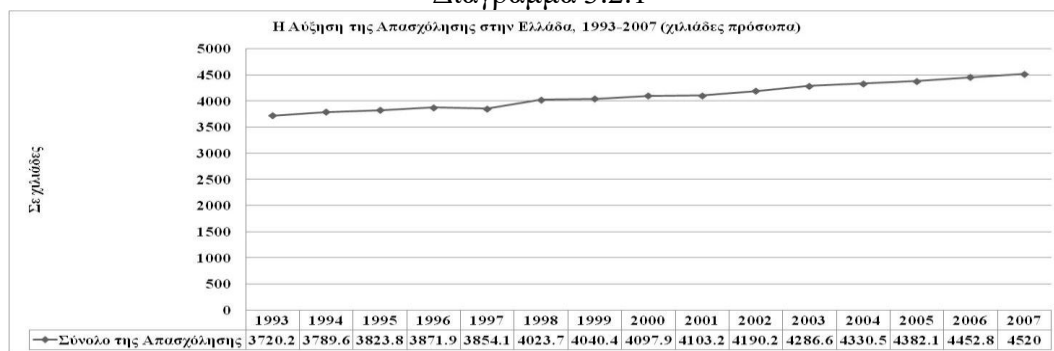
3.2 Η εξέλιξη της απασχόλησης και η ανεργία, 1993-2015

Η συνεχής βελτίωση της θέσης της Ελλάδας στην αύξηση του πλούτου, συμβαδίζει με την ανάπτυξη της απασχόλησης. Η αύξηση της απασχόλησης ήταν η σημαντικότερη στη μεταπολεμική εποχή και δημιούργησε την ευρύτερη ομάδα απασχολουμένων που έχει γνωρίσει η κοινωνία από τη δημιουργία του ελληνικού κράτους. Μέσα σε δέκα τέσσερα χρόνια προστίθεται περίπου το ένα τέταρτο του αριθμού των εργαζομένων του 1993. Αυτή η βελτίωση δεν μπορεί παρά να συσχετιστεί με τα θετικά γεγονότα, τα οποία συμβαίνουν στη χώρα αυτήν την περίοδο. Σταχυολογώ, ως σημαντικότερα, την ένταξη στις νέες διαδικασίες ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης μετά το σχηματισμό της ΕΕ, την προσδοκία από την Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ), με κατάληξη την έναρξη λειτουργίας του ευρώ ως ενιαίου νομίσματος, τη διαδικασία προετοιμασίας, την πραγματοποίηση και τις θετικές συνέπειες των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004, όπως και τη σταθερή βελτίωση σε όλους τους δείκτες που συνδέονται με την κοινωνική ευημερία. Ένας αυτοτελής λόγος για τη αύξηση της απασχόλησης είναι η είσοδος στη χώρα, από το 1988, άνω του ενός εκατομμυρίου μεταναστών. Επισημαίνουμε, βέβαια, ότι οι τελευταίοι, λόγω των ειδικών συνθηκών της εισόδου τους, δεν συγκέντρωναν τις προϋποθέσεις για την νόμιμη ένταξη στην απασχόληση. Επομένως, ένα σημαντικό μέρος των μεταναστών βρίσκεται εκτός της συγκεκριμένης καταγραφής, ενώ εργάζονται στην πραγματικότητα.

¹³⁶ Οι κατηγορίες είναι σύμφωνα με την ICSE-1958.

¹³⁷ ILO, LABORSTAT (Database), *Employment by Economic Activity* (www.ilo.org).

Διάγραμμα 3.2.1

Πηγή: ILO.¹³⁸

Διάγραμμα 3.2.2

Πηγή: OECD.¹³⁹

Η αριθμητική αύξηση της απασχόλησης αντανακλάται την ίδια περίοδο και στην αναλογική αύξηση του συγκεκριμένου πληθυσμού, σε σχέση με όσους βρίσκονται σε παραγωγική ηλικία. Παρακολουθούμε τα δεδομένα από τον ΟΟΣΑ και παρατηρούμε ότι υπήρξε την ίδια περίοδο μια πολύ αξιόλογη ποσοστιαία αύξηση από το 53,5%, στο 61,5% των δυνάμενων των εργαστών. Από τα συγκριτικά στοιχεία στις νεωτερικές κοινωνίες, αντιλαμβανόμαστε πως η Ελλάδα παρακολουθεί τις γενικές τάσεις ανόδου του πληθυσμού των απασχολούμενων, σε σχέση με τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό.¹⁴⁰

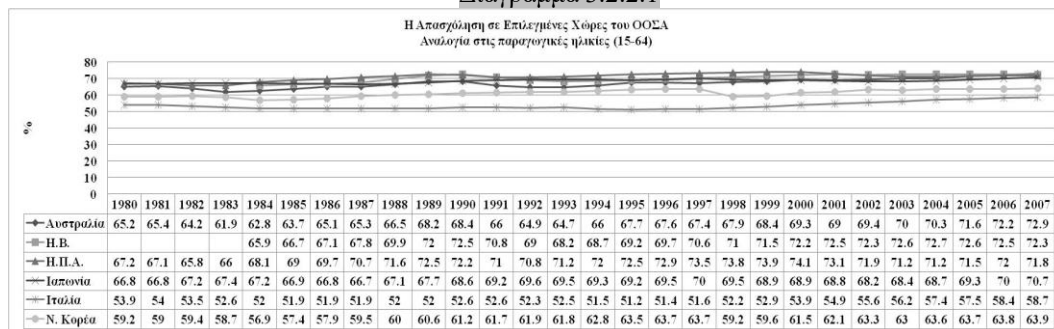
¹³⁸ ILO, LABORSTAT (Database), *Employment by Status in Employment* (www.ilo.org).

¹³⁹ OECD, *Factbook 2009. Economic, Environmental and Social Statistics*, OECD, 2009.

¹⁴⁰ Τα συγκριτικά δεδομένα, σε επιλεγμένες χώρες του ΟΟΣΑ για την αναλογία (%) των απασχολούμενων στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό, καταγράφονται στο παρακάτω διάγραμμα.

Η εξέλιξη της ανεργίας συμπληρώνει την εικόνα της απασχόλησης και τη γενική τροχιά του εργατικού δυναμικού. Η ανεργία, ως αναλογία (%) επί του εργατικού δυναμικού, στην Ελλάδα σημείωσε μια σοβαρή μέση ετήσια αύξηση από το 1980, περισσότερο από άλλες χώρες, οι οποίες είχαν ανάλογη δυναμική στην εξέλιξη του συγκεκριμένου δείκτη. Η ανεργία παρουσίασε το σημαντικότερο ανοδικό σπασμό της μετά το 1993 και παρέμεινε, παρά την ταυτόχρονη αύξηση της απασχόλησης, σε υψηλά επίπεδα μέχρι το τέλος της συγκρινόμενης περιόδου. Λίγο πριν την εκδήλωση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 2007-8, ο δείκτης ανεργίας αποκλιμακώθηκε αισθητά, πριν να παρουσιαστεί η εκρηκτική αύξησή του, κάτω από τη «θεραπευτική» επίδραση των μνημονίων δημοσιονομικής προσαρμογής. Κατά την εκτίμησή μου η ανεργία, διεθνώς και στην Ελλάδα, χρησιμοποιήθηκε, ως αποπληθωριστής, με τον επιτηδευμένο χειρισμό του δείκτη. Λειτουργήσε, λοιπόν, ως μηχανισμός για τη συμπίεση του πληθωρισμού, σε μια εποχή που η μονεταριστική στρατηγική απαιτούσε την μείωση του κόστους της νομισματικής μάζας, η οποία διακινείται στις διεθνείς αγορές.

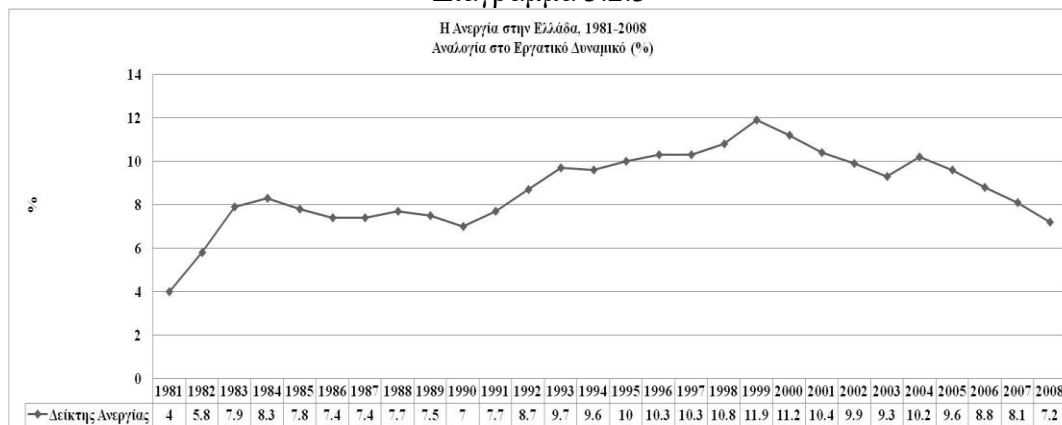
Διάγραμμα 3.2.2.1

Πηγή: OECD, *Factbook 2009. Economic, Environmental and Social Statistics*, OECD, 2009.

Τα συγκεκριμένα δεδομένα προσφέρουν και μια επιπλέον πληροφορία, χωρίς πολλές περιστροφές. Η περιγραφόμενη περίοδος αντιπροσωπεύει την εποχή, κατά την οποία σημειώθηκαν οι μεγαλύτερες αλλαγές σε επίπεδο εφαρμογής των τεχνολογικών επιτευγμάτων στην παραγωγή. Η εφαρμογή αυτή δεν συνοδεύτηκε από τη συρρίκνωση του απασχολούμενου ανθρώπινου δυναμικού. Αντίθετα, διαπιστώνουμε ότι αυτή η μεταβολή αύξησε την απασχόληση, και σε ορισμένες περιπτώσεις, με αισθητό τρόπο. Από αυτή τη διαπίστωση εκκινεί και η έντονη επιφύλαξη ή, πιο ρητά, η αμφισβήτηση, έναντι των εκτιμήσεων ότι τεχνολογική πρόοδος και οι αυτοματισμοί μειώνουν τις θέσεις του ανθρώπινου δυναμικού. Τριάντα χρόνια μετά μπορούμε να βεβαιώσουμε ότι αυτές οι απόψεις και πρόβλεψεις έχουν πλήρως και απολύτως διαψευστεί από τις πραγματικότητες. Ισχύει διεθνώς, ισχύει και για την Ελλάδα. Όσοι εξέφραζαν ανάλογες απόψεις και όσοι υποστήριζαν έντονα τα πορίσματά τους, οφείλουν να ξανασκεφτούν τις πεποιθήσεις τους.

Διάγραμμα 3.2.3

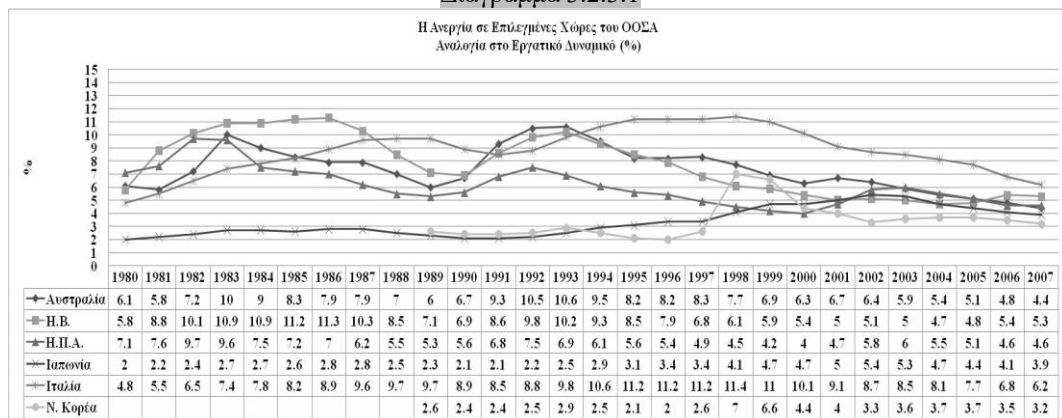
Πηγή: OECD.¹⁴¹

Η προκείμενη τάση επιβεβαιώνεται και από τα συγκριτικά δεδομένα των νεωτερικών χωρών-μελών του ΟΟΣΑ.¹⁴² Οφείλουμε να σημειώσουμε διακριτά το γεγονός ότι, στην περίοδο: 1993-2004, η ανεργία είτε αυξάνεται είτε κινείται πιο σταθερά στο επίπεδο, περί του 10% του εργατικού δυναμικού, την περίοδο που αυξάνεται αριθμητικά και αναλογικά (ποσοστιαία στις παραγωγικές ηλικίες) η απασχόληση.¹⁴³ Η χώρα αντιπροσωπεύει ένα ιδιαίτερο υπόδειγμα για την ανάλογη

¹⁴¹ OECD, *Factbook 2009. Economic, Environmental and Social Statistics*, OECD, 2009.

¹⁴² Τα στοιχεία από τις επιλεγμένες χώρες του ΟΟΣΑ που παρουσιάζονται στο επόμενο διάγραμμα είναι αποκαλυπτικά για τις διεθνείς εξελίξεις στο εργατικό δυναμικό.

Διάγραμμα 3.2.3.1

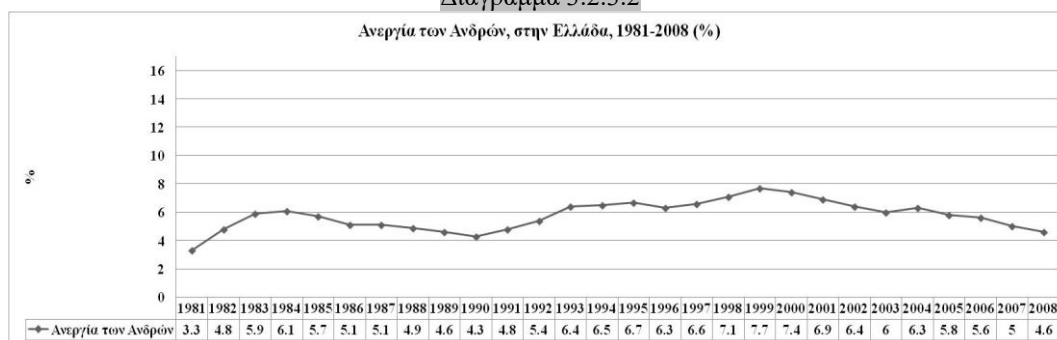
Πηγή: OECD, *Factbook 2009. Economic, Environmental and Social Statistics*, OECD, 2009.

¹⁴³ Ολόκληρη την αναφερόμενη περίοδο η ανεργία των γυναικών είναι πολύ μεγαλύτερη από την ανεργία των ανδρών. Στα δύο διαγράμματα που ακολουθούν εκτίθενται οι ετήσιες χρονολογικές σειρές των δεδομένων.

λειτουργία και των τριών κατηγοριών των δεδομένων (αριθμητική αύξηση των εργαζομένων, με αναλογική αύξηση της απασχόλησης στον πληθυσμό που μπορεί να εργαστεί, και αύξηση της ανεργίας). Ενδεχομένως αυτή η κατάσταση, να ερμηνεύεται σε ένα βαθμό από την αισθητή αύξηση των μεταναστών τόσο στην απασχόληση όσο και στην άτυπη εργασία.

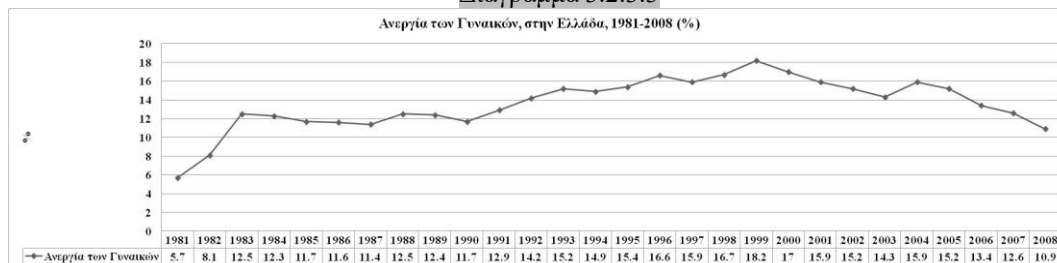
Η εξέλιξη της απασχόλησης, κάτω από την επίδραση της διεθνούς οικονομικής κρίσης του 2007-8 και ιδίως μετά από την εφαρμογή των μνημονίων (και των προγραμμάτων) δημοσιονομικής προσαρμογής, τα πράγματα στην απασχόληση γίνονται πραγματικά δύσκολα, μπορεί και θλιβερά. Η ελληνική απασχόληση χάνει περί το ένα εκατομμύριο απασχολούμενους και ο συνολικός αριθμός της περιορίζεται χαμηλότερα, από το επίπεδο του 1993. Οι συνθήκες της εργασίας, μετά το 2008 και τουλάχιστον μέχρι το 2015, μοιάζουν προκλητικά με ανάλογες στις πολεμικές. Η συντριπτική πλειονότητα αυτής της μείωσης προέρχεται από τη χορεία των μισθωτών εργαζομένων. Τα λοιπά καθεστώτα της απασχόλησης έχουν υποστεί αναμφίβολα ένα σφοδρό πλήγμα, αλλά η επίδραση

Διαγράμμα 3.2.3.2

Πηγή: ILO, LABORSTA (Database), *Unemployment* (www.ilo.org).

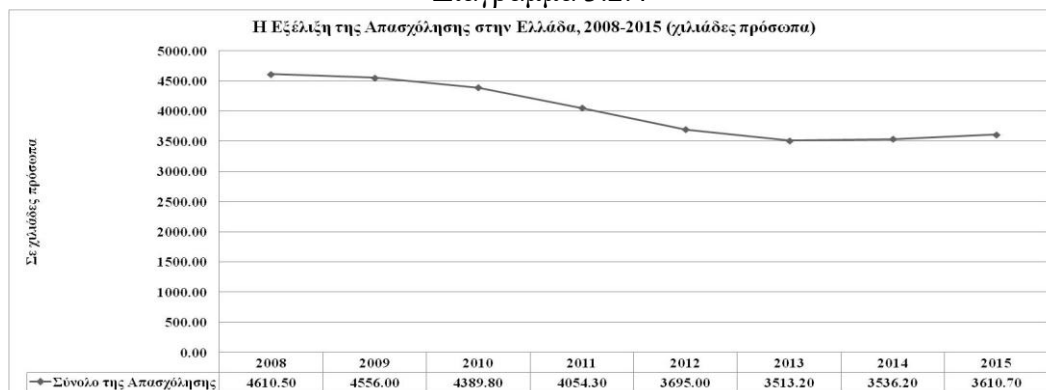
Διαγράμμα 3.2.3.3

Πηγή: ILO, LABORSTA (Database), *Unemployment* (www.ilo.org).

σε αυτές τις κατηγορίες είναι προφανώς μικρότερη. Είναι λογικό ότι η κατάσταση έχει άμεση εκβολή στη διεύρυνση του δείκτη της ανεργίας.

Διάγραμμα 3.2.4

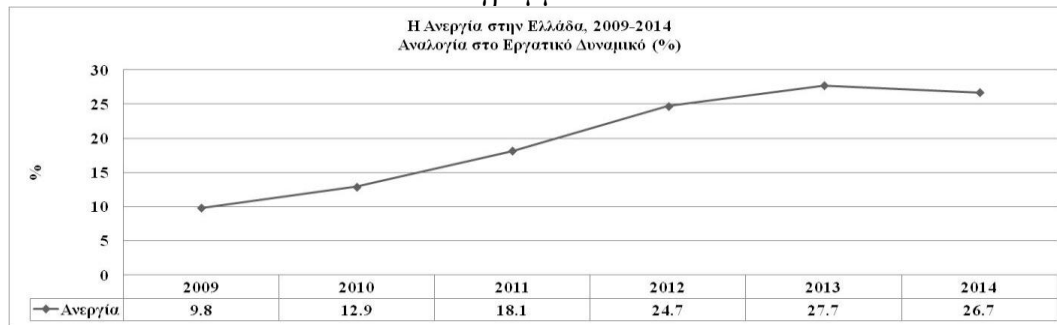
Πηγή: ILO.¹⁴⁴

Η τροχιά του δείκτη της ανεργίας δεν αντιπροσωπεύει απλώς το πλαίσιο μιας τεράστιας αύξησης. Παρέλκει της ανάγκης, ακόμη και η λεπτομερής αναφορά στα ακριβή ποσοστά της ανεργίας. Αποτελεί ένα φαινόμενο με διεθνή πρωτοτυπία, με εξαίρεση την επανάληψή του στην Ισπανία. Το σημαντικότερο γεγονός είναι ότι η εξέλιξη αυτού του δείκτη υποδεικνύει την φοβερή εμπλοκή του ίδιου του καπιταλισμού. Η εξέλιξη της ανεργίας μάλιστα δεν είναι το δημιούργημα μιας αυθόρμητης οικονομικής μεταβολής, αλλά το συνεπές αποτέλεσμα της αναληφθείσας παρέμβασης στην ελληνική κοινωνία, η οποία καταδίκασε την πολιτεία και την οικονομία στην παρατεταμένη απόσπαση νομισματικής μάζας και εν τέλει στην «αχρηματία». Όσοι επινόησαν αυτή την παρέμβαση στην ελληνική πολιτεία και κοινωνία ήσαν παντελώς απaráσκευοι. Από τα συγκριτικά δεδομένα σε άλλες επιλεγμένες χώρες είναι αισθητή η αποτελεσματική αντιμετώπιση της ανεργίας στις ΗΠΑ και την Ιαπωνία, αυξάνοντας την τροφοδοσία της νομισματικής μάζας, μετά την κρίση του 2007-8.¹⁴⁵

¹⁴⁴ ILO, ILOSTAT (Database), *Employment by Status in Employment* (www.ilo.org).

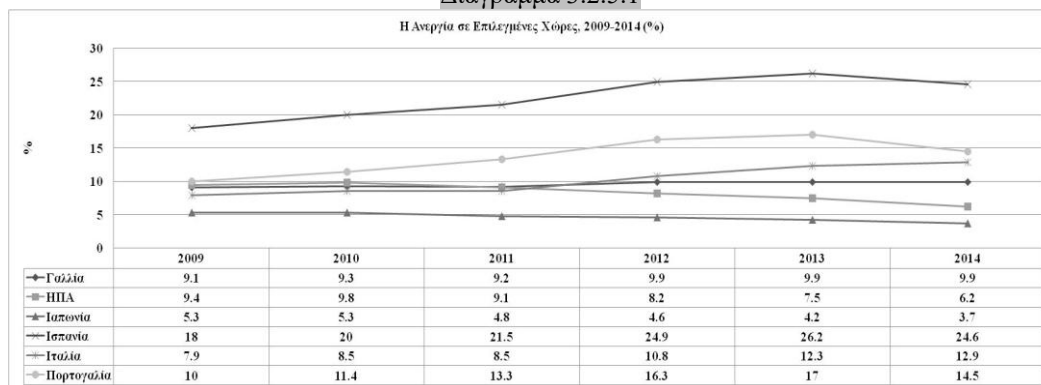
¹⁴⁵ Στο παρακάτω διάγραμμα γίνεται αισθητή η σύγκριση της τροχιάς της ανεργίας μετά από την κρίση του 2007-8, σε επιλεγμένες χώρες.

Διάγραμμα 3.2.5

Πηγή: ILO.¹⁴⁶

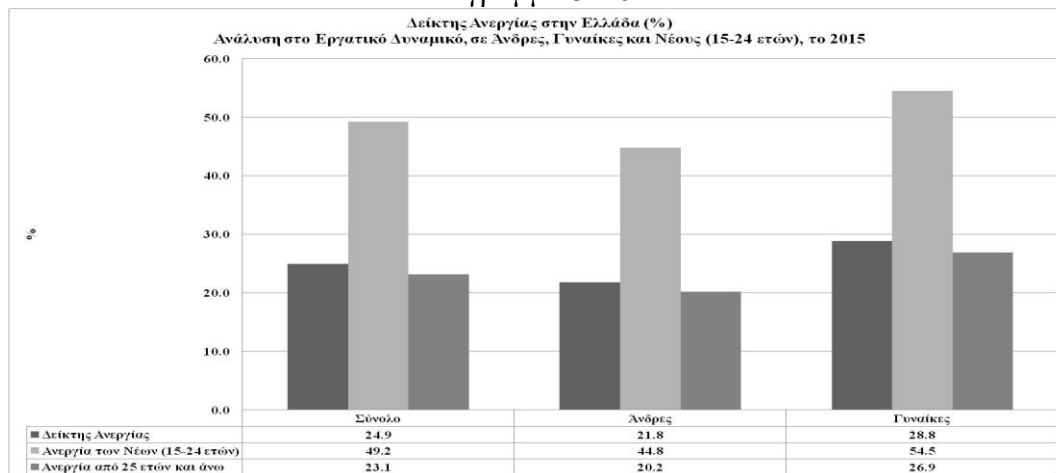
Διάγραμμα 3.2.5.1

Πηγή: ILO, ILOSTAT (Database), *Unemployment* (www.ilo.org).

¹⁴⁶ ILO, ILOSTAT (Database), *Unemployment* (www.ilo.org).

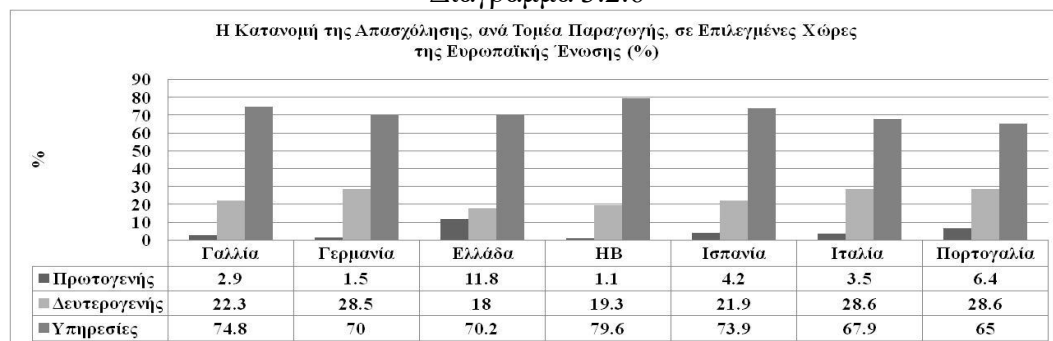
Διάγραμμα 3.2.5.2

Πηγή: ILO.¹⁴⁷

Είναι ουσιαστικό να διαπιστώσουμε ότι η ανεργία των γυναικών είναι, σε αυτή τη φάση, πολύ μεγαλύτερη από την ανεργία των ανδρών, οι οποίοι έχουν μικρότερη αναλογία ακόμη και από το εθνικό ποσοστό. Η ανεργία των νέων είναι τεράστια, δηλαδή ισοδύναμη της αδράνειας του σχετικού εργατικού δυναμικού. Η ανεργία των νέων γυναικών υποδεικνύει ότι το συγκεκριμένο ποσοστό είναι ενδεικτικό της αναισθησίας, για όσους ανέχονται μια τέτοια αναλογία.

Διάγραμμα 3.2.6

Πηγή: Eurostat.¹⁴⁸

¹⁴⁷ ILO, ILOSTAT (Database), *Unemployment rate. ILO modeled estimates*, Nov. 2016 (http://www.ilo.org/ilostat/faces/oracle/webcenter/portalapp/pagehierarchy/Page3.jsp?MBI_ID=2)

¹⁴⁸ Eurostat, *European Social Statistics*, Luxembourg, Publications Office of the European Union, 2013.

Στα πρώτα χρόνια μετά την έκρηξη της ελληνικής κρίσης είναι εξαιρετικά ενδιαφέροντα τα δεδομένα (το 2011), τα οποία αφορούν στην κατανομή της απασχόλησης, ανάλογα με τον τομέα παραγωγής, στην Ε.Ε. Αυτή η κατανομή είναι στην Ελλάδα απολύτως ανάλογη (αλλά όχι ακριβώς αντίστοιχη) με την κατανομή των τομέων παραγωγής στην δημιουργία του εθνικού πλούτου, με άλλες νεωτερικές χώρες.¹⁴⁹ Τα δεδομένα είναι μια επιβεβαίωση της ταυτόσημης διαμόρφωσης των κατανομών της απασχόλησης με τις χώρες, οι οποίες βρίσκονται στον πυρήνα των χωρών της Ένωσης. Αυτή η διαπίστωση αποτελεί μια πρόσθετη διάψευση όσων τονίζουν τον παρεκκλίνοντα χαρακτήρα της ελληνικής περίπτωσης.

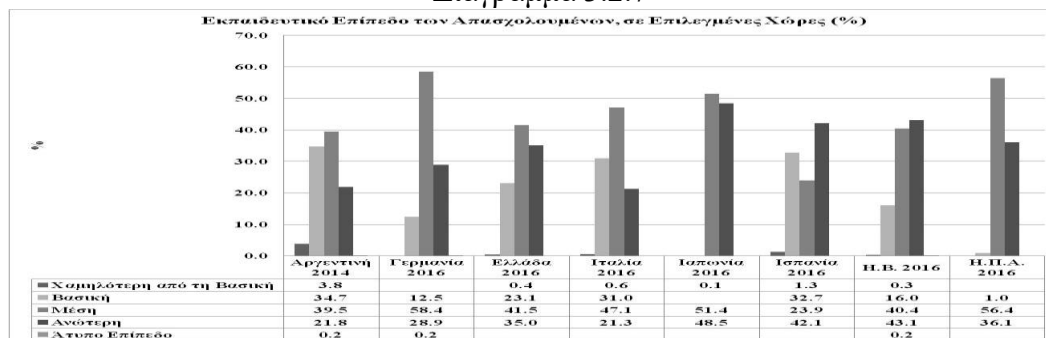
Σε αυτή την συγκριτική ανάλυση οι υπηρεσίες αποτελούν τον τομέα με την τεράστια συγκέντρωση της απασχόλησης. Με εξαίρεση την Πορτογαλία (65%), όλες οι χώρες υπερβαίνουν ή βρίσκονται σε αναλογίες περί το 70% της συνολικής απασχόλησης ή προσεγγίζουν αυτό το ποσοστό (η Ιταλία, με 67,9%). Η χώρα που υπερβαίνει αρκετά αυτό το όριο είναι το Η.Β. (79,6%). Κοντά στα τρίτα τέταρτα της συνολικής βρίσκεται η απασχόληση στις υπηρεσίες, στη Γαλλία και την Ισπανία.

Είναι χρήσιμο να επισημάνουμε πως στην Ελλάδα το 29,8% της απασχόλησης εργάζεται στην υλική παραγωγή, δηλαδή είτε στην πρωτογενή είτε στην δευτερογενή παραγωγή. Στην Γαλλία το 25,2%, τη Γερμανία το 30%, το ΗΒ το 20,4%, την Ισπανία το 26,1%, την Ιταλία το 32,1% και την Πορτογαλία το 35%, εργάζεται στην υλική παραγωγή. Στην ελληνική περίπτωση, λοιπόν, οι εργαζόμενοι στην υλική παραγωγή είναι πολύ περισσότεροι από σημαντικές πρωτοπόρες χώρες ή σε συγκρίσιμο επίπεδο με τις υπόλοιπες. Μια μόνο παρατήρηση έχει θέση σε αυτό το σημείο και αφορά στην εκτίμηση περί της συσχέτισης της αναλογίας των τομέων παραγωγής στον εθνικό πλούτο και την απασχόληση. Η απασχόληση στις υπηρεσίες είναι πιο παραγωγική έναντι τόσο της βιομηχανίας όσο και της πρωτογενούς παραγωγής, με την έννοια ότι στην τριτογενή παραγωγή είτε μικρότερη αναλογία εργαζομένων συνεισφέρει με μεγαλύτερη αναλογία του εθνικού πλούτου είτε μια περίπου αντίστοιχη αναλογία απασχολούμενων συμβάλλει στην δημιουργία του ΑΕΠ. Τα δεδομένα είναι αντίστροφα στην υλική παραγωγή στις περισσότερες χώρες και ιδίως στην ελληνική αγροτική παραγωγή. Με έναν πιο έντονο τρόπο ισχυρίζομαι πως: η απασχόληση στην ελληνική πρωτογενή παραγωγή είναι πολλαπλάσια της συνεισφοράς της στον εθνικό πλούτο. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο συρρικνώθηκε, τις τελευταίες δεκαετίες, η αγροτική απασχόληση και ο αγροτικός πληθυσμός. Η εξέλιξη αυτή είναι, από οικονομικής άποψης, ορθολογική. Η διατήρηση του πληθυσμού στην ύπαιθρο και η παραμονή στα αγροτικά επαγγέλματα, σε αυτές τις συνθήκες, θα αντιπροσώπευε μόνο μεταφυσικού χαρακτήρα προσδοκίες. Μπορώ, μάλιστα, να προσθέσω την εκτίμηση ότι η

¹⁴⁹ Βλ., Διάγραμμα 1.1.9.

αναλογία της αγροτικής απασχόλησης θα μειωθεί περισσότερο, τα επόμενα χρόνια, ίσως και πολύ αισθητά.

Διάγραμμα 3.2.7

Πηγή: ILO.¹⁵⁰

Ένα από τα σημαντικότερα πλεονεκτήματα του ελληνικού εργατικού δυναμικού και ιδίως των απασχολούμενων είναι το υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, το οποίο είναι απολύτως ανάλογο ή και καλύτερο από ορισμένες πρωτοπόρες χώρες της οικονομικής ανάπτυξης. Η χώρα καταπολέμησε αποτελεσματικά τον υψηλό αναλφαριθμητισμό της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου και με άλματα μόρφωσε τον πληθυσμό και το εργατικό δυναμικό της. Είναι θαυμαστική η διεύρυνση της αναλογίας της απασχόλησης που είναι τουλάχιστον απόφοιτοι της μέσης εκπαίδευσης. Η συνολική αναλογία του αθροίσματος των αποφοίτων της μέσης και της ανώτερης εκπαίδευσης είναι 76,5% το 2016. Είναι εντυπωσιακή η αναλογία, αυτοτελώς, της ανώτερης εκπαίδευσης (35%). Η αναλογία της Γερμανίας (28,9%) και της Ιταλίας (21,3%) είναι χαμηλότερη, ενώ πολύ κοντινή είναι αυτή των ΗΠΑ (36,1%). Η απόσταση από τις λοιπές ευρωπαϊκές χώρες είναι μάλλον περιορισμένη.

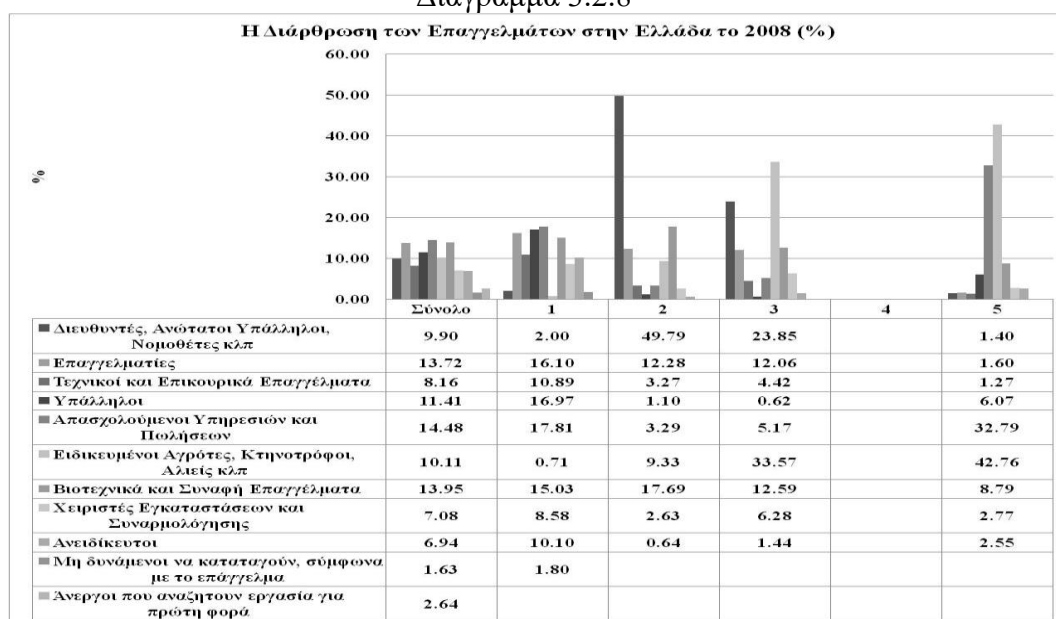
Ένα πρόσθετο σχόλιο έχει θέση σε αυτό το σημείο της ανάλυσης. Η ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα είναι, από τη συνταγματική πρόβλεψη, δημόσια. Τα Πανεπιστήμια και τα ΤΕΙ είναι ιδρύματα, τα οποία διαθέτουν θαυματικά μικρότερους προϋπολογισμούς από τα αντίστοιχα σε όλες τις προηγμένες χώρες (είτε πρόκειται για δημόσια είτε για ιδιωτικά). Τα ιδρύματα αυτά έχουν συνεισφέρει με απίστευτα θετικό τρόπο στην αλματώδη βελτίωση της παροχής της επιστημονικής γνώσης και των απαιτητικών ειδικεύσεων στον πληθυσμό, με ανάλογη εκβολή στην απασχόληση. Το επίπεδο της πιστοποιημένης γνώσης, το οποίο διαθέτει το ανθρώπινο δυναμικό, είναι υψηλότερο από εκείνο

¹⁵⁰ ILO, ILOSTAT, *Employment by education*, Downloaded from ILOSTAT. Last update on 24OCT17(http://www.ilo.org/ilostat/faces/oracle/webcenter/portallapp/pagehierarchy/Page3.jspx?M_BI_ID=11).

που μπορεί να απορροφήσει η ελληνική παραγωγή σε όλους τους τομείς, με εξαίρεση τους φορείς του Δημοσίου.

Από την έναρξη της ελληνικής κρίσης, διαπιστώνεται η πολύ μεγάλη έξοδος του εργατικού δυναμικού, με πιστοποιημένα ακαδημαϊκά προσόντα, προς τις υπόλοιπες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.). Από μόνο του αυτό γεγονός υποδεικνύει, ότι το υψηλό επίπεδο των αποφοίτων της ελληνικής ανώτατης εκπαίδευσης αναγνωρίζεται πάγκοινα από όλες τις χώρες και τους, είτε δημόσιους είτε ιδιωτικούς, θεσμούς, οι οποίοι τούς απασχολούν. Αποτελεί και αυτό μια επιπλέον επιβεβαίωση, εκτός των ποσοτικών συσχετίσεων, της υψηλής ποιότητας της ελληνικής ανώτατης εκπαίδευσης.¹⁵¹

¹⁵¹ Στην Ελλάδα, επί χρόνια, γίνονται διάφορες απίθανες συζητήσεις, οι οποίες επικεντρώνουν στην φημολογούμενη «χαμηλή» ποιότητα της ανώτατης εκπαίδευσης. Η πίεση, η οποία ασκείται διά αυτής της συζήτησης, είναι, να μεταβληθεί η αυστηρή συνταγματική πρόβλεψη και να επιτραπεί η λειτουργία μη-κρατικών πανεπιστημίων. Η παρούσα φάση μέσω της αρνητικής εξέλιξης, η οποία αφορά στην έξοδο μεγάλου μέρους του ανθρώπινου δυναμικού, υποδεικνύει ότι προηγούμενη συζήτηση ήταν άγωνα και παρελκυστική. Ορισμένοι λόγοι που ενδυναμώνουν αυτή τη διαπίστωση είναι οι ακόλουθοι: 1) Από το 1990, τα πανεπιστήμια και τα τεχνολογικά ιδρύματα υποδέχονται τη συντριπτική πλειονότητα των αποφοίτων της μέσης εκπαίδευσης. 2) Στα σχετικά ιδρύματα εισάγονται οι πιστοποιημένα καλύτεροι από τους αποφοίτους της μέσης εκπαίδευσης. 3) Όσοι απέτυχαν στις εξετάσεις προσφεύγουν για τις πρώτες σπουδές στο εξωτερικό, με εξαίρεση εκείνη την ισχνή μειονότητα που οι σπουδές σε ξένα ιδρύματα είναι η βασική επιλογή της. 4) Η συντριπτική και ανυπέρβλητη πλειονότητα των Ελλήνων αποφοίτων βασικών σπουδών και μεταπτυχιακών έχουν σπουδάσει στην Ελλάδα. 5) Επομένως, η συντριπτική πλειονότητα όσων προσέφυγαν για να εργαστούν στο εξωτερικό, στη διάρκεια της ελληνικής κρίσης, είναι απόφοιτοι ελληνικών ιδρυμάτων. Έφόσον έχει βάση η αναφορά σε πεντακόσιες χιλιάδες Έλληνες απόφοιτους που μετανάστευσαν και εργάζονται στο εξωτερικό, τότε αυτοί αντιπροσωπεύουν, το σύνολο των αποφοίτων των ελληνικών ιδρυμάτων τα τελευταία 10-12 χρόνια. Όπως είναι φυσικό, δεν μετανάστευσε το σύνολο των αποφοίτων αυτής της περιόδου. Αν οι προαναφερθέντες αντιπροσωπεύουν τους μισούς των αποφοίτων, τότε σημαίνει ότι έχουν αποφοιτήσει τα τελευταία 20-24 χρόνια. Αν οι προαναφερθέντες αντιπροσωπεύουν το ένα τέταρτο των αποφοίτων, τότε σημαίνει ότι έχουν αποφοιτήσει τα τελευταία 30-38 χρόνια. Αλλιώς δεν βγαίνουν οι αριθμοί. Αν ισχύουν, με κάποιο τρόπο, αυτοί οι αριθμοί, τότε τα ελληνικά ακαδημαϊκά ιδρύματα -πάντοτε δημόσια- λαμβάνουν την επικύρωση της υψηλής τους ποιότητας και για τους αποφοίτους που εργάζονται εντός των ορίων της χώρας.

Διάγραμμα 3.2.8¹⁵²

Πηγή: ILO.¹⁵³

Στο τέλος της ανοδικής περιόδου, για την απασχόληση στην ελληνική κοινωνία, και στην αφετηρία της πτωτικής κίνησης όλων των σχετικών μεγεθών, λόγω της κρίσης, έχουν αποκρυσταλλωθεί σε διαφορετικό πλαίσιο από το 1991 οι επαγγελματικές κατηγορίες και οι κατανομές τους ανάλογα με τη θέση στο επάγγελμα. Το 2008, σύμφωνα με τις νέες κωδικοποιήσεις, έχουν διευρυνθεί περαιτέρω τα επαγγέλματα των υπηρεσιών, ενώ έχουν καταβυθιστεί τα επαγγέλματα της αγροτικής παραγωγής. Περίπου στα ίδια επίπεδα κινούνται τα

¹⁵² Η κωδικοποίηση των επαγγελμάτων ανταποκρίνεται στην ISCO-1988 περιλαμβάνει τις ακόλουθες κατηγορίες: 1 Μέλη νομοθετικών σωμάτων, ανώτερα διοικητικά και διευθυντικά στελέχη, 2 Επαγγελματίες, 3 Τεχνικοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα, 4 Υπάλληλοι, 5 Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών και των πωλήσεων, 6 Ειδικευμένοι αγρότες, κτηνοτρόφοι και αλιείς, 7 Ειδικευμένοι τεχνίτες και ασκούντες συναφή επαγγέλματα, 8 Χειριστές εγκαταστάσεων, μηχανημάτων και στη συναρμολόγηση, 9 Ανειδίκευτοι εργάτες, 0 Ένοπλες δυνάμεις. Βλ., ILO, *International Standard Classification of Occupations* (ISCO-88), Geneva, 1990. Η κωδικοποίηση, σύμφωνα με τη θέση στο επάγγελμα ανταποκρίνεται στην ICSE-93 και αποτελείται από τις ακόλουθες ομάδες: 1. Οι Μισθωτοί, 2. Οι Εργοδότες, 3. Οι Εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό (αυτοαπασχολούμενοι), 4. Τα μέλη των παραγωγικών συνεταιρισμών, 5. Τα Συμβοηθούμενα Μέλη της Οικογένειας. Βλ., ILO, *Fifteenth International Conference of Labour Statisticians, Report of the Conference*. ICLS/15/D.6 (Rev. 1), Geneva, ILO, 1993.

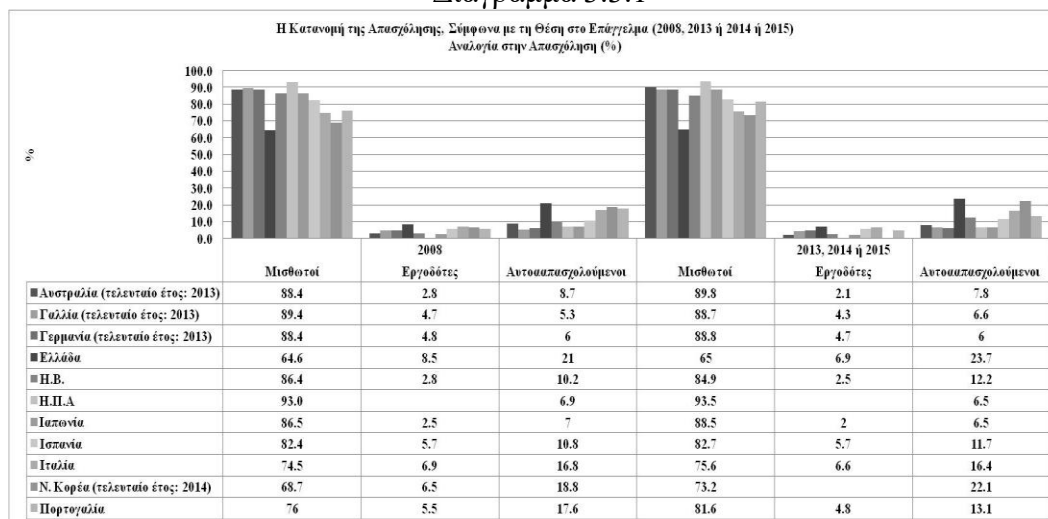
¹⁵³ ILO, LABORSTAT (Database), *Employment by Economic Activity* (www.ilo.org).

επαγγέλματα που σχετίζονται με τη δευτερογενή παραγωγή. Είναι άξια λόγου η σημαντική αύξηση των διευθυντικών στελεχών, των επαγγελματιών και των τεχνικών, μαζί με τα επικουρικά επαγγέλματα. Είναι προφανές ότι στην κατηγορία των διευθυντικών στελεχών συμπεριλαμβάνονται, τα αιρετά στελέχη σε όλο το φάσμα των εκπροσωπήσεων σε σώματα απόφασης ή σε εκτελεστικά όργανα, όπως επίσης και τα ανώτατα στελέχη της δημόσιας διοίκησης. Στα κείμενα που ακολουθούν θα διεξέλθουμε ορισμένες από τις όψεις, οι οποίες αφορούν στη θέση των συγκεκριμένων κατηγοριών στο επάγγελμα.

3.3 Η μισθωτή απασχόληση στην Ελλάδα

Έχουμε, ήδη, επισημάνει ότι η μισθωτή εργασία είναι το καθεστώς με τη συγκέντρωση της πλειονότητας των απασχολούμενων, από τις αρχές της δεκαετίας του '90. Η αλλαγή στην απασχόληση συνεχίζεται αδιάλειπτα έως το 2008. Μείζονες εξελίξεις πραγματοποιούνται στην περίοδο 2009-2013 (σε ορισμένες χώρες μέχρι το 2014 ή ακόμη του 2015). Στα έτη, τα οποία ακολουθούν, οι μετρήσεις επιβεβαιώνουν τις μακροχρόνιες τάσεις. Από το συγκριτικό διάγραμμα, το οποίο παρατίθεται (Διάγραμμα 3.3.1), είναι εμφανές ότι, στην ελληνική κοινωνία, η δομή της απασχόλησης παραμένει ακόμη διαφοροποιημένη, σε σχέση με τις πρωτοπόρες καπιταλιστικές χώρες. Δύο είναι οι πιο χαρακτηριστικές ενδείξεις αυτής της διαφοροποίησης, δηλαδή η σημαντικά μικρότερη μισθωτή απασχόληση και η πολύ μεγαλύτερη αυτοαπασχόληση στην ελληνική κοινωνία.

Διάγραμμα 3.3.1

Πηγή: ILO.¹⁵⁴

¹⁵⁴ ILO, ILOSTAT (Database), *Employment by Status in Employment* (www.ilo.org).

Η πρώτη φάση, δηλαδή η περίοδος 1993-2008, αντιπροσωπεύει τη συνεχή διαδικασία διεύρυνσης της μισθωτής εργασίας.¹⁵⁵ Η ανάπτυξη της εξαρτημένης εργασίας, κατά 11,68% περίπου, επισημαίνει τον εκσυγχρονισμό της απασχόλησης, με πρόσθετη διάσταση τον εντοπισμό αυτής της διαδικασίας κυρίως στις υπηρεσίες.¹⁵⁶ Η υποχώρηση, βασικά, της πρωτογενούς παραγωγής, στην οποία η μισθωτή εργασία ήταν πάντα και παραμένει σήμερα σποραδική, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της τάσης και της αναλογίας των μισθωτών. Είναι κρίσιμο να σημειώσουμε ότι η γυναικεία μισθωτή εργασία βελτιώνεται συνεχώς σε αυτήν την περίοδο, ως αναλογία στο σύνολο των μισθωτών.¹⁵⁷

¹⁵⁵ «Οι μισθωτοί είναι όλοι οι εργαζόμενοι οι οποίοι κατέχουν το είδος της εργασίας ορίζεται ως ‘αμειβόμενες θέσεις εργασίας για την απασχόληση’ Οι μισθωτοί με σταθερές συμβάσεις είναι αυτοί οι ‘μισθωτοί εργαζόμενοι’ που είχαν και συνεχίζουν να έχουν, ρητή (γραφτή ή προφορική) ή σιωπηρή σύμβαση εργασίας ή διαδοχικές συμβάσεις, με τον ίδιο εργοδότη σε συνεχή βάση. Η έννοια ‘σε συνεχή βάση’ συνεπάγεται μια περίοδο απασχόλησης η οποία είναι μεγαλύτερη από την καθορισμένη ως ελάχιστη που καθορίζεται σύμφωνα με τις εθνικές περιστάσεις.... Κανονικοί μισθωτοί είναι ‘οι μισθωτοί με σταθερές συμβάσεις εργασίας’, για τους οποίους ο οργανισμός που τους απασχολεί είναι υπεύθυνος για την καταβολή των σχετικών φόρων και των εισφορών της κοινωνικής ασφάλισης ή/και εφόσον η συμβατική σχέση υπόκειται στην εθνική εργατική νομοθεσία». Βλ., ILO, *Fifteenth International Conference of Labour Statisticians, Report of the Conference*, ICLS/15/D.6 (Rev. 1), Geneva, International Labour Office, 1993 (www.ilo.org).

¹⁵⁶ Τα συγκριτικά δεδομένα σε επιλεγμένες χώρες, κατά την προαναφερόμενη περίοδο (και σε ορισμένες περιπτώσεις ευρύτερη), καταγράφονται για επιλεγμένες χώρες, στο επόμενο διάγραμμα.

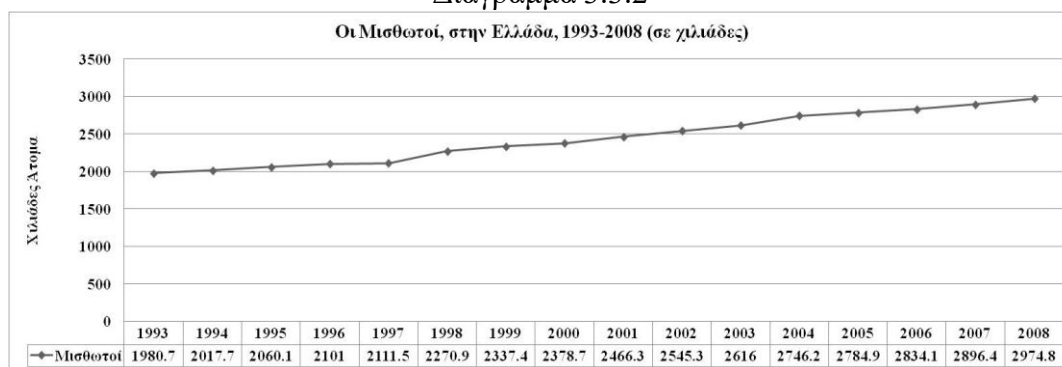

Πηγή: ILO, LABORSTA (Database), *Employment by Status in Employment* (www.ilo.org).

¹⁵⁷ Η αναλογία των γυναικών στο σύνολο των μισθωτών περιγράφεται, για την Ελλάδα, την περίοδο: 1993-2008, στο επόμενο διάγραμμα.

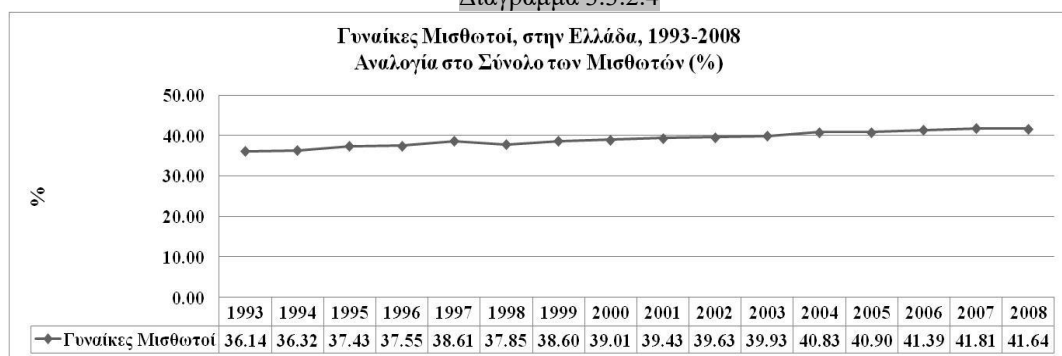
Έχει ξεχωριστή αξία, να επισημανθεί, πως, από το 1987 και μέχρι το 2006, εισέρχονται στη χώρα περί το ένα εκατομμύριο μετανάστες (Διάγραμμα 3.3.2.2). Στα πρώτα χρόνια οι συγκεκριμένοι δεν έχουν τις τυπικές προϋποθέσεις για να ενταχθούν στην επίσημη απασχόληση. Οι περισσότεροι ήσαν σε παραγωγικές ηλικίες και η απασχόληση τους υπήρξε για καιρό άτυπη. Προϊόντος του χρόνου ένα μέρος από αυτούς απέκτησαν τη τυπική δυνατότητα για την παραγωγική ένταξη και αναλόγως συμπεριελήφθησαν στην απασχόληση, στη συντριπτική τους πλειονότητα, ως μισθωτοί εργαζόμενοι. Ένα μέρος του μεταναστευτικού πληθυσμού, το οποίο σταδιακά απεικονίζεται στις καταγραφές των απασχολούμενων πυκνώνουν τις γραμμές της μισθωτής εργασίας, σε όλες τις δραστηριότητες. Σημειώνουμε, επιπρόσθετα, ότι ένα σημαντικό μέρος του ουδέποτε εντάχθηκε τυπικά, ιδίως στις οικιακές υπηρεσίες και την ύπαιθρο.

Διάγραμμα 3.3.2

Πηγή: ILO.¹⁵⁸

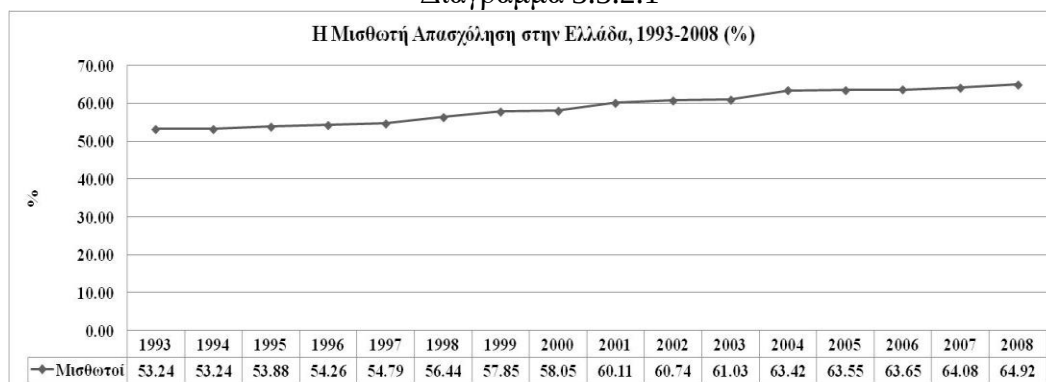
Διάγραμμα 3.3.2.4

Πηγή: ILO, LABORSTA (Database), *Employment by Status in Employment* (www.ilo.org).

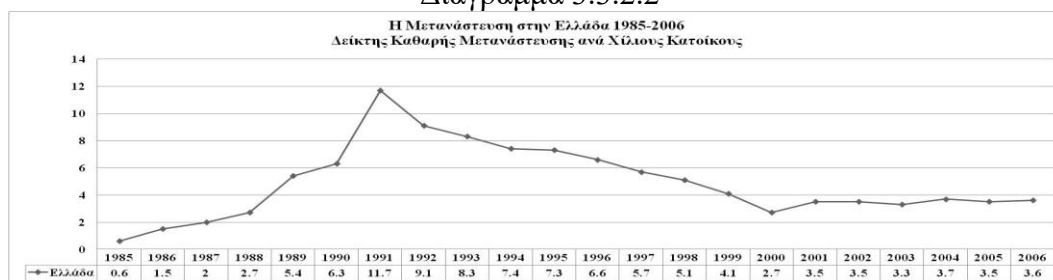
¹⁵⁸ ILO, LABORSTA (Database), *Employment by Status in Employment* (www.ilo.org).

Διάγραμμα 3.3.2.1

Πηγή: ILO.¹⁵⁹

Διάγραμμα 3.3.2.2

Πηγή: OECD.¹⁶⁰

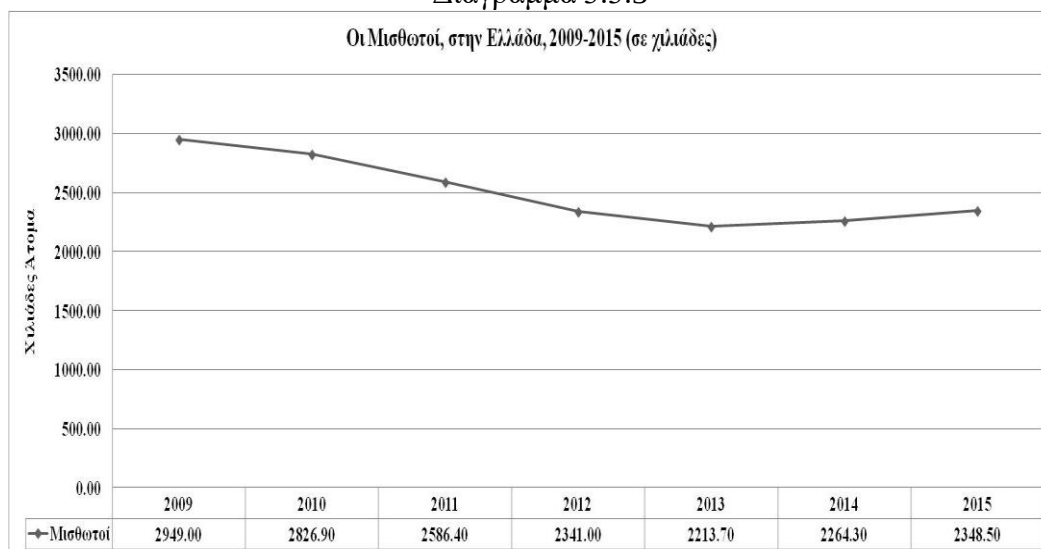
Η επόμενη περίοδος συμπίπτει με την περίοδο των μνημονίων δημοσιονομικής προσαρμογής. Αυτά τα έτη σημειώνεται η μοναδική φάση υποχώρησης της μισθωτής εργασίας, σε ολόκληρη την περίοδο μετά το 1970. Προφανώς αυτή η υποχώρηση συσχετίζεται με την αύξηση της ανεργίας, η οποία γίνεται εκρηκτική μετά από το 2011. Το 2013 η μισθωτή εργασία συρρικνώθηκε στο επίπεδο του 2003-2004.¹⁶¹

¹⁵⁹ ILO, LABORSTA (Database), *Employment by Status in Employment* (www.ilo.org).

¹⁶⁰ OECD, *Factbook 2009. Economic, Environmental and Social Statistics, Population and migration-International migration-Trends in migration*, OECD, 2009.

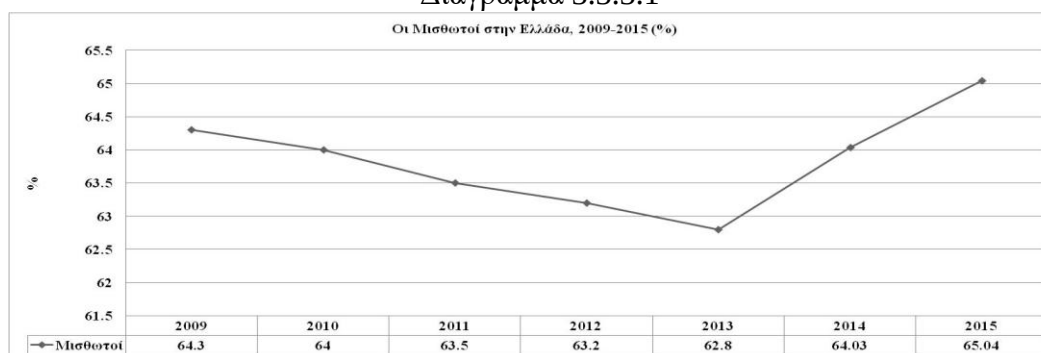
¹⁶¹ Τα δεδομένα από επιλεγμένες χώρες για τους μισθωτούς, από το 2009 μέχρι και το 2013, έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Διάγραμμα 3.3.3

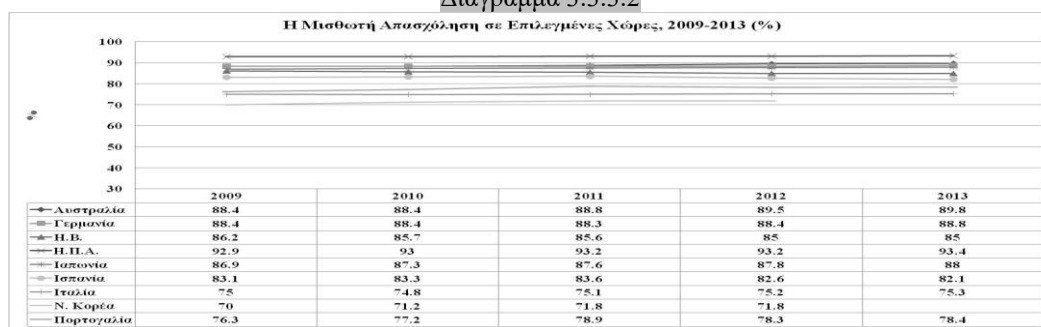
Πηγή: ILO.¹⁶²

Διάγραμμα 3.3.3.1

Πηγή: ILO.¹⁶³

Διάγραμμα 3.3.3.2

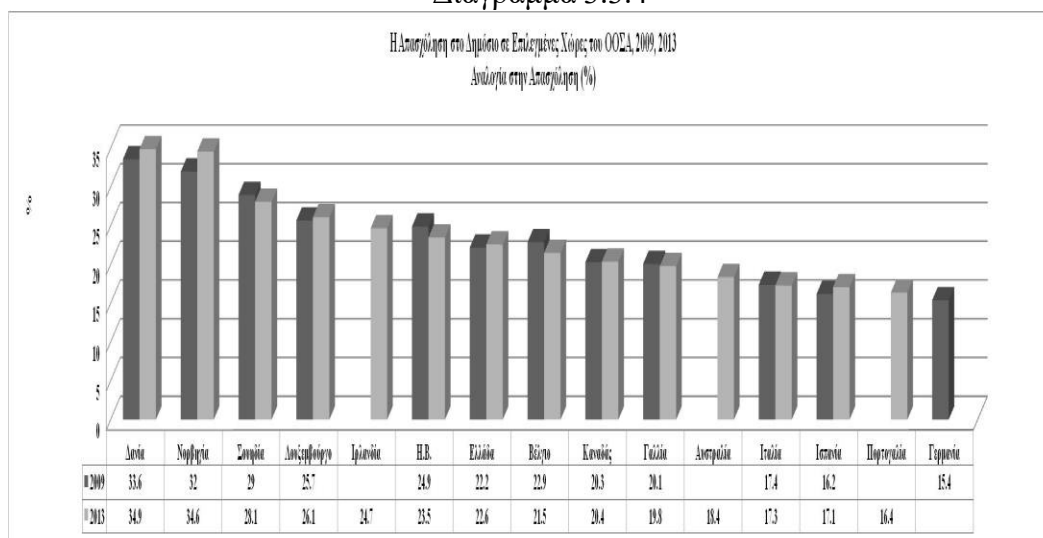
Πηγή: ILO, ILOSTAT (Database), *Employment by Status in Employment* (www.ilo.org).

¹⁶² ILO, ILOSTAT (Database), *Employment by Status in Employment* (www.ilo.org).

¹⁶³ ILO, ILOSTAT (Database), *Employment by Status in Employment* (www.ilo.org).

Η συγκεκριμένη εξέλιξη είναι και αυτή, όπως η αύξηση του δείκτη της ανεργίας, συνέπεια της «πολύ επιτυχούς» παρέμβασης των διεθνών θεσμών στην Ελλάδα, δηλαδή το αποτέλεσμα του θλιβερού σχεδιασμού και των συντριπτικών, για την ευημερία στη χώρα, προγραμμάτων της δημοσιονομικής προσαρμογής. Δεν έχει νόημα να επαναλάβουμε τα ίδια σχόλια για τους απίθανους διασκευαστές και τους υπεύθυνους της εφαρμογής τους. Την πιο ουσιαστική απάντηση για την αποτυχία τους παρέχουν τα συγκριτικά στοιχεία από άλλες χώρες, είτε σε όμοια κατάσταση είτε σε μνημόνια και προγράμματα προσαρμογής.

Διάγραμμα 3.3.4

Πηγή: OECD.¹⁶⁴

Η σαφής πλειονότητα των μισθωτών εργαζομένων, στον σημαντικά αυξημένο πληθυσμό των απασχολούμενων μέχρι τουλάχιστον το 2011, εργάζεται στις υπηρεσίες. Ένα πολύ σημαντικό μέρος των εργαζομένων στις υπηρεσίες, είναι αμειβόμενοι από το Δημόσιο. Στις δύο πρόσφατες μετρήσεις (2009, 2013), τις οποίες παρουσιάζει ο ΟΟΣΑ, δεικνύεται η αναλογία των αμειβομένων από το Δημόσιο (στη Γενική Κυβέρνηση και τις Δημόσιες Επιχειρήσεις). Έχει σημασία ότι η συγκεκριμένη αναλογία (%) αφορά στη συνολική απασχόληση. Επομένως η αναλογία μεταξύ των μισθωτών είναι αρκετά μεγαλύτερη, σε όλες τις συμπεριλαμβανόμενες χώρες. Η αναλογία των μισθωτών που είναι αμειβόμενοι από το Δημόσιο είναι σχετικώς αυξημένη το 2013, σε σχέση με το 2009. Η ένδειξη αυτή, ωστόσο, δεν αντιπροσωπεύει μια πραγματική αύξηση του αριθμού τους. Στην ουσία πρόκειται περί σημαντικής μείωσης του αριθμού, αλλά την ίδια

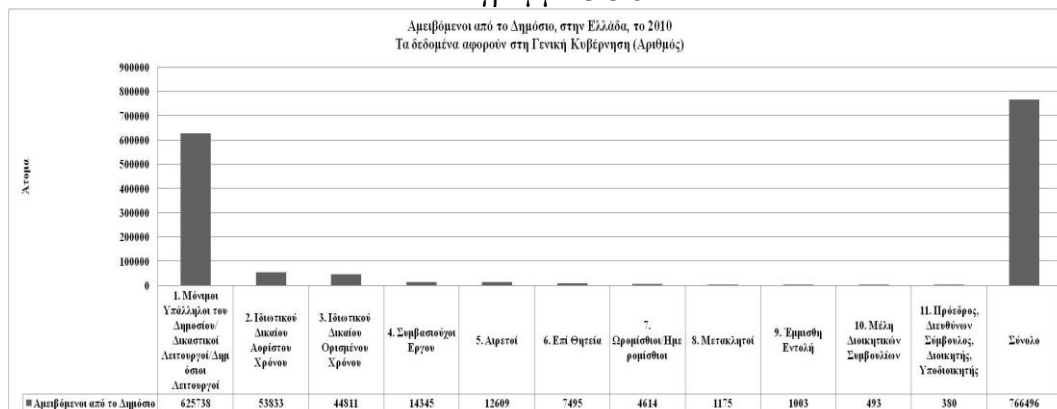
¹⁶⁴ OECD, *Government at a Glance 2015*, OECD Publishing, Paris, 2015, DOI: http://dx.doi.org/10.1787/gov_glance-2015-22-en.

στιγμή συρρικνώνεται η συνολική απασχόληση. Η αναλογία επί των μειωμένων μισθωτών στο Δημόσιο εκφράζεται ως ποσοστιαία αύξηση, έναντι της, πιο έντονα περιορισμένης, συνολικής απασχόλησης.

Είναι ενδιαφέρον, και σε αυτές τις συνθήκες, πως η Δανία, η Νορβηγία, η Σουηδία, το Λουξεμβούργο, η Ιρλανδία και το Η.Β. έχουν μεγαλύτερη απασχόληση στο Δημόσιο, από την Ελλάδα. Οι τρεις πρώτες, μάλιστα, έχουν γιγάντια απασχόληση στο Δημόσιο, η οποία αντιπροσωπεύει κοντά στο 40%, περίπου, των μισθωτών. Επισημαίνουμε, επιπλέον, ότι η Ιρλανδία διήλθε και αυτή την εμπειρία των μνημονίων της δημοσιονομική προσαρμογής. Εντούτοις, η συγκεκριμένη χώρα είχε το 2013 εμφανώς μεγαλύτερη απασχόληση στο Δημόσιο από την Ελλάδα. Διαπιστώνουμε, παράλληλα, ότι το Η.Β. προηγείται της μέτρησης, που αφορά στην Ελλάδα, και τονίζουμε αυτήν την ένδειξη, επειδή από αυτή τη χώρα ξεκίνησε η πολιτική τάση για την συρρίκνωση του Δημοσίου, στο πλαίσιο της Ευρώπης. Πολύ κοντά στις συγκεκριμένες αναλογίες της χώρας μας βρίσκεται το Βέλγιο, ο Καναδάς και η Γαλλία.

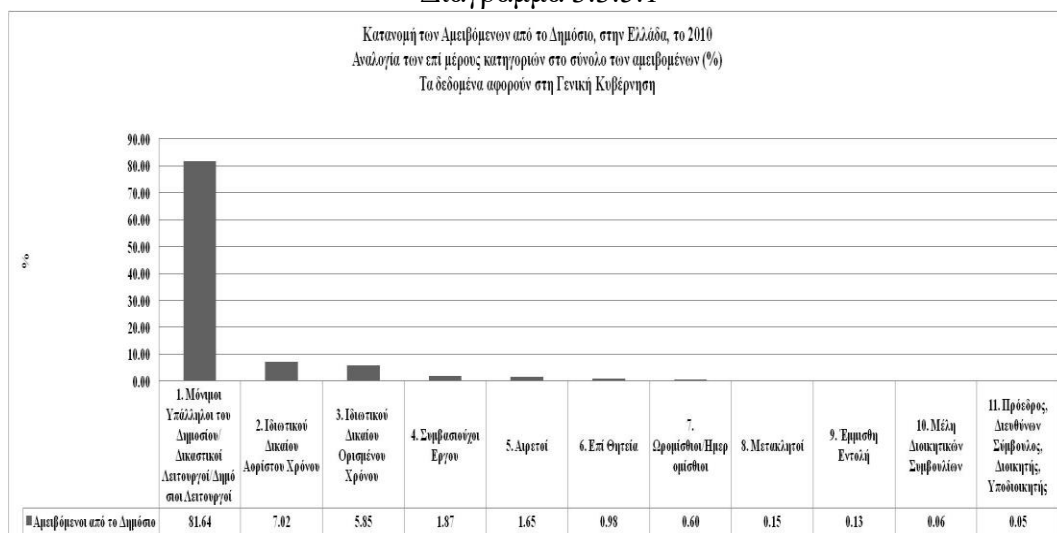
Από τα προκείμενα στοιχεία επιβεβαιώνεται, αναμφίβολα και κατηγορηματικά, ότι ο μεγαλύτερος ενιαίος εργοδότης του αναπτυγμένου καπιταλισμού είναι το κράτος. Η ευρεία απασχόληση στο Δημόσιο δεν αποτελεί παρέκκλιση ούτε συμβολική υπενθύμιση κάποιου άλλου κοινωνικού συστήματος, το οποίο είναι λιγότερο ή καθόλου αντιπροσωπευτικό για την καπιταλιστική εξέλιξη. Το «ευρύ κράτος» είναι μια ιστορική αποκρυστάλλωση της καπιταλιστικής ανάπτυξης και αντιπροσωπεύει χρήσιμες δομές για την άσκηση της εξουσίας και ταυτόχρονα μηχανισμούς αποτελεσματικού ελέγχου των νεωτερικών κοινωνιών. Εκφράζει, ταυτόχρονα, τα υλοποιημένα κοινωνικά δικαιώματα, μέσω των διευρυμένων (και δωρεάν) υπηρεσιών προς τους πολίτες. Όσοι δηλώνουν διαφορετικού περιεχομένου πεποιθήσεις για τα χαρακτηριστικά του κόσμου, στον οποίο μετέχουν, πρέπει να διανοηθούν εκ νέου τις εξελίξεις και τις διαμορφωμένες πραγματικότητες στην αστική κοινωνία. Η ίδια κατάσταση αφορά και στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Όσοι θεωρούσαν ή, πολύ περισσότερο, πίστευαν ότι η ελληνική κοινωνία ήταν μια «περίεργη» περίπτωση και σε αυτό το πεδίο, οφείλουν να ξανασκεφτούν τις πίστεις τους. Η πραγματικότητα προσβάλλει τις πεποιθήσεις.

Διάγραμμα 3.3.5

Πηγή: Εφ.Ελευθεροτυπία.¹⁶⁵

Διάγραμμα 3.3.5.1

Πηγή: Εφ.Ελευθεροτυπία.¹⁶⁶

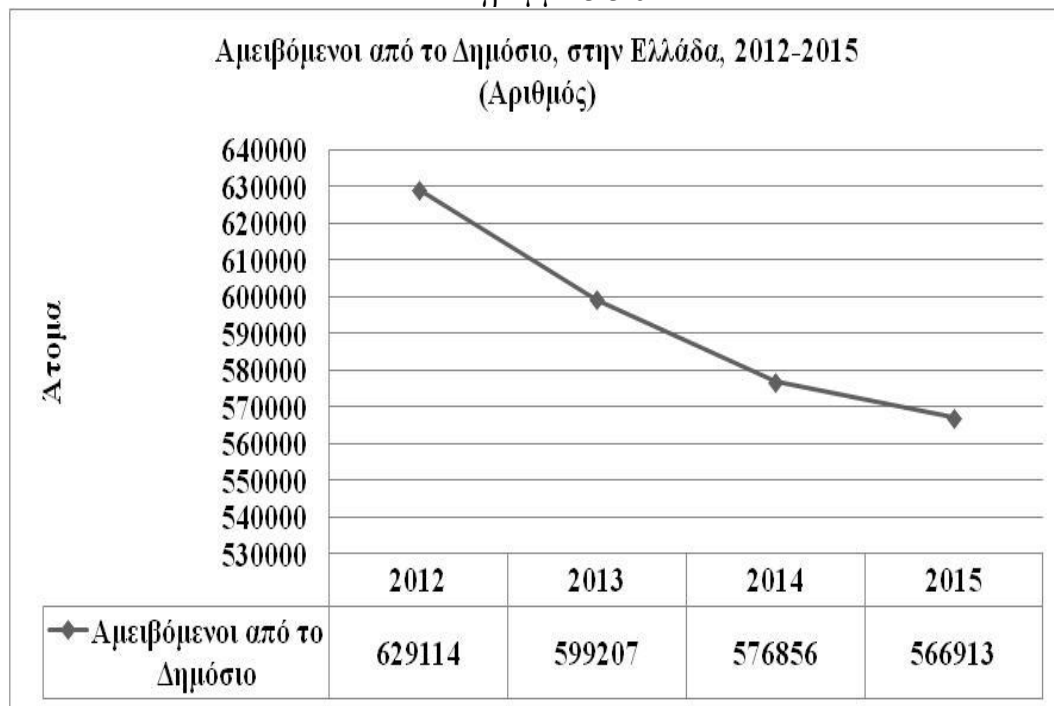
Στα σχετικά διαγράμματα, τα οποία αφορούν στην καταγραφή του 2010, μπορούμε να παρατηρήσουμε τα πραγματικά αριθμητικά μεγέθη και τις αναλογίες των επιμέρους κατηγοριών στη Γενική Κυβέρνηση (αλλά όχι στις δημόσιες επιχειρήσεις). Η βασική παρατήρηση, επί του συνολικού αριθμού της μισθωτής εργασίας, είναι πως αυτός φαίνεται από πρώτης όψης ευρύς. Η εκτίμηση, περί των αναλογιών, είναι ότι περιλαμβάνονται στη συγκεκριμένη καταγραφή οι

¹⁶⁵ Εφ.Ελευθεροτυπία, 30-7-2010, <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=188530>.

¹⁶⁶ Στο ίδιο.

αιρετοί, οι δικηγόροι με έμμισθη εντολή και οι συμβασιούχοι έργου, σαν να ήσαν όλοι οι αναφερόμενοι δημόσιοι υπάλληλοι. Κάτι ανάλογο θα μπορούσε, να διατυπωθεί ως ένσταση στη συμπερίληψη, για τους δικαστικούς, οι οποίοι δεν είναι υπάλληλοι, αλλά φορείς της δικαστικής εξουσίας.

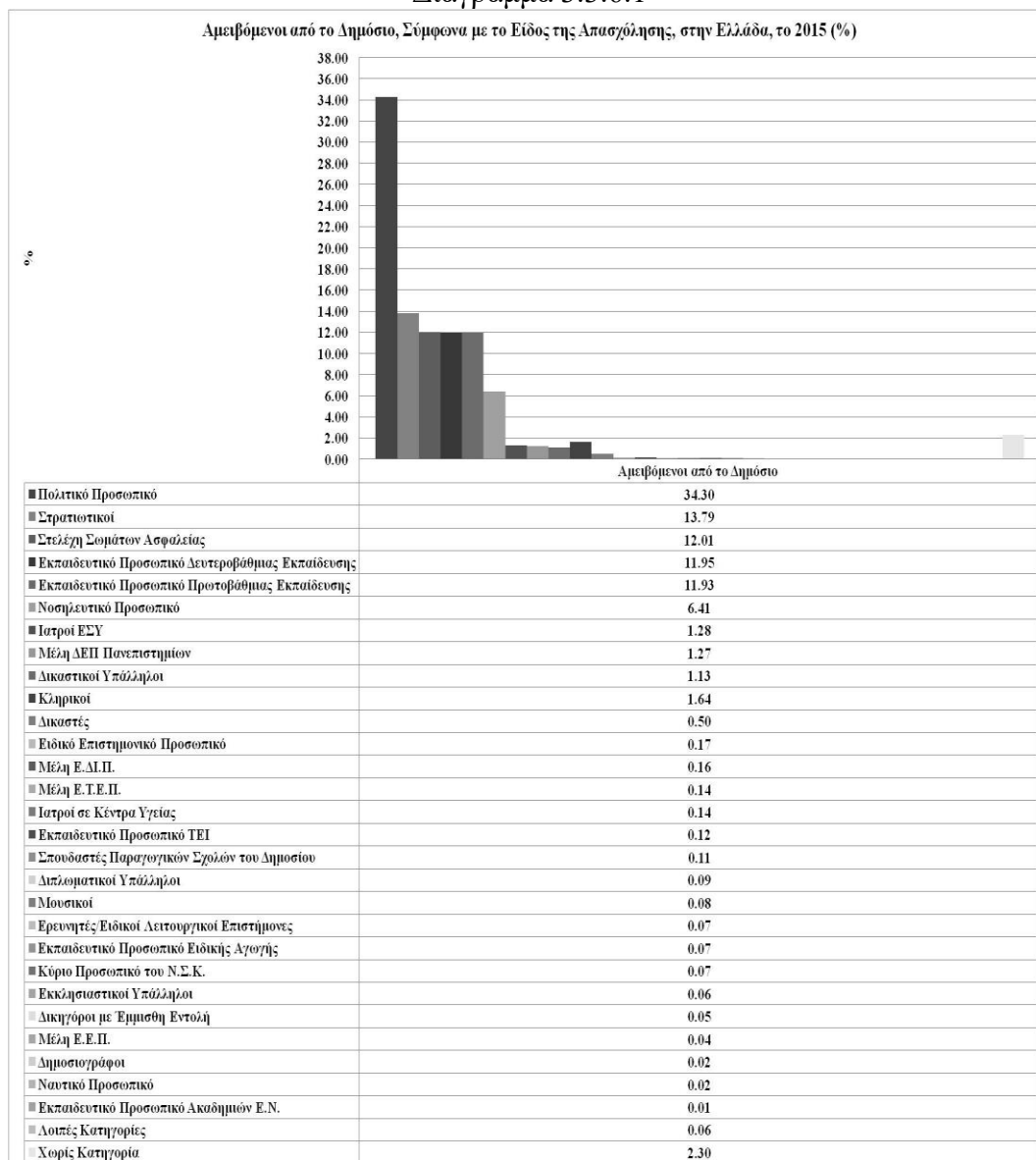
Διάγραμμα 3.3.6

Πηγή: Α. Φαϊτάκη, Ν. Ιωάννου, Α. Δημητρίου, Δ. Κοντογιώργης (2016).¹⁶⁷

¹⁶⁷ Α. Φαϊτάκη, Ν. Ιωάννου, Α. Δημητρίου, Δ. Κοντογιώργης, *Ανάλυση Τακτικού Προσωπικού Δημόσιας Διοίκησης για το έτος 2015. Μητρώο Ανθρώπινου Δυναμικού Ελληνικού Δημοσίου*, Αθήνα, Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Εσωτερικών και Διοικητικής Ανασυγκρότησης, 2016 (16 Μαρτίου), σ. 3.

Διάγραμμα 3.3.6.1

Πηγή: Α. Φαϊτάκη, Ν. Ιωάννου. Α. Δημητρίου, Δ. Κοντογιώργης (2016).¹⁶⁸

Μετά από την προηγούμενη, η τελευταία καταγραφή πραγματοποιήθηκε το 2015. Περιγράφει ουσιαστικά τα έτη της εφαρμογής των δύο, εκ των τριών, μνημονίων, τα οποία υπέστη η κοινωνία και η πολιτεία. Η σημαντική αριθμητική μείωση είναι σαφής, μέχρι το τελευταίο διαθέσιμο έτος (Διάγραμμα 3.3.6). Η πιο ενδιαφέρουσα όψη εμφανίζεται στην αναλυτική περιγραφή του είδους της

¹⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 4.

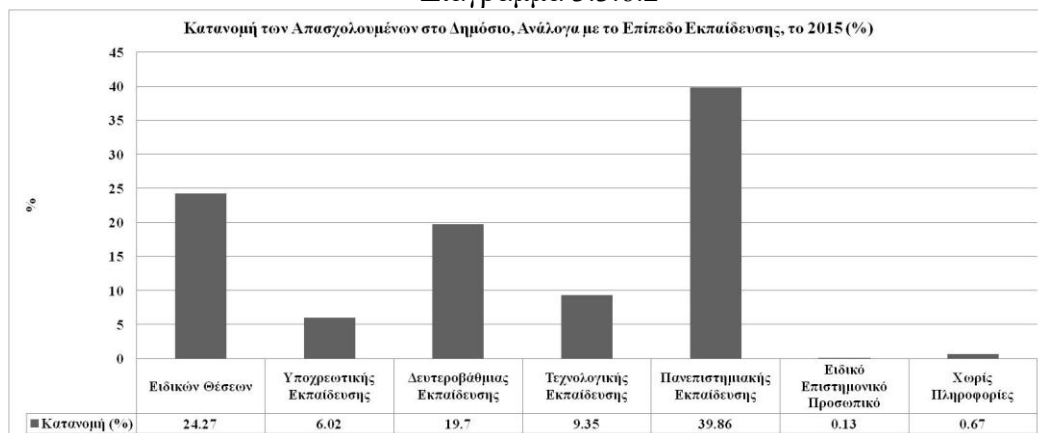
απασχόλησης στο Δημόσιο. Αυτή η καταγραφή δηλώνει σε όσους είχαν ή διατηρούν την άποψη περί της ανάγκης μείωσης του μεγέθους του κράτους, τα αδιέξοδα της σκέψης τους.

Το ένα τέταρτο των απασχολούμενων στο Δημόσιο είναι στρατιωτικοί ή στελέχη των σωμάτων ασφαλείας. Άλλο ένα τέταρτο των σχετικών εργαζόμενων αντιπροσωπεύει το εκπαιδευτικό δυναμικό της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Το 6,41% των εργαζομένων είναι νοσηλευτές του Εθνικού Συστήματος Υγείας. Στο 34,30% των απασχολούμενων είναι το πραγματικό δυναμικό της δημόσιας διοίκησης. Το σύνολο των προαναφερθεισών κατηγοριών αντιπροσωπεύει αναλογία ίση με το 90,40% της συνολικής απασχόλησης στο ελληνικό Δημόσιο. Όσοι θεωρούν απαραίτητη την περαιτέρω μείωση της σχετικής απασχόλησης, πρέπει να δηλώσουν συγκεκριμένα: από ποιά κατηγορία πρέπει να προέλθει η αριθμητική μείωση; Θαρρώ ότι οι πιο επιδεκτικές κατηγορίες για αυτή τη μείωση είναι αυτές των στρατιωτικών και των στελεχών των σωμάτων ασφαλείας. Είναι εφικτό κάτι τέτοιο; Χρειάζεται σοβαρή εκτίμηση. Οι υπόλοιπες κατηγορίες, πέραν όσων αναφέρθηκαν και παρά το γεγονός ότι είναι απολύτως απαραίτητοι για τη λειτουργία των δομών του κράτους (δικαστές, πανεπιστημιακοί, γιατροί, ερευνητές, κληρικοί κ.λ.π.), είναι περιορισμένες αναλογικά τόσο ως επιμέρους ομάδες όσο και ως σύνολο. Οι άλλες κατηγορίες, παρά το πλήθος τους, αντιπροσωπεύουν εξαιρετικώς μικρά ποσοστά. Ακόμη και η δραστική μείωση των τελευταίων (αν κριθεί απαραίτητη) θα είχε ελάχιστη σημασία για το εύρος της απασχόλησης στο Δημόσιο και το κόστος της.

Τα προηγηθέντα υποδεικνύουν στον προσεκτικό μελετητή του φαινομένου της απασχόλησης στο κράτος, ότι η περαιτέρω συζήτηση είναι άγονη, ενώ η εμμονική έκφραση της εχθρότητας (πέραν των ψυχογενών αιτιών) έναντι κάθε δομής του Δημοσίου είναι αναλυτικά παρελκυστική. Αν απομακρυνθούμε από τα συγκεκριμένα πεδία, είναι δυνατόν να αναγνωρίσουμε ποιοτικά χαρακτηριστικά των απασχολούμενων στο Δημόσιο (Διάγραμμα 3.3.6.2), τα οποία σε σύγκριση με τα αντίστοιχα στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, υποδεικνύουν τα πλαίσια της μεγάλης υπεροχής της απασχόλησης του ανθρώπινου δυναμικού στο κράτος. Από τους αμειβόμενους στο δημόσιο μια αναλογία κοντά στο 50% είναι απόφοιτοι της ανώτερης-ανώτατης εκπαίδευσης και επομένως πολύ απαιτητικής ειδίκευσης. Δεν υπάρχει οποιοσδήποτε κλάδος ή τομέας του ιδιωτικού τομέα, ο οποίος είτε να έχει απορροφήσει είτε να έχει πρόθεση να απορροφήσει, σε αυτή την έκταση, απαιτητικά εκπαιδευμένο ανθρώπινο δυναμικό. Το καλύτερα εκπαιδευμένο ανθρώπινο δυναμικό, ως μάζα και ενιαία αναλογία, στην ελληνική κοινωνία απασχολείται στο Δημόσιο. Αν μάλιστα προσθέσουμε στη συγκεκριμένη σύγκριση τους κατόχους των ειδικών θέσεων, οι οποίοι είναι στην συντριπτική τους πλειονότητα είτε στρατιωτικοί είτε στελέχη των σωμάτων ασφαλείας, τότε οι απόφοιτοι της ανώτερης-ανώτατης εκπαίδευσης είναι κοντά στο 74% των απασχολούμενων στο Δημόσιο. Η υπεροχή στο επίπεδο της απαιτητικής εκπαίδευσης και της εξειδίκευσης είναι ανυπέρβλητη, ίσως να κριθεί από

κάποιους (κακόπιστους) και υπερβολική. Ο ιδιωτικός τομέας οφείλει να κάνει τεράστια άλματα, προκειμένου να συγκλίνει με το Δημόσιο.

Διάγραμμα 3.3.6.2

Πηγή: Α. Φαϊτάκη, Ν. Ιωάννου, Α. Δημητρίου, Δ. Κοντογιώργης (2016).¹⁶⁹

Οι υπόλοιποι μισθωτοί εργαζόμενοι, βεβαίως, εργάζονται στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας. Δεν διαθέτουμε πλήρη, σε χρονολογικές σειρές και αναλυτικά για όλες τις δραστηριότητες, στοιχεία για την απασχόληση, μέχρι το 2008. Διαθέτουμε πιο αντιπροσωπευτικά δεδομένα (από τον ΟΟΣΑ), με μικρή ή και ασυνεπή χρονική συνέχεια, για την περίοδο 1997-2006, στη μεταποίηση και ιδίως (δηλαδή αποκλειστικά) σε επιχειρήσεις με μισθωτούς. Τα δεδομένα από την μεταποίηση, ωστόσο, είναι ιδιαίτερος χρήσιμα, καθώς από τις διεθνείς συγκρίσεις αντιλαμβανόμαστε, ότι αποτελεί τη δραστηριότητα με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση μισθωτών. Είναι επόμενο σε αυτό το πλαίσιο να δημιουργήσουμε, με μεγάλη επιφύλαξη περί της ακρίβειας, μια αδρή εικόνα για τις κατανομές των μισθωτών στον σκληρό πυρήνα της δευτερογενούς παραγωγής, στο τέλος του εικοστού και τις αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα.

Διάγραμμα 3.3.7

Πηγή: OECD.¹⁷⁰

¹⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 5.

Η μειονότητα των μισθωτών στη μεταποίηση εργάζεται σε μικρές επιχειρήσεις (μικρότερες από 20 μισθωτούς, σύμφωνα με την σχετική απασχόληση). Τα δεδομένα στην αρχή και το τέλος της χρονικής σύγκρισης βρίσκονται σε εντελώς διαφορετικό επίπεδο. Εκτιμάμε ότι τα πιο πρόσφατα δεδομένα είναι πιο αντιπροσωπευτικά της πραγματικότητας. Η διαφορά σε σχέση με τα αρχικά έτη, ενδεχομένως, οφείλεται στον τρόπο καταγραφής. Εκείνο, στο οποίο πρέπει να επικεντρώσουμε είναι στην τάση και όχι ακριβή ποσοστά. Παρατηρούμε, κατ' αυτόν τον τρόπο, ότι τα τελευταία έτη αυξάνει η συνεισφορά των μικρότερων επιχειρήσεων στην απασχόληση μισθωτών. Πιθανώς, να απεικονίζει μια σχετική υποχώρηση των μεγαλύτερων επιχειρήσεων και έτσι ανακλαστικά να φαίνεται βελτιωμένη η θέση των μικρότερων.

Διάγραμμα 3.3.7.1

Πηγή: OECD.¹⁷¹

Η πλειονότητα των μισθωτών εμφανίζεται να απασχολείται στις μεγαλύτερες επιχειρήσεις. Οι παρατηρήσεις, περί της καταγραφής, ισχύουν απολύτως και στο σχολιασμό της κατάστασης των μεγαλύτερων επιχειρήσεων. Ακόμη και με επιφύλαξη σημειώνουμε την σχετική υποχώρησή τους, τα τελευταία χρόνια της σύγκρισης, από το επίπεδο των δύο τρίτων των μισθωτών σε ελαφρά μικρότερες αναλογίες. Είναι μια ακόμη επικύρωση της πραγματικότητας στην ελληνική κοινωνία και απασχόληση, πως οι μικρές επιχειρήσεις έχουν σημαντική συνεισφορά στην απασχόληση μισθωτών.

¹⁷⁰ OECD, *Factbook 2009. Economic, Environmental and Social Statistics. Macroeconomic trends-Economic structure-Small and medium-sized enterprises*, Paris, OECD, 2009.

¹⁷¹ Στο ίδιο.

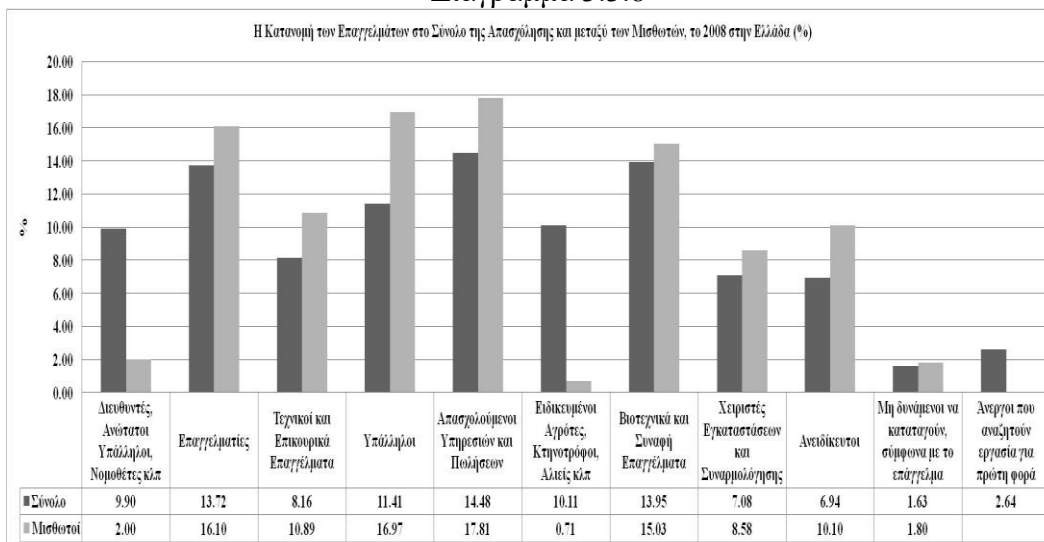
Διάγραμμα 3.3.7.2

Πηγή: OECD.¹⁷²

Σε ένα τελευταίο επίπεδο αυτής της πλευράς της ανάλυσης, η εξέταση της κατάστασης της απασχόλησης, στις επιχειρήσεις της μεταποίησης με 250 και πάνω μισθωτούς, πρέπει να προσέξουμε ότι είναι υποσύνολο της κατηγορίας των επιχειρήσεων, με 20 και πάνω μισθωτούς. Σε αυτήν περίπτωση, διαπιστώνουμε πως οι πολύ μεγάλες επιχειρήσεις υποδεικνύουν τα τελευταία χρόνια πιο έντονη τάση για μείωση της αναλογίας τους στην απασχόληση μισθωτών. Οι προηγούμενες παρατηρήσεις μας βρίσκουν μια πρόσθετη επιβεβαίωση.

Διάγραμμα 3.3.8

Πηγή: ILO.¹⁷³

Προκειμένου να μπορέσουμε να συμπληρώσουμε την εικόνα για τα είδη της απασχόλησης και τις δραστηριότητες, στις οποίες εργάζονται οι μισθωτοί στην Ελλάδα, προσφεύγουμε στην καταγραφή των επαγγελματικών κατηγοριών από την έρευνα εργατικού δυναμικού, το 2008. Είναι ενδιαφέρον, από το σχετικό

¹⁷² Στο ίδιο.

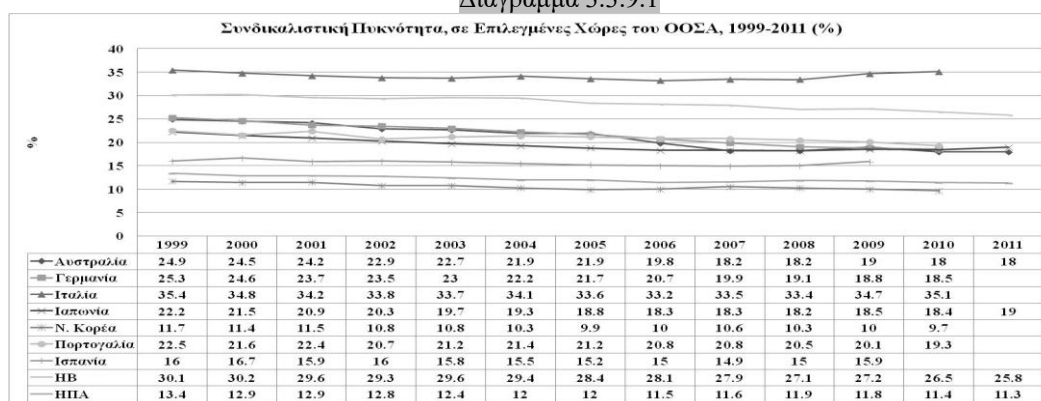
¹⁷³ ILO, LABORSTA (Database), *Employment by Economic Activity* (www.ilo.org).

διάγραμμα (3.3.8), ότι οι μισθωτοί υπερέχουν σε αναλογίες, σε σχεδόν όλες τις επαγγελματικές κατηγορίες, με εξαίρεση σε δύο, έναντι των συνολικών εθνικών κατανομών. Οι δύο κατηγορίες επαγγελμάτων, στις οποίες έχουν μικρότερη αναλογική εκπροσώπηση, είναι η κατηγορία των διευθυντικών στελεχών και τα επαγγέλματα της πρωτογενούς παραγωγής. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση των μισθωτών είναι σίγουρα στις υπηρεσίες, ενώ τα επαγγέλματα της δευτερογενούς παραγωγής ακολουθούν με αρκετή απόσταση.

Η δομή της απασχόλησης και οι ιδιαιτερότητες της κατανομής των μισθωτών στην Ελλάδα κρίνει και το επίπεδο της συνδικαλιστικής οργάνωσης, δηλαδή το ποσοστό της συλλογικής δράσης των μισθωτών. Η συνδικαλιστική πυκνότητα, δηλαδή η αναλογία των συνδικαλισμένων μισθωτών εργαζομένων, είναι φθίνουσα από το 1999 και μέχρι το 2011.¹⁷⁴ Η σχετική διαμόρφωση της αναλογίας κινείται κοντά στο ένα τέταρτο των μισθωτών. Αυτή η αναλογία δεν απέχει πολύ από την αναλογία στην απασχόληση των εργαζομένων στο Δημόσιο και τις δημόσιες επιχειρήσεις, μαζί με τη συμμετοχή των εργαζομένων στις μεγαλύτερες επιχειρήσεις. Ταυτόχρονα οφείλουμε να παρατηρήσουμε, ότι η ελληνική συνδικαλιστική πυκνότητα είναι καλύτερη ή έστω συγκρινόμενη με την αντίστοιχη σε πρωτοπόρες καπιταλιστικές χώρες, στις οποίες διαμορφώθηκαν τα πρότυπα και οι παραδόσεις για το εργατικό κίνημα.

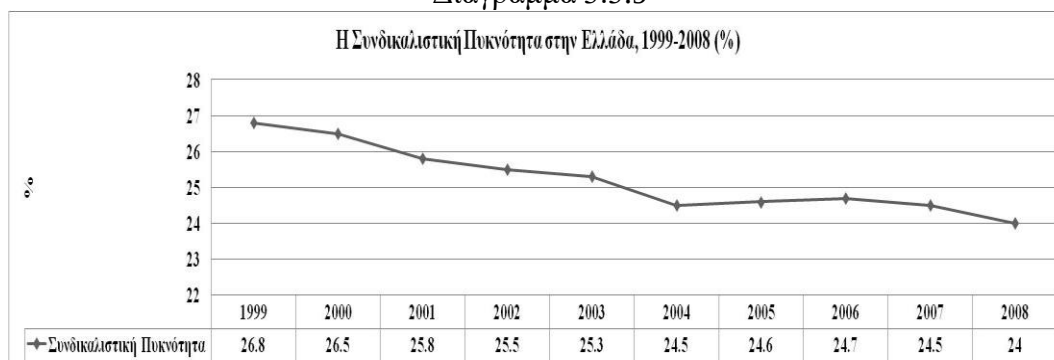
¹⁷⁴ Όπως είναι αισθητό το πρόβλημα της χαμηλής συνδικαλιστικής πυκνότητας είναι γενικότερο, στις συγκρινόμενες επιλεγμένες χώρες. Είναι, ενδεχομένως, μια από τις αιτίες της χαμηλής συνδικαλιστικής συμμετοχής ή μεταβολή του βασικού υποδείγματος της εργασιακής οργάνωσης, το οποίο αποσυνθέτει τις παλαιές ομάδες των εργαζομένων της βιομηχανίας και των παλαιού τύπου υπηρεσιών.

Διάγραμμα 3.3.9.1

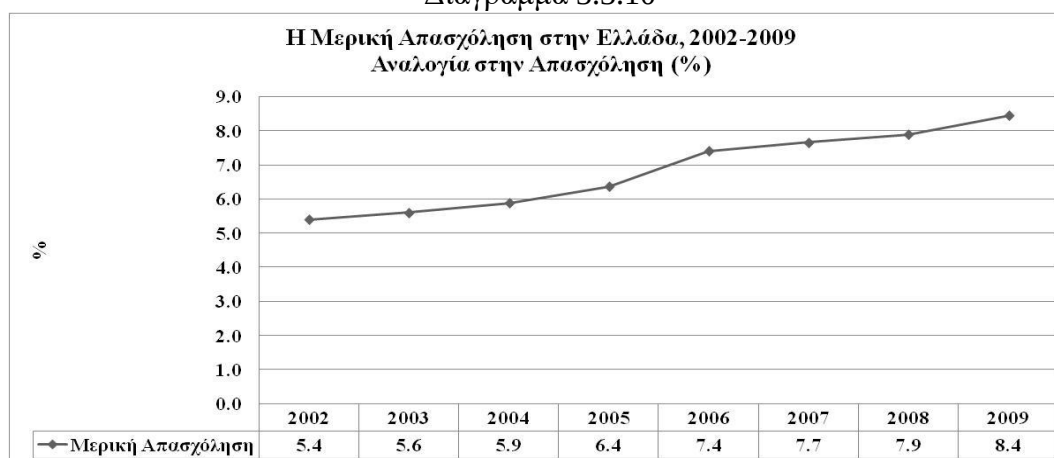
Πηγή: OECD.

Διάγραμμα 3.3.9

Πηγή: OECD.

Διάγραμμα 3.3.10

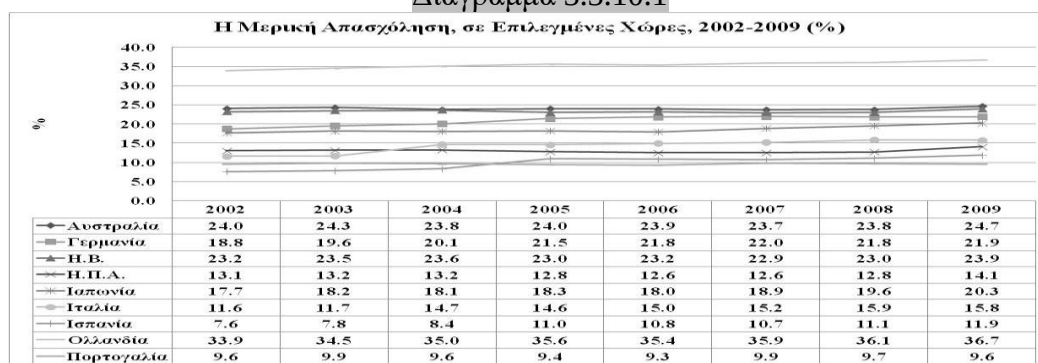

Πηγή: OECD, *Employment and labour markets. Key tables*, OECD, 2010· OECD, *Employment and Labour Market Statistics (database)*. Full-time, part-time employment-common definition: incidence. www.oecd.org.¹⁷⁵

¹⁷⁵ Στο επόμενο διάγραμμα παρουσιάζονται συγκριτικά δεδομένα για την μερική απασχόληση σε επιλεγμένες χώρες του ΟΟΣΑ.

Η μερική απασχόληση,¹⁷⁶ έχει γνωρίσει ορατή επέκταση από την περίοδο που διευρύνθηκε η αναδιάρθρωση του καπιταλισμού, δηλαδή από τις αρχές της δεκαετίας 1981-1990. Στην ουσία περιλαμβάνει πολλά εναλλακτικά ή υπαλλακτικά καθεστώτα της εργασιακής ένταξης και ευελιξίας, τα οποία είναι μορφές της εξαρτημένης μισθωτής εργασίας. Χαρακτηρίζονται, από κοινού, από τις λιγότερες ώρες απασχόλησης, που εκβάλλουν στις χαμηλότερες αμοιβές, σε σύγκριση με την πλήρη και κανονική απασχόληση. Η προϊούσα αύξηση της απασχόλησης γενικά, όπως και της μισθωτής εργασίας πιο ειδικά, συσχετίζεται με το ολοένα μικρότερο κόστος της εργασίας. Αυτό είναι ένα παγκόσμιο γεγονός, με διαφορετική αναλογική επίδραση σε χώρες που είτε διαθέτουν πιο ευέλικτα από τη μερική απασχόληση καθεστώτα απασχόλησης είτε το κόστος της πλήρους και κανονικής εργασίας είναι συγκριτικά μικρότερο. Η Ελλάδα παρακολουθεί τη γενική τάση αύξησης της μερικής απασχόλησης, αλλά μέχρι το 2009 τα ποσοστά παραμένουν σε πολύ χαμηλά επίπεδα (κάτω από 9%, το 2009). Θα παρατηρήσουμε, σε επόμενο σημείο αυτής της ανάλυσης, πως το μείζον μέρος του μερικώς απασχολούμενου πληθυσμού στη χώρα μας είναι γυναίκες.¹⁷⁷

Διάγραμμα 3.3.10.1

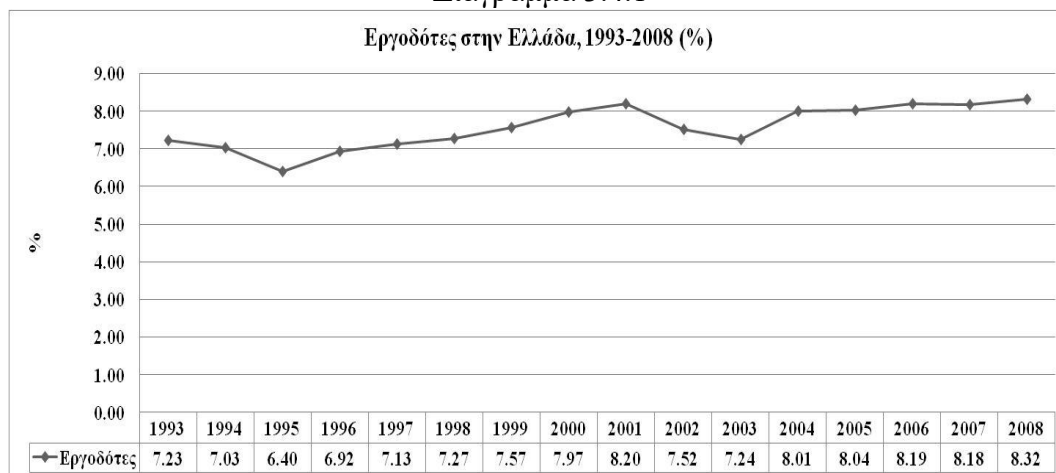
Πηγή: OECD, *Employment and labour markets. Key tables*, OECD, 2010· OECD, *Employment and Labour Market Statistics (database)*. Full-time, part-time employment-common definition: incidence. www.oecd.org

¹⁷⁶ Η μερική απασχόληση, γενικά, είναι η μορφή της εργασίας της οποίας η ωριαία διάρκεια της εργάσιμης εβδομάδας είναι μικρότερη από την αντίστοιχη διάρκεια της πλήρους και κανονικής εργασίας. Ο ακριβής προσδιορισμός της μερικής εργασίας είναι συγγενής αλλά εναλλακτικός στις διαφορετικές χώρες. Το καθορισμένο εβδομαδιαίο όριο της μερικής απασχόλησης διακρίνεται, μερικές φορές, σημαντικά (στην Αυστραλία και τις ΗΠΑ ήταν 35 ώρες, στον Καναδά 30 και στη Νορβηγία 37). Πβ., A. van Bastelaer, G. Lemaître, P. Marianna, "The Definition of Part-Time Work for the Purpose of International Comparisons", *OECD Labour Market and Social Policy Occasional Papers*, No. 22, 1997, <http://dx.doi.org/10.1787/132721856632>, σσ. 5-8· C. Fagan, H. Norman, M. Smith, M. C. González Menéndez, "In search of good quality part-time employment", ILO, *Inclusive Labour Markets, Labour Relations and Working Conditions Branch, Conditions of Work and Employment Series*, No. 43, Geneva, 2013, σσ. 4-5.

3.4 Οι εργοδότες στην ελληνική κοινωνία

Υπάρχει εύλογα το ακόλουθο ερώτημα στην ελληνική κοινωνία: αποτελούν οι εργοδότες τη μεγάλη μάζα της ελληνικής αστικής τάξης; Ο λόγος της πρόταξης του συγκεκριμένου ερωτήματος αφορά στην ορατότητα της αστικής τάξης για τη λοιπή κοινωνία και τη συσχέτιση της με τους πλείστους εργοδότες, οι οποίοι απασχολούν συνήθως ελάχιστους μισθωτούς.

Διάγραμμα 3.4.1

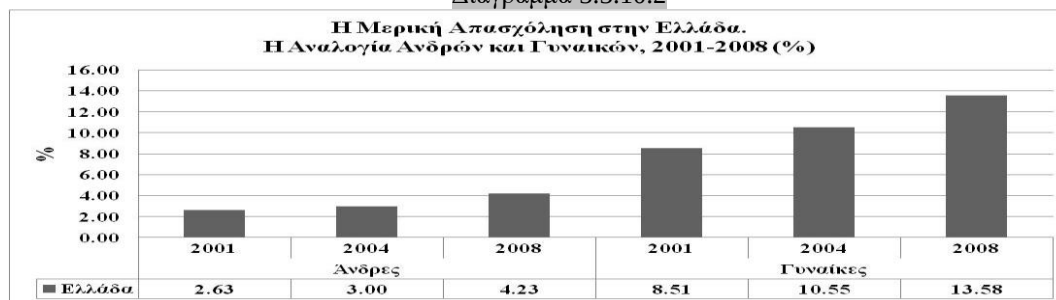

Πηγή: ILO.¹⁷⁸

Οι εργοδότες¹⁷⁹ στην ελληνική κοινωνία διευρύνουν την αναλογία του την περίοδο 1993-2008. Περί την φάση πραγματοποίησης των Ολυμπιακών Αγώνων

¹⁷⁷ Η πολλαπλάσια αναλογία των γυναικών έναντι των ανδρών στη μερική απασχόληση γίνεται αισθητή στο επόμενο διάγραμμα, το οποίο αφορά στην πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα.

Διάγραμμα 3.3.10.2

Πηγή: OECD, Dataset: Incidence of Full Time, Part Time Employment, 2013 (www.oecd.org).

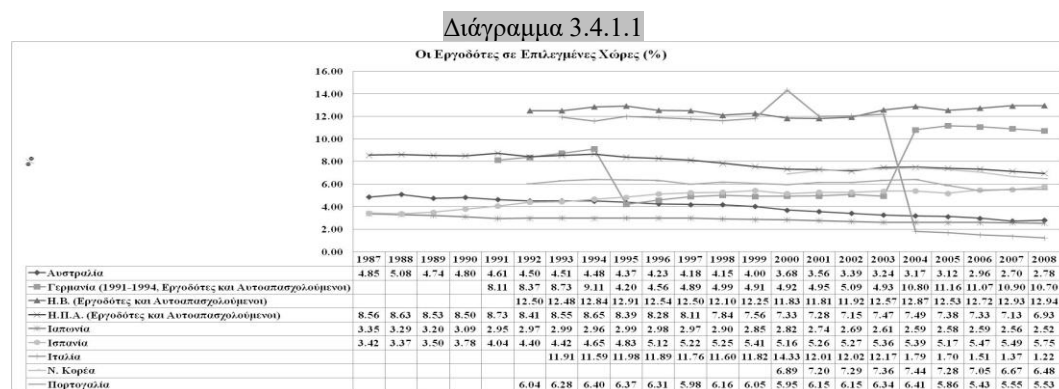
¹⁷⁸ ILO, LABOSTAT (Database), *Employment by Status in Employment* (www.ilo.org).

¹⁷⁹ Από τον ILO δίδεται ο ακόλουθος προσδιορισμός των εργοδοτών: «Εργοδότες είναι οι

και ιδίως μετά την πραγματοποίησή τους, η τάση αυτή σταθεροποιείται σε ποσοστά άνω του 8%. Η αναλογία αυτή ανήκει στις ελάχιστες εξαιρέσεις, μεταξύ των αναπτυγμένων χωρών. Ιδίως η αύξουσα τάση που παρατηρείται στην ελληνική απασχόληση δεν είναι συνηθισμένη.¹⁸⁰ Παρά την αύξηση των γυναικών εργοδοτών, σε αυτήν την περίοδο, η αναλογία τους κυμαίνεται περίπου στο ένα πέμπτο του συνόλου.¹⁸¹ Η συγκεκριμένη καταγραφή μάς ωθεί να εξετάσουμε πιο συγκεκριμένα την κατάσταση των εργοδοτών, την αναφερθείσα περίοδο.

εργαζόμενοι οι οποίοι εργάζονται για δικό τους λογαριασμό ή με έναν ή περισσότερους συνεταίρους,..., και, με αυτή την ιδιότητα, σε συνεχή βάση (συμπεριλαμβανομένης της περιόδου αναφοράς) έχουν συμβληθεί με ένα ή περισσότερα άτομα για να εργαστούν για την επιχείρησή τους ως μισθωτοί. Η έννοια της 'σύμβασης σε συνεχή βάση' πρέπει να καθορίζεται από τις εθνικές περιστάσεις, με τρόπο που να συνάδει με τον ορισμό των 'μισθωτών με σταθερές συμβάσεις'...». Βλ., ILO, *Fifteenth International Conference of Labour Statisticians, Report of the Conference*, ό.π..

¹⁸⁰ Η συνήθως πολύ μικρή ή και φθίνουσα αναλογία των εργοδοτών, σε επιλεγμένες χώρες, καταγράφεται στο επόμενο διάγραμμα.

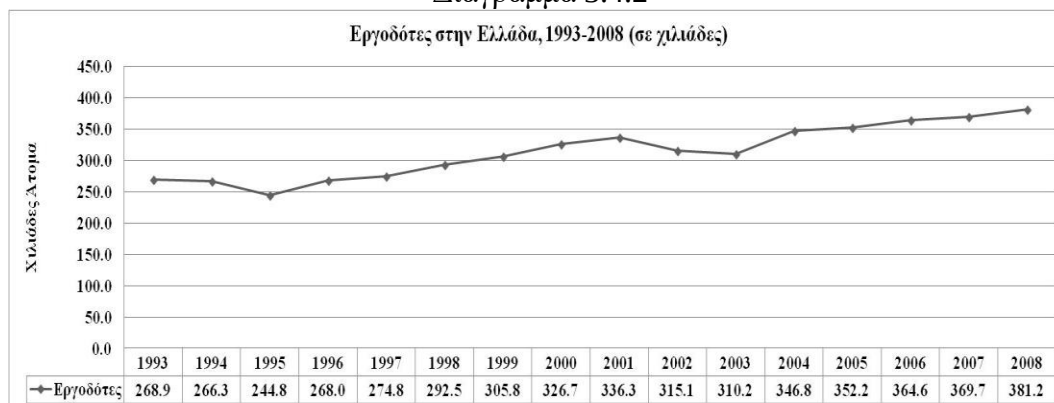
Πηγή: ILO, LABORSTA (Database), *Employment by Status in Employment* (www.ilo.org).

¹⁸¹ Το επόμενο διάγραμμα καταγράφει την αναλογία των γυναικών εργοδοτών.

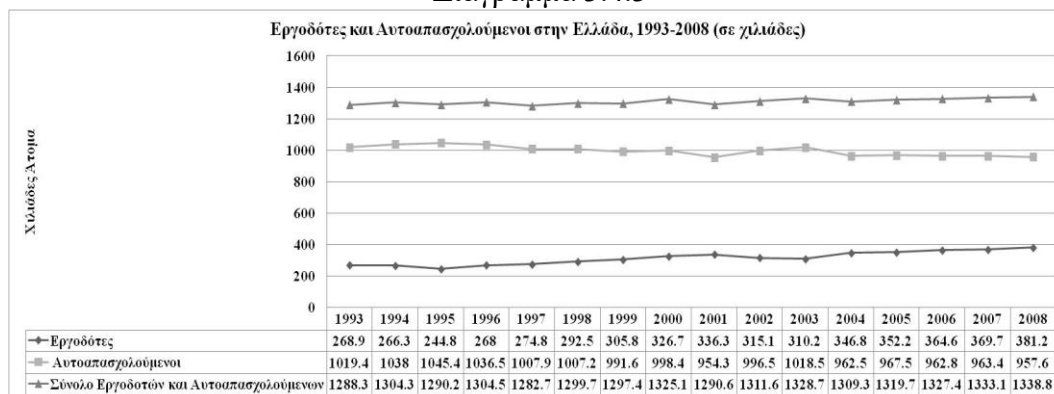
Πηγή: ILO, LABORSTA (Database), *Employment by Status in Employment* (www.ilo.org).

Διάγραμμα 3.4.2

Πηγή: ILO.¹⁸²

Διάγραμμα 3.4.3

Πηγή: ILO.¹⁸³

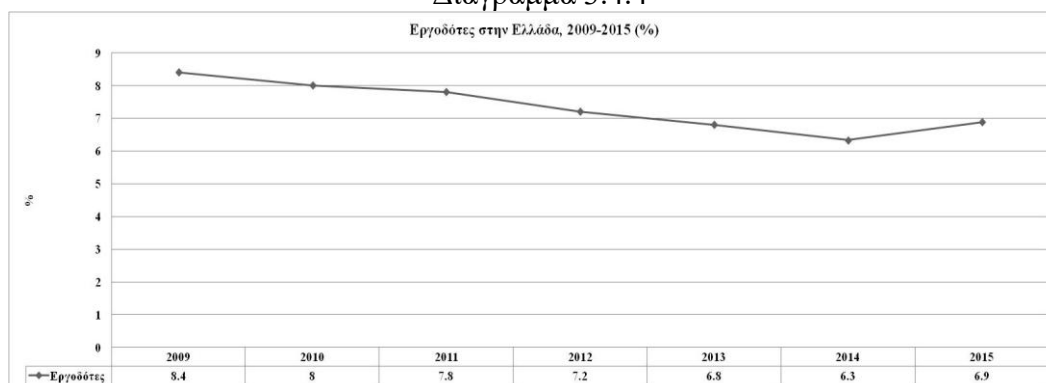
Η αύξηση του αριθμού των εργοδοτών κατά περίπου εκατόν ένδεκα χιλιάδες άτομα είναι εντυπωσιακή. Από τη μια πλευρά, σε συνάρτηση προς την εξέλιξη των μεγεθών της μισθωτής απασχόλησης, η αύξηση των εργοδοτών επισημαίνει το γεγονός ότι κατά μέσο όρο οι νέες επιχειρήσεις είναι πολύ μικρές. Από την άλλη πλευρά η σύγκριση των εργοδοτών με την αριθμητική εξέλιξη των αυτοαπασχολούμενων (Διάγραμμα 3.4.3) υποδεικνύει, πως υπάρχει μεγάλη επικοινωνία μεταξύ των δύο καθεστώτων εργασίας. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας πως ένα μέρος της μείωσης των αυτοαπασχολούμενων οφείλεται στην αποχώρηση των γηραιών αγροτών (χωρίς αντικατάσταση από νέους) από το επάγγελμα, τότε σημαίνει ότι η αναλογική μείωση των αυτοαπασχολούμενων σε

¹⁸² ILO, LABORSTA (Database), *Employment by Status in Employment* (www.ilo.org).

¹⁸³ Στο ίδιο.

σχέση με τη συνολική απασχόληση οφείλεται αποκλειστικά στην αύξηση των μισθωτών. Από τη χορεία των αυτοαπασχολούμενων προέρχονται, κατά βάση, οι νέοι εργοδότες, με αρκετούς νεοεισερχόμενους στο επάγγελμα, σε τέτοιο βαθμό ώστε το άθροισμα των εργοδοτών και των αυτοαπασχολούμενων να μην μειωθεί ουδέποτε αριθμητικά στην προαναφερθείσα περίοδο, παρά την αισθητή αναλογική μείωση των αυτοαπασχολούμενων. Η απασχόληση μικρού αριθμού μισθωτών από τις μικρές επιχειρήσεις δεικνύει πως οι νέοι εργαζόμενοι απασχολούνται από ορισμένους πρώην αυτοαπασχολούμενους, οι οποίοι μεταβάλλονται σε μικρούς εργοδότες και έτσι αξιοποιούν το ανθρώπινο δυναμικό (κυρίως ανειδίκευτο) από τους εισερχομένους μετανάστες. Ας διατηρείται στη μνήμη μας, ότι έχει εισέλθει περί το ένα εκατομμύριο μεταναστών, από το 1988, και το 2009 καταγράφονται από τον ΟΟΣΑ περί τις επτακόσιες χιλιάδες (είναι κατά βάση οι νομίμως διαμένοντες). Το φαινόμενο της αύξησης των εργοδοτών από τη χορεία των πρώην αυτοαπασχολούμενων δεν αφορά σε κάποια ιδιαίτερης σημασίας (ή ανεξήγητη) συσσώρευση κεφαλαίου, η οποία επιτρέπει μεγάλης ή σημαντικής έκτασης επενδύσεις, αλλά στην πλήρη αξιοποίηση του πολύ φθηνού και εξαιρετικά διαθέσιμου πληθυσμού των μεταναστών, οι οποίοι παλεύουν για ένα ακόμη (και πολύ) περιορισμένο εισόδημα. Η νόμιμη απασχόληση των μεταναστών δίνει μάλιστα την τυπική ευχέρεια να νομιμοποιήσουν την παραμονή τους στη χώρα. Καθώς η απασχόληση, κάτω από την εξουσία των μικρών εργοδοτών, έχει μάλλον ευαίσθητες και μονοσήμαντες όψεις, οι μελλοντικές οικονομικές διακυμάνσεις θα διαταράζουν πολύ έντονα αυτό το πρότυπο επιχειρηματικότητας.

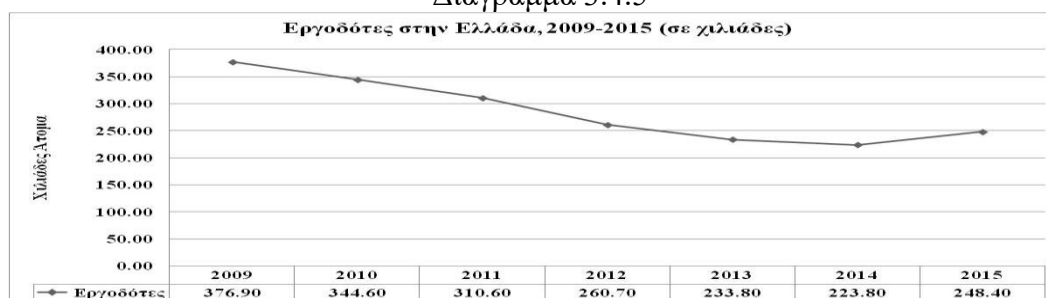
Διάγραμμα 3.4.4

Πηγή: ILO.¹⁸⁴

Η πτώση της αναλογίας των εργοδοτών είναι τόσο εντυπωσιακή, μεταξύ 2009 και 2015, όσο και η αύξησή της την προηγούμενη περίοδο.¹⁸⁵ Η αναλογική μείωσή τους αντιστοιχεί σε αριθμητική συρρίκνωση της ομάδας, κατά εκατόν είκοσι οκτώ χιλιάδες άτομα. Είναι μια εικόνα που αντιπροσωπεύει την καταστροφή του βασικού σώματος της επιχειρηματικότητας.

Διάγραμμα 3.4.5

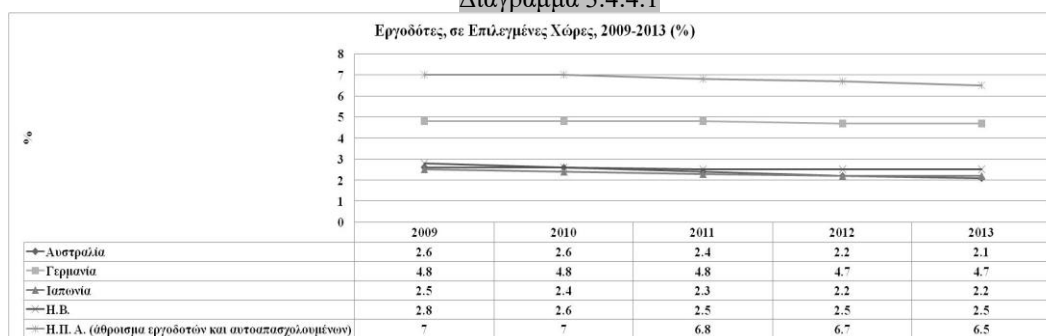

Πηγή: ILO.¹⁸⁶

¹⁸⁴ ILO, ILOSTAT (Database), *Employment by Status in Employment* (www.ilo.org).

¹⁸⁵ Οι εργοδότες (μικροί και μεγάλοι) είναι μια ελάχιστη μειονότητα των απασχολούμενων, παγκοσμίως. Είναι ενδιαφέρον ότι σε ορισμένες πρωτοπόρες χώρες η τάση είναι φθίνουσα: από τους πολύ λίγους, στους ελάχιστους. Είναι ενδεικτικό ότι εκεί που η οικονομική ανάπτυξη βρίσκεται στο υψηλότερο επίπεδο, σε σχέση με τις διεθνείς συγκρίσεις, οι εργοδότες αντιπροσωπεύουν απειροελάχιστα ποσοστά (μεταξύ 2,1% και 2,5%). Από αυτήν εικόνα των αναπτυγμένων, που δεν είναι ευχάριστη και ελπιδοφόρα, απορρέει πιθανώς και η ανάγκη των ΗΠΑ, να μην καταγράφουν ξεχωριστά τους αυτοαπασχολούμενους και τους εργοδότες. Η καταφυγή στην επιλογή της καταγραφής του αθροίσματος των εργοδοτών και των αυτοαπασχολούμενων, ίσως, σημαίνει ότι οι εργοδότες αντιπροσωπεύουν ένα απειροελάχιστο ποσοστό. Η συγκεκριμένη κατάσταση υπογραμμίζει, ότι οι οικονομικές και κοινωνικές ευκαιρίες, σε αυτή τη χώρα απορρέουν από την κινητικότητα στη μισθωτή εργασία. Οι ευκαιρίες για τις ευρείες μάζες δεν υπάρχουν και αντίθετα περιορίζονται στο πεδίο της επιχειρηματικότητας. Είναι λίγο μεγαλύτερες, αλλά όχι ιδιαίτερα πολλές, στην αυτοαπασχόληση.

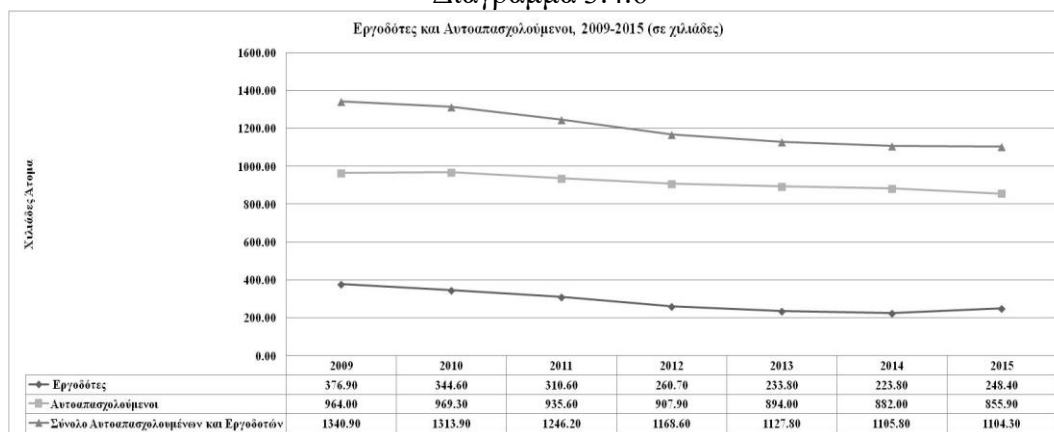
Διάγραμμα 3.4.4.1

Πηγή: ILO, ILOSTAT (Database), *Employment by Status in Employment* (www.ilo.org).

¹⁸⁶ ILO, ILOSTAT (Database), *Employment by Status in Employment* (www.ilo.org).

Διάγραμμα 3.4.6

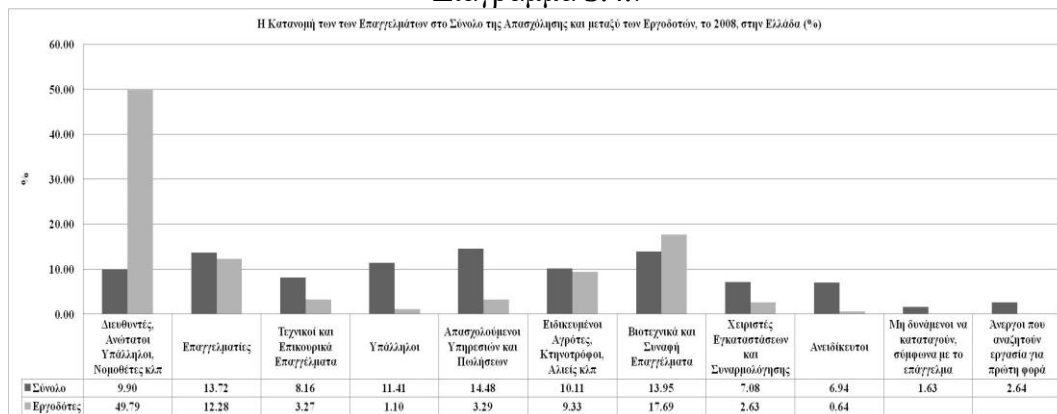

Πηγή: ILO.¹⁸⁷

Η συνεκτίμηση των δεδομένων των εργοδοτών και των αυτοαπασχολούμενων την ίδια περίοδο, μας βοηθά να αντιληφθούμε ότι υπήρξε μικρότερη επίδραση τόσο στους αυτοαπασχολούμενους όσο και στο άθροισμα αμφοτέρων των ομάδων. Αυτή η εικόνα υποδεικνύει πως ένα μέρος, τουλάχιστον, των εργοδοτών με μικρό αριθμό μισθωτών, προκειμένου να διατηρήσουν την ιδιοκτησία και τα πιστοποιημένα επαγγελματικά δικαιώματά τους, ακολουθούν συντηρητική τακτική. Απολύουν το προσωπικό τους και «υποχωρούν» στο τελευταίο κατώφλι της κοινωνικής τους ύπαρξης, μέχρι τη στιγμή της καταγραφής. Η προέλευση, από, ή η εξοικείωση με, τον χώρο της αυτοαπασχόλησης παράγει τις αναγκαίες προσωπικές τακτικές για την επαγγελματική επιβίωση. Ιδίως η εξοικείωση με την αξιοπρεπή στενότητα, αλλά και τις αρετές της αυτονομίας, επιτρέπει ή και επιβάλλει τις συγκεκριμένες τακτικές. Αυτή η κατάσταση εξηγεί απολύτως τη μείωση των απασχολούμενων και την αύξηση της ανεργίας, χωρίς την αντίστοιχη συρρίκνωση της κοινωνικής μάζας από την οποία κάρπισε η ελληνική επιχειρηματικότητα.

¹⁸⁷ Στο ίδιο.

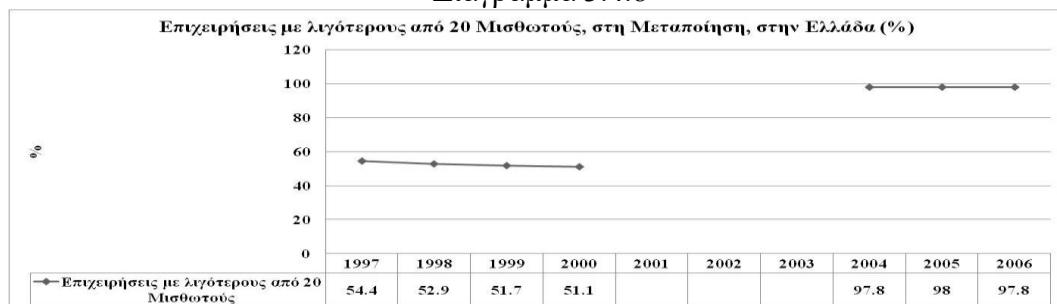
Διάγραμμα 3.4.7

Πηγή: ILO.¹⁸⁸

Στο τέλος της ανοδικής φάσης για τους εργοδότες (2008) οι εργοδότες κοντά στο 50% του συνόλου τους δήλωναν ότι είναι διεθυντικά στελέχη. Με αρκετή απόσταση περιλαμβάνονταν στην κατηγορία των βιοτεχνών (17,69%). Οι επαγγελματίες είναι η τρίτη κατηγορία των εργοδοτών, με αναλογία: 12,28%. Οι ειδικευμένοι αγρότες (κλπ) ακολουθούν σε κοντινή απόσταση (9,33%), ενώ οι απασχολούμενοι στις πωλήσεις (3,29%), οι τεχνικοί (3,27%) και οι χειριστές εγκαταστάσεων (2,63%) παρακολουθούν τις προηγούμενες κατηγορίες, με μικρές αναλογίες.

Διάγραμμα 3.4.8

Πηγή: OECD.¹⁸⁹

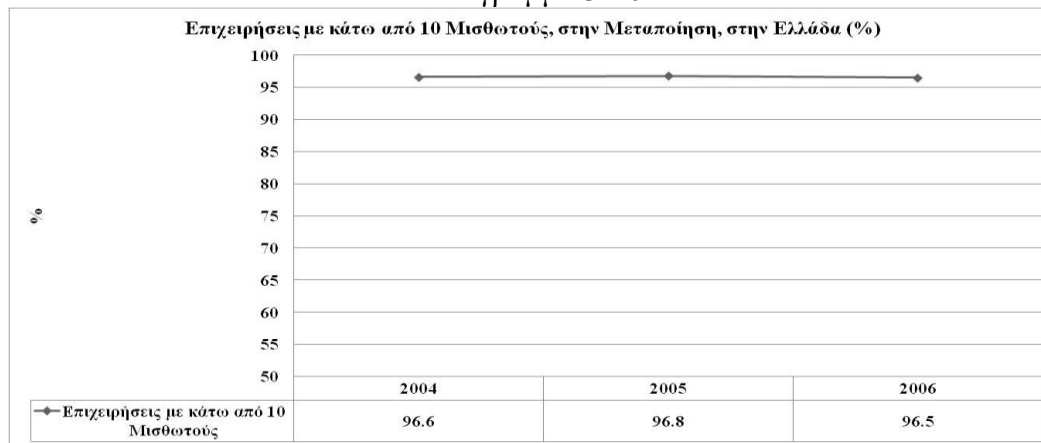
Τα δεδομένα από τον ΟΟΣΑ σχετικά με το μέγεθος των επιχειρήσεων (1997-2006) μας πληροφορούν με έμφαση ότι η μέση επιχείρηση στη μεταποίηση είναι μικρή ή πολύ μικρή. Για την ενότητα επιχειρήσεων που απασχολεί κάτω από 20 μισθωτούς αντιλαμβανόμαστε ότι οι μικρές μονάδες αντιπροσωπεύουν περίπου το 98% των συνολικών. Το υποσύνολο των προηγούμενων που απασχολούν κάτω

¹⁸⁸ ILO, LABORSTA (Database), *Employment by Economic Activity* (www.ilo.org).

¹⁸⁹ OECD, *Factbook 2009. Economic, Environmental and Social Statistics. Macroeconomic trends-Economic structure-Small and medium-sized enterprises*, Paris, OECD, 2009.

από δέκα μισθωτούς αποτελεί, μάλιστα, πάνω από το 96% των συνολικών επιχειρήσεων στη μεταποίηση. Επομένως και στην καλύτερη περίπτωση μόνο το 1,5%-1,8% περίπου των επιχειρήσεων της μεταποίησης απασχολεί 10-19 μισθωτούς.

Διάγραμμα 3.4.9

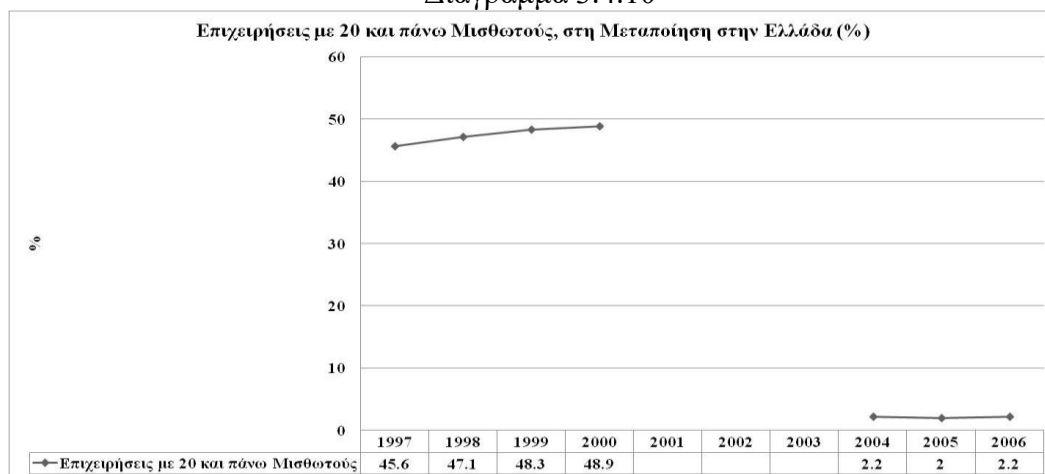

Πηγή: OECD.¹⁹⁰

Οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις (με 20 και πάνω μισθωτούς) είναι μια ισχνή μειονότητα. Έχει μια μείζονα αξία να απαντήσουμε, με βάση αυτά τα δεδομένα, το αρχικό μας ερώτημα. Οι μεγάλοι εργοδότες είναι αόρατοι στους πολλούς, επειδή αριθμητικά και αναλογικά είναι ελάχιστοι. Από το υποσύνολο των πολύ μεγαλύτερων επιχειρήσεων αντιλαμβανόμαστε, πως είναι στην πραγματικότητα είναι τόσο λίγοι, σε τέτοιο βαθμό που μπορούν να αγνοηθούν σαν να ήσαν ανύπαρκτοι. Στην πραγματικότητα οι πλούσιοι άνθρωποι που είναι εργοδότες γίνονται αντιληπτοί από τη συγκυριακή επίδειξη του πλούτου τους ή των κατιόντων τους, μαζί με τις θορυβώδεις, σχεδόν διαφημιστικές, εμφανίσεις των διασκεδαστών τους.

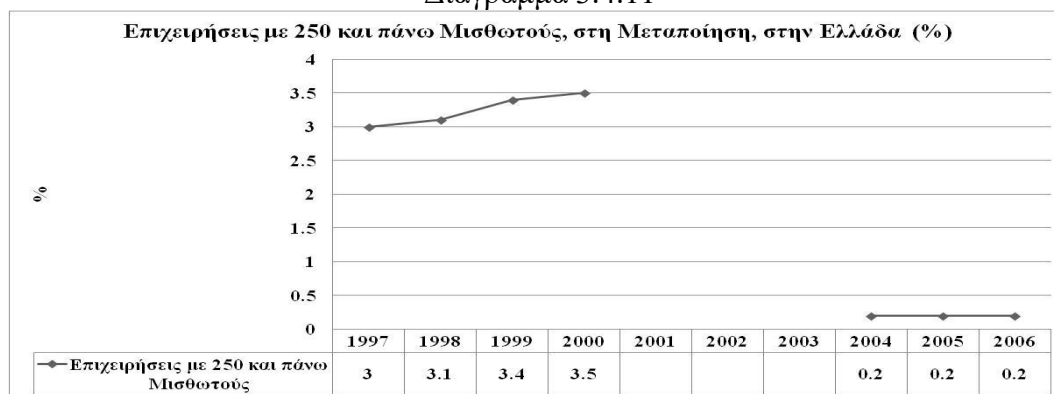
¹⁹⁰ Στο ίδιο.

Διάγραμμα 3.4.10

Πηγή: OECD.¹⁹¹

Διάγραμμα 3.4.11

Πηγή: OECD.¹⁹²

¹⁹¹ Στο ίδιο.

¹⁹² Στο ίδιο.

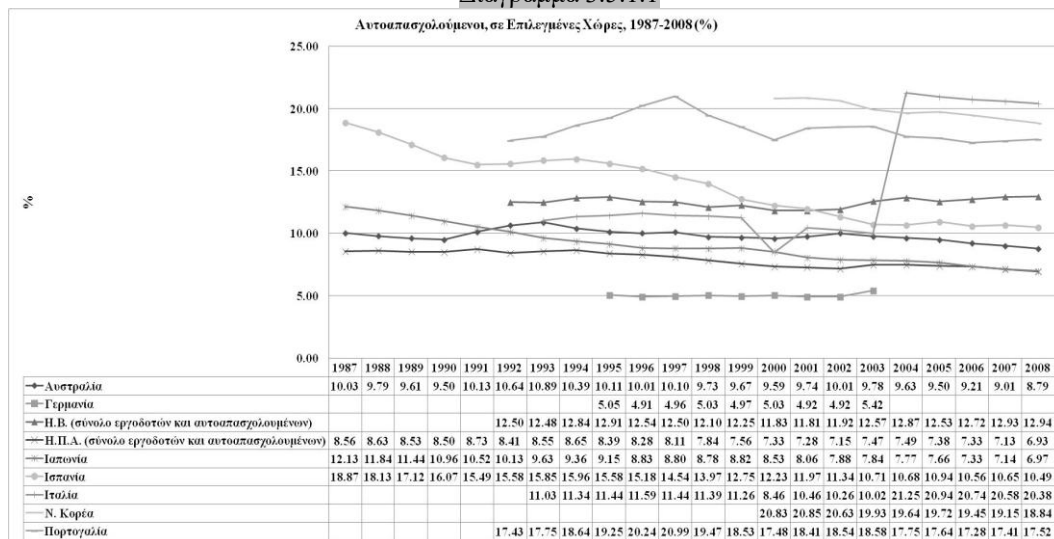
3.5 Η αυτοαπασχόληση: η σχετική σταθερότητα των μικροαστών

Οι αυτοαπασχολούμενοι¹⁹³ αποτελούν τη βασική μάζα των μικροαστών στην απασχόληση και τον κοινωνικό πυρήνα, με τον οποίο συγγενεύει η μικρή επιχειρηματικότητα στην ελληνική κοινωνία.¹⁹⁴ Η μελέτη των δεδομένων, για την

¹⁹³ Σύμφωνα με τον ILO: «Οι αυτοαπασχολούμενοι είναι οι εργαζόμενοι οι οποίοι εργάζονται για δικό τους λογαριασμό ή με έναν ή περισσότερους εταίρους,..., και δεν έχουν συμβληθεί σε μια συνεχή βάση με 'μισθωτούς' ... για να εργαστούν γι αυτούς, κατά τη διάρκεια της περιόδου αναφοράς. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι κατά τη διάρκεια της περιόδου αναφοράς, τα μέλη της ομάδας αυτής μπορεί να έχουν συμβληθεί με 'μισθωτούς', υπό την προϋπόθεση ότι αυτό συμβαίνει σε μια ασυνεχή βάση...». Βλ., ILO, *Fifteenth International Conference of Labour Statisticians, Report of the Conference*, όπ.π.

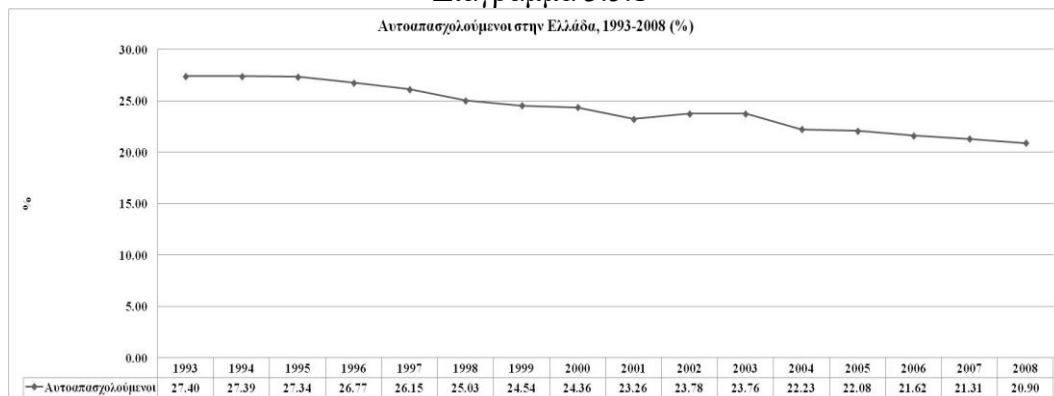
¹⁹⁴ Η σχετική ομοιότητα με την ελληνική αυτοαπασχόληση είναι πιο φανερή στη Ν. Κορέα και στις μεσογειακές χώρες. Πβ. τα δεδομένα από το επόμενο διάγραμμα.

Διάγραμμα 3.5.1.1

Πηγή: ILO, LABORSTA (Database), *Employment by Status in Employment* (www.ilo.org).

Διάγραμμα 3.5.1

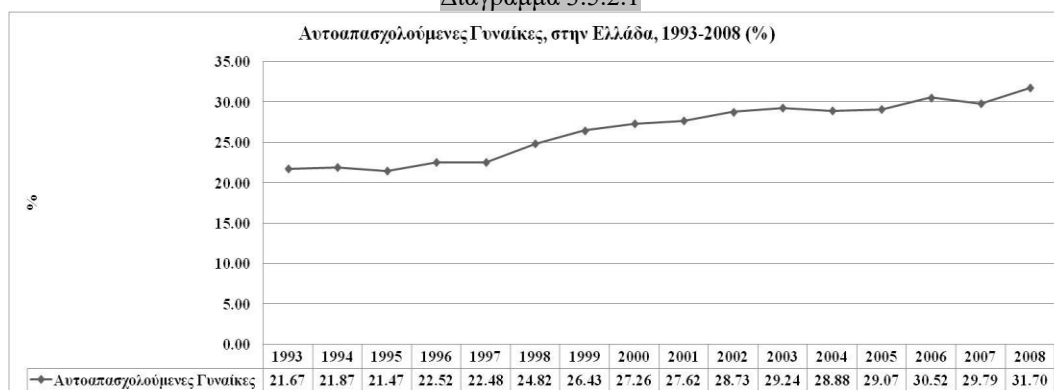
Πηγή: ILO.¹⁹⁵

περίοδο 1993-2008, αποκαλύπτουν μια συνεχή και σημαντική αναλογική μείωση. Η αναλογική μείωση, ωστόσο, αντικατοπτρίζει μια πολύ περιορισμένη αριθμητική μείωση. Αυτό το γεγονός κάνει σαφές, ότι στην πραγματικότητα η αυτοαπασχόληση στην ελληνική κοινωνία είναι σταθερότερη και πιο ανθεκτική από όσο υποδεικνύει η ποσοστιαία μείωση. Ο αναλογικός περιορισμός του συγκεκριμένου καθεστώτος απασχόλησης οφείλεται κυρίως στην αύξηση της συνολικής απασχόλησης και ιδίως σε όσους εργαζόμενους εντάσσονται στη μισθωτή εργασία. Επειδή πολύ μεγαλύτερες μάζες ενσωματώνονται στην μισθωτή εργασία τονίζεται η φθίνουσα εξέλιξη της αυτοαπασχόλησης.¹⁹⁶ Επιπλέον έχουμε την οφειλή να συσχετίζουμε την αναλογικώς φθίνουσα πορεία των

¹⁹⁵ ILO, LABORSTA (Database), *Employment by Status in Employment* (www.Ilo.org).

¹⁹⁶ Τη στιγμή που μειώνονται αναλογικά και αριθμητικά οι αυτοαπασχολούμενοι γενικά, περισσότερες γυναίκες, μεταξύ αυτών, καταγράφονται ως εργαζόμενες για δικό τους λογαριασμό. Αυτή η βελτίωση, βέβαια, δεν αλλάζει, μέχρι την παρούσα περίοδο τη γενική εικόνα: οι γυναίκες αποτελούν λιγότερο από το 1/3 των αυτοαπασχολούμενων. Η αυτοαπασχόληση, ως αυτόνομο καθεστώς εργασίας έναντι της μισθωτής υπαγωγής, συνεχίζει να αφορά σε άνδρες.

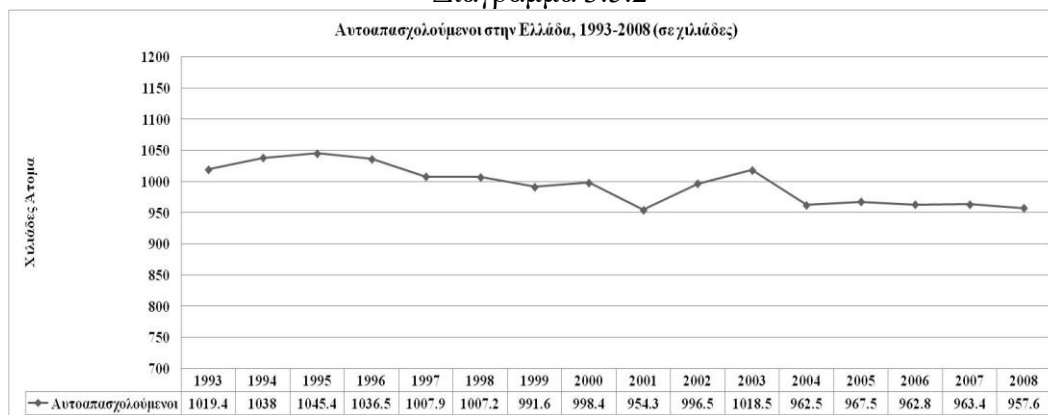
Διάγραμμα 3.5.2.1

Πηγή: ILO, LABORSTA (Database), *Employment by Status in Employment* (www.Ilo.org).

αυτοαπασχολουμένων με την ολοένα και μεγαλύτερη έξοδο των αγροτών μικροϊδιοκτητών-αυτοαπασχολουμένων, από την απασχόληση, λόγω της γήρανσης του σχετικού πληθυσμού.

Διάγραμμα 3.5.2

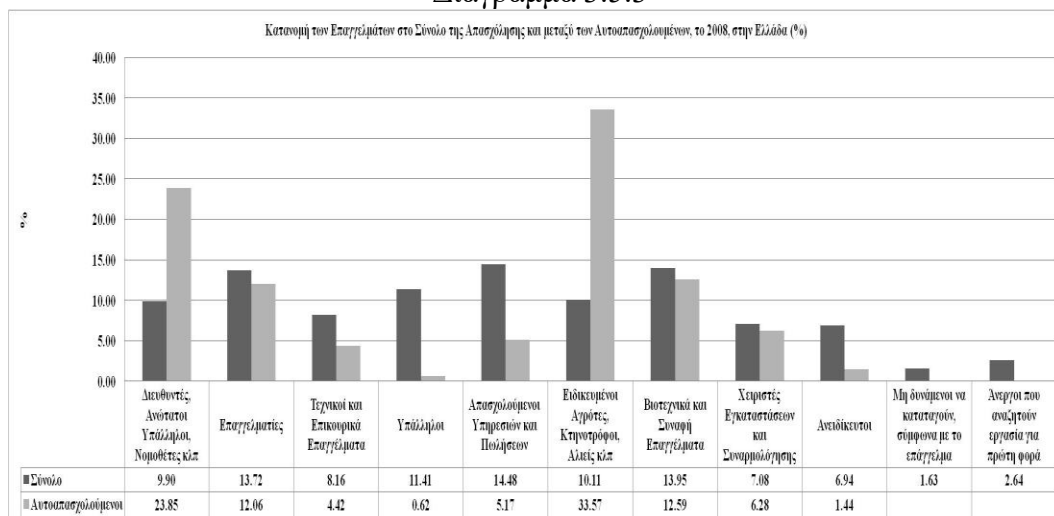

Πηγή: ILO.¹⁹⁷

Λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα, από την αριθμητική εξέλιξη των αυτοαπασχολουμένων, αντιλαμβανόμαστε πως η διακύμανση τους περί το ένα εκατομμύριο πρόσωπα υποδεικνύει τον κομβικό (ίσως και πολλαπλασιαστικό) χαρακτήρα της παραγωγικής δράσης τους για την κοινωνική οργάνωση. Επισημαίνει, μεταξύ άλλων, πως η τεράστια αύξηση του ΑΕΠ της χώρας, εκείνη την περίοδο, προήλθε και από τη συνεχή συνεισφορά, στο άθροισμα της αξίας των συναλλαγών, μιας αποκεντρωμένης μάζας ατομικών παραγωγών. Παρά το γεγονός ότι η συγκεκριμένη οικονομική εξέλιξη αποτελεί μια εξαίρεση μεταξύ των συγκρινόμενων αναπτυγμένων χωρών, η ιδιοπροσωπία της ελληνικής κοινωνίας ήταν, χωρίς να αποτελεί ειδυλλιακή και απροβλημάτιστη κατάσταση, γενικά επιτυχής. Καθώς οι αυτοαπασχολούμενοι συνδυάζουν την ιδιοκτησία και τα πιστοποιημένα επαγγελματικά δικαιώματα, η σταθερότητα αυτή απεικονίζεται, τη στιγμή της επέκτασης, σε μια αξιοπρεπή ατομική ευημερία που διαχέεται και στα μέλη του νοικοκυριού. Η μειωμένη δυνατότητα επεκτάσεων και επιλογών, παρά την επιτυχή ατομική πορεία, κάνει δύσκολη την οικονομική και κοινωνική άμυνα, τη στιγμή της κρίσης, στο τέλος της συγκεκριμένης φάσης (2007-8). Οι ευάλωτοι ατομικοί παραγωγοί εξ αντικειμένου περιορίζουν την ευημερία τους και ορισμένοι κατ' ουσίαν αποσύρονται από την οικονομική δράση. Αποδύονται, εντούτοις, αμφοτέρωθεν σε μια προσπάθεια να διατηρήσουν τα στοιχεία, τα οποία προστατεύουν την αυτονομία τους, δηλαδή την ιδιοκτησία και τα πιστοποιημένα επαγγελματικά δικαιώματα.

¹⁹⁷ Στο ίδιο.

Διάγραμμα 3.5.3

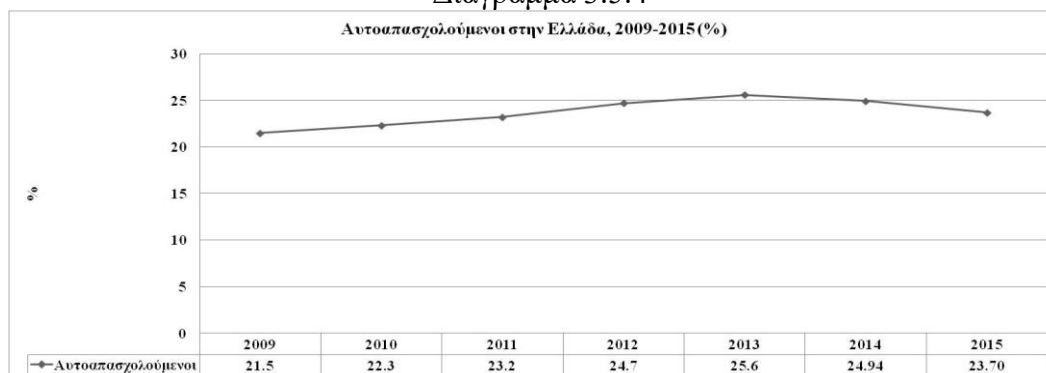

Πηγή: ILO.¹⁹⁸

Από την άποψη των μονοψήφιων ομάδων επαγγελμάτων το 2008, η σχετική πλειονότητα (33,57%) είναι αυτοαπασχολούμενοι στην πρωτογενή παραγωγή. Σε αρκετά μεγάλη αναλογία δηλώνουν ότι ανήκουν στην ομάδα των διευθυντικών στελεχών (23,85%). Αν δεν είναι στοιχείο κάποιας υπερβολής (ή ευφημισμού) αυτή η δήλωση, τότε πιθανώς σημαίνει ότι η αυτοαπασχόληση, σε ένα ποσοστό και πλαγίως, συγκαλύπτει την πραγματική εργοδοτική δράση (αυτοαπασχολούμενων) επί άτυπων εργαζομένων. Σε κάθε περίπτωση ανάλογες καταγραφές οφείλουν να τυγχάνουν μεγαλύτερου ελέγχου από τους φορείς της διενέργειας της έρευνας του εργατικού δυναμικού. Οι υπόλοιπες κατηγορίες, οι οποίες συγκεντρώνουν τους αυτοαπασχολούμενους, είναι τα βιοτεχνικά επαγγέλματα (12,59%), οι επαγγελματίες (12,06%), οι χειριστές εγκαταστάσεων και συναρμολόγησης (6,28%), οι απασχολούμενοι υπηρεσιών και πωλήσεων (5,17%) και οι τεχνικοί ή τα επικοινωνιακά επαγγέλματα των τελευταίων (4,42%). Πολύ μικρά ποσοστά συγκεντρώνουν οι ανεidίκευτοι εργαζόμενοι μεταξύ των αυτοαπασχολούμενων (1,44%) και οι υπάλληλοι (0,62%). Πιθανότατα, οι τελευταίοι αναφερόμενοι ανήκουν στην κατηγορία των ανεξάρτητων επαγγελματιών, οι οποίοι εργάζονται στην πραγματικότητα ως εξαρτημένοι εργαζόμενοι (είτε τό αποκαλύπτουν με τη συγκεκριμένη δήλωση είτε δολίως τό αναφέρουν είτε αφελώς τό παραδέχονται), παρά την φαινομενική αυτοαπασχόληση.

¹⁹⁸ ILO, LABORSTA (Database), *Employment by Economic Activity* (www.ilo.org).

Διάγραμμα 3.5.4

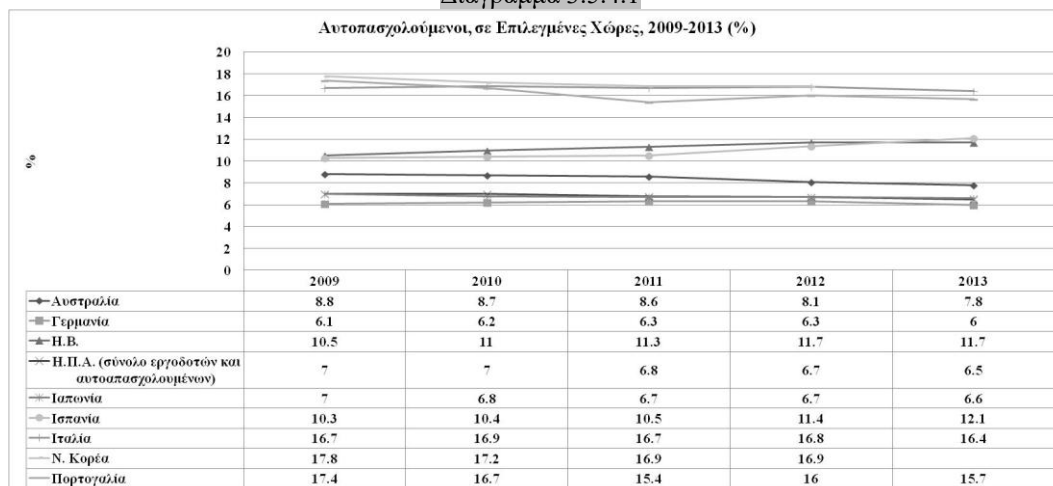
Πηγή: ILO.¹⁹⁹

Η βίαιη κοινωνική και οικονομική αναπροσαρμογή (2010-2015), η οποία επιβάλλεται από τα μνημόνια, θα τραυματίσει πολύ αισθητά τον πυρήνα της μικροαστικής συγκρότησης, δηλαδή τους εργαζόμενους για δικό τους λογαριασμό. Αυτό το πλήγμα, ωστόσο, δεν θα καταγραφεί από τα πρώτα χρόνια. Αντίθετα, ως ποσοστιαία αναλογία, η αυτοαπασχόληση φαίνεται να διευρύνεται στην απασχόληση.²⁰⁰ Κατ' ουσίαν γίνεται το αντίθετο. Αριθμητικά μειώνονται, αλλά οι μισθωτοί και το σύνολο της απασχόλησης μειώνονται ταχύτερα.

¹⁹⁹ ILO, ILOSTAT (Database), *Employment by Status in Employment* (www.Ilo.org).

²⁰⁰ Έχει νόημα οι αναγνώστες, να έχουν υπόψη τους μια σύγκριση από τις πρωτοπόρες και αναπτυσσόμενες χώρες.

Διάγραμμα 3.5.4.1

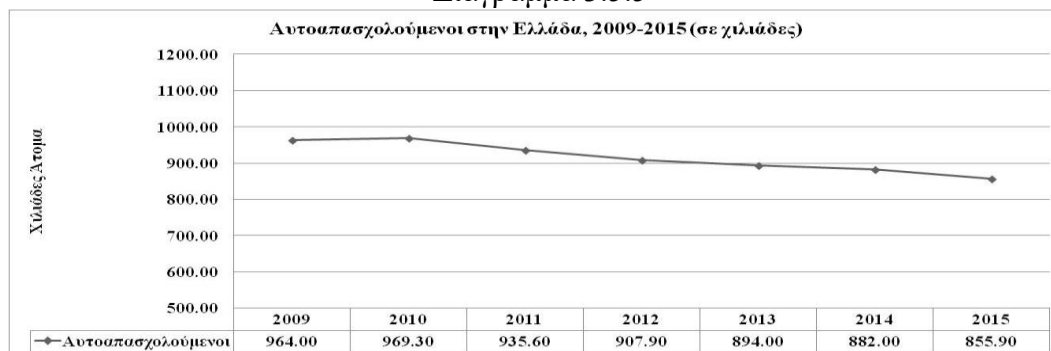

Πηγή: ILO, ILOSTAT (Database), *Employment by Status in Employment* (www.Ilo.org).

Επομένως, η αναλογική αύξηση απεικονίζει μια μικρότερη αριθμητική μείωση έναντι των μισθωτών και σε μια πιο περιορισμένη συνολική απασχόληση.

Μια επιβοηθητική διήγηση έχει θέση σε αυτό το σημείο της ανάλυσης. Οι εργοδότες, για τους οποίους κάναμε λόγο στην αμέσως προηγούμενη ενότητα, με ταχύτητα και προφανή αμεσότητα, απέλυσαν κατά μάζες τους μισθωτούς εργαζόμενους στις επιχειρήσεις τους. Οι συγκεκριμένοι, επίσης σε σημαντική έκταση, επέστρεψαν στην κοινωνική μήτρα τους, δηλαδή στην αυτοαπασχόληση. Η διατήρησή τους στην κατάσταση της αυτοαπασχόλησης ήταν επιβεβλημένη προκειμένου να συγκρατηθεί μια πιο περιορισμένη πηγή εισοδήματος, η ιδιοκτησία που συνοδεύει σε πολλές περιπτώσεις είτε τη μικρή επιχειρηματικότητα είτε την αυτοαπασχόληση και τα επαγγελματικά τους δικαιώματα (πλαισιωμένα με άδειες άσκησης των επαγγελμάτων, άδειες ταξί ή φορτηγών δημοσίας χρήσης κ.ά.). Αυτή η εξέλιξη είναι κατ' ουσίαν διττή, καθώς με αυτόν τρόπο εξηγείται η μείωση των μικρών εργοδοτών και η πολύ αισθητή αντοχή των αυτοαπασχολούμενων στη συγκεκριμένη φάση. Ταυτόχρονα ερμηνεύεται, χωρίς πολλές περιστροφές, η ταχεία και τεράστια αύξηση της ανεργίας (σε συνάρτηση και με τη μεγάλη μείωση των απασχολούμενων στο Δημόσιο και τις δημόσιες επιχειρήσεις). Την ίδια περίοδο, η προηγούμενη διαδικασία συνοδεύεται από τη σταδιακή αποχώρηση των αγροτών (φυσιολογική λόγω της γήρανσης) αυτοαπασχολούμενων, αλλά και όσων δεν είχαν να κατοχυρώσουν επαγγελματικά δικαιώματα ή σημαντική ιδιοκτησία, καθώς δεν είχαν και οικονομικό κίνητρο για την παραμονή στο επάγγελμα με αυτό το καθεστώς απασχόλησης.

Διάγραμμα 3.5.5

Πηγή: ILO.²⁰¹

²⁰¹ Στο ίδιο.

3.6 Τα συμβοηθούντα μέλη της οικογένειας

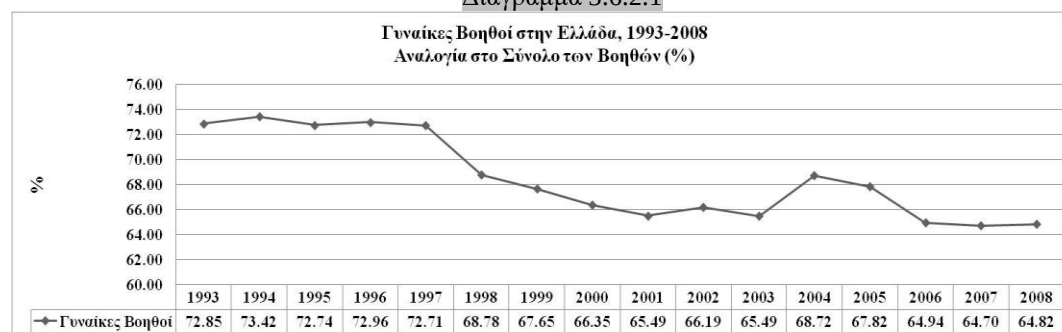
Τα συμβοηθούντα μέλη της οικογένειας²⁰² είναι σίγουρα η πιο ιδιόρρυθμη κατηγορία της απασχόλησης. Είναι, εντούτοις, μια επίσημη και παγκοσμίως αναγνωρίσιμη εργασιακή ομάδα. Το μείζον πρόβλημα των συμβοηθούντων είναι ότι δεν αμείβονται προφανώς. Αυτό το πρόβλημα συσχετίζεται με ένα δεύτερο. Ο ετεροκαθορισμός των συμβοηθούντων, ως μέλη της οικογένειας, δημιουργεί σοβαρά ερωτήματα, περί του αληθινού χαρακτήρα του καθεστώτος της απασχόλησης, ιδίως στην πρωτογενή παραγωγή σε περιοχές του σύγχρονου κόσμου, στις οποίες η οικογένεια ταυτίζεται ή επικοινωνεί στενά με την κοινότητα. Στο βαθμό που είναι ακριβή τα δεδομένα της βοηθητικής εργασίας, σε περιπτώσεις μεγάλης αναλογίας, στρεβλώνουν την εικόνα του εργατικού δυναμικού ή της έκτασης της απασχόλησης, την πραγματική αναλογία της μισθωτής εργασίας, αλλά και την πρόσληψη της ανεργίας.

Στην ελληνική κοινωνία η κατάσταση είναι λιγότερο σύνθετη και ευεξήγητη. Η μικρή ιδιοκτησία, συνηθέστερα στην ύπαιθρο και πιο σπάνια στις πόλεις, βρίσκεται στην ιδιοκτησία του αρχηγού του νοικοκυριού, ο οποίος δηλώνεται ως αυτοαπασχολούμενος, και τα μέλη της οικογένειας δηλώνονται ως συμβοηθούντα μέλη. Οι γυναίκες,²⁰³ τις περισσότερες φορές οι σύζυγοι, και τα

²⁰² Για τον ILO, «Τα συμβοηθούντα μέλη της οικογένειας είναι οι εργαζόμενοι που κατέχουν μια θέση εργασίας σε μια επιχείρηση συγγενικού προσώπου που κατέχει μια θέση ‘αυτοαπασχόλησης’ και το οποίο ζει στο ίδιο νοικοκυριό, το οποίο δεν μπορεί να θεωρηθεί ως εταίρος, διότι ο βαθμός της δέσμευσης για τη λειτουργία της επιχείρησης, όσον αφορά το χρόνο εργασίας ή άλλους παράγοντες οι οποίοι πρέπει να καθορίζονται από τις εθνικές συνθήκες, δεν είναι σε επίπεδο συγκρίσιμο με εκείνο του επικεφαλής της επιχείρησης. (Σε περίπτωση που είναι σύνηθες για τους νέους, ιδίως, να εργάζονται χωρίς αμοιβή σε μια επιχείρηση που λειτουργεί με υπεύθυνο ένα συγγενικό πρόσωπο, το οποίο δεν ζει στο ίδιο νοικοκυριό, μπορεί να εξαλειφθεί η απαίτηση να ‘ζουν στο ίδιο νοικοκυριό’)». Βλ., ILO, *Fifteenth International Conference of Labour Statisticians, Report of the Conference*, όπ.π..

²⁰³ Από το παρακάτω διάγραμμα γίνεται αισθητό, πως οι γυναίκες βοηθοί αποτελούν το κύριο σώμα των συμβοηθούντων μελών της οικογένειας στην Ελλάδα.

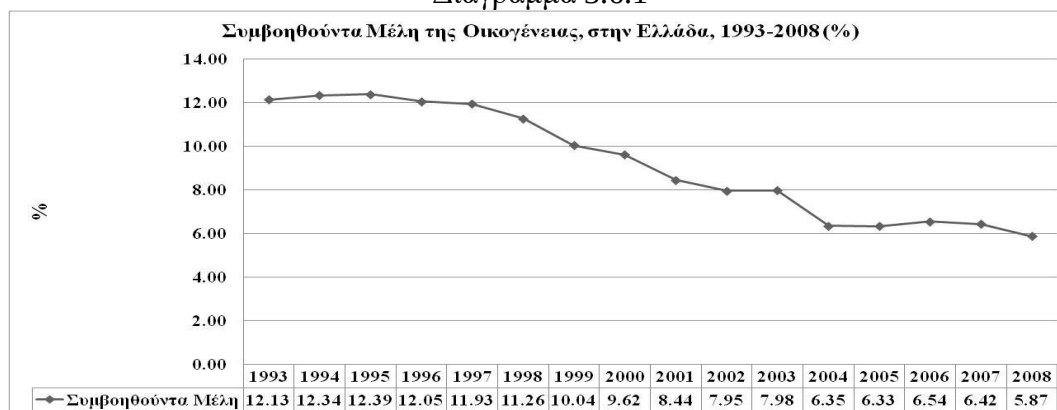
Διάγραμμα 3.6.2.1

Πηγή: ILO, LABORSTA (Database), *Employment by Status in Employment* (www.ilo.org).

τέκνα σε παραγωγική ηλικία συμβάλλουν στην αγροτική εκμετάλλευση ή στην ατομική επιχείρηση και δεν αμείβονται με τυπικό τρόπο. Δεν σημαίνει ότι δεν έχουν οποιαδήποτε αμοιβή ή κάποια κατανομή των χρηματικών πόρων της αγροτικής εκμετάλλευσης ή του ανεξάρτητου επαγγέλματος. Αυτή όμως η κατανομή των χρηματικών πόρων δεν επισημαίνεται ως μισθός ή κέρδος του κεφαλαίου.

Διάγραμμα 3.6.1

Πηγή: ILO.²⁰⁴

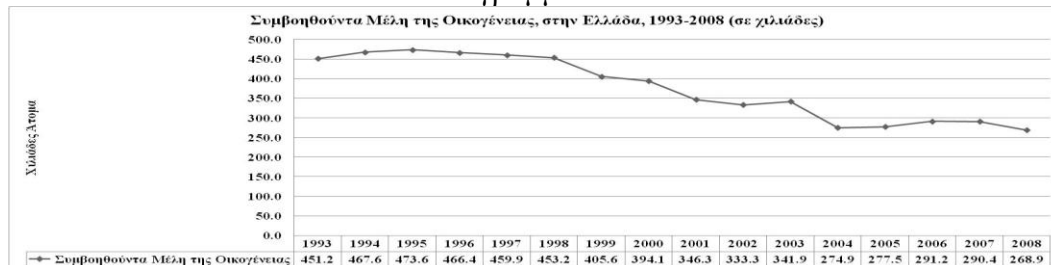
Σε αρκετές περιπτώσεις τα συμβοηθούντα μέλη της οικογένειας, στην ελληνική κοινωνία, επισημαίνουν την πραγματική συνιδιοκτησία μεταξύ των συζύγων. Σε άλλες περιπτώσεις οι συμβοηθούντες είναι τα τέκνα, τα οποία διατηρούν βασικά κληρονομικές προσδοκίες, κυρίως επί της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας και της αγροτικής εκμετάλλευσης. Έχουμε ήδη παρατηρήσει, από τα δεδομένα της περιόδου: 1971-1991, ότι πολύ μεγάλο ποσοστό σε εθνική κλίμακα των συμβοηθούντων είναι γυναίκες, συνήθως σύζυγοι των αγροτών αυτοαπασχολούμενων. Το αγροτικό πρότυπο έχει σίγουρα αναπαραχθεί στις πωλήσεις και τη βιοτεχνία, αλλά η έκταση του φαινομένου είναι πιο περιορισμένη.

Η αναλογική μείωση της βοηθητικής απασχόλησης, από το 1993,²⁰⁵ είναι απολύτως εύλογη, καθώς αντιπροσωπεύει την αντίστοιχη συρρίκνωση της

²⁰⁴ ILO, LABORSTA (Database), *Employment by Status in Employment* (www.Ilo.org).

αγροτικής απασχόλησης, από την οποία προέρχεται το μεγάλο σώμα των συμβοηθούντων μελών της οικογένειας. Η αναλογική μείωση της βοηθητικής εργασίας συνοδεύεται από τη συρρίκνωση του συγκεκριμένου καθεστώτος σε απόλυτους αριθμούς, μέχρι το 2008. Η σύγκλιση με τις πρωτοπόρες χώρες σε αυτήν την εκσυγχρονιστική εξέλιξη είναι πασιφανής και θα συνεχιστεί τα επόμενα χρόνια.

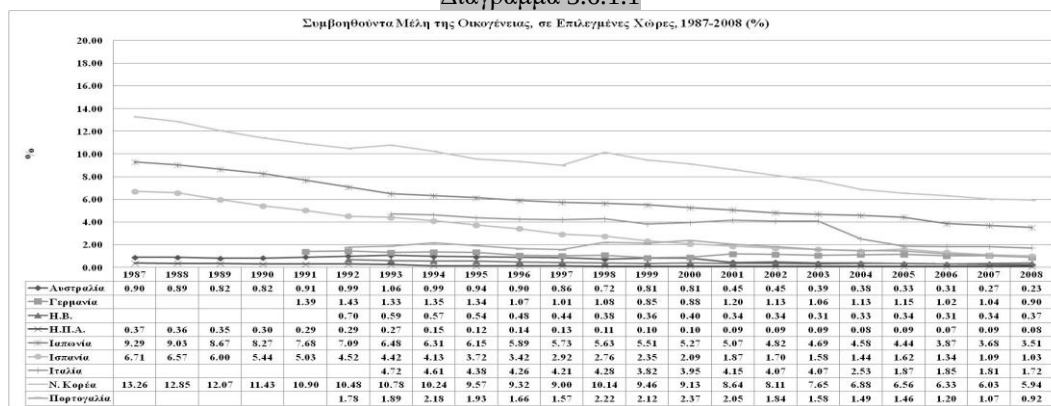
Διάγραμμα 3.6.2

Πηγή: ILO.²⁰⁶

²⁰⁵ Η κατάσταση των συμβοηθούντων μελών της οικογένειας, σε επιλεγμένες χώρες, περιγράφεται στο επόμενο διάγραμμα.

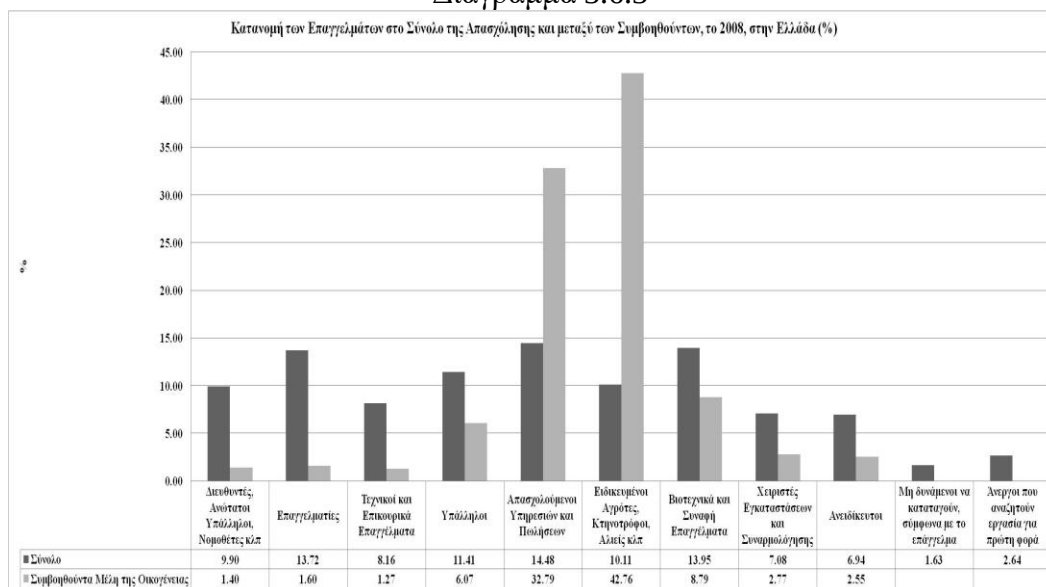
Διάγραμμα 3.6.1.1

Πηγή: ILO, LABORSTA (Database), *Employment by Status in Employment* (www.ilo.org).

²⁰⁶ Στο ίδιο.

Διάγραμμα 3.6.3

Πηγή: ILO.²⁰⁷

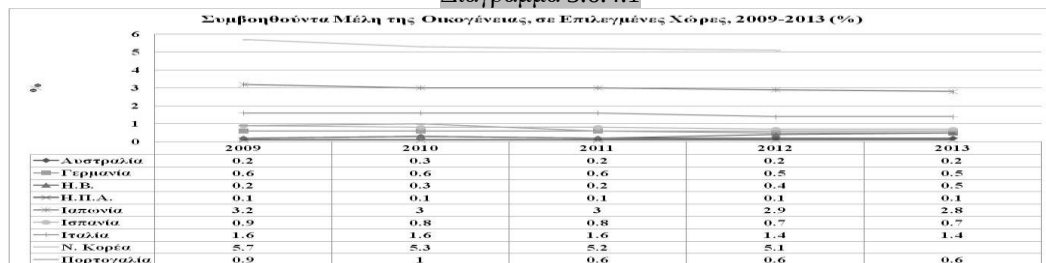
Τα συμβοηθούμενα μέλη της οικογένειας, ακόμη κατά το 2008, εντοπίζονται βασικά στα επαγγέλματα της πρωτογενούς παραγωγής (42,76%) και των υπηρεσιών ή των πωλήσεων (32,79%). Μικρότερες αναλογίες μεταξύ των συνολικών συμβοηθούμενων, καταγράφονται στα βιοτεχνικά επαγγέλματα (8,79%) και τους υπαλλήλους (6,07%). Έχει κάποια σημασία η αναλογία στους χειριστές εγκαταστάσεων (2,77%) και τους ανείδικευτους (2,55%). Στις υπόλοιπες κατηγορίες επαγγελλμάτων το ποσοστό τους είναι κάτω από 2%.

Η περαιτέρω μείωση θα είναι αισθητή και τα χρόνια της κοινωνικής ανασυγκρότησης, δηλαδή μεταξύ 2009 και 2015.²⁰⁸ Η συνολική αριθμητική συρρίκνωση, η οποία γίνεται αισθητή το 2015 (σε σχέση με το 1993), υπερβαίνει

²⁰⁷ ILO, LABORSTA (Database), *Employment by Economic Activity* (www.Ilo.org).

²⁰⁸ Η εξέλιξη των βοηθητικών μελών της οικογένειας, καταγράφεται στο επόμενο διάγραμμα και αφορά στην περίοδο: 2009-2013.

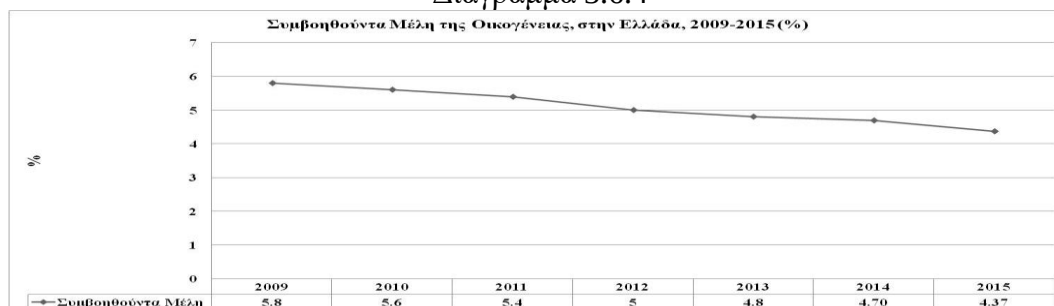
Διάγραμμα 3.6.4.1

Πηγή: ILO, ILOSTAT (Database), *Employment by Status in Employment* (www.Ilo.org).

τις διακόσιες ενενήντα χιλιάδες άτομα. Η φθίνουσα εξέλιξη στην αναλογία των συμβοηθούντων, από περίπου 12% το 1993 σε περίπου 4% το 2015, δεικνύει μια εξαιρετικώς μεγάλη αναδιάρθρωση γενικά της απασχόλησης και του εργατικού δυναμικού της χώρας, σε σχέση με τις παρελθούσες δεκαετίες.

Διάγραμμα 3.6.4

Πηγή: ILO.²⁰⁹

Διάγραμμα 3.6.5

Πηγή: ILO.²¹⁰

3.7 Η απασχόληση, η ταξική δομή και η κοινωνική πόλωση

Η Ελλάδα είναι μια αναπτυγμένη καπιταλιστική χώρα, με ιδιοπροσωπία της κοινωνικής δομής, δηλαδή τη μικρότερη ταξική πόλωση και την υψηλότερη ατομική ευημερία, η οποία οφείλεται βασικά στην ευρεία διάδοση της μικρής ιδιοκτησίας και την αυτοαπασχόληση, επομένως στους βασικούς συντελεστές της εργασιακής αυτονομίας. Όλα αυτά ήταν πλήρως εκπεκφρασμένα και λειτουργούντα μέχρι το 2008.

²⁰⁹ ILO, ILOSTAT (Database), *Employment by Status in Employment* (www.ilo.org).

²¹⁰ Στο ίδιο.

3.7.1 Αποτελέσματα της κρίσης στην απασχόληση και την ανεργία

Η εξέλιξη μετά το 2009 αποτελεί τη χειρότερη περίοδο της ελληνικής κοινωνίας, μετά το τέλος των πολεμικών περιπετειών, το 1949. Με όχημα το ανεξάιρετο ζήτημα, στις περισσότερες αναπτυγμένες χώρες, του δημοσίου χρέους, το ελληνικό κράτος απώλεσε σημαντικό μέρος της εθνικής του κυριαρχίας, παραχώρησε (αλλά έγινε και αντικείμενο βίαιης υφαρπαγής) τεράστιο μερίδιο του ετήσιου πλούτου της και υποχώρησε στο πεδίο της πολιτικής δύναμης, τόσο στην περιοχή όσο και σε διεθνές πλαίσιο.

Η κοινωνία από το 2010 βίωσε τη βασαναστική και άδικη προσπάθεια της βίαιης ανασυγκρότησης, η οποία είχε όλα τα χαρακτηριστικά της υποταγής και της ατομικής ταπείνωσης, ενός προς ένα, όλων των μελών της. Όσοι επεξεργάστηκαν τη διαρκή βάσανο της κοινωνίας και των μελών της, διά των σχεδιασμών και των πράξεων τους, αδρανοποίησαν τον ελληνικό καπιταλισμό, επιτρέποντας ορισμένες μόνο οικονομικές δράσεις, κάτω από την ασφυκτική επιτροπεία, σε όλους τους κρίσιμους μηχανισμούς της ελληνικής διοίκησης. Αυτή η βάσανος ήταν, εκτός των άλλων συντριπτικών συμβάντων, και αποτυχημένη.

Οι σχεδιαστές των προγραμμάτων είχαν, σίγουρα, ως στόχο τη σημαντική μείωση των μη μισθωτών κατηγοριών και την αύξηση των μισθωτών εργαζομένων (με παράλληλη μείωση του εργατικού κόστους), όπως συνέβη στην Ιρλανδία, την Πορτογαλία και την Κύπρο. Η διεύρυνση των μισθωτών, εξίσου σίγουρα, «τακτοποιεί» τις δυνάμεις του εργατικού δυναμικού, με την έννοια ότι οι μισθωτοί, ιδίως εκείνοι με χαμηλό εργατικό κόστος, διευκολύνουν τις επενδύσεις και την κερδοφορία των φορέων του κεφαλαίου, τα εισοδήματά τους φορολογούνται στην πηγή τους, ενώ συνεισφέρουν, αναγκαστικά και αμέσως, στο δημόσιο ασφαλιστικό σύστημα. Η μανία για αυτή την «τακτοποίηση» εξηγείται από την υπέρτατη ανάγκη των δανειστών (της τρόικας ή των λέγομενων θεσμών), να διασφαλίσουν τη ροή των τοκοχρεωλυσιών, από την ελληνική πολιτεία προς τα ταμεία τους, και άρα την αποδοτική επιστροφή των δανείων τους προς τη χώρα. Παρά την εμμονική τακτική τους, το ατελέσφορο του σχεδίου τους είναι εμφανές.

Το ζήτημα που δεν μπορούσαν να προσλάβουν οι σχεδιαστές των προγραμμάτων, οι οποίοι λειτούργησαν ως απλοί χειριστές «αυτοματοποιημένων προγραμμάτων», ήταν ότι τόσο οι πολύ μικροί εργοδότες όσο και οι αυτοαπασχολούμενοι δεν ήσαν απλώς εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό ή έστω εργοδότες. Αμφότεροι, για να υπάρχουν με τις προκείμενες εργασιακές ιδιότητες, έχουν ως προϋποθέσεις της εργασιακής αυτονομίας τους είτε τη μικρή ιδιοκτησία είτε τα πιστοποιημένα επαγγελματικά τους δικαιώματα (τα οποία λειτουργούν ως περιουσιακά στοιχεία). Οι πολύ μικροί εργοδότες, την εποχή της οικονομικής κάμψης και της αναγκαστικής «αχρηματίας», εξαναγκάζονται να περιορίσουν τα κέρδη τους με απολύσεις, προκειμένου να προστατεύσουν την επαγγελματική ύπαρξή τους, διά της διατήρησης, τουλάχιστον, της αυτοαπασχόλησης τους, και την ιδιοκτησία τους (ένα εμπορικό κατάστημα, ένα δικηγορικό γραφείο, ένα μικρό ιατρείο, μια μικρή μεταφορική εταιρία, ένα

τουριστικό πρακτορείο -σε χειμερινή περίοδο-, κάποιος μηχανικός που διατηρεί το ιδιωτικό γραφείο του, ενώ παύει η συνεργασία του με άλλους μηχανικούς ή εργολάβους). Ανάλογη είναι η στάση για τους αυτοαπασχολούμενους, σε όλο το φάσμα των δραστηριοτήτων (ο μικροϊδιοκτήτης αγρότης, ο δικηγόρος, ο γιατρός, ο οδοντίατρος, ο μηχανικός, ο λογιστής, ο φροντιστηριακός καθηγητής, ο ιδιώτης μεταφορέας-ιδιοκτήτης ταξί, ο έμπορος ψυλικών-και ο κάτοχος ή διαχειριστής άδειας περιπτέρου-, ο πιστοποιημένος ηλεκτρολόγος ή ο υδραυλικός, ο συντηρητής αυτοκινήτων και τόσοι άλλοι). Οι συγκεκριμένες κατηγορίες δεν περιορίστηκαν, ισοδύναμα με τη μείωση των φορέων της μισθωτής εργασίας, παρά τη συρρίκνωση των εισοδημάτων τους.

Η ανεργία στην Ελλάδα έχει βασικά δύο προελεύσεις, παρά τις πάμπολλες ειδικές περιπτώσεις και εκφράσεις, οι οποίες δεν επιτρέπουν στον καθημερινό παρατηρητή να σχηματίσει γενική άποψη. Η μία προέλευση αφορά στους μικρούς επιχειρηματίες-εργοδότες, ενώ η άλλη στη συρρίκνωση της απασχόλησης στο Δημόσιο. Οι μικροί εργοδότες είναι η πραγματική ομάδα των εργοδοτών της ανειδίκευτης κατά βάση μάζας των μισθωτών. Όταν οι μικροί εργοδότες δεν δύνανται να διατηρήσουν ανάλογους κύκλους εργασιών με το πρόσφατο παρελθόν απολύουν τους ανειδίκευτους εργαζόμενους που συνήθως απασχολούσαν και αποδύονται στην ατομική τους προσπάθεια αυτοσυντήρησης. Η αυτοσυντήρηση τους αφορά αποκλειστικά στην διατήρηση της ιδιοκτησίας, με την εργασία τους και τις αποδόσεις τους, να αφορούν στη στοιχειώδη διασφάλιση της εισοδηματικής ύπαρξης. Αυτή είναι μια ορθολογική επιλογή, κοντινή μάλιστα προς την γνωστή οικονομική και κοινωνική τους κατάσταση (των ιδίων ή ακόμη και των στενών συγγενών τους), πριν δέκα, δεκαπέντε ή είκοσι (μόλις) χρόνια. Η ενδεχόμενη αμεριμνησία για τους οικονομικούς κινδύνους εν μέσω της κρίσης, με διατήρηση της απασχόλησης των μισθωτών, θα εξέθετε την επιχειρηματική και την προσωπική ή οικογενειακή ιδιοκτησία (καθώς από εκεί συνήθως προέχονται οι εγγυήσεις προς τις τράπεζες) σε τεράστιο κίνδυνο καταστροφής.

Το ελληνικό Δημόσιο (γενική κυβέρνηση και δημόσιες επιχειρήσεις) αποτέλεσε κατά τις τρεις προηγούμενες δεκαετίες τον ουσιαστικό τομέα της απασχόλησης των πολύ ειδικευμένων και απαιτητικών εκπαιδευτικών ειδικεύσεων. Τεράστιο μέρος των πτυχιούχων της ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης απορροφήθηκαν, ως μισθωτοί, στη δημόσια εκπαίδευση, τη δημόσια υγεία και τις λοιπές δημόσιες υπηρεσίες. Στα ευρύτατα στρατιωτικά και στατιωτικοποιημένα σώματα, επίσης, ευδοκίμησαν απόφοιτοι των παραγωγικών σχολών, οι οποίες θεωρούνται ισότιμες με τις ανώτερες και ανώτατες σχολές. Στα Πανεπιστήμια και τα ΤΕΙ απορροφήθηκαν πολύ μεγάλες ομάδες των υψηλότερων τίτλων που αποδίδει η τριτοβάθμια εκπαίδευση, παγκοσμίως. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το Δημόσιο απασχόλησε πολύ πιο ειδικευμένη εργατική δύναμη, από τον αναιμικό ιδιωτικό-κερδοσκοπικό τομέα. Ακόμη και αν επιθυμούσε κάποιος κακεντρεχής να καταστραφούν, να ιδιωτικοποιηθούν ή έστω να αποκλιμακωθούν σε μέγεθος οι κρατικές δομές, είναι εντελώς αμφίβολο πως θα

ανταποκρινόταν ο ιδιωτικός τομέας στην απορρόφηση του εκπαιδευμένου και πολύ ειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού.

Μετά από τις προηγούμενες παρατηρήσεις, μπορούμε να επισημάνουμε ότι μετά τις βλαπτικές, μπορεί και καταστροφικές, παρεμβάσεις των δανειστών της χώρας, οι οποίες συρρίκνωσαν το Δημόσιο και αποσυντόνισαν τη μικρή επιχείρηση με προσωπικό, μόνο μια «υπερκόσμια βοήθεια από το υπερπέραν» θα μπορούσε να αποτρέψει την τεράστια και απαράδεκτη ανεργία για αμφότερες τις προαναφερθείσες ομάδες των φορέων της εργασίας, δηλαδή τόσο για τους πολύ ειδικευμένους όσο και για τους ανειδίκευτους. Ο συνδυασμός «αχρηματίας», μείωσης της απασχόλησης και τεράστιας ανεργίας, σημαίνουν την προσπάθεια καταστροφής του ελληνικού καπιταλισμού, με τη μορφή με την οποία λειτούργησε και προσδιόρισε την εθνική ευημερία, κατά το πρόσφατο παρελθόν. Η ανασύνθεσή του είναι μια μείζων οικονομική, κοινωνική και πολιτική πρόκληση. Η έκβαση, ακόμη και με την παρέλευση των εκρηκτικών φαινομένων της προηγούμενης περιόδου, είναι εξόχως αβέβαιη.

3.7.2 Ο ρόλος των μικροαστικών στρωμάτων στην οικονομική μεγέθυνση

Η κατάσταση της απασχόλησης στην ελληνική κοινωνία, πιθανώς, αιφνιδιάζει τόσο τους μνημένους στα (συγκριτικά) διεθνή δεδομένα και χαρακτηριστικά της απασχόλησης όσο και τους αμύητους σε αυτές πληροφορίες. Οι μικροί εργοδότες και οι αυτοαπασχολούμενοι στην ελληνική κοινωνία αποτελούν αποφασιστικούς παράγοντες της οικονομικής μεγέθυνσης από το 1993 και μέχρι το 2008, τη στιγμή ακριβώς που εκδηλώνεται η πιο έντονη συρρίκνωση της απασχόλησης του αγροτικού πληθυσμού, λόγω κυρίως της γήρανσης και της μή ανανέωσής του. Αυτό το γεγονός υπογραμμίζει την καίρια σημασία των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων, αλλά και των ανεξάρτητων επαγγελματιών, σε ένα μεγάλο φάσμα δραστηριοτήτων.

Από τα δεδομένα, τα οποία επεξεργαστήκαμε στην παρούσα διαπραγμάτευση, έγινε σαφές, ότι στην προαναφερθείσα περίοδο (1993-2008) ο αριθμός του αθροίσματος εργοδοτών και αυτοαπασχολούμενων αυξήθηκε σημαντικά (περί τις πενήντα χιλιάδες πρόσωπα). Η ανάλυση του προκείμενου μεγέθους υποδεικνύει, από τη μία πλευρά, ότι οι αυτοαπασχολούμενοι μειώθηκαν, ελαφρά, σε απόλυτους αριθμούς (περίπου κατά εξήντα δύο χιλιάδες άτομα). Αυτή η μείωση πρέπει να αποδοθεί, βασικά, στους αγρότες-αυτοαπασχολούμενους. Από την άλλη πλευρά, οι εργοδότες, και ιδίως οι κάτοχοι πολύ μικρών επιχειρήσεων, αυξήθηκαν εντυπωσιακά (κατά 112 χιλιάδες άτομα περίπου). Η συνθήκη της διαμόρφωσης της μικρού μεγέθους επιχειρηματικής δράσης, σε ακόμη μεγαλύτερη έκταση από το παρελθόν, επιβεβαιώνει την ισχύ του υποδείγματος της μικρής ιδιοκτησίας, της μικρής παραγωγής και της αυτοαπασχόλησης, στην ελληνική κοινωνία ακόμη και στη φάση των πολύ έντονων εκσυγχρονιστικών μετασχηματισμών της. Επομένως, η αύξηση του εθνικού πλούτου και της

απασχόλησης επιβεβαιώνει ένα μοντέλο επιχειρηματικής λειτουργίας, το οποίο έχει πολύ πιο χαρακτηριστικά στο κέντρο της κοινωνικά στρώματα με μικροαστικό προσδιορισμό. Στην ουσία αυτός ο ισχυρισμός δηλώνει πως ένα μέρος των αυτοαπασχολούμενων, κυρίως στις υπηρεσίες και σταδιακά, μετατοπίστηκαν στην κατηγορία των πολύ μικρών εργοδοτών. Από αυτήν την κατηγορία απασχολήθηκε το μείζον μέρος του ανειδίκευτου, κατά βάση, ανθρώπινου δυναμικού, το οποίο ενσωματώθηκε στο εργατικό δυναμικό και την απασχόληση (αν εξαιρεθεί το Δημόσιο). Η ίδια διαδικασία εξηγεί και την ευρύτερη διανομή του αυξανόμενου εθνικού πλούτου, αλλά και τη συνακόλουθη βελτίωση της ευημερίας, η οποία καταγράφεται στις σχετικές και συγκριτικές αναλύσεις διεθνών οργανισμών για την ελληνική κοινωνία.

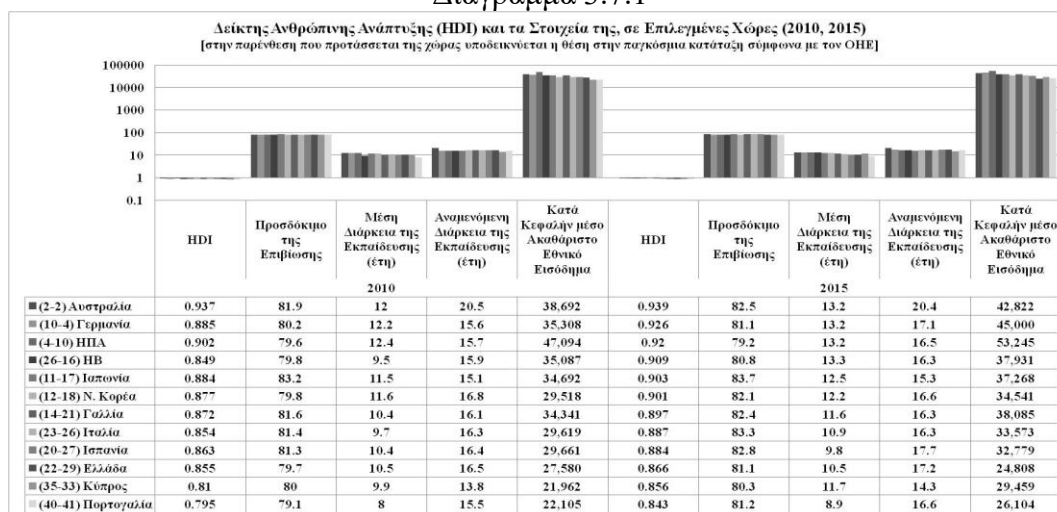
Η διεύρυνση του αθροίσματος των αυτοαπασχολούμενων και των εργοδοτών δεν έτυχε της κατάλληλης προσοχής από την επιστημονική παρατήρηση. Ένα, πιο γενικό και εύκολα αισθητό, φαινόμενο θόλωνε το τοπίο της προαναφερθείσας εθνικής ιδιαιτερότητας. Ήταν η συνεχής αύξηση του εργατικού δυναμικού και της απασχόλησης (κατά 890 χιλιάδες άτομα, από το 1993 και έως το 2008). Αυτή η αύξηση ήταν σαφώς μεγαλύτερη από την ελαφρά διεύρυνση του αθροίσματος εργοδοτών και αυτοαπασχολούμενων και, σε ένα βαθμό εύλογα κατεύθυνε τις συστηματικές εκτιμήσεις στα ζητήματα που αναλογούσαν στις διεθνείς επικεντρώσεις για την μισθωτή απασχόληση (αύξηση περί το ένα εκατομμύριο στη χώρα μας).²¹¹ Ακόμη, όμως, και στο περιβάλλον αυτής αύξησης των συγκεκριμένων μεγεθών, ενυπάρχει ένα στοιχείο, το οποίο έπρεπε να κινητοποιήσει την περιέργεια των ερευνητών για πιο λεπτοφυείς διευκρινίσεις των διαδικασιών. Πρόκειται για την αργόσυρτη διαδικασία αύξησης της αναλογίας (ως ποσοστό % των απασχολούμενων) των μισθωτών, σε μια δεκαπενταετία (δηλαδή κατά 11,68%). Αυτή η εξέλιξη σημαίνει πραγματική αύξηση των μισθωτών μόλις κατά 0,77% τον χρόνο. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι την ίδια περίοδο η ανεργία κυμαίνεται ανάμεσα στο 9,7% και το 7,2% του εργατικού δυναμικού (την περίοδο που διευρυνόταν η απασχόληση γενικά και η μισθωτή εργασία), τα δεδομένα της απασχόλησης έπρεπε να στρέψουν την προσοχή, με μεγαλύτερη έμφαση, στη χαμηλή απορροφητικότητα του εκτεταμένου χώρου της μικρής επιχειρηματικότητας, που διατηρείται (αριθμητικά ενισχυόμενος) ακόμη και στη φάση του εκσυγχρονιστικού μετασχηματισμού της χώρας.

Αντί μιας διεισδυτικής ματιάς στη διατήρηση του αναπτυξιακού μηχανισμού για τα εισοδήματα και την εθνική ευημερία, οι περισσότεροι σταχυολογούσαν την επιφανειακή όψη της εξέλιξης της απασχόλησης, δηλαδή την πτώση της αναλογίας των αυτοαπασχολούμενων (ως ποσοστό % της απασχόλησης) από 27,4% το 1993, σε 20,9% το 2008, χωρίς ωστόσο να αξιολογούν με ιδιαίτερο τρόπο την αύξηση της αναλογίας των εργοδοτών από 7,23% το 1993 σε 8,32% το 2008. Στην ουσία η εικόνα της μείωσης των

²¹¹ Πρέπει να ληφθεί υπόψη και η θεαματική μείωση των συμβοηθούντων και μη αμειβόμενων μελών της οικογένειας.

αυτοαπασχολουμένων είναι μια «πλάνη» που επιβάλλεται από την αύξηση των γενικότερων μεγεθών (απασχόληση και μισθωτή εργασία) και την έλλειψη συνεκτίμησης της αύξησης των μικρών εργοδοτών, η οποία έχει μάλλον προέλευση την μετατόπιση κάποιων αυτοαπασχολουμένων σε αυτήν την κατηγορία απασχολουμένων.²¹² Η στενάχωρη επάρκεια (μεγάλη και κουραστική προσπάθεια, αλλά μικρά αποτελέσματα) της μεταπολεμικής περιόδου, μεταβάλλεται σε αξιοπρεπή επάρκεια (επάρκεια των καθημερινών καταναλωτικών αγαθών, πρόσθεση κάποιων απαιτητικών διαρκών καταναλωτικών αγαθών, στήριξη και μετρημένη διεύρυνση της μικρής ιδιοκτησίας στα ακίνητα και κάποιες συγκρατημένες επενδύσεις στο επάγγελμα ή την οικονομική δραστηριότητα), ως συμπτωτό στοιχείο των εκσυγχρονισμένων μικροαστικών στρωμάτων. Με τις θετικές ιδιότητες τους (μαζί με τα οικογενειακά δίκτυα) και όσες παθογένειες είναι τα παρακολουθήματα των κοινωνικών τους προσδιορισμών, ορίζουν το επίπεδο της αξιολογής κοινωνικής ευημερίας στην ελληνική κοινωνία για μια περίπου τριακοντετή περίοδο. Αντίστροφα, αυτό το επίπεδο της κοινωνικής ευημερίας (Διάγραμμα 3.7.1), το οποίο είναι είτε συγκρίσιμο είτε καλύτερο από πολλές αναπτυγμένες χώρες, δεν θα ήταν δυνατό να επιτευχθεί στην ελληνική κοινωνία δίχως στην εκτεταμένη διατήρηση, μέχρι τις παρυφές της δημοσιονομικής κρίσης, των μικροαστικών στρωμάτων, με την ευρεία διανομή του μικρού ατομικού κεφαλαίου, την μικρή παραγωγή, το αξιοπρεπές αλλά μετρημένο εισόδημα, τη συνήθως μη-χρεωμένη και μικρή ατομική ιδιοκτησία στα ακίνητα.

Διάγραμμα 3.7.1

Πηγή: UNDP (2011, 2016).

²¹² Νομίζω ότι εδώ ταιριάζει εξαιρετικά η παροιμιώδης φράση του Β. Disraeli, πως «υπάρχουν τριών ειδών ψεύδη: τα μικρά, τα μεγάλα και οι στατιστικές. Τα πρώτα και τα δεύτερα είναι λιγότερο ή περισσότερο προφανή. Οι στατιστικές δεν λένε ποτέ την αλήθεια. Χρειάζονται εκτίμηση».

Σε αυτόν τον τρόπο ζωής επιτέθηκαν οι δανειστές,²¹³ για να υφαρπάξουν κοντά στο ένα τρίτο του πλούτου της χώρας σε καιρό ειρήνης (μέχρι το 2016) με θρασύτητα, στρεβλωτικές ανακρίβειες ή απροκάλυπτα ψεύδη, ανηλεή προπαγάνδα στα εθνικά και διεθνή μέσα ενημέρωσης,²¹⁴ αλλά και την προκλητική υψιπέτεια μιας δήθεν επιστημονικής τεκμηρίωσης.²¹⁵ Περισσότερο από όλους βέβαια ταλαιπωρήθηκαν οι εκατοντάδες χιλιάδες άνεργοι (πάνω ή κοντά στο ένα εκατομμύριο) και οι μισθωτοί που είδαν να καταρρέουν με σφοδρότητα τα εισοδήματά τους, ενώ κινδυνεύουν ακόμη να χάσουν τις ιδιοκτησίες τους. Οι βασικοί φορείς της ιδιαιτερότητας του ελληνικού καπιταλισμού άντεξαν περισσότερο από ό,τι περίμεναν οι απaráσκειοι για ανάλογες κοινωνίες επεμβαίνοντες, «τεχνοκράτες» και τα εκτελεστικά τους όργανα, που επιστρατεύτηκαν, με την όμοια αναλγησία και προκλητικότητα. Οι μικροαστοί απεδείχθησαν τελικά επιτυχείς στην ατομική τους στρατηγική. Υποχώρησαν στην αυτοαπασχόληση και προστάτευσαν το βασικό εξοπλισμό της εργασιακής τους αυτονομίας, δηλαδή την ιδιοκτησία.²¹⁶ Αν θεωρήσουμε, ότι κάποια κοινωνικά στρώματα ευνοήθηκαν από την απαράδεκτη και απίστευτη ταλαιπωρία της ελληνικής κοινωνίας είναι ορισμένα λούμπεν στοιχεία, τα οποία συγκατοικούν στα κενά που αφήνει η οικονομική δράση μιας απίθανα μικρής ομάδας επιχειρηματιών (κάπου το 0,5% της απασχόλησης) και των κάθε λογής περιέργων εισοδηματιών.

²¹³ Όποιο και αν είναι το προσωρινό όνομά τους-δηλαδή τρόικα ή θεσμοί. Συνήθως οι αδίκως επιτιθέμενοι κρύβουν ή συγκαλύπτουν την ταυτότητά τους.

²¹⁴ Η οποία μάλλον πληρώθηκε από την υφαίρεση του εισοδήματος του ελληνικού λαού την εποχή των μνημονίων.

²¹⁵ Η οποία συνοδευόταν από συνεχή λάθη υπολογισμού, κυνισμό στην εφαρμογή και προποίηση ότι τα λεγόμενα ανταποκρίνονταν στην κοινή λογική.

²¹⁶ Σύμφωνα με τα δεδομένα, που παραθέτει η Β. Αρανίτου (=Η μεσαία τάξη στην Ελλάδα την εποχή των μνημονίων. Μεταξύ κατάρρευσης και ανθεκτικότητας, Αθήνα, Θεμέλιο, 2018, σσ. 230-231), οι πολύ μικρές επιχειρήσεις στην Ελλάδα παραμένουν στην ίδια περίπου αναλογία το 2016 (96,2%) επί του συνόλου των επιχειρήσεων, σε σχέση με το 2010 (96,5%). Οι μικρές είχαν μια μικρή αύξηση (3,1% το 2010 και 3,4% το 2016). Οι μεσαίες επιχειρήσεις παρέμειναν στα ίδια ισχνά ποσοστά (0,4%).

Παραρτήματα

Περιεχόμενα Παραρτημάτων

Παράρτημα Ι: Βιβλιογραφικά Σχόλια για τη μετάβαση, τον κοινωνικό μετασχηματισμό και τα χαρακτηριστικά του καπιταλισμού.....	165
[Βιβλιογραφικές Αναφορές].....	165
[Α. Smith για τις ιδιότητες του καπιταλισμού].....	167
[Ο Κ. Marx για τη μετάβαση και τα χαρακτηριστικά του καπιταλισμού].....	169
[Ο Η. Pirenne και ο F. Braudel, για την καπιταλιστική εξέλιξη].....	173
[Ο Μ. Dobb για την καπιταλιστική ανάπτυξη].....	178
[Οι αντιπαράθεσεις για την καπιταλιστική ανάπτυξη].....	182
Παράρτημα ΙΙ: Αντιλήψεις για την ελληνική κοινωνική δομή.....	193
[Βιβλιογραφικές Αναφορές].....	193
[Κ. Βεργόπουλος, <i>Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα</i>].....	195
[Τζ. Πέτρας (J. Petras), <i>Ακμή και Παρακμή της Σοσιαλδημοκρατίας στη Νότια Ευρώπη</i>].....	197
[Α. Μοσχονάς, <i>Παραδοσιακά Μικροαστικά Στρώματα</i>].....	198
[Π. Παπαδόπουλος, <i>Η Ταξική Διάρθρωση της Σύγχρονης Ελληνικής Κοινωνίας</i>].....	199
[Κ. Τσουκαλάς, <i>Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα</i>].....	201
[Γ. Μηλιός, <i>Ο Ελληνικός Κοινωνικός Σχηματισμός</i>].....	203
Παράρτημα ΙΙΙ: Η κοινωνική δομή και οι κατανομές των κοινωνικών τάξεων.....	207

Παράρτημα Ι:
Βιβλιογραφικά Σχόλια
για τη μετάβαση, τον κοινωνικό μετασχηματισμό
και τα χαρακτηριστικά του καπιταλισμού

[Βιβλιογραφικές Αναφορές]

A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, London, G. Bell and Sons, 1887, Vol. I, Vol. II.

K. Marx, *Capital. A Critique of Political Economy*, Moscow, Progress Publishers, [1867-First English edition: 1887], Vol. I· K. Marx, *Capital. A Critique of Political Economy*, Moscow, Institute of Marxism-Leninism, 1959 [Orig. ed.: New York, International Publishers, 1894, On-Line Version: Marx.org, 1996, Marxists.org, 1999], Vol. III· K. Marx, *Θεωρίες για την Υπεραξία (τέταρτος τόμος του «Κεφαλαίου»)*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, Μέρος Πρώτο, 1981· K. Marx, «Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο», K. Marx, F. Engels, *Διαλεχτά Έργα*, Αθήνα, Γνώσεις, τ. 1, σσ. 75-106· K. Marx, «Μισθός, Τιμή, Κέρδος», K. Marx, F. Engels, *Διαλεχτά Έργα*, Αθήνα, Γνώσεις, τ. 1, σσ. 466-531.

H. Pirenne, *Medieval Cities. Their Origins and the Revival of Trade*, Princeton N.J., Princeton University Press, 1970 (1925).

F. Braudel, *The Perspective of the World. Civilization and Capitalism. 15th-18th Century*, Vol. III, London, William Collins Sons, 1984 (1979).

M. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, London, Routledge, 1949 (1946).

P.M. Sweezy, “A Critique”, P.M. Sweezy, M. Dobb, H.K. Takahashi, R. Hilton, C. Hill, *The Transition from Feudalism to Capitalism: A Symposium*, New York, Science and Society, 1963 (1954), σσ. 1-20· P.M. Sweezy, “A Rejoinder”, στο ίδιο, σσ. 59-64.

H.K. Takahashi, “A Contribution to the Discussion”, P.M. Sweezy, M. Dobb, H.K. Takahashi, R. Hilton, C. Hill, *The Transition from Feudalism to Capitalism: A Symposium*, όπ.π., σσ. 30-55.

R. Brenner, “Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe”, T.H. Aston, C.H.E. Philpin, *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge, Press Syndicate of the University of Cambridge, 2002 (1985), σσ. 10-63.

I. Wallerstein, *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. Studies in Social Discontinuity*, New York, Academic Press, 1974· I. Wallerstein, *The Modern World-System II. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600-1750*, New York, Academic Press, 1980· I. Wallerstein, *The Modern World-System III. The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730-1840s*. New York, Academic Press, 1989.

[A. Smith για τις ιδιότητες του καπιταλισμού]

A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, London, G. Bell and Sons, 1887, Vol. I, Vol. II.

Είναι αναμφισβήτητο ότι η προσέγγιση του A. Smith έχει εισαγάγει τους βασικούς προσδιορισμούς και τις κύριες εξεργασίες για τα χαρακτηριστικά, τις προϋποθέσεις και τις βασικές σχέσεις, που έχουμε συνηθίσει να θεωρούμε ταυτόσημες με την κεφαλαιοκρατία. Κάθε επόμενη ανάλυση, υποστηρικτική ή κριτική απέναντι στη συγκεκριμένη θεώρηση για παραπάνω από δύο αιώνες, έχει την προέλευση της στον *Πλούτο των Εθνών*. Ενδεχομένως, δεν θα υπήρχαν, χωρίς εκείνο το έργο του εκπροσώπου της ηθικής φιλοσοφίας, τα πνευματικά υλικά και ιδίως οι κρίσιμες διανοητικές κατασκευές για τον κόσμο μας: η αγορά και οι νόμοι της, η αξία και η βασική θεωρία της, οι τιμές και τα εισοδήματα, οι εισοδηματικές τάξεις, η προέλευση του κέρδους και ο προσδιορισμός του πλούτου, μαζί με τη σύνθεσή του.

Ο αναλυτής στην ουσία διαβιβάζει σε ολόκληρη την νεώτερη και σύγχρονη συζήτηση την αποστροφή του για τα ιστορικά παρωχημένα απολιθώματα της προηγούμενης εποχής της κοινωνικής οργάνωσης, δηλαδή της φεουδαρχίας και των σχηματισμών της. Επειδή θεωρεί δεδομένη τη ληστρική φύση της φεουδαρχικής οργάνωσης, θεωρεί το βασικό χώρο της φεουδαλικής εξουσίας, την ύπαιθρο, το πλαίσιο της εκδήλωσης της κακής διακυβέρνησης και της αντίστοιχης ποιότητας του χειρισμού των κοινωνικών, επομένως και των οικονομικών, σχέσεων. Η απέχθεια του είναι προφανής για τα μονοπωλιακά φαινόμενα, που συνδέονται με την εμποροκρατία και τις δοτές προνομίες της περιόδου της απολυταρχίας, καθώς αυτά δεν συστοιχίζονται με την ελεύθερη αγορά και την συμβολή της στην ανάπτυξη του εθνικού πλούτου. Είναι σφοδρή η αντίθεση του στη δράση και την προνομιακή οικονομική θέση των, μεσαιωνικής προέλευσης, συντεχνιών, οι οποίες έχουν σαφώς έδρα στα, επίσης μεσαιωνικής προέλευσης, αστικά κέντρα. Από αυτήν την άποψη είναι ενδιαφέρον, αλλά εμπεριέχει αντιφάσεις σε σχέση με τις προηγούμενες «σκληρές» απόψεις του, η τοποθέτησή του ότι οι πολεις έχουν λειτουργήσει θετικά στον οικονομικό και πολιτικό μετασχηματισμό της υπαίθρου. Είναι πιο ενδιαφέρον, ακόμη και από την ίδια την τοποθέτηση του A. Smith, ότι από αυτήν προέρχονται όλες οι σύγχρονες θεωρητικές απόψεις, σχετικά με την πρωτοπορία των πόλεων, κατά τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό.

Η ελεύθερη αγορά, με βάση την προσφορά και τη ζήτηση, διαμορφώνει ένα καθολικό πλαίσιο για το «οικονομείν», στο οποίο εξηγείται με απλότητα και με αβίαστο τρόπο η διαδικασία των ελεύθερων συναλλακτικών σχέσεων, αλλά και η διεύρυνση τους, με εκβολή στην αύξηση του εθνικού πλούτου. Τα εμπορεύματα, με βάση αυτήν την αντίληψη, διακινούνται και ανταλλάσσονται, με ένα αποκλειστικό στοιχείο συσχέτισης και συναλλαγής, δηλαδή με βάση την τιμή τους. Στις συναλλακτικές σχέσεις στην ελεύθερη αγορά, η κάθε φορά διαφορετική

τιμή είναι η αξία των εμπορευμάτων. Η διατύπωση των νόμων των συναλλαγών είναι στην πραγματικότητα η συμπύκνωση της θεωρίας της αξίας. Για όλα τα εμπορεύματα, περιλαμβανομένης και της ελεύθερης «εργασίας», η τιμή αντιπροσωπεύει την αξία και αντίστροφα η αξία αποτυπώνεται στην τιμή τους. Αυτή η διαπίστωση σημαίνει ότι, σε όλες τις ελεύθερες συναλλαγές στην αγορά, όλα τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται στην αξία τους.

Καθώς σε όλες τις συναλλαγές συμμετέχουν τα εισοδήματα των φορέων που συμμετέχουν σε αυτές, στην τιμή των εμπορευμάτων αντιπροσωπεύονται, κατά τη διπίστωση του αναλυτή, είτε τα εισοδήματα από την κατοχή του κεφαλαίου, δηλαδή τα κέρδη, είτε τα εισοδήματα των εργατών, δηλαδή οι μισθοί, είτε το εισόδημα των γαιοκτημόνων (landlords), δηλαδή η γαιοπρόσοδος (ground-rent). Τα παράγωγα ή σύνθετα εισοδήματα, δηλαδή ο τόκος (εισόδημα του δανειστή) και το εισόδημα των μικροκαλλιεργητών (farmers) ή των βιοτεχνών (craftsmen) αποτελούν συνθέσεις των προαναφερθέντων εισοδημάτων. Από αυτήν τη βασική ανάλυση για τα εισοδήματα εκπορεύονται όλες οι παρεπόμενες αναλύσεις για τη διοργάνωση της παραγωγής ή των συναλλαγών, η αντίληψη για τη μορφή της κοινωνικής δομής, τα παράγωγα εισοδήματα και η μέθοδος ιδιοποίησης του πλούτου.

Είναι εξαιρετικώς ενδιαφέρουσα η προσέγγιση του A. Smith, σχετικά με τη δημιουργία του κέρδους των κατόχων του αποθέματος. Μόνο η ανθρώπινη εργασία, η οποία λειτουργεί και ανταλλάσσεται ως εμπόρευμα, δημιουργεί κέρδος για τους καπιταλιστές. Η διαδικασία είναι απλή και γενικά γνωστή. Ο κάτοχος του αποθέματος προκαταβάλλει το κόστος των υλικών και των μέσων για την παραγωγή εμπορευμάτων, όπως και τους μισθούς των εργαζομένων. Η αξία των εμπορευμάτων που παράγονται από την ανθρώπινη εργασία, όταν υλοποιείται με την ανταλλαγή τους στην αγορά, αναπληρώνει ολόκληρο το κόστος των προκαταβολών του κατόχου του αποθέματος, και μαζί συμπληρώνεται, ως μέρος της συνολικής αξίας ανταλλαγής από τα κέρδη, που ιδιοποιείται ο εργοδότης των μισθωτών. Επομένως, οι εργάτες δημιουργούν αποκλειστικώς το σύνολο των κερδών των κεφαλαιοκρατών. Ο αναλυτής, ωστόσο, θεωρεί αυτήν την καθαρά εκμεταλλευτική διαδικασία θετική για την εξέλιξη του οικονομικού συστήματος, σε σχέση με την αυθαίρετη και σχεδόν ληστρική διαδικασία ιδιοποίησης του πλούτου από το φεουδαρχικό σύστημα, το οποίο αποστρέφεται με προφανή και απερίφραστο τρόπο.

Εφόσον τα κέρδη προέρχονται αποκλειστικώς από την ανθρώπινη εργασία και τους φορείς της, τους εργάτες, όλοι οι υπόλοιποι τεχνικοί παράγοντες της παραγωγής του πλούτου, δηλαδή τα εργαλεία, οι μηχανές και οι διαδικασίες, λειτουργούν ως καταλύτες για να κάνουν την ανθρώπινη εργασία παραγωγικότερη και επομένως πιο κερδοφόρα για τους κατόχους του αποθέματος. Για τη συγκεκριμένη αντίληψη, επειδή αποκλειστικά η εργασία δημιουργεί τα κέρδη, είναι αδιανόητη η μείωση των ανθρώπινων δυνάμεων που συμμετέχουν στην παραγωγή του πλούτου. Αντίστροφα μόνον η αύξηση των ανθρώπινων δυνάμεων, ως τροφοδότης της εργασίας, είναι δυνατόν να αυξήσει τη μάζα των κερδών.

Η αντίληψη και η ανάλυση του A. Smith είναι επόμενο να αναδεικνύει τις απλές ανθρώπινες προσπάθειες, ως τη σημαντικότερη πηγή του κέρδους, στην οικονομία της ελεύθερης αγοράς. Δεν είναι λοιπόν παράξενο που προτάσσει κάθε άλλης σημαντικής ανάλυσης, στον *Πλούτο των Εθνών*, το ζήτημα του καταμερισμού της εργασίας. Το αντικείμενο αυτού του εδαφίου απαντά στο θεμελιώδες ερώτημα: πώς παράγονται τα προϊόντα που θα γίνουν εμπορεύματα και πώς αυξάνεται ο εθνικός πλούτος; Η απάντησή του θα πρέπει να εξέπληξε τα διανοητικά τέκνα των θεολογικών εξηγήσεων του πλούτου, τους κάθε λογής (μεταφυσικής λογικής) ιδεοληπτικούς και τους οπαδούς των λεγόμενων «υψηλών σκοπών». Και, όμως, αυτό το γεγονός υπογραμμίζει την ηθική φιλοσοφία του A. Smith. Ο καταμερισμός της εργασίας των «μικρών» ή ακόμη και «ασήμαντων» ανθρώπων, χωρίς μόρφωση και κάποια ιδιαίτερη επαγγελματική ειδίκευση, δημιουργεί όλα τα θαυμαστά πράγματα, τα οποία όταν ανταλλάσσονται σε μαζική κλίμακα δημιουργούν τον πλούτο των εθνών. Η κατάτμηση ή ο επιμερισμός των έργων, που απαιτούνται για να διαμορφωθούν, στην κυριολεξία μικρής σημασίας προϊόντα (όπως καρφίτσες ή καρφιά), σε καλή και σταθερή ποιότητα, σε μαζική κλίμακα και ανταγωνιστικές τιμές (επομένως σε μια σφοδρή μάχη με τον απαιτούμενο χρόνο παραγωγής), είναι οι προϋποθέσεις της επιτυχίας και της προόδου. Η διεύρυνση του καταμερισμού και η παρεπόμενη απλούστευση της εργασίας δημιουργεί τις αναγκαίες επιταχύνσεις, οι οποίες διαμορφώνουν, με καταλύτη τη χρησιμοποίηση επιτηδευμένων εργαλείων και κάποιων απλών μηχανών (στην εποχή του δεν έχουν ακόμη εφαρμοστεί σε μαζική κλίμακα τα απαιτητικά μηχανικά σύνολα), την οικονομική απογείωση από τη συλλογική δράση των απλών καθημερινών ανθρώπων.

[Ο K. Marx για τη μετάβαση και τα χαρακτηριστικά του καπιταλισμού]

K. Marx, *Capital. A Critique of Political Economy*, Moscow, Progress Publishers, [1867-First English edition: 1887], Vol. I· K. Marx, *Capital. A Critique of Political Economy*, Moscow, Institute of Marxism-Leninism, 1959 [Orig. ed.: New York, International Publishers, 1894, On-Line Version: Marx.org, 1996, Marxists.org, 1999], Vol. III· K. Marx, *Θεωρίες για την Υπεραξία (τέταρτος τόμος του «Κεφαλαίου»)*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, Μέρος Πρώτο, 1981· K. Marx, «Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο», K. Marx, F. Engels, *Διαλεχτά Έργα*, Αθήνα, Γνώσεις, τ. 1, σσ. 75-106· K. Marx, «Μισθός, Τιμή, Κέρδος», K. Marx, F. Engels, *Διαλεχτά Έργα*, Αθήνα, Γνώσεις, τ. 1, σσ. 466-531.

Ο καταμερισμός της εργασίας είναι και για τον K. Marx ο λόγος της δραματικής αύξησης του εθνικού πλούτου. Η διεύρυνσή του δημιουργεί, με την εργασία των απλών και ανειδίκευτων ανθρώπων και μαζί με την καταλυτική παρέμβαση των μηχανικών αυτοματισμών, τις αναγκαίες επιταχύνσεις για τον πολλαπλασιασμό της παραγωγικότητας, ο οποίος εκβάλλει απολύτως στο μέγεθος των

αποτελεσμάτων της παραγωγικής προσπάθειας. Είναι σύμφωνος ότι οι μικρές καθημερινές πράξεις δημιουργούν τον πλούτο, αλλά επικεντρώνει περισσότερο στο ζήτημα της άδικης ιδιοποίησης αυτού του πλούτου από τους κατόχους των μέσων παραγωγής, από τους καπιταλιστές. Υπό αυτήν την έννοια τα αποτελέσματα του καταμερισμού της εργασίας είναι «ολέθρια» για την εργατική τάξη. Το δημιούργημά τους είναι η συνεχής, αλλά σχετική, υποβάθμιση του επιπέδου των εισοδημάτων της εργατικής τάξης, τα οποία στην ουσία μεταβιβάζονται στους εργοδότες τους.

Αυτή η σχέση των αντίστροφων συμφερόντων μεταξύ των βασικών τάξεων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής θα απασχολήσει, εν πολλοίς, τον κλασικό μαρξισμό σε όλες τις πνευματικές αναζητήσεις και διαχειρίσεις του. Το πρώτιστο μέλημά του δεν είναι αυτή καθεαυτή η ερμηνεία των κοινωνικών σχέσεων της καπιταλιστικής κοινωνίας, αλλά η οικοδόδοση ενός εναλλακτικού και υπερβατικού τρόπου για την επίτευξη της κοινωνικής αλλαγής. Στην ουσία και μέχρι το 1859 ο K. Marx (εκτός από μερικά άρθρα τα οποία δημοσιεύτηκαν σε μια κοινή έκδοση αργότερα) και ο F. Engels έχουν συγγράψει φιλοσοφικές, πολιτικές και ιστορικές μελέτες, οι οποίες τονίζουν το οξύ κοινωνικό ζήτημα με επίκεντρο την κατάσταση της εργατικής τάξης και τα αδιέξοδα της κοινωνικής οργάνωσης, με την τότε τρέχουσα εξέλιξή της. Το ζήτημα της κυριαρχίας περισσότερο από κάθε άλλο είναι το κεντρικό ζήτημα της θεώρησης του κλασικού μαρξισμού. Η αναίρεση της κυριαρχίας των καπιταλιστών, πρέπει να πραγματοποιηθεί με την σκληρότερη διαδικασία που έχει αντικείμενο τη λύση του πολιτικού ζητήματος. Η επανάσταση της εργατικής τάξης, κατά τον ανάλογο τρόπο με αυτόν που είχε ήδη υποδείξει η αστική τάξη (με τις αστικές επαναστάσεις), θα καταργήσει το αστικό κράτος (τη «δικτατορία των αστών ή των καταπιεστών»), δηλαδή την «εκτελεστική επιτροπή της αστικής τάξης» ως ένα σύνολο, για να το αντικαταστήσει με το κράτος της εργατικής τάξης (τη «δικτατορία του προλεταριάτου»), δηλαδή της μεγάλης κοινωνικής πλειονότητας. Η επίθεση στο καπιταλιστικό κράτος, με τη μέθοδο του εμφυλίου πολέμου, και η κατάκτηση του εκτελεστικού οργάνου της ταξικής κυριαρχίας θα μπορούσε να συμβάλλει στην αναίρεση, από το εποικοδόμημα, του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, με τη μεσολάβηση ενός μεταβατικού σταδίου οικονομικής οργάνωσης, του σοσιαλισμού, προκειμένου να επιτευχθεί η επιθυμητή κομμουνιστική κοινωνία, η κοινωνία δίχως τάξεις και η κοινωνική οργάνωση που λειτουργεί ως μη-εξουσιαστική νομιμότητα των ίσων και ελεύθερων πολιτών.

Οι οικονομικές αναλύσεις του κλασικού μαρξισμού, οι οποίες ακολουθούν οπωσδήποτε τις φιλοσοφικές και πολιτικές επεξεργασίες, πραγματοποιούνται για να προσδιοριστούν σχολαστικά τα υλικά συμφέροντα και να αιτιολογηθεί με εδραίο τρόπο η επικοινωνία μεταξύ της ταξικής κυριαρχίας και των αντίστροφων υλικών συμφερόντων. Σε αυτή την ώριμη φάση αντιμετωπίζονται, με μεγάλο γνωστικό βάθος, τα ζητήματα τόσο της διαδικασίας ολοκλήρωσης των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων όσο και του προσδιορισμού των αμοιβαίων σχέσεων καπιταλιστών και προλεταρίων. Και πράγματι αυτή η *ad hoc* επεξεργασία

για τη φύση του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος αποτέλεσε την ισχυρότερη βάση υποστήριξης των πολύ προχωρημένων ή και προκλητικών πολιτικών απόψεων και προτάσεων, οι οποίες έχουν προηγηθεί αρκετά χρόνια πριν τη συγκεκριμένη ανάλυση.

Ένα από τα στοιχεία που μετέβαλαν αυτήν την ανάλυση σε θεωρητικά άτρωτη απέναντι στις ενδεχόμενες προσβολές, κατά τις αντιπαραθέσεις, είναι η κριτική διαχείριση ολόκληρου του διανοητικού δυναμικού, το οποίο είχε εισαγάγει η κλασική πολιτική οικονομία. Έχω την αίσθηση ότι ο ισχυρός συμβολισμός, που απεικονίζει την εξαιρετική δύναμη αυτής της επεξεργασίας, περιέχεται στον υπότιτλο του *Κεφαλαίου*, δηλαδή: *Κριτική στην Πολιτική Οικονομία*. Η αναφερόμενη *Πολιτική Οικονομία* είναι ακριβώς η κλασική πολιτική οικονομία, δηλαδή βασικά η ανάλυση του A. Smith και οι μελέτες του D. Ricardo. Η κλασική πολιτική οικονομία εισαγάγει τρεις έννοιες, οι οποίες εξαρτούν όλες τις υπόλοιπες και χαρακτηρίζουν τον καπιταλισμό, ως οικονομικό και κοινωνικό σύστημα. Η πρώτη είναι η *αξία* ανταλλαγής των εμπορευμάτων, η οποία με βάση τους νόμους της αγοράς απεικονίζεται στην *τιμή* τους. Η δεύτερη είναι η *ελεύθερη αγορά* (τόσο ως αφηρημένη έννοια όσο και ως προσδιορισμένο πλαίσιο συναλλαγών), η οποία απεικονίζει το εν γένει πεδίο των ελεύθερων συναλλακτικών σχέσεων, δηλαδή το πεδίο όπου λαμβάνει υπόσταση η πραγματοποίηση της *αξίας*, επομένως της *τιμής* των εμπορευμάτων. Η τρίτη είναι τα συναλλασσόμενα *εισοδήματα*, με τη διευκρίνιση ότι όλες οι *τιμές* αναλύονται είτε στο *κέρδος* του κεφαλαίου είτε στο *μισθό* των εργατών είτε στην *πρόσοδο* που καρπούνται οι γαιοκτήμονες. Η τελευταία έννοια συμβάλλει και στην αδρή, αλλά πολύ ουσιαστική, παρουσίαση των τάξεων στην καπιταλιστική κοινωνία, ήδη από το δέκατο όγδοο αιώνα. Με αφετηρία την ανάλυση των εισοδημάτων εξηγείται, με απλότητα και χωρίς πολλά σχόλια, ότι το *κέρδος* του κατόχου του αποθέματος απορρέει αποκλειστικά από την προσπάθεια των εργατών.

Ο K. Marx αναδιοργανώνει το συγκεκριμένο πλαίσιο και ερμηνεύει τη διάρθρωση των βασικών διανοητικών κατασκευών της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Το εντυπωσιακό στοιχείο αυτής της ανάλυσης είναι ότι αποδέχεται, χωρίς πολλές συζητήσεις, την ευστάθεια των διαπιστώσεων της πολιτικής οικονομίας για την *αξία*, την *τιμή*, τη διαμόρφωσή τους, τη διαδικασία των ελεύθερων συναλλαγών στην αγορά, αλλά και την προέλευση, τη φύση ή την κατανομή των εισοδημάτων (με εξαίρεση τον ισοδύναμο ρόλο της προσόδου). Προσθέτει βεβαίως σε αυτές τις παραδοχές πολύ αιχμηρές κριτικές αξιολογήσεις.

Αφιερώνει το μείζον μέρος της ανάλυσης του, στα οικονομικά του έργα, στην έννοια που διαμορφώνει την αιτιολογική βάση της εκμετάλλευσης της μιας τάξης από την άλλη και τα αντίστροφα κοινωνικά συμφέροντά τους. Η οικοδόμηση της *υπεραξίας* αποτελεί την αποκρυστάλλωση της γνωστικής υποδομής της κλασικής πολιτικής οικονομίας και ταυτόχρονα μια διανοητική σύντηξη ανάμεσα στην *αξία* και το *κέρδος*. Χωρίς την *αξία* και την ελεύθερη διαμόρφωση της ως *τιμή* όλων των εμπορευμάτων, περιλαμβανομένης και της εργατικής δύναμης, στην *αγορά* δεν θα υπήρχε οποιοδήποτε ευσταθές έδαφος για

τη διανοητική κατασκευή της *υπεραξίας*. Επειδή όλα τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται στην *αξία* τους, η *τιμή*, δηλαδή η αξία ανταλλαγής όλων των εμπορευμάτων, συμπεριλαμβάνει και το *κέρδος* του καπιταλιστή. Επειδή η *αξία* της εργατικής δύναμης απεικονίζεται πλήρως στην τιμή της, τη στιγμή της συμφωνίας του μισθού, αλλά και επειδή ένα μέρος της αξίας της εργασίας που ενσωματώνεται στην αξία των εμπορευμάτων κατά την πραγματική παραγωγική διαδικασία μένει απλήρωτο, το *κέρδος* του καπιταλιστή προέρχεται αποκλειστικά από την απλήρωτη εργασία, δηλαδή την *υπεραξία*, των εργατών. Ο Κ. Marx, μάλιστα, είναι πιο συγκρατημένος από τον Α. Smith στον τρόπο που αντιμετωπίζει την ιδιοποίηση του μεγέθους του κέρδους των καπιταλιστών. Εξηγεί με μεγάλη προσοχή ότι η *υπεραξία* αντιπροσωπεύει τόσο το άθροισμα της αξίας του τόκου και της προσόδου όσο και το *βιομηχανικό* ή το *εμπορικό κέρδος*. Ο αναλυτής, λοιπόν, ισχυρίζεται ότι από το σύνολο της υπεραξίας οι καπιταλιστές καρπούνται μόνο ένα κομμάτι της, δηλαδή το *βιομηχανικό* ή το *εμπορικό κέρδος*. Αυτή η εξήγηση είναι μια λαμπρή διανοητική παραδοχή που υποδεικνύει, με εξαντλητικό τρόπο, τη διαδικασία διαμόρφωσης της *αξίας* και τη μέθοδο ιδιοποίησης του πλούτου. Ταυτόχρονα και πέραν κάθε αμφιβολίας, η συγκεκριμένη ανάλυση εξηγεί πρακτικά τους λόγους επικράτησης του καπιταλισμού έναντι κάθε άλλου προηγούμενου κοινωνικού συστήματος και κάθε προγενέστερης μορφής απόδοσης, όπως ο τόκος και η πρόσοδος. Ο καπιταλισμός επιβλήθηκε, επειδή αντιπροσωπεύει την πολύ μεγαλύτερη απόδοση τόσο από τον τόκο και την πρόσοδο ξεχωριστά όσο και από το άθροισμα τους, δηλαδή και από τους τύπους οικονομικής πράξης που στηρίζονται αποκλειστικά σε αυτά τα εισοδήματα. Ο καπιταλιστικός μετασχηματισμός, με αυτήν την ερμηνεία, είναι ακαταμάχητος.

Το κέρδος των καπιταλιστών προέρχεται αποκλειστικά από την υπεραξία των εργατών. Επομένως τα εισοδήματα των δύο τάξεων συνδέονται με μια αντίστροφη σχέση. Όταν τα εισοδήματα από μισθούς ανεβαίνουν, τότε τα εισοδήματα από τα κέρδη πέφτουν αναλογικά. Όταν τα κέρδη διευρύνονται, τότε οι μισθοί περιορίζονται ποσοστιαία. Η υπόδειξη των αντίστροφων συμφερόντων των δύο κοινωνικών τάξεων βρίσκει δύσκολα αντιρρήσεις ή ουσιαστικές ενστάσεις. Επομένως, το συγκεκριμένο κοινωνικό σύστημα είναι αποδοτικό και διεξοδικό μόνο για μια μικρή και φθίνουσα μειονότητα εργοδοτών-καπιταλιστών, ενώ είναι αδιέξοδο για τις μεγάλες και διευρυνόμενες πλειονότητες των μισθωτών εργατών. Η διέξοδος για αυτές τις πλειονότητες ανήκει στην υπέρβαση του καπιταλισμού και, ιδίως, την κατάργηση της «μισθωτής σκλαβιάς».

Η τοποθέτηση του Κ. Marx είναι καθοριστική και για τη νεώτερη και σύγχρονη συζήτηση για τη μετάβαση στον καπιταλισμό. Η διαδικασία είναι επαναστατική δηλαδή σηματοδοτείται από ένα μείζον ιστορικό ρήγμα. Η προϊούσα παρακμή του ώριμου φεουδαλικού συστήματος οδήγησε στην τελική αποσύνθεσή του. Η μεταβολή συμβαίνει και εξελίσσεται, στην αγγλική ύπαιθρο, από το τέλος του δεκάτου τετάρτου αιώνα. Η δήλωση του Κ. Marx είναι ότι, μετά από αυτήν την φάση, τα επιμέρους συστατικά του φεουδαρχικού συστήματος

μένουν ελεύθερα από τις προηγούμενες δεσμεύσεις και υποχρεώσεις τους, ανεξαρτήτως του ιδιαίτερου ονοματισμού τους. Στην ουσία παρατηρεί ότι η γη ξεχώρισε από τον αγρότη-καλλιεργητή. Σε μια διαδικασία που εξελίσσεται για μια περίοδο εκατόν ή ακόμη και εκατόν πενήντα ετών ωρίμανσης, η γη, μαζί με τα μέσα συντήρησης, μετατρέπεται σε κεφάλαιο, η εργασία του σε εμπόρευμα και ο ελεύθερος πλέον καλλιεργητής σε μισθωτό εργάτη. Σχηματίζεται, λοιπόν, από τις πρώτες στιγμές το ταξικό πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, το οποίο στην ιστορική του ολοκλήρωση θα δημιουργήσει το πλαίσιο της νέας ταξικής πόλωσης. Η ολοκλήρωση της ιστορικής διαδικασίας σηματοδοτείται από την ανάπτυξη ανεξάρτητων χειροτεχνιών εκτός των, μεσαιωνικής προέλευσης και προσδιορισμένων από τις συντεχνίες, πόλεων, με την αξιοποίηση των υπαρχουσών και τη δημιουργία νέων τοπικών αγορών. Η σταδιακή μετατροπή των χειροτεχνιών σε καπιταλιστικές επιχειρήσεις και η αποκρυστάλλωση του νέου κοινωνικού συστήματος προσδιορίζεται από τους περιώνυμους *δύο δρόμους* του τελικού σχηματισμού, οι οποίοι έχουν δημιουργήσει πολλές θεωρητικές αντιπαραθέσεις. Ο πρώτος είναι ταχύς και επαναστατικός, καθώς αφορά στην άμεση μεταβολή του κατόχου του κεφαλαίου σε καπιταλιστή που χρησιμοποιεί μέσα στη δική του επιχείρηση μισθωτούς εργάτες. Ο δεύτερος αντιπροσωπεύει την παλαιότερη παράδοση του «putting out system». Σε αυτό ένας έμπορος-παραγγελιοδότης παρέχει σε τυπικώς ανεξάρτητους παραγωγούς (περίπου ως δανειστής) είτε το χρηματικό ποσό είτε τα υλικά της κατασκευής των υπό παραγγελία εμπορευμάτων είτε τα μέσα συντήρησης των χειροτεχνών, με τη δέσμευση να εμπορευτεί αποκλειστικά ο πρώτος το αποτέλεσμα της εργασίας των δεύτερων. Δηλώνεται, βέβαια, ότι και αυτός ο δεύτερος δρόμος αντιπροσωπεύει μια καπιταλιστική διαδικασία, καθώς ο έμπορος-παραγγελιοδότης καρπύεται το λεόντιο τμήμα της υπεραξίας που παράγεται από τις τυπικώς ανεξάρτητες χειροτεχνίες. Στην κατάληξη της συγκεκριμένης διαδικασίας εκτιμάται ότι ο έμπορος-παραγγελιοδότης βασικά μετατρέπεται σε κάτοχο του κεφαλαίου και άμεσο εργοδότη. Στην ουσία αυτή η κατάληξη επισημαίνει, πως η μαρξιστική ανάλυση ταυτίζει την ολοκλήρωση του καπιταλιστικού συστήματος με τη φάση της επιβολής του παραγωγικού επί του εμπορικού κεφαλαίου και την μετατροπή της μεγάλης μάζας των άμεσων παραγωγών σε μισθωτούς εργάτες, οι οποίοι υπάγονται κάτω από την οικονομική δύναμη του παραγωγικού κεφαλαίου.

[Ο H. Pirenne και ο F. Braudel, για την καπιταλιστική εξέλιξη]

H. Pirenne, *Medieval Cities. Their Origins and the Revival of Trade*, Princeton N.J., Princeton University Press, 1970 (1925).

F. Braudel, *The Perspective of the World. Civilization and Capitalism. 15th-18th Century*, Vol. III, London, William Collins Sons, 1984 (1979).

Οι αναλύσεις του H. Pirenne και του M. Dobb για τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό έχουν δημιουργήσει πυκνές διεγέρσεις στις θεωρητικές συζητήσεις, ακόμη μέχρι και στην πολύ πρόσφατη περίοδο. Αμφότερες οι θεωρήσεις επικεντρώνουν στα βασικά ζητήματα που άνοιξαν τόσο η μαρξιστική διοργάνωση του πεδίου όσο και οι απόψεις του Α. Σμιθ. Οι διαπιστώσεις της αντιπαράθεσης είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσες και ορισμένες διαστάσεις συνεχίζουν να είναι επίκαιρες, ενώ η σημασία τους για τη σημερινή φάση της διεθνοποίησης του καπιταλισμού, δηλαδή την «παγκοσμιοποίηση», διαμορφώνει πλαίσια για νέες ανασυνθέσεις και, ενδεχομένως, επικοινωνίες με κάποια εγχειρήματα εκ νέου θεμελίωσης της έννοιας του «επιτυχούς» ή «κανονικού» καπιταλισμού.

Ο H. Pirenne θεωρεί πως η επιβολή του καπιταλισμού αφορά αρχικώς στις ιταλικές πόλεις, μέσω της αναζωπύρωσης του διεθνούς εμπορίου, ιδίως στη Μεσόγειο. Η επέκταση του διεθνούς εμπορίου συνέβαλε αποφασιστικά τόσο στο σχηματισμό σταθερών αγορών όσο και στην προσέλκυση των αναγκαίων κεφαλαίων για να χρηματοδοτούνται με συνέχεια και συνέπεια οι οικονομικές δραστηριότητες, ενώ παράλληλα συμβάλλουν στην άνθηση της βιοτεχνίας, με την τροφοδότηση της δυναμικής για τις αμέσως παραγωγικές δραστηριότητες.²¹⁷

Ο H. Pirenne εκτιμά ότι στο τέλος της αραβικής κατάκτησης, που είχε αποκλείσει τους ευρωπαίους από τους βασικούς εμπορικούς δρόμους με την Α. Μεσόγειο, η Βενετία, η Γένοβα, η Πίζα και εν γένει οι ιταλικές πόλεις αναπτύσσουν το θαλάσσιο εμπόριο και επιβάλλουν την επικράτηση τους στις εμπορικές δραστηριότητες, ενώ η παράλληλη προσπάθειά τους είναι η αιτία και για συχνές συγκρούσεις.²¹⁸ Οι προαναφερόμενες πόλεις με την επέκταση του εμπορίου συνεισφέρουν ουσιαστικά στην ενδυνάμωση της βιοτεχνίας σε πολλές ηπειρωτικές πόλεις της Ιταλίας, όπως το Μπέργκαμο, τη Βερόνα, την Κρεμόνα, τη Φλωρεντία και το Μιλάνο. Η όλη διαδικασία αυξάνει σταδιακά, αλλά και εντυπωσιακά, τη διασύνδεση των διαφορετικών δραστηριοτήτων, ενώ εκβάλλει στην εισαγωγή, την εδραίωση και την εκλεπτυσμένη καλλιέργεια του επιχειρηματικού πνεύματος.²¹⁹

Η ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας στη Φλάνδρα είναι το εναλλακτικό υπόδειγμα στις ιταλικές πόλεις.²²⁰ Σε αυτό το σημείο πρέπει να σημειώσουμε την καταγωγή του συγγραφέα (από το Βέλγιο) και επομένως το ειδικό ενδιαφέρον του να αναδεικνύει τη σημασία της ιδιαίτερης πατρίδας του για την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Δίχως να υποβαθμίζουμε τη συμβολή των φλαμανδικών πόλεων στη συνολική οικονομική ανασυγκρότηση της Ευρώπης, οφείλουμε να διαπιστώσουμε ότι είναι από τους αναλυτές που δίνουν ιδιαίτερη

²¹⁷ H. Pirenne, *Medieval Cities. Their Origins and the Revival of Trade*, Princeton N.J., Princeton University Press, 1970 (1925).

²¹⁸ Στο ίδιο, σσ. 85-92.

²¹⁹ Στο ίδιο, σ. 93.

²²⁰ Στο ίδιο, σσ. 93-96.

εθνική ή περιφερειακή έμφαση στη διαχείριση της καπιταλιστικής διείσδυσης και ανάπτυξης. Η τάση ανάλογων επαναλήψεων με διαφορετικό ή εναλλακτικό γεωγραφικό εντοπισμό, πρόκειται να παρατηρηθεί και μετά από αυτήν την καινοτόμο θεώρηση.

Τα εμπορικά δίκτυα διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη γενίκευση των αρχικών εμπορικών σπασμών και σε αυτή τη διαδικασία αξιοποιούνται οι προϋπάρχοντες ορεινοί και ποτάμιοι οδοί που διευκολύνουν την εμπορική διασύνδεση. Η συστηματική εμπορική δραστηριότητα με μεγάλη απόδοση συνδέεται αναμφισβήτητα με το σχηματισμό ενός στρώματος πάμπλουτων μεγαλεμπόρων, οι οποίοι ειδικεύονται στο εμπόριο μεγάλων αποστάσεων. Η σταθεροποίηση των εμπορικών δικτύων και η επιβεβαιωμένη οικονομική αποδοτικότητα, ωθεί στο σχηματισμό σημαντικών εμπορικών εταιριών, με υποκαταστήματα σε κομβικές περιοχές της ευρωπαϊκής ηπείρου. Η συστηματοποίηση του εμπορίου και η απρόσκοπτη κερδοφορία, σε κοινή θέα, διευκολύνει νέες επεκτάσεις δραστηριοτήτων, καθώς προσελκύει την αναγκαία ρευστότητα και τροφοδοτεί την επέκταση της τραπεζικής πίστης,²²¹ με ολόκληρο το δυναμικό και τα εργαλεία που είναι και σήμερα γνωστά, όπως την επινόηση των τραπεζικών διαμεσολαβήσεων για την παράκαμψη της «αμαρτίας» του τόκου, την έκδοση και τη διαπραγμάτευση αξιόγραφων και ομολόγων, την επινόηση και την εφαρμογή εκλεπτυσμένων λογιστικών τεχνικών. Το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων αποκρυσταλλώνει την κατάσταση των συστηματικών εμπορευματικών ανταλλαγών, που δημιουργούν την προσδοκία για μεγάλα κέρδη, και παράλληλα την πρωτοφανή αύξηση της ισχύος των πόλεων, ανακαταθέτοντας την οικονομική και πολιτική δύναμη στη φεουδαρχική Ευρώπη και εμβάλλοντας νέους κοινωνικούς παράγοντες, οι οποίοι πρόκειται να ανασυγκροτήσουν την κοινωνική οργάνωση.

Η συγκρότηση σημαντικών εμπορικών κατηγοριών στις παλαιές πόλεις και στα νέα εμπορικά αστικά κέντρα διαμορφώνει έναν αισθητά διαφοροποιημένο κοινωνικό συσχετισμό, ενώ η οικονομική ισχυροποίηση αυτών των στρωμάτων, με την δυναμική τους για τη γενική ευημερία, ωθεί σε πολιτικές ανακατατάξεις που αναμορφώνουν τα δικαιώματα των ατόμων. Η αναμόρφωση εκβάλλει στη αναγνώριση της ελευθερίας των ατόμων και στις αντίστοιχες πρόνοιες προστασίας των δικαιωμάτων τους. Ανάμεσα στις μεταβολές που ευνόησαν την ατομική και οικονομική ελευθερία εντάσσεται και η αναγνώριση της ασυλίας των πλανόδιων και των κερδοσκόπων.²²² Η είσοδος των αστικών στρωμάτων στο προσκήνιο της εμπορικής, εν γένει της οικονομικής και της πολιτικής ζωής πόλεων είναι το προοίμιο του επικείμενου ρόλου της *bourgeoisie* για το σχηματισμό του καπιταλιστικού πνεύματος και την ενεργή ανασυγκρότηση της ευρωπαϊκής κοινωνίας.

²²¹ Στο ίδιο, σσ. 110-111.

²²² Στο ίδιο, σσ. 126-129.

Ο Η. Pirenne, έδωσε σημασία σε παράγοντες που είναι εξωτερικοί προς την οργάνωση και λειτουργία του φεουδαλικού συστήματος. Η κρίσιμη μεταβολή γίνεται στις πόλεις. Το εμπορικό κεφάλαιο και τα άμπλουτα στρώματα των εμπόρων και αργότερα των τραπεζιτών είχαν την πρωτοβουλία της θεμελιώδους μεταβολής. Το εμπόριο και οι συστηματικές εμπορευματικές συναλλαγές ανασυγκρότησαν το οικονομικό περιβάλλον. Ο σχηματισμός της βιομηχανίας και η έμφαση στην αμέσως παραγωγική δραστηριότητα παρακολούθησε την αρχικώς εκπληκτική εμπορική ανάπτυξη. Η διεθνής επέκταση που εδράζεται από τις πρώτες στιγμές στο εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων, αποτελεί το υπόστρωμα για τη παγκόσμια διάδοση των βιομηχανικών προϊόντων.

Ο F. Braudel, αν και δεδηλωμένος μαρξιστής, συντάσσεται με τις διαπιστώσεις του Η. Pirenne για την περίοδο της μετάβασης, το υποκείμενο, το ρόλο των πόλεων, τη φύση της διαδικασίας και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού μετασχηματισμού.²²³ Ο F. Braudel²²⁴ είναι μια διακεκριμένη προσωπικότητα στο πλαίσιο της σχολής των *Annales* (από το περιοδικό *Annales d'Histoire Economique et Sociale*) και ένας, απολύτως, έγκυρος σύγχρονος ιστορικός. Οι ιστορικές εργασίες του και μερικά από τα πορίσματά του είναι σε επικοινωνία, μεταξύ άλλων, με τις αναλύσεις για το «παγκόσμιο σύστημα».

Η ιστορική ανάλυσή του είναι, από την απόψη της επιστημονικής εμβρίθειας, πολύ απαιτητική και σε ορισμένες διαχειρίσεις της εξαιρετικά σχολαστική. Δύσκολα τα αναλυόμενα ιστορικά δεδομένα, τα οποία προέρχονται από τη μακρά και επίπονη έρευνα των αρχείων, μπορούν να συναντήσουν ικανά αντίβαρα για τα επιμέρους θιγόμενα ζητήματα. Αν συμβεί κάτι τέτοιο οφείλει να έχει ισοδύναμη ή ισχυρότερη υποστήριξη από τα σχετικά τεκμήρια. Εκεί που υπάρχει βάση για προβολή σοβαρών αμφιβολιών και ενστάσεων είναι οι υποκειμενικές επιλογές του, ως προς την ερμηνεία των επιμέρους, πολύ καλά στοιχειοθετημένων, δεδομένων της ιστορικής έρευνας και τη γενίκευση που αφορά τόσο στη διαδικασία μετάβασης όσο και τα χαρακτηριστικά του καπιταλισμού.

Ο αναλυτής προβάλλει την ιδέα της μετάβασης και της ανάπτυξης του καπιταλισμού στις (πολύ) μεγάλες χρονικές διάρκειες. Αυτή η προσέγγιση βασίζεται στην εκτίμηση, ότι ο κοινωνικός μετασχηματισμός πραγματοποιήθηκε μακρόσυρτα, επομένως δεν συνέβη αιφνίδια και σε μια ιστορική συγκυρία. Η θεώρηση αυτή σημειώνει, ότι η διαδικασία χαρακτηρίστηκε από διάφορες προωθήσεις και ανασχές ή από γόνιμες διαμορφώσεις που αναιρούνται από αρκετές οπισθοδρομήσεις, μέχρι να γίνει αποτελεσματική. Από την πλευρά αυτή, η θεώρηση δεν συμφωνεί με τις αναλύσεις που κάνουν λόγο για την επάλληλη

²²³ F. Braudel, *The Perspective of the World. Civilization and Capitalism. 15th-18th Century*, Vol. III, London, William Collins Sons, 1984 (1979), σ. 620.

²²⁴ F. Braudel, *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1977· F. Braudel, *The Perspective of the World. Civilization and Capitalism...*, ό.π.

διαδοχή των διαφορετικών σταδίων του καπιταλισμού, μέχρι να πάρει την τελική του μορφή.

Στην ανάλυση του F. Braudel, οι μεταμορφώσεις του κεφαλαίου είναι το ουσιαστικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού. Οι μεταμορφώσεις του κεφαλαίου συνδηλώνουν τη δυνατότητα πραγματοποίησης διαφορετικών επιλογών της επιχειρηματικής δράσης, προκειμένου οι φορείς του να επιτύχουν στις επιδιώξεις τους.²²⁵ Ο F. Braudel επισημαίνει, πως οι μεγαλέμποροι του παρελθόντος δεν εξειδίκευαν τις δραστηριότητες τους, αλλά το εμπόριο, οι τραπεζικές και χρηματιστικές δραστηριότητες, η κερδοσκοπία στα χρηματιστήρια και η δραστηριοποίηση τους στο σύστημα «putting-out» περιλαμβάνονταν ταυτόχρονα στις επιχειρηματικές τους δράσεις. Η προηγούμενη επισήμανση αρθρώνεται με την ακριβώς επόμενη και σχετική, δηλαδή πως το σύνολο των μορφών του καπιταλισμού, ο εμπορικός, ο τραπεζικός και ο βιομηχανικός, είναι υπαρκτό στη Φλωρεντία του δεκάτου τρίτου αιώνα, στο Άμστερνταμ του δεκάτου εβδόμου αιώνα και στο Λονδίνο πριν το τέλος του δέκατου όγδοου αιώνα, δηλαδή σε κάθε τόπο που συγκεντρώνει τα χαρακτηριστικά της «καπιταλιστικής πόλης».

Έχει αξία η λογική της ανάλυσης για τις σχέσεις της βιομηχανικής ανάπτυξης με τις λοιπές δραστηριότητες ή τα μονοπωλιακά φαινόμενα στο πλαίσιο του καπιταλισμού. Από την μια πλευρά, η βιομηχανική επέκταση σε μαζική κλίμακα είναι, βεβαίως, ένα σημαντικό ορόσημο. Συνοδεύτηκε, όμως και πάντα, από της νέα κύματα της διεθνούς επέκτασης του εμπορίου, τη μεγαλύτερη εκμετάλλευση των αποικιών, την κορύφωση του ενδιαφέροντος για κερδοσκοπία από τις διακυμάνσεις των αξιόγραφων στα χρηματιστήρια και των κρατικών ομολόγων.²²⁶ Από την άλλη πλευρά, τα μονοπωλιακά φαινόμενα, στο πλαίσιο της καπιταλιστικής οργάνωσης, δεν είναι σύγχρονα. Δηλώνεται, χαρακτηριστικά, πως η ιστορία των μονοπωλίων είναι τόσο μακρά όσο και του κεφαλαίου, ανεξαρτήτως της συνεχούς αλλαγής της μορφής τους.²²⁷

Ηχεί λίγο παράξενο στους αμήνους αναγνώστες, αλλά η παγκόσμια οικονομία είναι, για τον F. Braudel, ένα αδιαμφισβήτητο γεγονός από πρώιμες φάσεις της ιστορίας και οπωσδήποτε του καπιταλισμού.²²⁸ Σε αυτή τη διήγηση, η διαμόρφωση του καπιταλισμού, τοποθετείται από τον δέκατο τρίτο αιώνα στις Ιταλικές πόλεις.²²⁹ Στα ιστορικά «κύματα» στη μεγάλη διάρκεια²³⁰ της παγκόσμιας οικονομίας διαμορφώνονται επάλληλα οικονομικά και ιδίως εμπορικά δίκτυα που διαδέχονται το ένα, το άλλο. Επί των εμπορικών δικτύων κυριαρχεί, σε κάθε διαφορετική περίοδο, μια «καπιταλιστική πόλη», ως μια νέα ηγεμονική δύναμη.²³¹

²²⁵ Στο ίδιο, σσ. 622-623.

²²⁶ Στο ίδιο, σ. 621.

²²⁷ Στο ίδιο, σσ. 621-622.

²²⁸ Στο ίδιο, σσ. 23-25.

²²⁹ Στο ίδιο, σ. 57.

²³⁰ Στο ίδιο, σσ. 80-85.

²³¹ Στο ίδιο, σσ. 27-31.

Η Βενετία βρίσκεται στην αφετηρία των επάλληλων κυμάτων της καπιταλιστικής οργάνωσης. Ακολουθεί η Αμβέρσα, η Γένοβα και η αύξηση του ρόλου της Πορτογαλίας. Το Άμστερνταμ προσδιορίζει νέες ποιοτικές και ποσοτικές διαφοροποιήσεις. Το Λονδίνο ενσωματώνει και μετασχηματίζει, τα επιτεύγματα του Άμστερνταμ, ενώ αποκτά τη δύναμη να καθορίζει τη μορφή της παγκόσμιας οικονομίας, μέχρι τη βιομηχανική επανάσταση. Η οικονομική δύναμη και συχνότατα ο ανταγωνισμός των πόλεων διακυμαίνεται στις μεγάλες χρονικές διάρκειες και αυτή η διαδικασία είναι προσδιοριστική της διαδοχής των πόλεων, ανάλογα με τη συγκυρία, στην οικονομική ηγεμονία.²³²

Η έκθεση των ιστορικών δεδομένων, για τα χαρακτηριστικά και το ρόλο των πόλεων, προκαλεί μέγιστο ενδιαφέρον και οπωσδήποτε τις εντυπώσεις. Έχει σίγουρα τη δυναμική για την αναθέρμανση των συζητήσεων, σχετικά με την εξελικτική διαδικασία του καπιταλιστικού μετασχηματισμού. Ο F. Braudel τοποθετεί, σε θέσεις πρωταγωνιστών της ιστορικής εξέλιξης, τους καπιταλιστές. Μπορεί να θεωρηθεί ότι, σε μεγάλο βαθμό, ιστορεί την πορεία της ανερχόμενης αστικής τάξης. Οι αναφορές του στις κοινωνικές ή ακόμη περισσότερο στις ταξικές διαφορές είναι συνεσταλμένη. Στην ευρεία μελέτη και γραφή καταγράφουμε ένα μάλλον περιορισμένο σε έκταση εδάφιο για την εξαρτημένη και αμειβόμενη εργασία στη Βενετία.²³³ Επανέρχεται στη διερεύνηση της θέσης των εργαζόμενων κοινωνικών ομάδων στην παραγωγή, όταν διαπραγματεύεται τον καταμερισμό της εργασίας στη βιομηχανική επανάσταση.²³⁴ Η συγκεκριμένη ανάλυση του F. Braudel, ακολουθεί και ταυτόχρονα ενδυναμώνει τη θεωρητική θέση του H. Pirenne, ότι ο καπιταλισμός ξεκίνησε από τις πόλεις, έστω με τις αποχρώσεις εκτιμήσεις, σχετικά με τις ζώνες και τους επάλληλους κύκλους της ανάπτυξης ή τις προσθετες διαστάσεις πέραν του αμιγώς οικονομικού καθορισμού.²³⁵

[Ο M. Dobb για την καπιταλιστική ανάπτυξη]

M. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, London, Routledge, 1949 (1946).

Η ανάλυση και οι ερμηνείες, σχετικά με την προέλευση του καπιταλισμού από τον H. Pirenne είναι οι αφορμές της αντίστοιχης διαπραγμάτευσης του M. Dobb.²³⁶ Η προαναφερθείσα προσέγγιση του H. Pirenne, πιο ειδικά, έγινε αντικείμενο

²³² Στο ίδιο, σσ. 32-34.

²³³ Στο ίδιο, σσ. 132-135.

²³⁴ Στο ίδιο, σσ. 592-595.

²³⁵ Στο ίδιο, σσ. 38-43.

²³⁶ M. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, London, Routledge, 1949 (1946).

σφοδρής κριτικής από τον M. Dobb.²³⁷ Η κριτική του του τελευταίου ακολουθεί τον ειρμό της σκέψης του K. Μαρξ για την πρωταρχική συσσώρευση.

Ο M. Dobb ισχυρίζεται, ότι το εμπορικό κεφάλαιο, στις προ-καπιταλιστικές περιόδους, δεν μεταβάλλει την οργάνωση και τη λειτουργία της φεουδαρχίας. Έχει την άποψη, ότι οι εσωτερικές αιτίες της φεουδαρχίας²³⁸ συνέβαλαν στον καπιταλιστικό μετασχηματισμό. Επισημαίνει ότι η μετάβαση στον καπιταλισμό προσδιορίζεται από την μεταβολή των ταξικών σχέσεων.²³⁹ Η επιβολή των καπιταλιστικών σχέσεων συνδέεται με την εμφάνιση των βασικών τάξεων του ταξικού δίπολου, δηλαδή των καπιταλιστών και των μισθωτών εργατών. Η διαδικασία πραγματοποιείται στην αγγλική ύπαιθρο και όχι στις πόλεις. Το υποκείμενο της οικονομικής και κοινωνικής αλλαγής δεν είναι τα εμπορικά στρώματα, αλλά τα παραγωγικά στρώματα. Η ιστορική περίοδος για την αποσύνθεση της φεουδαρχίας τοποθετείται στο τέλος του δέκατου τέταρτου αιώνα και για την μετάβαση στον καπιταλισμό προσδιορίζεται, από το τέλος του δέκατου έκτου και μέχρι τις αρχές του δέκατου έβδομου αιώνα.

Ισχυρίζεται, αρχικά, ότι η φεουδαρχία, ως τρόπος παραγωγής, ταυτίζεται «με την δουλοπαροικία: μια υποχρέωση που επιβάλλεται στον παραγωγό με την βία και ανεξάρτητα από τη βούληση του, να εκπληρώνει συγκεκριμένες οικονομικές απαιτήσεις ενός φεουδαρχικού κυρίου, οι οποίες είναι είτε παροχή υπηρεσιών είτε πληρωμές σε χρήμα ή σε είδος». Το σύστημα της αγροτικής εκμετάλλευσης στο πλαίσιο της φεουδαρχίας αντιμετωπίζεται από τον συγγραφέα ως συνώνυμο με μια «φυσική οικονομία».²⁴⁰

Η αιτία της μετάβασης είναι η αποσύνθεση του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής. Η αποσύνθεση αυτή προηγείται σαφώς της καπιταλιστικής επικράτησης και ερμηνεύεται από την αδυναμία της φεουδαρχίας, να ανταποκρίνεται σε προκλήσεις και να προβαίνει σε αναγκαίες καινοτομίες, οι οποίες επιτρέπουν την αύξηση της παραγωγικότητας. Η φεουδαρχία έχει την εγγενή τάση για την άσκηση (από τους χωροδεσπότες) της οικονομικής πίεσης, προς τους δουλοπάροικους, για τη συνεχή αύξηση της γαιοπροσόδου.²⁴¹ Στην Αγγλία την περίοδο της μεταβολής οι χωροδεσπότες είναι αδυνατισμένοι από τις εξελιχθείσες διαμάχες, μεταξύ τους, και διαθέτουν μειωμένη ισχύ, προκειμένου να επιβάλλουν την ουσιαστική αναθέρμανση των φεουδαρχικών υποχρεώσεων. Σε μια προσπάθεια να υλοποιήσουν τις οικονομικές του επιδιώξεις επεχείρησαν, την αναγκαστική απόσπαση μεγαλύτερου πλεονάσματος. Κατά την ανάλυση του M. Dobb, η μεγαλύτερη απόσπαση πλεονάσματος από τους άμεσους παραγωγούς, με δεδομένη τη στασιμότητα στις μεθόδους εκμετάλλευσης της γης είχε ακριβώς το

²³⁷ M. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, όπ.π.· M. Dobb, «Απάντηση», Μ. Ντομπ, Π. Σουήζυ, Κ. Τακαχάσι, Ρ. Χίλτον, *Η Μετάβαση από το Φεουδαλισμό στον Καπιταλισμό*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1986, σσ. 83-96· M. Dobb, «Ένα Δεύτερο Σχόλιο», στο ίδιο, σσ. 143-147.

²³⁸ M. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, όπ.π., σ. 35.

²³⁹ Στο ίδιο, σσ. 13-14.

²⁴⁰ Στο ίδιο, σσ. 36-37.

²⁴¹ Στο ίδιο, σσ. 42-43.

αντίθετο αποτέλεσμα.²⁴² Καθώς οι αγρότες δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις αυξημένες φεουδαρχικές αξιώσεις, προτιμούσαν να εγκαταλείπουν την ύπαιθρο, αφήνοντας ακαλλιέργητες τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις.²⁴³ Οι φεουδάρχες αναγκάστηκαν, στην πραγματικότητα, να απελευθερώσουν τους αγρότες, παραμερίζοντας τη σπασμωδική ένταση της καταπίεσης προς τους δουλοπάροικους, από τις πιο πολλές υποχρεώσεις τους, ενώ εισήγαγαν και συνέχεια διατήρησαν μια μόνο υποχρέωση, δηλαδή τη χρηματική πρόσοδο, ως ενοίκιο, της κατεχόμενης και καλλιεργούμενης έκτασης.

Η δημιουργία αγροτών που παρήγαγαν για την αγορά δημιούργησε το κίνητρο για την αύξηση της παραγωγικότητας, μέσω των βελτιωμένων μεθόδων της εκμετάλλευσης της γης και της χρήσης μισθωτών εργατών, οι οποίοι προέρχονται από τους μικροκαλλιεργητές και τους ακτήμονες.²⁴⁴ Η μεταβολή αυτή δημιούργησε από τη μια πλευρά μια ομάδα εύπορων αγροτών-ενοικιαστών γης και από την άλλη ευρεία μάζα μισθωτών εργατών.²⁴⁵ Η ενασχόληση των πρώτων με τη συστηματική εμπορευματική παραγωγή για την αγορά και η οικονομική επιτυχία των αστικοποιημένων χωρικών δημιούργησε τις προϋποθέσεις και τα κίνητρα για την ανασυγκρότηση της υπαίθρου.²⁴⁶ Οι μεγάλοι καλλιεργητές άλλοτε ενοικίαζαν πρόσθετες γαίες και άλλοτε επιδίδονταν στον σφετερισμό των κοινοτικών και ακαλλιέργητων εκτάσεων (με τις περιφράξεις), για να αυξήσουν τις διαθέσιμες για την καλλιέργεια αγροτικές εκτάσεις και κατ' ακολουθία την εμπορευματική παραγωγή, ώστε να είναι δυνατή η δημιουργία μεγαλύτερου πλεονάσματος, διευρύνοντας συστηματικά τη χρήση της μισθωτής εργασίας.²⁴⁷

Στην εξέλιξη αυτής της διαδικασίας επεκτείνονται και ενδυναμώνονται οι εμπορευματικές σχέσεις μεταξύ υπαίθρου και πόλης. Το υπόστρωμα των αυξημένων συναλλακτικών σχέσεων και της μάζας των συναλλαγών ενισχύουν τα κίνητρα των αγροτών για την ενασχόληση με την, παράλληλη με τη γεωργική, βιοτεχνική παραγωγή. Το ήδη διαθέσιμο δυναμικό των μισθωτών εργατών γίνεται η πηγή για τη διεύρυνση και την ανάπτυξη της βιοτεχνίας στην ύπαιθρο, κυρίως στην κατασκευή ενδυμάτων. Οι βιοτέχνες, από τις τάξεις της εύπορης αγροτιάς, χωρίς τους περιορισμούς των συντεχνιών των πόλεων, ενδυναμώνονται και σταδιακά επιβάλλονται επί του εμπορικού κεφαλαίου, καθώς οι ίδιοι ως φορείς του παραγωγικού κεφαλαίου λειτουργούν αυτοτελώς και ως έμποροι. Είναι, δηλαδή, έμποροι, επειδή είναι φορείς του παραγωγικού κεφαλαίου.²⁴⁸

Οι έμποροι, κατά τη γνώμη του Μ. Dobb, και ιδίως αυτοί που πραγματοποιούν εμπόριο μεγάλων αποστάσεων δεν έχουν επαναστατικό

²⁴² Στο ίδιο, σσ. 45-46.

²⁴³ Η αγροτική έξοδος συνέβαλε στην αγροτική εξέγερση του 1381 (στο ίδιο, σ. 48).

²⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 58.

²⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 60-62.

²⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 65.

²⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 125.

²⁴⁸ Στο ίδιο, σσ. 134-135, 141-145, 149-150.

χαρακτήρα και, επομένως, δεν είναι ευνόητο να γίνεται λόγος για έναν «εμπορικό καπιταλισμό», σε περίοδο προγενέστερη από την προαναφερθείσα.²⁴⁹ Ο Μ. Dobb κατατάσσει, βεβαίως, στις ανώριμες φάσεις του καπιταλιστικού μετασχηματισμού, μέχρι την ουσιαστική μεταβολή των δομών, την περίοδο του σχηματισμού των (αστικοποιημένων) μεγαλοχωρικών, οι οποίοι ως πρώτοι στη νεώτερη ιστορία χρησιμοποίησαν, σε σημαντική κλίμακα, μισθωτή εργασία.

Η οριστική μετάβαση προσδιορίζεται είτε από την εκτεταμένη ανάδυση των καπιταλιστών στη χειροτεχνική παραγωγή και με τη μαζική υπαγωγή (στην οικονομική εξουσία των καπιταλιστών) των μισθωτών εργατών είτε από το λιγότερο αναπτυγμένο σύστημα «putting-out», κατά το οποίο οι ανεξάρτητοι χειροτέχνες χρηματοδοτούνται από φορείς του εμπορικού κεφαλαίου, δουλεύοντας στο σπίτι τους ή στα εργαστήρια τους. Στη δεύτερη περίπτωση οι έμποροι και προαγοραστές αναλαμβάνουν τη εμπορική διάθεση των παραγόμενων προϊόντων.²⁵⁰ Η προκείμενη κατάσταση δύναται να ισορροπεί με την μετάβαση στον καπιταλισμό, στο βαθμό που οι έμποροι μετατραπούν οι ίδιοι σε καπιταλιστές.²⁵¹

Οι μεταβολές ωριμάζουν περαιτέρω και με θεσμικές διαφοροποιήσεις στη διάρκεια των αγγλικών εμφυλίων (με κρίσιμο το ρόλο του Ο. Cromwell).²⁵² Είναι άξιο μνείας ότι στη διαδικασία αυτή τα στρώματα των μεγαλεμπόρων τάσσονται, υπέρ του βασιλιά και εναντίον του Κοινοβουλίου, για να προστατεύσουν τα συμφέροντά τους και τις ιδιαίτερες προνομίες τους. Σε αντίθεση με τους προηγούμενους, τα στρώματα των παραγωγών της υπαίθρου και οι έμποροι, που βασίζουν τις δραστηριότητές τους στις βιοτεχνίες της υπαίθρου, τάσσονται με τις αντιβασιλικές δυνάμεις. Η αποκρυστάλλωση της διαδικασίας και η εδραίωση του καπιταλισμού διαπιστώνεται, από τον Μ. Dobb, ότι υλοποιούνται αρκετά αργότερα, δηλαδή με τη βιομηχανική επανάσταση.²⁵³

²⁴⁹ Στο ίδιο, σσ. 17, 38-40.

²⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 18.

²⁵¹ Στο ίδιο, σσ. 138, 150-152, 152.

²⁵² Στο ίδιο, σ. 170.

²⁵³ Στο ίδιο, σσ. 18-19.

[Οι αντιπαραθέσεις για την καπιταλιστική ανάπτυξη]

P.M. Sweezy, “A Critique”, P.M. Sweezy, M. Dobb, H.K. Takahashi, R. Hilton, C. Hill, *The Transition from Feudalism to Capitalism: A Symposium*, New York, Science and Society, 1963 (1954), σσ. 1-20· P.M. Sweezy, “A Rejoinder”, στο ίδιο, σσ. 59-64.

H.K. Takahashi, “A Contribution to the Discussion”, P.M. Sweezy, M. Dobb, H.K. Takahashi, R. Hilton, C. Hill, *The Transition from Feudalism to Capitalism: A Symposium*, όπ.π., σσ. 30-55.

R. Brenner, “Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe”, T.H. Aston, C.H.E. Philpin, *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge, Press Syndicate of the University of Cambridge, 2002 (1985), σσ. 10-63.

I. Wallerstein, *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. Studies in Social Discontinuity*, New York, Academic Press, 1974· I. Wallerstein, *The Modern World-System II. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600-1750*, New York, Academic Press, 1980· I. Wallerstein, *The Modern World-System III. The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730-1840s*. New York, Academic Press, 1989.

Ο αμερικανός μαρξιστής P. Sweezy θα υποδειχθεί, ως ο αναλυτής που αμφισβήτησε περισσότερο και πιο ουσιαστικά την προσέγγιση του M. Dobb.²⁵⁴ Ο P. Sweezy, παρά τη μαρξιστική του τοποθέτηση, παρακολουθεί μάλλον τις εισηγήσεις του H. Pirenne.

Η κύρια αμφισβήτηση του P. Sweezy, για την ανάλυση του M. Dobb, αφορά στις εκτιμήσεις περί της αποσύνθεσης της φεουδαρχίας. Ισχυρίζεται συγκεκριμένα ότι ο προσδιορισμός της φεουδαρχίας και ιδιαίτερα η ταύτιση της με την δουλοπαροικία²⁵⁵ ρέπει προς την ελλειπτική ερμηνεία της μετάβασης από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό. Διατυπώνει μάλιστα την εκτίμηση πως στα χαρακτηριστικά της φεουδαρχίας δεν περιλαμβάνεται το στοιχείο της «φυσικής οικονομίας» ούτε η απουσία των χρηματικών συναλλαγών. Εκφράζει ιδίως τη

²⁵⁴ P.M. Sweezy, “A Critique”, P.M. Sweezy, M. Dobb, H.K. Takahashi, R. Hilton, C. Hill, *The Transition from Feudalism to Capitalism: A Symposium*, New York, Science and Society, 1963 (1954), σσ. 1-20· P.M. Sweezy, “A Rejoinder”, στο ίδιο, σσ. 59-64. Ελληνική έκδοση: Μ. Ντομπ, Π. Σουήζυ, Κ. Τακαχάσι, Ρ. Χίλτον, κ.ά., *Η Μετάβαση από το Φεουδαλισμό στον Καπιταλισμό*, όπ.π..

²⁵⁵ P.M. Sweezy, “A Critique”, όπ.π., σσ. 1-2.

γνώμη ότι η φεουδαρχία δεν υπήρξε στατική και επομένως είχαν σημειωθεί, στην ιστορική της πορεία, εξελίξεις και ουσιαστικές μεταβολές.²⁵⁶

Ο P. Sweezy προσδιορίζει, εκ νέου, τη φεουδαρχία. Τήν κατανοεί, ως ένα σύστημα παραγωγικής οργάνωσης που χαρακτηρίζεται από την «παραγωγή για τη χρήση» ή, αλλιώς, από την παραγωγή για την κατανάλωση.²⁵⁷ Σημαντικό, εντούτοις, στάδιο της μακράς εξελικτικής πορείας της φεουδαρχίας είναι ο σχηματισμός των πόλεων, οι οποίες δημιούργησαν στη συνέχεια το θεσμικό και οικονομικό πλαίσιο για την ανάπτυξη του εμπορίου και των εμπορικών στρωμάτων. Τα εμπορικά στρώματα και η ανάπτυξη του εμπορίου συμβάλλουν στη διαμόρφωση ενός συστήματος «παραγωγής για την εμπορική συναλλαγή».²⁵⁸ Η διεύρυνση του εμπορίου των μεγάλων αποστάσεων συνδέεται με την φεουδαρχική τάση για την επέκταση της κυριαρχίας και της συνεχούς ανάγκης των χωροδεσποτών για την αύξηση των εισοδημάτων, η οποία εκφράζεται και με το φαινόμενο της αποικιοκρατίας. Η οργάνωση της υπαίθρου, δηλαδή η «παραγωγή για τη χρήση», βρίσκεται σε εμφανή αντίφαση με την «παραγωγή για την ανταλλαγή», η οποία ωριμάζει στις πόλεις. Ο P. Sweezy θεωρεί προφανώς την «παραγωγή για την ανταλλαγή» ως τον εναρκτήριο σπασμό του καπιταλισμού.²⁵⁹

Η αντίφαση μεταξύ της φεουδαρχικής υπαίθρου και της «πρωτό-καπιταλιστικής» πόλης, δηλαδή μεταξύ της «παραγωγής για τη χρήση» και της «παραγωγής για την ανταλλαγή» προκαλεί συνεχώς για τη μεταβολή. Στη διαδικασία για την επιτέλεση της αλλαγής, η πιο καινοτόμος και αποδοτική παραγωγική οργάνωση, δηλαδή η «παραγωγή για την ανταλλαγή», δεσπόζει επί της πιο παραδοσιακής και της λιγότερο αποδοτικής, δηλαδή της «παραγωγής για τη χρήση», και επιβάλλει τη δική της οργάνωση. Από αυτήν την λογική ξεχωρίζει μάλλον ένας εξελικτικός τύπος του οικονομικού και του κοινωνικού μετασχηματισμού.

Οι φεουδάρχες, σύμφωνα με τον P. Sweezy, ενδιαφέρθηκαν για την αύξηση των εισοδημάτων τους, καθώς η εμφανής ανάπτυξη του εμπορίου και της συναλλακτικής οικονομίας δημιούργησε νέες ανάγκες, τις οποίες επεδίωξαν να καλύψουν.²⁶⁰ Η ανάπτυξη των πολέων, με την εξασφάλιση της ελευθερίας, αλλά και με την οικονομική διέξοδο στα αστικά επαγγέλματα, έδωσε εμπράγματα διέξοδο στους αγρότες, να εγκαταλείψουν την ύπαιθρο.²⁶¹ Οι αγρότες δεν διέθεταν αυτές τις επιλογές, ακόμη και αν ασφυκτιούσαν στην ύπαιθρο ή ακόμη και αν επιδίωκαν τη διαφυγή από τις υποχρεώσεις της δουλοπαροικίας.²⁶² Η κοινωνική αλλαγή, λοιπόν, που πραγματοποιήθηκε εξελικτικά, συντελέστηκε με τον ουσιαστικό ρόλο των πόλεων, με αρχικό υποκείμενο τους φορείς του εμπορικού

²⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 3.

²⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 2.

²⁵⁸ Στο ίδιο, σσ. 7-8.

²⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 8.

²⁶⁰ Στο ίδιο, σσ. 6, 8-9.

²⁶¹ Στο ίδιο, σ.10.

²⁶² Στο ίδιο, σ.12.

κεφαλαίου, δηλαδή εκείνα τα στρώματα που εκφράζουν τα βασικά χαρακτηριστικά του νέου συστήματος οικονομικής οργάνωσης, δηλαδή της «παραγωγής για την ανταλλαγή».²⁶³

Ο P. Sweezy δεν επικεντρώνει ιδιαίτερος στο ζήτημα, σχετικά με τις δυνάμεις και τις διαδικασίες της τελικής μετάβασης.²⁶⁴ Διατηρεί, εντούτοις, τις γενικές επιφυλάξεις του για την ευστάθεια των θέσεων του M. Dobb και διατυπώνει την άποψη, ότι, κατά το χρονικό «κενό» των δύο αιώνων (στην ανάλυση του M. Dobb), επικρατεί ένας «προ-καπιταλιστικός τρόπος (απλής) εμπορευματικής παραγωγής».²⁶⁵ Αυτός ο τρόπος παραγωγής, κατά τη γνώμη του, ήταν αρκετά ισχυρός για να συμβάλει στην ανασυγκρότηση του φεουδαλισμού, αλλά όχι αρκετά δυναμικός για να επιβληθεί αυτοτελώς. Καλλιέργησε, παρά ταύτα, τις προϋποθέσεις και συνέβαλε στη διαμόρφωση του υποστρώματος για την επιβολή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στον δέκατο έβδομο και δέκατο όγδοο αιώνα.²⁶⁶ Η Απάντηση²⁶⁷ του M. Dobb επισημαίνει, ότι εκείνη η περίοδος προσδιορίζεται από την απλή ή μικρή εμπορευματική παραγωγή, βασισμένη στη μικρή «ιδιοκτησία» των ανεξάρτητων παραγωγών, η οποία γνωρίζει σημαντική διάδοση, αλλά δεν επιβάλλεται στις κοινωνικές και παραγωγικές σχέσεις και την πολιτική οργάνωση. Ως ενισχυτικό στοιχείο στην τελευταία θέση, ο M. Dobb προσθέτει, ότι, παρά τις αλλαγές στο πεδίο των ταξικών σχέσεων, η αριστοκρατική τάξη δεσπόζει για καιρό ακόμη στην πολιτική οργάνωση, με τη συνέργεια των εμπορικών στρωμάτων, μέχρι την εκδήλωση της σύγκρουσης του στέμματος και του κοινοβουλίου κατά τον δέκατο έβδομο αιώνα.²⁶⁸

Μια πολύ ουσιαστική θεωρητική συμμετοχή στην αντιπαράθεση αφορά στις εκτιμήσεις του H.K. Takahashi.²⁶⁹ Ο H.K. Takahashi προασπίζεται, αναμφισβήτητα, την συνολική τοποθέτηση του M. Dobb, όσον αφορά στην αποσύνθεση του φεουδαλισμού. Επικρίνει, ευθέως, τα συστατικά της κριτικής του P. Sweezy τόσο σε σχέση με την κρίση της φεουδαρχίας όσο και σε σχέση με τις ιδιότητες του αναδύμενου καπιταλισμού.²⁷⁰

Ο H.K. Takahashi, στη συνέχεια, ισχυρίζεται ότι ο πραγματικά επαναστατικός (πρώτος) δρόμος για τον καπιταλισμό συνδέεται με την ανάδυση της καπιταλιστικής επιχείρησης μέσα από το πλαίσιο της μικρής εμπορευματικής

²⁶³ Στο ίδιο, σ. 9.

²⁶⁴ Στο ίδιο, σσ. 17-20.

²⁶⁵ Στο ίδιο, σσ. 12-17.

²⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 17.

²⁶⁷ M. Dobb, «Απάντηση», *όπ.π.*· [Η αρχική εκδοχή: M. Dobb, “A Reply”, P.M. Sweezy, M. Dobb, H.K. Takahashi, R. Hilton, C. Hill, *The Transition from Feudalism to Capitalism: A Symposium*, *όπ.π.*, σσ. 21-29].

²⁶⁸ M. Dobb, “A Reply”, *όπ.π.*, σσ. 25-26.

²⁶⁹ K. Τακαχάσι, «Συμβολή στη Συζήτηση», σσ. 99-142 [H.K. Takahashi, “A Contribution to the Discussion”, P.M. Sweezy, M. Dobb, H.K. Takahashi, R. Hilton, C. Hill, *The Transition from Feudalism to Capitalism: A Symposium*, *όπ.π.*, σσ. 30-55].

²⁷⁰ H.K. Takahashi, “A Contribution to the Discussion”, *όπ.π.*, σσ. 30-37.

παραγωγής και τον μετασχηματισμό των μικρών παραγωγών σε καπιταλιστές. Σε αυτήν την διαδικασία οι καπιταλιστές, ως φορείς του παραγωγικού κεφαλαίου επιβάλλονται στο εμπορικό κεφάλαιο.²⁷¹ Διατυπώνει, εκ παραλλήλου, τη γνώμη πως το σύστημα «putting-out» δεν περιλαμβάνεται στον πρώτο δρόμο της μετάβασης στον καπιταλισμό, στην αγγλική περίπτωση του καπιταλιστικού μετασχηματισμού. Ο κινητήριος ρόλος σε αυτό σύστημα ανήκει στο εμπορικό κεφάλαιο. Το εμπορικό κεφάλαιο, με επίκεντρο ενδιαφέροντος το εμπορικό κέρδος, δεν δίνει την εγγύηση για διαρκή ενασχόληση με τη βιομηχανία και επομένως εκφράζει την υπαγωγή της παραγωγικής δραστηριότητα στις εμπορικές ανάγκες. Το σύστημα «putting-out» εκφράζει, όσο συντηρείται, την ηγεμονία του εμπορικού έναντι του παραγωγικού κεφαλαίου.²⁷²

Επιπλέον, ο H.K. Takahashi αμφιβάλλει για γενίκευση του M. Dobb, σχετικά με την πρωτοκαθεδρία της υπαίθρου, στη διαδικασία μετάβασης στον καπιταλισμό. Ισχυρίζεται, πως ο κεντρικός ρόλος της υπαίθρου μπορεί να υποστηριχθεί από ενισχυτικά τεκμήρια μόνο στην αγγλική περίπτωση ή έστω στις βορειοδυτικές περιοχές της ευρωπαϊκής ηπείρου. Αντίθετα από το βασικό υπόδειγμα, κατά τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό στη Γερμανία και την Ιαπωνία οι πόλεις και το «putting-out» σύστημα έχουν πολύ ισχυρότερο ρόλο. Ο καπιταλιστικός μετασχηματισμός, σε αυτές τις περιπτώσεις, έγινε πραγματικότητα, μέσω της αναγκαστικής μετατροπής του εμπορικού κεφαλαίου σε βιομηχανικό.²⁷³ Η ανάλυση αυτή, μεταξύ άλλων, θίγει ένα καίριο ζήτημα. Ο καπιταλισμός επιβλήθηκε στα διαφορετικά προκαπιταλιστικά παραδείγματα οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης, με εξαιρετική ποικιλομορφία, αλλά και ευελιξία των σχετικών διαδικασιών· αυτό είναι σίγουρα μεγάλο πλεονέκτημα της καπιταλιστικής κυριαρχίας.

Η κριτική αναθεώρηση του R. Brenner,²⁷⁴ αποτελεί μια ενισχυτική προσέγγιση των γενικών πορισμάτων της ανάλυσης του M. Dobb. Η ανάλυση του R. Brenner αφορά στην ανάπτυξη του «αγροτικού καπιταλισμού». Με αυτή τη θεωρητική επινόηση προσπαθεί να γεφυρώσει τη φεουδαρχική παρακμή και την ανάδυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ο R. Brenner πρωτοτυπεί όταν ισχυρίζεται ότι, πρώτα όλα, συντελέστηκε ο καπιταλιστικός μετασχηματισμός στην αγροτική παραγωγή. Οι επιχειρηματίες-αγρότες οι οποίοι διαμορφώθηκαν στο πλαίσιο «αγροτικού καπιταλισμού» λειτούργησαν, αμέσως, ως καπιταλιστές και κατόρθωσαν, από τις πρώτες φάσεις, να εξασφαλίσουν το αναγκαίο δυναμικό των μισθωτών εργατών από τις ομάδες των μικρών καλλιεργητών και των ακτημόνων, διευκολυνόμενοι από την εισαγωγή των προσόδων σε χρήμα, τη

²⁷¹ Στο ίδιο, σσ. 47-50.

²⁷² Στο ίδιο, σσ. 52-53.

²⁷³ Στο ίδιο, σσ. 54-55.

²⁷⁴ R. Brenner, "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe", T.H. Aston, C.H.E. Philpin, *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge, Press Syndicate of the University of Cambridge, 2002 (1985), σσ. 10-63.

σταθερότητα των ενοικίων και τις ανάγκες των φεουδαρχών για αυξημένα εισοδήματα.

Αυτή η κοινωνική αλλαγή στη μεγάλη διάρκεια ανάγκασε τους αγρότες-καπιταλιστές να αναπροσαρμόσουν τις πρακτικές τους, σχετικά με τη δυνατότητά τους να διασφαλίζουν διαρκώς περισσότερους μισθωτούς εργάτες και να αντεπεξέρχονται στις αξιώσεις των αριστοκρατών για μεγαλύτερα εισοδήματα. Η διαδικασία, που εδραίωσε την αγγλική πρωτοπορία για τη μετάβαση στον καπιταλισμό, βασίζεται στην ανασυγκρότηση των σχέσεων της ιδιοκτησίας και της ισχύος των κοινωνικών δυνάμεων της υπαίθρου, αλλά και στην εισαγωγή καινοτόμων λύσεων στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Οι «αγρότες-καπιταλιστές», συνέβαλαν στην ανασυγκρότηση, σε συμμαχία με την αριστοκρατία, της σχέσεων ιδιοκτησίας, κατοχής, νομής και χρήσης της γης με την άμεση συμμετοχή στις περιφράξεις. Οι παρεμβάσεις τους στην εντατικοποίηση της εμπορευματικής παραγωγής είναι αποφασιστική, με συνεισφορά στην αύξηση της παραγωγικότητας, όπως η οργανωμένη αγρανάπαυση, οι τεχνικές βελτιώσεις της αγροτικής παραγωγής και η εναλλαγή της κτηνοτροφίας με τη φυτική καλλιέργεια. Η λειτουργική επίλυση των ιδιοκτησιακών σχέσεων (χωρίς την ολοκληρωμένη τυπική ρύθμιση), συμβάλλει στο σχηματισμό της βασικής κοινωνική τριάδας, η οποία χαρακτηρίζει την αγγλική καπιταλιστική οργάνωση στην ύπαιθρο.²⁷⁵ Οι αριστοκράτες είναι οι ιδιοκτήτες της γης. Οι αγρότες-καπιταλιστές λειτουργούν, ως ενοικιαστές και εμπορευματοπαραγωγοί κλίμακας. Οι ακτήμονες, ως η κύρια μάζα του προλεταριάτου, προσφέρουν μισθωτή εργασία στους «αγρότες καπιταλιστές».

Ο R. Brenner παρουσιάζει ένα παράδοξο φαινόμενο, με τη σύγκριση, εκ παραλλήλου, της γαλλικής και της αγγλικής περίπτωσης. Στο αγγλικό παράδειγμα, ενώ δεν παρουσιάζεται τυπική ρύθμιση των σχέσεων ιδιοκτησίας, παρουσιάζεται αμέσως η διαδικασία της απογύμνωσης των καλλιεργητών από τη γη τους και μέσα από αυτή προκύπτουν ιδίως οι μάζες των μισθωτών εργατών, ως η πηγή του εργατικού δυναμικού. Οι απελευθερωμένοι αγρότες, στη γαλλική ύπαιθρο, έγιναν μικροϊδιοκτήτες. Ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν φορολογία προς την κεντρική εξουσία και μια χαμηλή πρόσοδο. Η συγκεκριμένη φορολογία είναι οπισθοδρομικού χαρακτήρα, επειδή αφαιρεί πόρους από την ύπαιθρο και, καθώς χρησιμοποιείται βασικά σε πολεμικές δαπάνες, δεν συμβάλλει την ενίσχυση της παραγωγικότητας των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Στη γαλλική περίπτωση, παρά το γεγονός ότι είχε τυπικώς προσδιοριστεί το καθεστώς της ιδιοκτησίας, η μικρή ιδιοκτησία δεν ευνοούσε την ισοδύναμη με το αγγλικό παράδειγμα αύξηση της παραγωγικότητας και τη διεύρυνση των δυνάμεων της μισθωτής εργασίας. Οι συγκεκριμένες οικονομικές πραγματικότητες δεν ωθούσαν σε ανακατανομή της γης και οι κοινωνικοί συσχετισμοί, στους οποίους δεν απεικονίζεται η έντονη

²⁷⁵ R. Brenner, *όπ.π.*, σσ. 48-49.

ταξική πόλωση, δεν λειτούργησαν επιταχυντικά για τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό.²⁷⁶

Έχει ενδιαφέρον η αναθεωρητική θέση του R. Brenner, σε σχέση με την ανάλυση του K. Marx,²⁷⁷ ότι η αγροτική εκμετάλλευση και η βιοτεχνία λειτούργησαν συμβιωτικά, στην αγγλική ύπαιθρο. Η συμβιωτική σχέση επιταχύνει τη μετάβαση στη βιομηχανική φάση του καπιταλισμού.²⁷⁸ Σε αυτή την εναλλακτική τεκμηρίωση της αγγλικής πρωτοπορίας για την καπιταλιστική ανάπτυξη μάλλον επιβεβαιώνονται, παρά την αναθεώρηση, οι βασικές μαρξιστικές τοποθετήσεις, σχετικά με το ιστορικό ρήγμα που συνδέεται με τη μετάβαση στον καπιταλισμό. Σε αυτήν την επιβεβαίωση, που ενισχύεται από πρόσθετα ιστορικά τεκμήρια, κεντρικό ρόλο κατέχει ο σχηματισμός τόσο των φορέων του κεφαλαίου όσο και των φορέων της μισθωτής εργασίας. Η θεαματική αύξηση του αγροτικού προλεταριάτου είναι ο βασικός δείκτης για την επιβολή νέου παραγωγικού και κοινωνικού συστήματος.

Είχε κάποια βάση η τοποθέτηση και η ανάλυση του R. Brenner; Ο C. Tilly, στη δική του επεξεργασία για τη *Δημογραφική Προέλευση του Ευρωπαϊκού Προλεταριάτου*,²⁷⁹ με βάση δεδομένα από τη Σαξονία μάς προσφέρει χρήσιμες πληροφορίες.²⁸⁰ Η κοινωνική δομή, σύμφωνα με την συγκεκριμένη εξεργασία για την ευρωπαϊκή ήπειρο, χαρακτηρίζεται από τη θεαματική (αρχική) διεύρυνση των ομάδων των μισθωτών εργατών στην ύπαιθρο και όχι στις πόλεις. Η συγκέντρωση της εργατικής τάξης στην ύπαιθρο είναι αισθητή από τα μέσα του δεκάτου ογδόου αιώνα,²⁸¹ ενώ στο τέλος του, η αναλογία του προλεταριάτου από τις αγροτικές περιοχές αντιπροσωπεύει περί το 90% του συνόλου των μισθωτών εργατών.²⁸² Θα μπορούσαμε να διαπιστώσουμε ότι η συγκεκριμένη ανάλυση (και ιδιαίτερα τα πορίσματα της) διακρίνεται για τις εκλεκτικές συγγένειες της, με την κριτική αναθεώρηση του R. Brenner.

Μια από εγγύτερες προσεγγίσεις προς την άποψη του P. Sweezy είναι η θεωρητική επεξεργασία του I. Wallerstein, για το *Παγκόσμιο Σύστημα*.²⁸³ Το παγκόσμιο σύστημα ακολουθεί την εποχή των αυτοκρατοριών. Οι αυτοκρατορίες

²⁷⁶ R. Brenner, *όπ.π.*, σσ. 53-54.

²⁷⁷ K. Marx, *Capital. A Critique of Political Economy*, Moscow, Progress Publishers, [1867-First English edition: 1887], Vol. I., σ. 374.

²⁷⁸ R. Brenner, *όπ.π.*, σσ. 52-54, και ιδίως σ. 54.

²⁷⁹ C. Tilly, "Demographic Origins of European Proletariat", University of Michigan, Center for Research on Social Organization, *CRSO Working Papers*, No. 286, Ann Arbor, 1983 (March).

²⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 51.

²⁸¹ Στο ίδιο, σ. 52.

²⁸² Στο ίδιο, σ. 59.

²⁸³ I. Wallerstein, *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. Studies in Social Discontinuity*, New York, Academic Press, 1974· I. Wallerstein, *The Modern World-System II. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600-1750*, New York, Academic Press, 1980· I. Wallerstein, *The Modern World-System III. The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730-1840s*. New York, Academic Press, 1989.

έχουν χαρακτηρίσει την ανθρώπινη ιστορία για πολλούς αιώνες. Η κυριαρχία τους ασκείται ανεξαιρέτα σε όλες τις δραστηριότητες στην επικράτεια τους, συνεπώς και στην οικονομία.²⁸⁴ Οι αυτοκρατορίες αντιπροσωπεύουν, λοιπόν, την πολιτική, τη θεσμική, τη γραφειοκρατική και τη στρατιωτική επιβολή, επί της οικονομίας.

Το παγκόσμιο σύστημα διαμορφώνει μια νέα ενότητα, στην οποία επικρατεί η οικονομία, ιδίως, βασιζόμενη στις εμπορικές συναλλαγές. Το παγκόσμιο σύστημα δεν συνοδεύεται από μια ενιαία πολιτική οργάνωση, αντίστροφα προς το φαινόμενο των αυτοκρατοριών. Το νέο υπόδειγμα της παγκόσμιας οργάνωσης, στο οποίο δεσπόζει η οικονομία, έχει ως ουσιαστικό συστατικό το εθνικό κράτος.²⁸⁵ Το εθνικό κράτος, σύμφωνα με τον I. Wallerstein, εννοείται ως μια κρίσιμη, στρατηγικά, πολιτική επιλογή και κατασκευή της ανερχόμενης αστικής τάξης.²⁸⁶

Η παγκοσμιότητα του «παγκόσμιου συστήματος» ορίζεται, από την υπέρβαση οποιασδήποτε (τυπικής) πολιτικής ενότητας. Ο προσδιορισμός της παγκοσμιότητας δεν απορρέει από τη συμπερίληψη του συνόλου του κόσμου σε ενιαίες και ομοιόμορφες πολιτικές διαδικασίες. Η καθοριστική διάσταση του παγκόσμιου συστήματος είναι η ύπαρξη της παγκόσμιας οικονομίας. Η παγκόσμια οικονομία αποκαλύπτεται, από το γεγονός ότι οι βασικοί σύνδεσμοι των μέρων του παγκόσμιου συστήματος είναι οικονομικοί.²⁸⁷ Στη συγκεκριμένη ανάλυση, η εναρκτήρια φάση της παγκόσμιας οικονομίας ταυτίζεται με την έναρξη της καπιταλιστικής κυριαρχίας.

Η έναρξη της καπιταλιστικής μετάβασης τοποθετείται, χρονικά, στο τέλος του δεκάτου πέμπτου και τις αρχές του δεκάτου έκτου αιώνα.²⁸⁸ Παρακολουθεί τα αποτελέσματα της επέκτασης του εμπορίου μεγάλων αποστάσεων στη Δυτική Ευρώπη και την Αμερική. Εκτιμάται ότι το καπιταλιστικό σύστημα έκανε τα πρώιμα βήματά του, στις Ιταλικές πόλεις, το δωδέκατο αιώνα. Ο καπιταλισμός είναι, σε αυτή την αντίληψη, το σύστημα οικονομικής οργάνωσης, στο οποίο πραγματοποιείται η «παραγωγή για την ανταλλαγή». Η εμφάνιση του καπιταλισμού επισημαίνεται, επομένως, στη χρονική περίοδο, στην οποία επικρατεί «η παραγωγή για απόκτηση κέρδους στην αγορά». Αυτή είναι η εναρκτήρια μορφή του καπιταλισμού.²⁸⁹ Αυτή η διαπίστωση είναι στην ουσία η πλήρης αναπαραγωγή της αντίστοιχης του P. Sweezy.

Το παγκόσμιο σύστημα διακρίνεται σε διαφορετικές ζώνες. Διαχωρίζεται στις χώρες του «κέντρου» (core),²⁹⁰ της ημιπεριφέρειας²⁹¹ και της περιφέρειας.²⁹²

²⁸⁴ I. Wallerstein, *The Modern World-System...*, όπ.π., σ. 16.

²⁸⁵ Στο ίδιο, σσ. 10, 355.

²⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 67.

²⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 15.

²⁸⁸ Στο ίδιο, σσ. 67, 354.

²⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 354.

²⁹⁰ Στο ίδιο, σσ. 225 κ.ε.· I. Wallerstein, *The Modern World-System II...*, σσ. 74 κ.ε..

²⁹¹ I. Wallerstein, *The Modern World-System II...*, σσ. 178 κ.ε., και ιδίως, σ. 178.

²⁹² I. Wallerstein, *The Modern World-System...*, όπ.π., σσ. 301 κ.ε.· I. Wallerstein, *The Modern*

Οι σχέσεις ανάμεσα στις διαφορετικές ζώνες του παγκόσμιου συστήματος είναι απολύτως ανισότιμες. Ο μηχανισμός εδραίωσης και αναπαραγωγής των ανισοτιμών σχέσεων «κέντρου» και «περιφέρειας» είναι το πλαίσιο πραγματοποίησης του διεθνούς εμπορίου, το οποίο καθορίζεται μονοσήμαντα από τις χώρες του κέντρου. Με αυτό το πλαίσιο επιτυγχάνεται η συστηματική μεταφορά πλούτου από την «περιφέρεια» στο «κέντρο» (core).²⁹³ Οι χώρες του κέντρου είναι οικονομικά και πολιτικά κυρίαρχες. Οι χώρες της περιφέρειας είναι εξαρτημένες χώρες ή περιοχές του κόσμου. Εξαναγκάζονται στη συνεχή υποτελή θέση, μέσα στο παγκόσμιο σύστημα, και υποφέρουν από τη συνεχή απόσπαση του πλούτου τους προς όφελος του κέντρου. Οι χώρες της ημιπεριφέρειας είναι ουσιαστικά ένας ενδιάμεσος κρίκος στην άρθρωση του παγκόσμιου συστήματος. Έχει οικοδομηθεί μάλλον πάνω στη διαδεδομένη ιδέα, στο δυτικό κόσμο, του ιμάντα διαβίβασης. Στην «ημιπεριφέρεια» αντιπροσωπεύονται σίγουρα υποδεέστερες χώρες, έναντι του «κέντρου», αλλά δεν έχουν ισοδύναμες επιβαρύνσεις με τις χώρες της «περιφέρειας». Θα μπορούσε κάποιος να παρατηρήσει, ότι η έννοια της «ημιπεριφέρειας» αντιπροσωπεύει είτε ένα αναγκαίο συμπλήρωμα στη συνολική διανοητική κατασκευή του παγκόσμιου συστήματος είτε είναι το αποτέλεσμα μιας θεωρητικής αμηχανίας, καθώς ήταν απαραίτητο το παγκόσμιο σύστημα (για να είναι παγκόσμιο, ιδίως στη σύγχρονη εποχή) να μην αφήνει κενά τόσο στο χάρτη όσο και στην ισχύ του διανοήματος, περί της παγκοσμιότητας του φαινομένου. Η ανάγκη αποφυγής των κενών, είτε στο χάρτη είτε στην ευστάθεια του διανοήματος, τονιζόταν από τα δεδομένα προγενέστερων κατηγοριοποιήσεων των χωρών και των περιφερειών του σύγχρονου κόσμου, όπως είχε δηλωθεί (για παράδειγμα) από την Γ' Διεθνή, με τον διαχωρισμό σε αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, χώρες μεσαίου επιπέδου ανάπτυξης και υπανάπτυκτες-εξαρτημένες χώρες. Στην ουσία ο I. Wallerstein αναπαραγάγει την παγκόσμια κατάταξη της Γ' Διεθνούς, με διαφορετικούς ονοματισμούς, σύμφωνα με τη πραγματική διαχείριση της θεωρίας του «εμπορικού καπιταλισμού» και της έννοιας των «ζωνών» που εισαγάγει ο H. Pirenne. Το όλο πλαίσιο κληροδοτείται, όμως, στο συγγραφέα μέσω των αναλύσεων του P. Sweezy. Μοιάζει, πάρα πολύ, με μια θεωρία ανάλογη του *Ιμπεριαλισμού*, αλλά χωρίς τα συστατικά ή τις στρατηγικές συνέπειες της πολιτικής ανάλυσης του Β. Ι. Λένιν.

Η διάκριση του παγκόσμιου συστήματος σε κέντρο, ημιπεριφέρεια και περιφέρεια εκβάλλει σε μια παράλληλη, αλλά πολύ ιδιόρρυθμη, ανάλυση για τον παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας. Ο I. Wallerstein θεωρεί ότι ο ενιαίος καταμερισμός της εργασίας εκδηλώνεται με εξαιρετικά μεγάλες διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις επιμέρους ζώνες του παγκόσμιου συστήματος. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δεσπόζει στις χώρες του «κέντρου» και επομένως η μισθωτή εργασία επικρατεί στα καθεστώτα της απασχόλησης, ενώ συνοδεύεται και από την

World-System II..., σσ. 128 κ.ε..

²⁹³ I. Wallerstein, *The Modern World-System...*, όπ.π., σ. 87.

αυτοαπασχόληση. Στην περιφέρεια του παγκόσμιου συστήματος, σε διαφορετικές χρονικές στιγμές και ανάλογα με τη γεωγραφική περιοχή, άλλοτε δεσπόζει ο φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής με τη απαραίτητη συνοδεία από τη δουλοπαροιμία, να χαρακτηρίζει την οργάνωση της εργασίας, ενώ άλλοτε παρατηρούνται μορφές εκμετάλλευσης που διατηρούν τη δουλεία, ως βασικό τύπο της ανθρώπινης εργασίας. Στις χώρες της ημί-περιφέρειας επικρατούν διαφορετικές συνθέσεις, με συνηθέστερη τη συνύπαρξη της απλής εμπορευματικής παραγωγής, με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Οι προκείμενες διαφορές δεν θεωρούνται αντιφατικές, από τον I. Wallerstein. Εκτιμάται ότι αντιπροσωπεύουν τις ενιαίες λειτουργίες του παγκόσμιου συστήματος και απλώς εξυπηρετούν το «κέντρο».²⁹⁴ Η ελεύθερη εργασία, κατά αυτήν την έννοια, είναι μια μορφή ελέγχου της ειδικευμένης εργασίας στο κέντρο, ενώ η αναγκαστική εργασία χρησιμοποιείται, στις περιπτώσεις της χρήσης της λιγότερο ειδικευμένης εργασίας στην περιφέρεια.²⁹⁵ Σε κάθε διαφορετική ζώνη εκφράζεται ένας εξειδικευμένος τύπος ελέγχου της εργασίας, καθώς κάθε τύπος ελέγχου αντιστοιχεί στον κάθε διαφορετικό τρόπο παραγωγής. Αυτή μάλιστα η διαφοροποίηση συμβάλλει αποφασιστικά στην υλοποίηση της απόσπασης του πλεονάσματος από την περιφέρεια και την απρόσκοπτη μεταφορά του στο κέντρο. Στην ουσία η συνάρθρωση των διαφορετικών τρόπων παραγωγής και των αντίστοιχων καταμερισμών της εργασίας είναι ο ουσιώδης παράγοντας, ο οποίος επιτρέπει την καπιταλιστική δεσποτεία στο παγκόσμιο σύστημα.²⁹⁶

Αυτές οι πολιτικές αναλύσεις δημιουργούν μεγάλη (ενδεχομένως και πολύ βαριά) θεωρητική αμφιβολία για την ευστάθεια τους. Σίγουρα προκαλεί σειρά ερωτημάτων η άποψη, ότι το καπιταλιστικό σύστημα δεσπόζει επί των «λειτουργούντων» προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής, αλλά και επί των ενεργών μη-καπιταλιστικών μορφών της οικονομικής συμπεριφοράς. Η κεντρική τοποθέτηση, ωστόσο, του I. Wallerstein, πως η σύμμειξη των διαφορετικών μορφών οικονομικής συμπεριφοράς, είναι η ουσία του καπιταλισμού, ως τρόπου παραγωγής, έχει μόνον τα χαρακτηριστικά του γρίφου και τροφοδοτεί με πάμπολλες απορίες τους αναγνώστες και τους μελετητές.²⁹⁷ Οι προβληματισμοί κορυφώνονται, κατ' ακολουθία, σε σχέση με την εκτίμηση, ότι οι διακρινόμενοι καταμερισμοί της εργασίας ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια είναι αναπόσπαστα μέρη του ενιαίου «καταμερισμού της εργασίας» του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Αυτές οι τοποθετήσεις δεν είναι πειστικές και δεν είναι, καν, επιδεκτικές μιας βελτιωτικής αναθεώρησης, τόσο στο γενικό τους πλαίσιο όσο και στις ειδικές περιπτώσεις τους.

²⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 126.

²⁹⁵ Στο ίδιο, σσ. 87, 127.

²⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 87.

²⁹⁷ I. Wallerstein, *The Modern World-System II*..., όπ.π., σ. 32.

Η σημαντικότερη συνεισφορά της ανάλυσης, πέραν του ερωτήματος περί της ευστάθειας του γενικευτικού διανοήματος, είναι η παγκόσμια θέαση των ζητημάτων, σε σχέση με τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό. Η προσέγγιση για το παγκόσμιο σύστημα είναι κυρίως οικονομική, αλλά συναρθρώνεται και με τις ανισότιμες πολιτικές σχέσεις, ανάμεσα στο κέντρο και τις εξαρτημένες χώρες της περιφέρειας ή της ημιπεριφέρειας.²⁹⁸ Μια υποστηρικτική θέση για τη συγκεκριμένη προσέγγιση μπορεί να είναι, πως διαθέτει έναν ενιαίο ερμηνευτικό ειρμό για την καπιταλιστική μετάβαση, τις ανισότιμες σχέσεις μεταξύ των διαφορετικών χωρών, τη δεσποτεία και την υπέρ-ανάπτυξη του «κέντρου», αλλά και τη συνεχή υποτέλεια των χωρών της «περιφέρειας», μαζί με την καταδίκη των τελευταίων σε διαρκή υπανάπτυξη (ή σε μια διαφορετική ανάγνωση σε μια «ανάπτυξη εν υπανάπτυξει»). Αυτή η θεώρηση διακρίνεται αναμφίβολα για την ιδιομορφία της και, σε ορισμένες διαστάσεις της, για τις θεωρητικές υπερβολές της, οι οποίες σχεδόν ταυτίζονται με την πρωτοτυπία της. Δίχως άλλο διαχειρίζεται ένα εξαιρετικά πλούσιο γνωστικό και πληροφοριακό υλικό, πράγμα που κάνει αυτοτελώς χρήσιμη τη μελέτη της, για την ιστορία της οικονομίας, των πολιτικών οργανώσεων και της κοινωνικής διάρθρωσης, συγκριτικά και στην πολύ μακρά χρονική διάρκεια. Η διασύνδεση, ωστόσο, αυτού του πλουσιώτατου και εξαιρετικά ενδιαφέροντος υλικού, μέσω του δομηθέντος διανοήματος είναι πολύ ασθενής, αν και στην όψη της φαίνεται εντυπωσιακή. Στο τέλος αυτή η εντύπωση, απομακρύνεται από τα χαρακτηριστικά του ρηξικέλευθου λόγου, έστω υπόρρητου, και μένει το αδρό ίχνος της ιδιορρυθμίας της.

²⁹⁸ Στο ίδιο, σσ. 355-357.

Παράρτημα II

Αντιλήψεις για την ελληνική κοινωνική δομή

[Βιβλιογραφικές Αναφορές]

Κ. Βεργόπουλος, *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1975.

[Σ. Αμίν, *Η Συνσώρευση σε Παγκόσμια Κλίμακα*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, χ.χ., τ. 1 & 2].

Τζ. Πέτρας (J. Petras), *Ακμή και Παρακμή της Σοσιαλδημοκρατίας στη Νότια Ευρώπη. Δοκίμια για τον Ελληνικό Καπιταλισμό*, Αθήνα, Στοχαστής, 1985.

Α. Μοσχονάς, *Παραδοσιακά Μικροαστικά Στρώματα. Η Περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1986.

Π. Παπαδόπουλος, *Η Ταξική Διάρθρωση της Σύγχρονης Ελληνικής Κοινωνίας*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1987.

Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987.

Γ. Μηλιός, *Ο Ελληνικός Κοινωνικός Σχηματισμός. Από τον Επεκτατισμό στην Καπιταλιστική Ανάπτυξη*, Αθήνα, Εξάντας, 1988· Γ. Μηλιός, «Η ελληνική οικονομία κατά τον 20ό αιώνα», Α. Μωυσίδης, Σ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στο 19ο και τον 20ό Αιώνα. Εισαγωγή στην Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα, Τόπος, 2010, 259-288.

Κ. Βεργόπουλος, *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1975.

Ο Κ. Βεργόπουλος εκφράζει σε θεωρητικό επίπεδο την αντίληψη για τον «περιφερειακό καπιταλισμό». Με αποχρώσεις, αλλά και με πολλές επικοινωνίες, η αντίληψη αυτή συγγενεύει με την προσέγγιση του «παγκόσμιου συστήματος».

Η Ελλάδα κατά τον συγγραφέα είναι μια χώρα του περιφερειακού καπιταλισμού. Το πλαίσιο του προσδιορισμού της χώρας οφείλεται και στον ιδιαίτερο τρόπο, με τον οποίο έχει ενσωματωθεί η γεωργία στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Η ενσωμάτωση της γεωργίας δεν σημαίνει την αμιγή καπιταλιστική ανάπτυξη της γεωργίας, αλλά την ανάπτυξη μέσω της μικρής εμπορευματικής παραγωγής και της στήριξης στην οικογενειακή οργάνωση της αγροτικής εκμετάλλευσης. Το συγκεκριμένο υπόδειγμα, χωρίς να εμποδίζει τη μισθωτή εργασία, την αποθαρρύνει. Η μορφή της εργασίας που αναπτύσσεται στην ελληνική επικράτεια είναι η προσωπική εργασία του ιδιοκτήτη της εκμετάλλευσης με τη συνεισφορά των συμβοηθούτων μελών της οικογένειας. Καθώς στην ουσία η κεφαλαιοκρατική επένδυση στην αγροτική παραγωγή έχει απορριφθεί, η αγροτική εκμετάλλευση αντιπροσωπεύει μια μορφή καπιταλισμού χωρίς καπιταλιστές. Ο κύριος μηχανισμός αυτού του είδους του καπιταλισμού προσδιορίζεται από τις κρατικές παρεμβάσεις και τον ιδιαίτερο ρόλο του τραπεζικού κεφαλαίου. Το κράτος είναι υπεύθυνο για τη διαμόρφωση του δεσπόζοντος υποδείγματος της μικρής ιδιοκτησίας, μέσω των ρυθμίσεων του 19ου αιώνα και της αγροτικής μεταρρύθμισης του 20ού αιώνα. Η τραπεζική πίστη υποστήριξε αυτό το υπόδειγμα εκμετάλλευσης, αλλά αυτή η διαδικασία καταχρέωσε τους αγρότες και στην πράξη καθυπέταξε την μικρή ιδιοκτησία στο κεφάλαιο, επί μακρόν. Η αγροτική οικονομία με αυτόν τον τρόπο κατέστη μια εθνικοποιημένη ή κοινωνικοποιημένη παραγωγική κατάσταση, στην οποία ο μικροϊδιοκτήτης και αυτοαπασχολούμενος αγρότης μεταβλήθηκε σε έναν οίονει προλετάριο. Από αυτήν την άποψη οι αγρότες της ελληνικής κοινωνίας ανήκουν στο προλεταριάτο του περιφερειακού καπιταλισμού.

Μεταξύ των πολύ ενδιαφερουσών πτυχών αυτής της αντίληψης είναι η άποψη ότι κεφάλαιο είτε απέφυγε είτε απετράπη, να αναλάβει μείζονες επενδύσεις στην αγροτική οικονομία. Αυτή είναι μια πολύ χρήσιμη και ουσιαστική παρατήρηση, η οποία εξηγεί την έλλειψη συνεπών διαδικασιών συγκέντρωσης της γης και της σύστασης των κλασικών καπιταλιστικών αγροκτημάτων, με τις μεγάλες εκτάσεις, τη συστηματική χρήση της μισθωτής εργασίας και την υψηλή παραγωγικότητα. Η ανάλυση αυτή επιβεβαιώνεται και από την διερεύνηση στην *Αγροτική Εκμετάλλευση στην Ελλάδα*, με τον πρόσθετο λόγο ότι ο μεγάλος τεχαισμός των μικρών αγροτικών εκμεταλλεύσεων επιβαρύνει περαιτέρω το κόστος της γης και κάνει ασύμφορη την εξαγορά της από τους φορείς του κεφαλαίου.

Ανάλογης σημασίας είναι και η θέση ότι οι αγρότες μικροϊδιοκτήτες και η μικρή ιδιοκτησία στην ελληνική περίπτωση δεν έχουν προκαπιταλιστική

προέλευση, αλλά συγκροτήθηκαν ακριβώς στη φάση της καπιταλιστικής κυριαρχίας και εξαιτίας αυτής.

Ο S. Amin,* ο οποίος έχει επεξεργαστεί τις βασικές θεωρητικές ορίζουσες του αναλυτικού σχήματος, θεωρεί ότι οι άνισες σχέσεις ανταλλαγής στο πλαίσιο των διεθνών εμπορικών συναλλαγών εδραιώνουν την εξάρτηση των υπανάπτυκτων χωρών του λεγόμενου «τρίτου κόσμου» (ο πρώτος κόσμος είναι οι πρωτοπόρες καπιταλιστικές χώρες, ενώ ο δεύτερος κόσμος αποτελείται από τις σοσιαλιστικές χώρες, στο πλαίσιο του μεταπολεμικού διπολισμού), από τις πρωτοπόρες καπιταλιστικές χώρες. Οι πρωτοπόρες και πλούσιες χώρες αποτελούν τη «μητρόπολη» ή το «κέντρο» και οι εξαρτημένες χώρες την «περιφέρεια» του «περιφερειακού καπιταλισμού». Οι οικονομικές σχέσεις στο πλαίσιο του «περιφερειακού καπιταλισμού» αναπαράγουν την υπανάπτυξη και την εξάρτηση των περιφερειακών χωρών, μέσω της ανισότιμης ενσωμάτωσης τους στην συγκεκριμένη οργάνωση.

Αυτή η θεωρητική τοποθέτηση εκτιμά ότι οι κοινωνικοί σχηματισμοί των περιφερειακών χωρών χαρακτηρίζονται από την κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής επί των διαφορετικών προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής (συνηθέστερα της «απλής εμπορευματικής παραγωγής»), γεγονός που έχει ενιαίες επιδράσεις λόγω της σχέσης τους με τη μητρόπολη ή το κέντρο. Παρουσιάζονται, δηλαδή, πολύ έντονες διαφορές της παραγωγικότητας κατά τομείς, με αποτέλεσμα να εκφράζονται τάσεις αποδιάρθρωσης των περιφερειακών οικονομιών και ταυτόχρονα να εδραιώνεται η εξωτερική κυριαρχία από τις χώρες της μητρόπολης. Οι σχέσεις αυτές τείνουν να γίνουν καθολικές και αποτυπώνονται πολιτικά, αλλά και στο επίπεδο της κοινωνικής δομής. Η συνολική διασκευή κατατείνει στην άποψη ότι η παραμονή στην κατάσταση του περιφερειακού καπιταλισμού, εδραιώνει την συνέχιση της υπανάπτυξης και επομένως κάτι ανάλογο με την «ανάπτυξη εν υπαναπτύξει».

Στο επίπεδο της κοινωνικής δομής αναπτύσσεται μια ιδιότυπη ταξική ανάλυση. Παρακολουθείται η ονοματολογία της κλασικής μαρξιστικής ανάλυσης, αλλά πίσω από τις εμβληματικές κοινωνικές τάξεις (αστική τάξη και προλεταριάτο) βρίσκονται διάφορες κοινωνικές κατηγορίες του κέντρου και της περιφέρειας. Στην παγκόσμια αστική τάξη δεσπόζει η μονοπωλιακή αστική τάξη, που εκπροσωπεί τα αμερικανικά μονοπώλια. Η αστική τάξη της περιφέρειας αποτελείται από την αγροτική αστική τάξη, την εμπορική αστική τάξη, τη γραφειοκρατική αστική τάξη, τις στρατιωτικές ελίτ, αλλά και κάθε προνομιούχο προκαπιταλιστική τάξη, η οποία εξυπηρετεί και αναπαράγει το υπόδειγμα του περιφερειακού καπιταλισμού. Το προλεταριάτο του κέντρου ταυτίζεται σχεδόν με την εργατική τάξη της κλασικής προσέγγισης. Η μεγάλη μάζα του προλεταριάτου έχει μετατοπιστεί στην περιφέρεια, αλλά δεν αποτελείται βασικά από το βιομηχανικό προλεταριάτο. Αντίθετα σε αυτήν συγκεντρώνονται, τυπικά ή συμβολικά προλεταριοποιημένοι αγρότες, άνεργοι και άλλες ομάδες περιθωριοποιημένων, οι οποίες εν γένει οφείλουν τη συγκεκριμένη συμπερίληψη τους στην ανισότιμη ενσωμάτωση των χωρών τους στον περιφερειακό καπιταλισμό.

* Σ. Αμίν, *Η Συσσώρευση σε Παγκόσμια Κλίμακα*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, χ.χ., τ. 1 & 2.

Είναι σημαντικά τα προβλήματα ή και τα ερωτήματα που δημιουργεί η ιδιότυπη ταξική ανάλυση του Κ. Βεργόπουλου και ιδίως ο παράξενος προσδιορισμός για τους μικροαστούς αγρότες, ως οιωνεί προλετάριους. Σε αυτή την εκτίμηση είναι σίγουρο ότι ομιλεί το θεωρητικό σχήμα και η εμμονή για την επιβεβαίωση του, παρά η πραγματικότητα. Ο όρος αυτός επισημαίνει τη συγγένεια του με την ανάλυση του Β.Ι. Λένιν για τους μισοπρολετάριους στην προεπαναστατική Ρωσία, αλλά δυσκολεύει τις σκέψεις του αναγνώστη, σχετικά με την κατανόηση της σκοπιμότητας και της προοπτικής του. Πρόκειται να γίνουν οι αγρότες μέρος μιας ενεργούς επαναστατικής δύναμης; Οι πραγματικότητες, αν υπήρχε μια τέτοια σκοπιμότητα, έχουν αποκαλύψει μάλλον τον ατομικό συντηρητισμό της φθίνουσας και γηράσκουσας αγροτικής μάζας, παρά κάποιο συνεπή επαναστατικό δυναμισμό. Έχουν περάσει κιόλας σαράντα τρία χρόνια από τη δημοσίευση της μελέτης του Κ. Βεργόπουλου. Η αναγνώριση των πραγματικοτήτων είναι ευσταθής και εξαιρετικά αξιοποιήσιμη και από τη σύγχρονη κοινωνική ανάλυση. Οι ιδιόρρυθμοι ονοματισμοί των τάξεων και οι πλάγιοι υπολογισμοί του κοινωνικού τους ρόλου, περιγράφουν απλώς τις προσδοκίες του αναλυτή, που παρά την ευστάθεια της αναλυτικής του επεξεργασίας, επιθυμεί με διανοητική ένταση να μεταβάλει τον αδύνατο (ριζοσπαστικό) κοινωνικό μετασχηματισμό σε μια επιθυμητή πραγματικότητα. Στη μεγάλη εκτύλιξη των ιστορικών κύκλων το υποκείμενο τείνει να εκλείψει και παραμένει μόνο η μικρή ιδιοκτησία, για την οποία συνεχίζουν να έχουν αυτοτελή αξία οι σημαντικές πλευρές αυτής της ανάλυσης.

Τζ. Πέτρας (J. Petras), *Ακμή και Παρακμή της Σοσιαλδημοκρατίας στη Νότια Ευρώπη. Δοκίμια για τον Ελληνικό Καπιταλισμό*, Αθήνα, Στοχαστής, 1985.

Ο J. Petras ήταν, πριν τη δραστηριοποίηση του για μια περίοδο στην Ελλάδα, και παραμένει γνωστός για τις εργασίες, σχετικά με την υπανάπτυξη (εκπροσωπεί μάλλον τις θεωρίες του *Νέο-Ιμπεριαλισμού*). Η προκείμενη εργασία του δημοσιεύεται την περίοδο που διακόπτει τις δεσμεύσεις του στη χώρα μας.

Η ανάλυση του για τις χώρες της Νότιας Ευρώπης, αν και αρκετά γενικευτική, επεξεργάζεται αρκετές από τις όψεις των δομών και τις κοινωνικό-οικονομικές πραγματικότητες που αφορούν και στην Ελλάδα. Αντιπροσωπεύει, κατά τη γνώμη μου, μια ρεαλιστική αντιμετώπιση των κοινωνικών πραγματικοτήτων.

Παρατηρεί ότι αγροτική οικονομία, παρά την σημαντική διάδοση της μικρής ιδιοκτησίας και παραγωγής, έχει σημαντικές διαστάσεις εκσυγχρονισμού στη σχέση με την αγορά και, σε ορισμένες περιπτώσεις, διασύνδεσης με τη βιομηχανία. Διαπιστώνει την απόσταση της βιομηχανίας του Νότου, από τις πραγματικότητες στις αναπτυγμένες χώρες. Στην ουσία διαπιστώνει τη διαδικασία της βιομηχανικής αποδιάρθρωσης ορισμένων περιοχών του Νότου, στις οποίες περιλαμβάνεται και η χώρα μας. Στο ίδιο πλαίσιο αντιλαμβάνεται την

αποδιάρθρωση της εργατικής τάξης, την παράλληλη αύξηση της ανεργίας και την τάση να δημιουργηθεί ένα ευδιάκριτο υπό-προλεταριάτο. Κάνει λόγο για ευρείες μάζες μικροπαραγωγών, οι οποίοι όμως δεν έχουν σχέση με προκαπιταλιστικές δομές. Ορισμένοι μάλιστα εντοπίζονται σε ανταγωνιστικές και ευέλικτες επιχειρηματικές δραστηριότητες στη μεταποίηση. Είναι ενδιαφέρουσα η ανάλυσή του για την ανάδυση (νέων) μεσαίων στρωμάτων με υψηλή μόρφωση και απαιτητική ειδικευση. Οι εργασιακές ομάδες που συναπαρτίζουν αυτά τα στρώματα είναι τότε ανεξάρτητοι επαγγελματίες (δικηγόροι, γιατροί, φαρμακοποιοί, οδοντίατροι, λογιστές, μηχανικοί κ.ά.) και τότε μισθωτοί (δικηγόροι με αντιμισθία, γιατροί σε δημόσια νοσοκομεία, εκπαιδευτικοί κ.ά.), αρκετά συχνά στο δημόσιο και σε αρκετές περιπτώσεις συνδυάζουν τη βασική επαγγελματική τους δράση, με παράλληλες δραστηριότητες και επενδύσεις σε ακίνητα, με στόχο την πρόσκτηση πρόσθετων προσόδων.

Η τελευταία αναφορά συνοδεύει τη γενική άποψη του συγγραφέα ότι το κεφάλαιο στο Νότο έχει την τάση να κάνει μεγαλύτερες και συνεπέστερες επενδύσεις στα ακίνητα και τις κατασκευές, έναντι της γεωργίας και της βιομηχανίας. Η μεγάλη ιδιοκτησία στα ακίνητα, εντούτοις, δεν επικρατεί. Αντίθετα η μικρή ιδιοκτησία στα ακίνητα είναι πολύ διαδεδομένη, γεγονός που επιτρέπει τη δημιουργία πρόσθετων ή και αυτοτελών εισοδημάτων από τα ακίνητα.

Η κοινωνία, σε αυτές τις συνθήκες, ανταποκρίνεται σε ένα ιδιόρρυθμο μοντέλο απείθαρχου ατομικού μοντερνισμού. Αυτό το μοντέλο παρεμποδίζει ή και αρνείται τον πειθαρχημένο θεσμικό και παραγωγικό εκσυγχρονισμό. Τα ευρύτατα μεσαία στρώματα (κατ' εξοχήν εκπροσωπούν τον ατομικό μοντερνισμό) αναπτύσσουν έναν αντιφατικό ριζοσπαστισμό. Από τη μια πλευρά, απαιτούν γενικόλογα αλλαγές, αλλά, από την άλλη, αρνούνται ουσιαστικές μεταρρυθμίσεις της δημόσιας οργάνωσης, όπως το φόρο στα ακίνητα, επειδή προσβάλλονται και τα δικά τους οικονομικά συμφέροντα. Η συνολική εικόνα αποδίδεται στη διαπίστωση του κοινωνικού αδιεξόδου και της θεσμικής εμπλοκής, καθώς ο εκσυγχρονισμός φαίνεται σχεδόν αδύνατος.

Α. Μοσχονάς, *Παραδοσιακά Μικροαστικά Στρώματα. Η Περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1986.

Η ανάλυση του Α. Μοσχονά είναι μια ειδική μελέτη για την παραγωγή και την εργασία στις πόλεις και ιδίως για τους βιοτέχνες, τους εμπόρους και τους ανεξάρτητους επαγγελματίες. Διακρίνεται για την ακρίβεια με την οποία διαβιβάζει στους αναγνώστες τα δεδομένα για την επιχειρηματική οργάνωση και τις κατανομές της, αλλά και τις ιδιορρυθμίες των μικρών επιχειρήσεων και της αυτοαπασχόλησης στις πόλεις.

Τονίζει τη μαζική επέκταση της μικρής ιδιοκτησίας και της μικρής παραγωγής σε όλους τους τομείς, που αναπτύσσονται στα αστικά κέντρα.

Αναδεικνύει τις πολύ μεγάλες διαφορές των λοιπών ευρωπαϊκών χωρών και επισημαίνει την πιθανότητα ο κοινωνικός εκσυγχρονισμός και η κοινωνική αλλαγή στη χώρα, να μην συνδευτεί από την αναίρεση της μικρής ιδιοκτησίας, της αυτοαπασχόλησης και της μικρής παραγωγής.

Η εργασία του Α. Μοσχονά έχει, κατά την εκτίμηση μου, προβληματικές πτυχές, που σχετίζονται με την θεωρητική έννοια της μικρής εμπορευματικής παραγωγής. Η μετονομασία των επίσημων κατηγοριών των μικρομεσαίων επιχειρήσεων (οι μικρές, με 0-9 εργαζόμενους, και οι μεσαίες, με 10-49 εργαζόμενους) σε επιχειρήσεις της «μικροεμπορευματικής» και «μεσοεμπορευματικής» παραγωγής, αν δεν αποτελεί μια επιλογή που είναι αποτέλεσμα κάποιας προσδιοριστικής αμηχανίας (χωρίς άλλο νόημα, από την αποφυγή των επίσημων όρων), τότε είναι πλάγια προσφυγή σε παράγωγα της μικρής ή απλής εμπορευματικής παραγωγής. Κατ' αντανάκλαση των δύο προαναφερθέντων όρων η έννοια της «μακροεμπορευματικής παραγωγής», που αφορά σε μεγαλύτερες επιχειρήσεις, απονευρώνει την καπιταλιστική φύση αυτών επιχειρηματικών οργανώσεων.

Στις προβληματικές αναλύσεις ανήκει και η συσχέτιση των κατηγοριών των ιδιοκτητών των επιχειρήσεων της «μικροεμπορευματικής» και της «μεσοεμπορευματικής» παραγωγής με τις πολιτικές σχέσεις, με άλλες κοινωνικές τάξεις και το κράτος, αλλά και με τη διαδικασία του πολιτικού και θεσμικού εκσυγχρονισμού. Σύμφωνα με την άποψη μου, οφείλουμε να κρατήσουμε, από τη συγκεκριμένη διαχείριση, την επεξεργασία και παρουσίαση των εμπειρικών στοιχείων της, τα οποία είναι αξιοποιήσιμα στο πλαίσιο της επιστημονικής συζήτησης για την έκταση του μικροαστικού φαινομένου στην Ελλάδα, εκτός του αγροτικού χώρου. Αν αφαιρεθεί η ιδιαίτερη ονοματολογία των κατηγοριών των συγκεκριμένων επιχειρήσεων, υποδεικνύεται ο διευρυμένος αντικειμενικός ρόλος των παραδοσιακών μικροαστικών στρωμάτων στις πόλεις, κατά τη μεταπολεμική περίοδο, και γενικά στην ελληνική κοινωνική οργάνωση. Από αυτήν την πλευρά, η ανάλυση του Α. Μοσχονά συνεισφέρει θετικά στη σχετική συζήτηση για την ελληνική κοινωνική δομή.

Π. Παπαδόπουλος, *Η Ταξική Διάρθρωση της Σύγχρονης Ελληνικής Κοινωνίας*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1987.

Δεν είναι απαραίτητο κάθε αναλύτης, να έχει πλήρη αίσθηση των θεωρητικών συζητήσεων και των εμπειρικών δεδομένων για να μπορέσει να διεκπεραιώσει το απαιτητικό έργο της ανάλυσης της κοινωνικής πραγματικότητας και δομής. Δεν είναι ακόμη προαπαιτούμενο, να έχει υποστεί τις σχετικές δοκιμασίες, στο πεδίο των σπουδών και της ακαδημαϊκής διερεύνησης. Είναι, όμως, σημαντικό να έχει αντίληψη της κοινωνικής δομής και να αποφεύγει την υποβολή των κοινωνικών πραγματικοτήτων στον ιδιαίτερο χειρισμό, που πιθανώς επιβάλλει μια προσωπική εμμονή ή η εμμονή στενών ομάδων (ακόμη και στο πλαίσιο ευρύτερων πολιτικών

παρατάξεων), η οποία συγχέεται με μια ιδεολογία. Εφόσον συμβαίνει κάτι τέτοιο η πρόθεση κατασκευάζει την εικόνα της κοινωνικής δομής, η οποία απέχει από το να είναι ακριβής.

Ο Π. Παπαδόπουλος έχει στόχο να αποδείξει, κατά τη δική μου ανάγνωση, την πολύ μεγάλη και συνεχή κοινωνική πόλωση, βασισμένος στα δεδομένα της απογραφής του πληθυσμού, από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, του 1981. Από αυτό το γεγονός ξεκινά η περιπέτεια του αναλυτή στη συνομιλία του με τα δεδομένα. Τα στοιχεία της συγκεκριμένης απογραφής και ιδίως του εργατικού δυναμικού υποδεικνύουν ότι οι μισθωτοί, παρά την αναλογική τους αύξηση σε σύγκριση με το 1971, αποτελούν ακόμη μια μειονότητα, δηλαδή αντιπροσωπεύουν ποσοστό κατώτερο από το 49%. Είναι προφανές ότι υπάρχει μια διευρυμένη ομάδα αυτοαπασχολούμενων και αυτή συνοδεύεται από μια ευάριθμη ακόμη κατηγορία συμβοηθούντων μελών της οικογένειας. Καθώς η διάρθρωση του εργατικού δυναμικού δεν ανταποκρίνεται στην προσδοκία του συγγραφέα, αυτός αποδύεται στη συνέχεια σε μια εναλλακτική αλλά και εξόχως περάξενη διαχείριση των υπερκείμενων στοιχείων.

Πραγματοποιεί οριακού χαρακτήρα εμπειρικές εκτιμήσεις, οι οποίες υποτίθεται ότι ανταποκρίνονται στις επεξεργασίες του μαρξισμού-λενινισμού. Συγκεκριμένα προσθέτει στην επίσημη καταγραφή των μισθωτών εργαζομένων (που ταυτίζει στο σύνολό τους με την εργατική τάξη), δηλαδή στο 48,6% των απασχολούμενων, τους νέους άνεργους και, έτσι κατά την άποψη του, το άθροισμα της εργατικής τάξης φτάνει στο 51,3%. Στη συνέχεια μέσα από θεωρητικές και εμπειρικές δολιχοδρομίες, ο αναλυτής συνυπολογίζει στην αναλογία της εργατικής τάξης, τους ξένους μετανάστες, τους φασονίστες και άλλες θολές εργασιακές κατηγορίες, για να φτάσει την αναλογία της εργατικής τάξης στο 54,3%. Σε μια πιο ακραία εκδοχή αυτών των υπολογισμών, με την συμπερίληψη των αυθαιρέτως προσδιορισμένων μισοπρολετάρων (είναι κυρίως αυτοαπασχολούμενοι μικροϊδιοκτήτες στην ύπαιθρο), ο «φτωχός πληθυσμός», που θεωρείται συγγενής με την έννοια της εργατικής τάξης, ανέρχεται στο 57% περίπου του Οικονομικά Ενεργούς Πληθυσμού. Τεχνηέντως, από αυτήν την άποψη, διευρύνεται η εργατική τάξη.

Ο αναλυτής δεν μένει μόνο στην επιτηδευμένη διεύρυνση της εργατικής τάξης. Διευρύνει και την αστική τάξη, υπολογίζοντας το όριο του καπιταλιστή επιχειρηματία, στο επίπεδο της απασχόλησης τουλάχιστον τριών μισθωτών. Χαρίζει (συμβολικά), με αυτόν τον τρόπο, στην αστική τάξη μέγα μέρος των μικρών εργοδοτών. Περιορίζει αντίστοιχα τα μικροαστικά στρώματα. Η υποβάθμιση του παραδοσιακού μικροαστικού φαινομένου, ουσιαστικά συστρέφει τις κατανομές των κοινωνικών ομάδων και στρεβλώνει την εικόνα της κοινωνικής δομής.

Το ερώτημα είναι το ακόλουθο: τι κερδίζει κάποιος ή κάποιο πολιτικό μόρφωμα από μια τέτοια προφανή στρέβλωση της πραγματικότητας της κοινωνικής δομής; Η απάντηση είναι απλή: τίποτα. Ένας αυθαίρετος βολонταρισμός κατασκευάζει μια πραγματικότητα που δεν υπάρχει, για να

δικαιολογήσει μια «πολιτική στρατηγική» που είναι ουσιαστικά αδόμητη, για μια πολιτική προοπτική, η οποία είναι καταδικασμένη, από τη φύση παρόμοιων πνευματικών εγχειρημάτων, να αποτύχει, επειδή αυτή απευθύνεται σε άλλη κοινωνία από την παρούσα και υπαρκτή. Η κατασκευασμένη κοινωνία υπάρχει μόνο στο νου του αναλυτή, ενώ η λειτουργούσα κοινωνία δεν έχει λόγο να παρακολουθεί τις κατασκευές του.

Η πραγματικότητα δίνει αμείλικτες απαντήσεις σε ανάλογα εγχειρήματα και προσβάλλει βίαια τις άτεγκτες πεποιθήσεις. Από τα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 21ου αιώνα οι μισθωτοί στην ελληνική κοινωνία αναλογούν στο 65% περίπου της απασχόλησης, αλλά αυτή η διεύρυνση δεν έκανε το επαναστατικό εγχείρημα εγγύτερο, από την προηγούμενη περίοδο. Στις ΗΠΑ οι μισθωτοί υπερβαίνουν, εδώ και δεκαετίες, το 90% της απασχόλησης, αλλά η πολιτική προοπτική της κοινωνικής αλλαγής είναι ερεβώδης.

Οι εκπρόσωποι των (αυτό-προσδιορισμένων ως) συνεπών μαρξιστικών πολιτικών παρατάξεων, αντίθετα από τους υπολογισμούς τους, παρέμειναν στο περιθώριο των πολιτικών συσχετισμών και ακόμη δεν καταφέρνουν, να εκπροσωπήσουν την εργατική τάξη στο υπαρκτό εύρος της. Ενδεχομένως η αντίληψη αυτών των παρατάξεων για την εικόνα της κοινωνικής δομής δεν τις βοηθά να επικοινωνήσουν με τα προβλήματα και τις προσδοκίες των κοινωνικών ομάδων.

Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987.

Ο Κ. Τσουκαλάς είναι ένας ευαίσθητος και ευφυέστατος κοινωνιοκριτικός, με εξαιρετική φιλοσοφική και ιστορική παιδεία. Κάθε ξεχωριστή ανάλυση για τον *δημόσιο χώρο*²⁹⁹ και τους *εκπαιδευτικούς μηχανισμούς*³⁰⁰ αποτελεί μια αξιοπρόσεκτη, ακόμη και αξιέπαινη ερευνητική προσπάθεια, με μεγάλο γνωστικό βάθος. Κατά τη γνώμη μου καμιά από αυτές τις προσπάθειες δεν μπορούσαν να στηρίζουν μια γενίκευση για τη μορφή, τη δομή και τα χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας. Οι σημαντικές και διεισδυτικές διερευνήσεις του, συνδυασμένες με την, υψηλής ποιότητας, στοχαστική επένδυση και την απaráμιλλη ικανότητα εκφραστικής απόδοσης του κοινωνιοκριτικού λόγου, προσθέτουν στην κατανόηση των ιστορικών εξελίξεων των δημόσιων θεσμών και της εκπαίδευσης, και, πιθανώς, των ιδεολογικών σχέσεων για ένα μέρος της κοινωνικής οργάνωσης. Δεν ανταποκρίνονται, όμως, στην ανάγκη για την

²⁹⁹ Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος. Η Συγκρότηση του Δημόσιου Χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1981.

³⁰⁰ Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Κοινωνικός Ρόλος των Εκπαιδευτικών Μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2006.

επιβεβαίωση της επικράτησης των φορέων της διανοητικής εργασίας και της «νέας μικροαστικής τάξης» ως μείζον φαινόμενο της ελληνικής κοινωνίας.

Η πρόθεση, όμως, για την εμφάνιση διευρυμένων στρωμάτων της «νέας μικροαστικής τάξης» επικρατεί των δεδομένων και ο αναλυτής επιμένει στην προσπάθεια του. Στο έργο του: *Κράτος Κοινωνία, Εργασία, στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, ενισχύει το εγχείρημά του με ένα επιπλέον διανοητικό τόλμημα. Συνθέτει τα πορίσματα του Ν. Πουλαντζά³⁰¹ για την «νέα μικροαστική τάξη» με το θεώρημα του Ε.Ο. Wright³⁰² για τις «αντιφατικές ταξικές τοποθετήσεις», το οποίο ανταποκρίνεται στην άποψη του τελευταίου ότι η «νέα μεσαία τάξη» (η θεωρητικά προγενέστερη εκδοχή της «νέας μικροαστικής τάξης» του Ν. Πουλαντζά) της εποχής του φορντισμού-τεϊλορισμού έχει αποσυντεθεί πλέον. Μόνο που ο Κ. Τσουκαλάς έχει στόχο, με ένα νέο μοχλό, να εστιάσει σε μια πολύ μεγάλη «νέα μικροαστική τάξη», μέσω της μόχλευσης, ίσως και της «βίαιης» κοινωνικής ανάδευσης των χαρακτηριστικών των ομάδων των διανοητικά εργαζόμενων (κυρίως στο δημόσιο), με τις υπαρκτές κοινωνικές ομάδες των μικρών ιδιοκτητών ακινήτων, των αυτοαπασχολούμενων και των μικρών αυτόνομων παραγωγών (ακόμη και αυτών που λειτουργούν στο πλαίσιο της «παρά-οικονομίας»). Ο μοχλός είναι η έννοια της «πολυσθένειας» και το πεδίο εφαρμογής της μόχλευσης των χαρακτηριστικών είναι η οικογένεια (είτε στενή είτε ευρεία). Η πολυσθένεια είναι το αντίθετο από την κατοχή της μίας και μοναδικής ταξικής θέσης, δηλαδή το αποτέλεσμα του ταξικού πολύ-προσδιορισμού. Στο βαθμό που αυτή η προσέγγιση «αποσυνθέτει» τα υπαρκτά και ακέραια στοιχεία του παραδοσιακού μικροαστικού φαινομένου, για να τα αναδύσει σε ένα πολύ κοινωνικών και ιδίως ταξικών χαρακτηριστικών, εντέλει κατασκευάζει, από μόνη της, την εικόνα της ασάφειας.

Στην ουσία ο ισχυρισμός του, σύμφωνα με τη δική μου κατανόηση, έχει την ακόλουθη σειρά σκέψεων: α) Οι εργαζόμενοι στο Δημόσιο και λιγότερο οι διανοητικά εργαζόμενοι εκτός αυτού, και το δημόσιο τομέα της οικονομίας, χρησιμοποιούν τη θέση τους, ως εφελτήριο, για την άσκηση διάφορων δραστηριοτήτων, που είτε ενισχύονται από την οικογένεια είτε πλαγίως ενισχύουν τα μέλη της. β) Με αυτόν τον τρόπο η ένταξη στη μισθωτή εργασία είναι προσχηματική και στην ουσία είναι ένας μηχανισμός για τη διεύρυνση των εισοδημάτων, τα οποία συγκεντρώνονται, συλλειτουργούν οικονομικά για ένα ευρύτερο σύνολο από το άτομο και εντέλει διανέμονται στα μέλη της οικογένειας. γ) Η μόχλευση των οικονομικών στρατηγικών μετατρέπει σε ασαφή την ταξική θέση από κάθε διαφορετική επαγγελματική θέση και στο τέλος ξεχωρίζει, σε μαζικό επίπεδο, ο ατομικός χαρακτήρας της κοινωνικής ένταξης και της οικονομικής στρατηγικής. δ) Η μεγάλη διάχυση και οι εναλλακτικές μορφές της πολυσθένειας, μεταβάλλουν το φαινόμενο του ταξικού πολύ-προσδιορισμού σε

³⁰¹ Ν. Πουλαντζάς, *Κοινωνικές Τάξεις στο Σύγχρονο Καπιταλισμό*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984 (1974).

³⁰² Ε.Ο. Wright, *Classes*, New York, Verso, 1985.

γενικό και, με έναν υπαινιγμό ίσως, με ιδιότητες που αγγίζουν την κοινωνική πλειονότητα.

Ο αντίλογος σε αυτές τις απόψεις για τις διασκευασμένες σχηματοποιήσεις του πολύ-προσδιορισμού είναι ότι όλες οι επιμέρους διαστάσεις (πλην της μισθωτής εργασίας), τις οποίες ο αναλυτής μοχλεύει, αποτελούν διαστάσεις του παραδοσιακού μικροαστικού φαινομένου, όπως η ιδιοκτησία στα ακίνητα, οι μικρές εμπορικές, τουριστικές και βιοτεχνικές επιχειρήσεις. Χωρίς να έχει υπόσταση η μικρή ιδιοκτησία, το μικρό κεφάλαιο, η μικρή αυτόνομη παραγωγή και η αυτοαπασχόληση, δεν υπάρχει οποιαδήποτε πιθανότητα να επιτευχθεί η προκείμενη σύνθεση, ακόμα κι αν την «προσκαλούν» οι σφοδρές επιθυμίες. Η άποψη μου είναι ότι παρακάμπτεται η αισθητή και ηχηρή πραγματικότητα για κατασκευαστεί η ασάφεια των θέσεων και της κοινωνικής δομής.

Η σκοπιμότητα του εγχειρήματος δημιουργεί πλήθος ερωτημάτων. Κατά την άποψη μου δεν είναι αόριστη και ασαφής η κοινωνική οργάνωση και δομή, αλλά απλώς δεν ταιριάζει στο καθοδηγητικό διάνοημα του αναλυτή. Ο «φαντασιακός μικροαστισμός» είναι ενδεχομένως μια διαφυγή, αλλά και η βάση μιας διεξοδικής εξήγησης. Η ασάφεια των θέσεων και της κοινωνικής δομής συνοδεύεται από τον «φαντασιακό μικροαστισμό», δηλαδή από το ελληνικό αντίστοιχο του «μικροαστικού ιδεολογικού υποσυνόλου» που χαρακτηρίζει τη «νέα μικροαστική τάξη» του Ν. Πουλαντζά. Όταν η «νέα μικροαστική τάξη» είναι είτε απύσχα είτε μια μειονότητα, τότε η αναπαραγωγή της ιδεολογίας της μικροαστικής τάξης (ή ο «φαντασιακός μικροαστισμός») είναι ο μεγενθυτικός φακός, για να κάνει τη «νέα μικροαστική τάξη» να φαίνεται κοινωνικά σημαντικότερη. Όταν όμως η παραδοσιακή μικροαστική τάξη είναι ευρύτερη και παρούσα, η μικροαστική ιδεολογία έχει αισθητό, σχηματισμένο και λειτουργικό κοινωνικό υποκείμενο. Επομένως ο μικροαστισμός είναι υπαρκτός και δεν αφορά σε οποιαδήποτε ιδεολογική μεταφορά ή αναπαραγωγή σε μια υπαλλακτική ή από μια εναλλακτική κοινωνική ομάδα. Σε αυτή την περίπτωση, ο όρος: «φαντασιακός» χαρακτηρίζει την ίδια την κατασκευή της ασάφειας, δηλαδή τον «μικροαστισμό» των νοημάτων.

Γ. Μηλιός, *Ο Ελληνικός Κοινωνικός Σχηματισμός. Από τον Επεκτατισμό στην Καπιταλιστική Ανάπτυξη*, Αθήνα, Εξάντας, 1988· Γ. Μηλιός, «Η ελληνική οικονομία κατά τον 20ό αιώνα», Α. Μωυσίδης, Σ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στο 19ο και τον 20ό Αιώνα. Εισαγωγή στην Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα, Τόπος, 2010, 259-288.

Στην δική μου αντίληψη, η μελέτη του Γ. Μηλιού είναι μια πολύ ιδιαίτερη διαπραγμάτευση. Η ανάλυση έχει αρετές που αφορούν στη διαχείριση των οικονομικών πραγματικοτήτων του ελληνικού κράτους, ιδίως μετά το 1922.

Ο συγγραφέας ξεκινά (και ευρύνει πολύ) την ανάλυση του, από τις θεωρίες του ιμπεριαλισμού και του νέο-ιμπεριαλισμού. Οι συζητήσιμες διαχειρίσεις των

προσεγγίσεων για τον ιμπεριαλισμό συναρθρώνονται με τις εκτιμήσεις για τα χαρακτηριστικά και τις λειτουργίες των εθνικών κρατών.

Σε πολύ προχωρημένο στάδιο της γραφής εγκαινιάζεται, με ιστορικό ειρμό, η διήγηση για την παρακμή και την ανασυγκρότηση του οθωμανικού παραγωγικού πλαισίου και για τον αντιφατικό σχηματισμό νέων τύπων οργάνωσης, που περιλαμβάνουν και καπιταλιστικού τύπου συγκροτήσεις, στο πλαίσιο της παραπαίουσας αυτοκρατορίας. Ο κεντρικός ρόλος των αστικών στρωμάτων με ελληνική καταγωγή, στον ευρύ γεωγραφικό χώρο και στις περιοχές που εκδηλώθηκε η ελληνική επανάσταση, μαζί με τις αστικές ομάδες του παροικιακού ελληνισμού, αποτελεί βασικό στοιχείο των γενικών εκτιμήσεων ότι η επαναστατική διαδικασία, από την πρώτη στιγμή, έχει αστικό προσανατολισμό και ταξικό χαρακτήρα.

Η προηγούμενη εκτίμηση είναι η βάση για να αντιμετωπιστεί η εξέλιξη του νεότερου ελληνικού κράτους, ως σύμφυτη με τις ιδιότητες του καπιταλιστικού κράτους, παρά τις αντιφάσεις και τις θεσμικές ή πολιτικές παλινωδίες της πρώτης περιόδου. Σε μια τέτοια εξέλιξη η θέση των αστικών στρωμάτων είναι προεξάρχουσα και καθοριστική των σταδίων και των μεταβάσεων της ελληνικής κοινωνίας. Σε αυτή την εξιστόρηση ο Γ. Μηλιός συζητά τις αντιλήψεις για την εξάρτηση της χώρας, αλλά συστηματικά υποβαθμίζει το συγκεκριμένο φαινόμενο. Αντίθετα, εκτιμά ότι η κοινωνική εξέλιξη καθορίστηκε από την αυτοτελή στρατηγική των αστικών στρωμάτων της χώρας, κυρίως τους φορείς του εμπορικού και του εφοπλιστικού κεφαλαίου, και των καπιταλιστών του παροικιακού ελληνισμού. Θεωρεί, μάλιστα, ότι το παροικιακό κεφάλαιο, ως προπομπός, καθόρισε τη στρατηγική και τον χαρακτήρα των επεκτάσεων του ελληνικού κράτους, ως ένα σοβαρό φαινόμενο του ελληνικού «ιμπεριαλισμού», ο οποίος τελειώνει με την ήττα στο Σαγγάριο. Το τελικό αποτέλεσμα των επεκτατικών διαδικασιών είναι η εθνική ομογενοποίηση της ελληνικής κοινωνίας και η ολοκλήρωση του ελληνικού καπιταλισμού, μετά από το 1922.

Ενισχύει την άποψη ότι οι καπιταλιστικές σχέσεις, αναμφισβήτητα, κυριαρχούν στην ελληνική κοινωνία στο μεσοπόλεμο και αναλόγως αναπτύσσονται οι θεσμοί και οι, αστικού χαρακτήρα, παρεμβάσεις του κράτους στην οικονομία. Είναι ενδιαφέρον, πως δεν αντιμετωπίζει, ως στοιχείο των προκαπιταλιστικών σχέσεων τη μικρή ιδιοκτησία και τη μικρή παραγωγή, όπως και την παράγωγη αυτοαπασχόληση στην αγροτική οικονομία. Η ανάλυση του Γ. Μηλιού για την μεταπολεμική εποχή (κυρίως από τα στοιχεία στο δεύτερο κείμενο) υπογραμμίζουν τις συνεχείς συγκλίσεις της ελληνικής οικονομίας με τις πλέον αναπτυγμένες χώρες. Η συμπερίληψη στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες είναι κατά τη γνώμη του αναμφισβήτητη, παρά τις συγκυριακές διακυμάνσεις ή τις περιόδους της στασιμότητας. Οι επεξεργασίες του για τους συντελεστές της ελληνικής κρίσης στον εικοστό πρώτο αιώνα είναι χρήσιμες και σε πολλές από τις όψεις τους μπορούν να καταστούν το πεδίο μιας γενικότερης συμφωνίας.

Κατά την εκτίμηση μου η συγκεκριμένη θεώρηση είναι μάλλον παράξενη και, από την εικόνα του πρώτου κειμένου, σχηματίζεται η αίσθηση πως ο συγγραφέας είναι σχεδόν «εκνευρισμένος» (για να μην ισχυριστούμε ότι είναι «οργισμένος») με τις βασικές θέσεις της ελληνικής αριστερής διανόησης, για το ζήτημα της εξάρτησης, τις απόψεις των λεγόμενων «απολογητών» σχετικά με την προβληματική και ανολοκλήρωτη ανάπτυξη και τους εκπροσώπους ορισμένων θεωριών της υπανάπτυξης (Ν. Μουζέλης) του κράτους και της ελληνικής κοινωνίας. Περίπου, σε αυτό το κλίμα της έντονης πνευματικής αντιμαχίας, ισχυρίζεται τα, ακριβώς, αντίθετα από όσα θεωρεί ότι επικρατούν, μέχρι την εποχή που κοινοποιεί τη δική του εργασία. Η εξάρτηση όχι μόνο δεν δεσπάζει, αλλά η αστική τάξη έχει τη δική της ιμπεριαλιστική στρατηγική επέκτασης, που είναι και επιτυχής μέχρι αυτή να αναιρεθεί, με συγκεκριμένους ιστορικούς όρους. Η αναγκαστική ανακοπή των ιμπεριαλιστικών τάσεων, δημιουργεί φυσιολογικά ή αναγκαστικά τους όρους της καπιταλιστικής ολοκλήρωσης, στο πλαίσιο του σχηματισμένου, μετά το 1922, εθνικού κράτους.

Η θεμελίωση του διανοητικού σχεδίου του Γ. Μηλιού στις θεωρίες περί ιμπεριαλισμού, παρά τις αυτοτελείς μελετητικές καινοτομίες του σε ορισμένα αναπτύγματα, είναι κατά την άποψή μου στις περισσότερες διαστάσεις της, υπερβολική και τελικά (ενώ η έκτασή της δίνει την αίσθηση της σχολαστικότητας) ασαφής για το θεωρητικό ζήτημα της συσχέτισης της παγκόσμιας καπιταλιστικής ανάπτυξης με τα χαρακτηριστικά του ελληνικού καπιταλισμού. Γίνεται, μάλιστα, ακόμη πιο παράξενη η θεώρηση περί ιμπεριαλισμού, όταν καλείται να επικοινωνήσει με τα θεωρήματα του δομικού μαρξισμού, τα οποία επηρεάζουν ακόμη και τον τίτλο της μελέτης, με τη χρήση του όρου του «κοινωνικού σχηματισμού». Σε αντίφαση, μάλιστα, προς τις βασικές παραδοχές του δομικού μαρξισμού (ο περίφημος και διακηρυγμένος «αντί-ιστορισμός» του), ο Γ. Μηλιός επιχειρεί να διαχειριστεί τις ιστορικές διαδικασίες, έλκοντας «στοιχεία» από την έρευνα των ιστορικών, τους οποίους κατακρίνει έντονα (επειδή έχουν προσκόλληση στα «στοιχεία»). Ο Γ. Μηλιός είχε και διαθέτει τις προϋποθέσεις, για να κάνει ευσταθή οικονομική ανάλυση και θεωρητική ανάλυση (είναι ισχυρά ενδεχόμενο) για τα μείζονα οικονομικά φαινόμενα. Κατά τη γνώμη μου, η ιστορική ή πολύ περισσότερο η πολιτική (ή ακόμη η θεσμική) ανάλυση (και ιδίως στη μεγάλη χρονική διάρκεια) είναι πολύ λιγότερο επιτυχής. Η εικόνα του για την πραγματικότητα, πέραν της παράθεσης απόψεων επί των ιστορικών και των πολιτικών φαινομένων, μάλλον δημιουργεί μια πολύ ομιχλώδη εικόνα, για την ελληνική κοινωνική εξέλιξη. Δύσκολα μπορεί κάποιος τρίτος αναλύτης, να διαβιβάσει, επί αυτής της εξέλιξης, το ακριβές νόημα του (πρώτου) κειμένου.

Το δεύτερο και πιο πρόσφατο κείμενο είναι εξαιρετικά συγκεκριμένο και σε ορισμένες όψεις του, πολύ συστηματικό. Δηλώνω, μάλιστα, ότι στις περισσότερες πλευρές συμφωνώ ή προσεγγίζω με τις διαπιστώσεις του και τα πορίσματα του: δηλαδή σχετικά με τη μορφή και την έκταση της βιομηχανικής ανάπτυξης, το ρόλο και τη δύναμη του εφοπλιστικού κεφαλαίου, το ρόλο και τις θεσμικές παρεμβάσεις του κράτους, τη δυναμική οικονομική ανάπτυξη της

ελληνικής κοινωνίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο, τη συμπερίληψη της Ελλάδας στη χορεία των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών, τη σχέση παραγωγικότητας της εργασίας με τις σχετικά χαμηλές αμοιβές, αλλά και το υψηλό επίπεδο της ευημερίας, σε σχέση με το παρελθόν. Την ύπαρξη αξιοποιήσιμων, για την συστηματική διαπραγμάτευση, διαπιστώνω και όσον αφορά στις αιτίες ή τα φαινόμενα τα οποία ώθησαν τη χώρα προς τη δημοσιονομική κρίση. Η ανάλυση του Γ. Μηλιού, στα συγκεκριμένα πεδία, είναι με απτό τρόπο οικονομική και η διαπραγμάτευση κατατείνει σε εύλογα πορίσματα, τα οποία δύνανται να γίνουν αντικείμενα γόνιμης συζήτησης. Νομίζω, ότι αυτό το γεγονός εξηγεί την προφανή διαφορά της άποψης μου, σε σχέση με το ευρύτερο και παλαιότερο κείμενο του αναλυτή.

Παράρτημα ΙΙΙ

Η κοινωνική δομή και οι κατανομές των κοινωνικών τάξεων

Σε προηγούμενες παρεμβάσεις έχω συμπυκνώσει αναλυτικές θέσεις, περί της κοινωνικής δομής και των τάξεων στον νεωτερικό κόσμο και ιδίως στη σύγχρονη κοινωνία. Μια χρήσιμη διαπίστωση, την οποία επαναλαμβάνω, είναι ότι με ελάχιστες εξαιρέσεις η διαπιστωμένη και καταγεγραμμένη κοινωνική δομή αποτελείται από τρεις τάξεις. Η τριαδικότητα της κοινωνικής δομής, μοιάζει συμβολική, αλλά και εύκολα αντιληπτή από τους αναγνώστες. Η προσεκτική παρακολούθηση των ουσιαστικών παρεμβάσεων των σημαντικών προσεγγίσεων, ανάλογα με την περίοδο διατύπωσής τους, συντείνει σε μια τυπολογία, η οποία τīs διακρίνει είτε σε *καταγραφικές-διαπιστωτικές* είτε σε *ερμηνευτικές-αναλυτικές-αναθεωρητικές* είτε σε *προγνωστικές*, με τη συμπερίληψη εισηγήσεων ή την επικέντρωση σε *προτάσεις* για την κοινωνική αναδιάρθρωση και αλλαγή.

Σχήμα Π.ΙΙΙ.1: Χαρακτήρας των Θεωριών περί Τάξεων και Κοινωνικής Δομής

Αιώνας	[M. Sayage-F. Devine- N. Cunningham-M. Taylor- G. Dumenil-D. Levy G. Standing 21 ^{ος} M. Hardt-A. Negri	Y. Li- J. Hjelbrekke- B. Le Roux- S. Friedman-A. Miles], P. Bourdieu G. Dumenil-D. Levy	G. Standing, M. Hardt-A. Negri, A.N. Λύτρας
		E.O. Wright, P. Bourdieu	
	N. Πουλαντζάς, E.O. Wright 20 ^{ος} K. Kautsky, M. Weber, C.W. Mills B.I. Λένιν, M. Weber, J. Burhnam.	R. Dahrendorf, N. Πουλαντζάς, R. Miliband, K. Davis-W. Moore, R. Dahrendorf	A. Gorz, P. Glotz
	19 ^{ος} K. Marx	K. Marx, R. Luxemburg, E. Bernstein	K. Marx
	18 ^{ος} A. Smith	A. Smith	
	Καταγραφικές-Διαπιστωτικές	Ερμηνευτικές-Αναλυτικές-Αναθεωρητικές	Προγνωστικές-Προτάσεις

Ο αναλυτής που εισήγαγε το τριαδικό υπόδειγμα της κοινωνικής δομής στη νεώτερη και σύγχρονη θεωρία της κοινωνικής δομής είναι ο A. Smith. Ο ηθικός φιλόσοφος αναγνωρίζει τρεις τάξεις με βάση τους τύπους του εισοδήματος. Αναφέρεται πιο ειδικά στους καπιταλιστές με πηγή εισοδήματος το κέρδος, τους μισθωτούς με εισόδημα προερχόμενο από τον μισθό, και τους γαιοκτήμονες οι οποίοι έλκουν το εισόδημά τους από τη γαιοπρόσοδο.³⁰³ Έχει σημασία η τοποθέτησή του ότι από αυτά τα εισοδήματα προέρχονται όλα τα σύνθετα ή παράγωγα εισοδήματα, επομένως από την ίδια βάση εκκινούν οι εκτιμήσεις για τις κοινωνικές ομάδες, που ιδίως στο δέκατο ένατο αιώνα και στη συνέχεια στον εικοστό αιώνα θα αναγνωριστούν, ως οι κύριες κατηγορίες των μεσαίων στρωμάτων. Πρόκειται για τον αγρότη-καλλιεργητή (σε διάκριση προς τον γαιοκτήμονα-landlord) και το βιοτέχνη. Θα πρέπει να σκεφτούμε ότι αυτές

³⁰³ A. Smith, *όπ.π.*

ακριβώς οι δύο κατηγορίες αναγνωρίζονται από τον κλασικό μαρξισμό, ως οι βασικές ομάδες των παραδοσιακών ή παλαιών μεσαίων στρωμάτων. Η διανοητική κατασκευή εγκαινιάζει την ταξική ανάλυση, με κριτήριο το είδος του εισοδήματος, και ταυτόχρονα η θεώρηση συγκεντρώνει τις κρίσιμες διαπιστώσεις, αλλά και τις κύριες παρατηρήσεις, για τις ιδιότητες αυτών των κοινωνικών ομάδων. Υπό αυτήν την έννοια είναι καταγραφική-διαπιστωτική της κατάστασης τους προ-βιομηχανικού καπιταλισμού, την περίοδο που βρίσκεται σε φάση μετάβασης σε μια νέα βαθμίδα ανάπτυξης.

Η κλασική μαρξιστική θεώρηση κατά τη διαπιστωτική ανάλυση της καπιταλιστικής κοινωνίας, μετά την ολοκλήρωση της βιομηχανικής επανάστασης, διακρίνει επίσης τρεις τάξεις στην κοινωνική δομή. Η αστική τάξη αποτελείται από τους κεφαλαιοκράτες, οι οποίοι κατέχουν μέσα παραγωγής και ιδιοποιούνται τον πλούτο τον οποίο παράγουν μαζικά οι φορείς της εργατικής δύναμης. Το προλεταριάτο είναι η κοινωνική ομάδα των άμεσων παραγωγών που είναι αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους φορείς του κεφαλαίου και για αυτό ξεωρίζουν ως αντικείμενο σκληρής κυριαρχίας. Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη, για την οποία είναι αδρή η πρόβλεψη περί της κοινωνικής καταστροφής της, αποτελείται από τα οικονομικά υποκείμενα που προσδιορίζονται με τρεις παράλληλες ιδιότητες είτε ως μικροί ιδιοκτήτες είτε ως μικροί παραγωγοί είτε ως αυτοαπασχολούμενοι.³⁰⁴

Το υπόδειγμα της κοινωνικής δομής που αποτελείται από τρεις τάξεις καθορίζει τις εκτιμήσεις για την κοινωνική δομή, στο πλαίσιο της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας. Η άποψη του E. Bernstein στηρίζεται επίσης στο σχήμα που περιλαμβάνει τους καπιταλιστές, τους εργάτες και τους μικροαστούς.³⁰⁵ Η πολιτική του πρόταση για το πολιτικό πρόγραμμα της σοσιαλδημοκρατίας δίνει βάρος και στους μικροαστούς, πέραν των θέσεων για τον εκδημοκρατισμό, την αποκέντρωση και την τοπική αυτοδιοίκηση, αλλά τη συνεταιριστική ανάπτυξη. Η επιθετική κριτική της R. Luxemburg προς τον E. Bernstein δεν αναιρεί την επιβίωση της μικροαστικής τάξης, παρά την κοινωνική πόλωση. Η ενδιαφέρουσα εξήγησή της για τη διατήρηση μιας φθίνουσας αλλά για ορισμένες περιόδους ανανεωμένης και παρούσας ομάδας φορέων των μικρών κεφαλαίων εγκιβωτίζεται στο πλαίσιο της βασικής αντίθεσης κεφαλαίου και εργασίας.³⁰⁶ Η κριτική αντιμετώπιση του K. Kautsky στη μεταρρυθμιστική τάση δεν τον εμποδίζει να επισημάνει ότι η φθίνουσα μικροαστική τάξη είναι υπαρκτή στην κοινωνική μορφολογία στις αρχές του εικοστού αιώνα και ταυτόχρονα πως μία νέα ομάδα

³⁰⁴ Κ. Μαρξ, Φ. Ένγκελς, «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος», *Διαλεχτά Έργα*, Αθήνα, Γνώσεις, τ. 1, σσ. 19-58· Κ. Μαρξ, *Θεωρίες για την Υπεραξία (τέταρτος τόμος του Κεφαλαίου)*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1981, μέρος πρώτο, σσ. 455-458.

³⁰⁵ E. Bernstein, *Οι Προϋποθέσεις για το Σοσιαλισμό και τα Καθήκοντα της Σοσιαλδημοκρατίας*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1996.

³⁰⁶ R. Luxemburg, *Μεταρρύθμιση ή Επανάσταση*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1988.

διανοητικώς εργαζομένων αναδεικνύεται. Αυτή είναι η «νέα μεσαία τάξη».³⁰⁷ Είναι η πρώτη φορά που εμφανίζεται ο συγκεκριμένος όρος και ουσιαστικά προσλαμβάνει χωρίς ιδιαίτερη ανάλυση τους μισθωτούς υπαλλήλους της μεσαίας στελέχωσης των πολύ μεγάλων επιχειρήσεων.

Η προσέγγιση του V.I. Lenin, περί της προεπαναστατικής κοινωνικής δομής στη Ρωσία, επιβεβαιώνει την μαρξιστική ανάλυση για την ταξική δομή. Η ανάλυση για τον ιμπεριαλισμό αναμορφώνει την εκτίμηση για το πεδίο της ταξικής σύγκρουσης, αλλά δεν αναιρεί την υπόσταση του τριπολικού σχήματος. Αφ' ενός, μεταθέτει το πεδίο της ταξικής πάλης από την αντίθεση κεφαλαίου και εργασίας στην αντίθεση μεταξύ ιμπεριαλισμού και λαών και, αφ' ετέρου, προσδιορίζει ως υποκείμενο της κοινωνικής αλλαγής έναν πολύ ευρύ συνασπισμό ο οποίος περιλαμβάνει, εκτός της περιορισμένης εργατικής τάξης των εξαρτημένων χωρών, τη μικροαστική τάξη και μερίδες της εθνικής αστικής τάξης, έναντι της εργατικής τάξης των ιμπεριαλιστικών χωρών που κρίνεται ότι έχει συμβιβαστεί.³⁰⁸

Οι μη μαρξιστικές κοινωνικές αναλύσεις, παρά τις ιδιαίτερες θεωρητικές αναφορές τους, επανέρχονται συνεχώς στο ίδιο τριπολικό σχήμα, με όρους και συμβολισμούς που προέρχονται από τον M. Weber. Ο M. Weber, στην εκτίμησή του, περί της «τάξης της αγοράς»,³⁰⁹ κάνει λόγο για τρία στρώματα ή τρεις τάξεις, δηλαδή την ανώτερη, τη μεσαία και την κατώτερη. Με εξαίρεση την ιδιαίτερη λεκτική απόδοση, αυτό το μοντέλο αναλογεί προς την ταξική δομή και ιεράρχηση της καπιταλιστικής κοινωνίας που έχει προβληθεί, δίχως τις εκτιμήσεις για το ρόλο των κοινωνικών ομάδων, από τον κλασικό μαρξισμό.

Η κοινωνική δομή είναι πάντοτε, ταξινομική και ιεραρχημένη. Αυτή η άποψη αναπτύσσεται στη θεώρηση του P. Sorokin, η οποία αφορά στην κοινωνική διαστρωμάτωση. Ο P. Sorokin αναγνωρίζει τρεις διαστρωματώσεις: την οικονομική, την επαγγελματική (με δύο υποδιαίρεσεις: την ενδοεπαγγελματική και την διά-επαγγελματική) και την πολιτική. Στις διαφορετικές εκδοχές της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και ιδιαίτερα στις δύο πρώτες αναπτύσσονται μία ανώτερη, μία μεσαία και μία κατώτερη τάξη.³¹⁰

Το προηγούμενο μοντέλο διαστρωμάτωσης ενθυλακώνεται πλήρως από τον αμερικανικό λειτουργισμό. Είναι εμφανές στην συγγραφική παρέμβαση των K. Davis και W. Moore,³¹¹ η οποία έχει κάνει αίσθηση στην κοινωνική θεωρία. Στην επεξεργασία τους επιχειρείται να προσδιοριστούν οι πιο κατάλληλοι τρόποι

³⁰⁷ K. Kautsky, *Η Κοινωνική Επανάσταση*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1985 (1902).

³⁰⁸ Β.Ι. Λένιν, «Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία», *Άπαντα*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, τ. 3· Β.Ι. Λένιν, «Ο Ιμπεριαλισμός, Ανώτατο Στάδιο του Καπιταλισμού», *Άπαντα*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

³⁰⁹ M. Weber, *Economy and Society*, Berkeley, University of California Press, 1978, τ. Ι, σσ. 303-305.

³¹⁰ P. Sorokin, *Social and Cultural Mobility*, New York, The Free Press, 1959.

³¹¹ K. Davis, W. Moore, «Some principles of social stratification», *American Sociological Review*, V. 10, No 2 (1945), σσ. 242-249.

πρόσληψης, οι αμοιβές και επιβραβεύσεις για τα πιο προικισμένα με δεξιότητες μέλη της κοινωνίας, για τις πιο απαιτητικές και προνομιούχες θέσεις. Η πρόβλεψη των πιο αποδοτικών κινήτρων έχει στόχο την επιβοήθηση της κοινωνικής κινητικότητας, στη σύγχρονη κοινωνική οργάνωση.

Η προοδευτική και ριζοσπαστική σκέψη συμμετείχε, όχι πάντα με συνέπεια, στις αντιπαραθέσεις για τη «νέα μεσαία τάξη». Η «νέα μεσαία τάξη» αναγνωρίζεται για πρώτη φορά από τον K. Kautsky³¹², λαμβάνει μια λεπτομερή υπόσταση από τον C. Wright Mills. Ο C. Wright Mills³¹³ σηματοδοτεί εμβληματικά το ουσιαστικό νόημα της νέας τάξης στη σύγχρονη συζήτηση. Η «νέα μεσαία τάξη» αποτελείται από τους υπαλλήλους γραφείου της μεσαίας στελέχωσης των επιχειρήσεων και του κράτους. Είναι αξεπέραστη, για τα χαρακτηριστικά και το ρόλο αυτής της τάξης, η τελική διπίστωσή του: «*Είναι η οπισθοφυλακή. Βραχυπρόθεσμα θα επηρεαστούν από τον πυρετό του συναγωνισμού. Μακροπρόθεσμα θα ακολουθήσουν το δρόμο της ισχύος, γιατί εν τέλει το γόητρο καθορίζεται από την ισχύ. Στο μεταξύ μέσα στην πολιτική αγορά*».. «*οι νέες μεσαίες τάξεις είναι διαθέσιμες για πώληση. Όποιος είναι αρκετά αξιόπιστος και ισχυρός μπορεί να τις αποκτήσει. Μέχρι τώρα, όμως, δεν έχει υποβληθεί κάποια σημαντική προσφορά*».³¹⁴ Επομένως, θεωρούνται, περίπου, εξωνημένοι, χωρίς διαθέσιμους αγοραστές, και («δεδομένοι») υποταγμένοι στις ανώτερες τάξεις.³¹⁵

Την ισχύ στο πλαίσιο της κοινωνικής παραγωγής, αλλά και τη μεταρρυθμιστική δυναμική των πολλαπλών συγκρούσεων μεταξύ των τριών τάξεων και των επιμέρους ομάδων τους διαχειρίζεται ο R. Dahrendorf, στην ώριμη μεταπολεμική περίοδο. Οι σχέσεις εκμετάλλευσης παραμερίζονται και αναδεικνύονται οι σχέσεις της κυριαρχίας και της υποταγής, επομένως οι σχέσεις εξουσίας στην παραγωγική και εργασιακή οργάνωση. Καθώς, σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη, είναι αδύνατη η υπέρβαση των δεδομένων παραγωγικών και οργανωτικών σχέσεων, οι αντιπαραθέσεις και οι ζευγαρωτές συγκρούσεις έχουν

³¹² K. Kautsky, όπ.π..

³¹³ C. Wright Mills, *White Collar: The American Middle Classes*, Oxford-New York, Oxford University Press, 2002 (1951).

³¹⁴ Στο ίδιο, σσ. 353-354.

³¹⁵ Ο όρος «μεσαία τάξη» (*middle class*) αρχίζει να χρησιμοποιείται, στην Αγγλία, περίπου σαν ένας διανοητικός αυτοματισμός, από τη δεύτερη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, ως ένα ασαφές συνώνυμο όλων των κατηγοριών που δεν εργάζεστε. Αποτελεί μια εννοιολογική αντιδιαστολή, προς τους, αριστοκρατικού χαρακτήρα, γαιοκτήμονες (*landlords*). Καθώς οι γαιοκτήμονες αντιπροσωπεύουν, ως απολίθωμα, την ανώτερη τάξη του παλαιού καθεστώτος, οι κάτοχοι του αποθέματος (*stock holders*) είναι το κύριο σώμα της «μεσαίας τάξης», σε μια ταξινομική κοινωνική δομή, όπου υπάρχει ανώτερη τάξη (*landlords*), μεσαία τάξη και κατώτερη τάξη (*μισθωτοί*). Η χρήση του όρου: *μεσαία τάξη*, στις ΗΠΑ, φαίνεται να γενικεύεται από τη στιγμή της διατύπωσης μιας γνωστής φράσης του A. Lincoln [Aren't we all (*middle class*)?], το 1861 (βλ. B. Αρανίτου, *Η Μεσαία Τάξη στην Ελλάδα την Εποχή των Μνημονίων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2018, σ. 68). Εκείνη, ίσως, ταυτίστηκε με τη συλλογική ταυτότητα της ενότητας ενός ανομοιογενούς έθνους, καθώς είναι σαν να δηλώνεται πως δεν υπάρχουν αριστοκρατικοί φραγμοί για την ατομική επιτυχία των πολιτών (ιδίως, μετά τη λήξη του εμφυλίου και την ενοποίηση της χώρας).

τη θετική προοπτική της βελτίωσης της παρούσας κοινωνικής οργάνωσης, μέσω της θεσμοποίησης των συγκρούσεων.³¹⁶ Η συγκεκριμένη εκλεκτικιστική θεώρηση αξιοποιεί τόσο τις διαχειρίσεις για τη μεσαία τάξη όσο και τις αναλύσεις για τις διευθυντικές ομάδες. Οι προτάσεις αυτές λειτούργησαν ως τα θεωρητικά υποστρώματα της ανακατεύθυνσης της σοσιαλδημοκρατίας για τα νέα πεδία των μεταρρυθμίσεων. Ταυτόχρονα, αυτές οι ερμηνείες της κοινωνικής πραγματικότητας τροφοδοτούν εκτιμήσεις για τη μορφοποίηση, τη σταθεροποίηση της εξουσίας και του συσχετισμού της κοινωνικής ισχύος. Η θεώρηση του R. Miliband κάνει λόγο για τον συνασπισμό ανώτερων και μεσαίων τάξεων. Υπό αυτήν την έννοια, η σταθερότητα του κοινωνικού συστήματος είναι το αποτέλεσμα των επεμβάσεων των ανωτέρων τάξεων, αλλά και υποχωρητικών συμβιβασμών των μεσαίων τάξεων, μετά από θεσμικές και οικονομικές παραχωρήσεις προς την πλευρά των τελευταίων.³¹⁷

Ο Ν. Πουλαντζάς³¹⁸ διευρύνει, κατά πολύ, τα όρια της τάξης (που ο C. Wright Mills καθιέρωσε ως «νέα μεσαία τάξη»), χρησιμοποιώντας μια ιδιόμορφη διαχείριση (και πολλαπλώς αμφισβητήσιμη) των μαρξικών διανοημάτων, για τη σχέση παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας, και μια ιδιαίτερη προσέγγιση για τις οικονομικές, τις πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις (κατασκευασμένη από το γενικότερο πλαίσιο του «δομικού μαρξισμού») του «καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού». Ο νέος όρος, δηλαδή η «νέα μικροαστική τάξη» (και ιδίως η χρήση του όρου: «μικροαστική», έναντι του όρου: «μεσαία»), οφείλεται στην εκτίμηση του Ν. Πουλαντζά, πως η νέα «τάξη» αναπαραγάγει το ιδεολογικό υποσύνολο της «παραδοσιακής μικροαστικής τάξης».³¹⁹ Η ανάλυση αυτή είναι σίγουρα ενδιαφέρουσα, αλλά η κοινωνική βάση από την οποία εκπορεύονται οι παρατηρήσεις της πραγματικότητας αναιρούνται ταχέως, καθώς δημοσιεύεται στην εποχή της εμφανούς κατάπτωσης του φορντικού-τεϊλορικού υποδείγματος παραγωγής και εργασίας.

Σύμφωνα με τον E.O. Wright³²⁰ η νέα μεσαία τάξη ή η νέα μικροαστική τάξη αποδιαρθώνεται και επομένως φθίνει η επίδραση της στην ταξική δομή. Οι μερίδες εκείνης της τάξης έχουν εναπομείνει, ως διασπασμένες ομάδες ενός, ελάχιστονος μεγέθους, συνονθυλεύματος, στο πλαίσιο της καπιταλιστικής κοινωνικής δομής. Οι «αντιφατικές ταξικές τοποθετήσεις» αντιπροσωπεύουν μια νέα διανοητική κατασκευή, η οποία επιχειρεί να προσλάβει και να εγκιβωτίσει τις κατακερματισμένες ομάδες μέσα στις καπιταλιστικές σχέσεις. Η «αντιφατική ταξική τοποθέτηση» των «διευθυντών και προϊσταμένων» τοποθετείται μεταξύ

³¹⁶ R. Dahrendorf, *Class and class conflict in industrial society*, London, Routledge and Keagan Paul, 1959.

³¹⁷ R. Miliband, *The state in the capitalist society*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1969.

³¹⁸ Ν. Πουλαντζάς, *Κοινωνικές Τάξεις στο Σύγχρονο Καπιταλισμό*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984 (1974).

³¹⁹ Δηλαδή αυτή η ιδεολογική αντίληψη αφορά στην κοινωνική ταλάντευση, την ιδεολογική άρνηση ταύτισης με την εργατική τάξη και την ιδεολογία της, όπως και την ψευδαίσθηση περί της δυνατότητας για κοινωνική άνοδο.

³²⁰ E.O. Wright, *Classes*, New York, Verso, 1985.

αστικής και εργατικής τάξης. Η «αντιφατική ταξική τοποθέτηση» των «ημιαυτόνομων εργαζομένων» εντάσσεται μεταξύ εργατικής και παραδοσιακής μικροαστικής τάξης, ενώ η «αντιφατική ταξική τοποθέτηση» των «μικρών εργοδοτών» τοποθετείται σε ενδιάμεση θέση μεταξύ παραδοσιακής μικροαστικής και αστικής τάξης.

Η αρχική ανάλυση του A. Gorz είναι αναθεωρητική της βασικής προσέγγισης του κλασικού μαρξισμού τόσο γενικά για την ταξική δομή όσο και για τη φύση ή το ρόλο της εργατικής τάξης, σε μια πρώτη (αδιαμόρφωτη) φάση υπέρβασης του φορντισμού-τεϊλορισμού. Κατά τη γνώμη του αναλυτή η κοινωνική οργάνωση μοιάζει με μια μη-κοινωνία, η οποία αποτελείται από μη-τάξεις.³²¹ Το έργο του, στη συνέχεια, διανθίζεται και από προτάσεις κοινωνικής ανασυγκρότησης, που επικεντρώνονται στην υπέρβαση της μισθωτής εργασίας.³²² Η εργασιακή αυτονομία, κατά τη γνώμη του, καθίσταται εφικτή, μέσω της εναλλακτικής διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου, της πολύ-δραστηριότητας και των κοινοτικών-συνεργατικών δράσεων, ενώ σκοπεύει στην υπέρβαση της μισθωτής εργασίας ακόμη και σε συνθήκες κυριαρχίας των εμπορευματικών σχέσεων. Ένας από τους μοχλούς για την στέρηση του εγχειρήματος με πρακτικούς όρους, είναι η καθιέρωση του απροϋπόθετου κατώτερου εγγυημένου εισοδήματος για όλους. Το πιο σημαντικό πρόβλημα των προκείμενων προτάσεων είναι η αδυναμία προσδιορισμού της ακριβούς διαδικασίας της μετάβασης στο νέο υπόδειγμα της εργασιακής και της κοινωνικής οργάνωσης, πέραν των αλλαγών της κουλτούρας και της ιδεολογίας των φορέων της εργασίας. Ένα σημαντικό ακόμη ερώτημα είναι, αν η μεταβολή στην κουλτούρα και τη συνείδηση είναι αρκετή για την μεταβολή της κοινωνικής πραγματικότητας.

Ο P. Glotz,³²³ ως σημαίνον στέλεχος του SPD, διακηρύσσει την ανάγκη πολιτικής υπέρβασης για την ευρωπαϊκή αριστερά, με την πρόταση για την επιτάχυνση της ευρωπαϊκής ενοποίησης, με εργαλείο το κοινό νόμισμα. Επινόει τον όρο: *κοινωνία των 2/3 (2/3 ενταγμένοι και 1/3 αποκλεισμένοι)*, ο οποίος δημιουργεί μια εύλογη (με θετική διάθεση) πνευματική κινητοποίηση, αλλά εξαφανίζει οποιαδήποτε αναφορά στις τάξεις. Παράλληλα εγκαινιάζει τον *αριστερό υποκειμενισμό*, δηλαδή την υποστηρικτική στάση στην ελευθερία των αγορών. Η θεώρηση αυτή δηλώνει την απομάκρυνση του SPD και των εργατικών συνδικάτων, από την «τακτική των οδοφραγμάτων», πράγμα που σημαίνει την άμβλυνση της μαχητικής διεκδίκησης, έναντι της οικονομικής πρακτικής της καπιταλιστικής τάξης. Η πρόσφατη θεώρηση του A. Giddens αναπαράγει την βασική λογική του P. Glotz, αλλά και δημιουργεί μια ερμηνεία από την χορεία των ταξικών αναλύσεων για το ρόλο των μεσαίων στρωμάτων στην επικράτηση του νέο-φιλελευθερισμού. Δίνει, επί του προκειμένου, βαρύνουσα σημασία στη

³²¹ A. Gorz, *Αντίο Προλεταριάτο*, Αθήνα, Νέα Σκέψη, 1986.

³²² A. Gorz, *Reclaiming Work Beyond the Wage-Based Society*, Cambridge, Polity Press, 1999, σσ. 73-111.

³²³ P. Glotz, *Μανιφέστο για τη Νέα Ευρωπαϊκή Αριστερά*, Αθήνα Οδυσσέας, 1985.

θετική υποδοχή της νεοφιλελεύθερης πολιτικής, από την πλευρά των μεσαίων τάξεων. Η στάση τους καθορίστηκε από τη δυσανεμία τους απέναντι στη βαριά φορολογία και τα μεγάλα οικονομικά βάρη από το υψηλό της κοινωνικής ασφάλισης ή και των κοινωνικών επιδομάτων, στη μεταπολεμική περίοδο. Θεωρούσαν, επ' αυτών των ζητημάτων, πως, ενώ πλήρωναν ακριβά το κόστος της κοινωνικής πολιτικής, αυτά τα στρώματα είχαν ελάχιστες ή και κακής ποιότητας ωφέλειες. Συντάχθηκαν, λοιπόν, με τις συντηρητικές πολιτικές παρατάξεις, λόγω των διακηρύξεων περί της ευνοϊκής φορολογικής αντιμετώπισης.³²⁴

Η προσπάθεια για την αναθεώρηση της εικόνας της κοινωνικής δομής και των κοινωνικών υποκειμένων της αλλαγής, σίγουρα περιλαμβάνει ιδιόμορφες και μερικές φορές εκκεντρικές θεωρήσεις από τη χορεία της ριζοσπαστικής σκέψης. Ο όρος: «πλήθος» (multitude) απηχεί μια συγκεκριμένη και ελάχιστα προσδιορισμένη απομάκρυνση από τρεις εδραιωμένους όρους, οι οποίοι έχουν χρησιμοποιηθεί εκτεταμένα από τις πολιτικές αναλύσεις: την «κοινωνική τάξη», τη «μάζα» και το «λαό». Οι αναγνώστες άρχισαν να επικοινωνούν με τις επεξεργασίες για το «πλήθος»,³²⁵ όταν κοινοποιήθηκε το πρώτο βιβλίο μιας τριλογίας³²⁶ των M. Hardt, A. Negri. Σε εκείνη την εκδοχή το «πλήθος» εκφράζει έναν πολυδιάστατο (αλλά και δυσνόητο) ατομικό και συλλογικό ακτιβισμό, με δίκτυα, σε διαφορετικά (και αλληλοκαλυπτόμενα) πεδία της κοινωνικής αντίδρασης.³²⁷ Το δεύτερο βιβλίο της τριλογίας έχει ακριβώς ως τίτλο τον όρο «πλήθος». Η εναλλακτική απόδοση της έννοιας αφορά, ενδεχομένως, στη μελλοντική διοργάνωση της κοινωνίας, όπου το «πλήθος» είναι «ένα ανοικτό και εκτεταμένο δίκτυο, στο οποίο όλες οι διαφορές μπορούν να εκφράζονται, ελεύθερα και με ισότητα, ένα δίκτυο που δημιουργεί τα μέσα της επικοινωνίας για να μπορούμε να εργαζόμαστε και να ζούμε σε κοινό πλαίσιο».³²⁸ Οι διαφορές από το «λαό» συμπυκνώνονται στο γεγονός ότι το «πλήθος» εκφράζει την πολλαπλότητα, ενώ ο «λαός» δίνει την έννοια της ενιαίας ταυτότητας και της μοναδικότητας. Οι συγγραφείς θεωρούν ότι ο όρος και η σημασία της «μάζας» δεν ταυτίζεται με την έννοια του «πλήθους». Η μάζα συνθέτει ακόμη και κατά τη δραστηριοποίηση της, μια ασαφή και ετερογενή ενότητα, σε μια γκρίζα απόχρωση. Το «πλήθος» είναι πολύχρωμο και αντιπροσωπεύει τη διατήρηση των διαφορών, με μόνη πρόκληση την ανάγκη να συνεχιστεί η επικοινωνία και δράση

³²⁴ Πβ., Α. Γκίντενς, *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς. Το μέλλον της ριζοσπαστικής πολιτικής*, Αθήνα, Πόλις, 1999· Α. Γκίντενς, *Ο Τρίτος Δρόμος. Η ανανέωση της σοσιαλδημοκρατίας*, Αθήνα, Πόλις, 1998.

³²⁵ Η ανάλυση του A. Negri (=Back to The Future, <http://marxsite.com/backtothefuture.pdf>, σσ. 3-4) εξηγεί ότι το «πλήθος» είναι μια κατηγορία διανοητικώς εργαζομένων, οι οποίοι δεν αποδέχονται να διοικηθούν (ίσως μόνο με τη βία). Το πλήθος αντιπροσωπεύει την εκτίμηση του τέλους των τάξεων, ως συλλογικών υποκειμένων.

³²⁶ Πβ., M. Hardt, A. Negri, *Empire*, Mass., Harvard University Press, 2000· M. Hardt, A. Negri, *Multitude*, New York, The Penguin Press, 2004· M. Hardt, A. Negri, *Commonwealth*, Cambridge Mass., Harvard University Press, 2009.

³²⁷ M. Hardt, A. Negri, *Empire*, όπ.π., σ. 25.

³²⁸ M. Hardt, A. Negri, *Multitude*, όπ.π., σσ. xiii-xiv.

μέσα στην πολλαπλή διαφορετικότητα.³²⁹ Οι διαφορές του «πλήθους» από την εργατική τάξη, σύμφωνα με τους συγγραφείς, αφορούν, στο ότι η έννοια της εργατικής τάξης έχει εφαρμογή, κυρίως, για τους χειρώνακτες μισθωτούς εργάτες (στην υλική παραγωγή και ιδιαίτερα στην παραδοσιακή βιομηχανία) ή σε άλλες εκδοχές σε όλους τους μισθωτούς εργάτες, αλλά δεν περιλαμβάνει τους φτωχούς και κάθε εργαζόμενο που δεν είναι μισθωτός. Το «πλήθος» είναι ανοικτό και συμπεριλαμβάνει κάθε εργαζόμενο της σημερινής εξέλιξης της παραγωγής.³³⁰

Ορισμένες παράξενες αναλύσεις, οι οποίες έκαναν την εμφάνισή τους στην ολοκλήρωση της πρώτης δεκαετίας του εικοστού πρώτου αιώνα, ισχυρίζονται ότι υπάρχει μια, περιέργου χαρακτήρα, «μεσαία τάξη». Αυτή η τάξη είναι περιέργη επειδή είναι η μοναδική ονοματισμένη τάξη, τόσο στις αναπτυγμένες χώρες όσο και παγκοσμίως, ενώ ο όρος του χαρακτηρισμού της (*μεσαία*) υποδεικνύει ότι υπάρχουν, τουλάχιστον, μια ανώτερη και μια κατώτερη τάξη (οι οποίες δεν αναδεικνύονται και δεν ονοματίζονται!). Ένα τέτοιο εγχείρημα μοιάζει με προπαγάνδα ή άλλως με «εφαρμοσμένη πολιτική διαφώτιση».³³¹ Στη «*μεσαία τάξη*» ανήκει το σύνολο των νοικοκυριών με εισόδημα πάνω από: 21.800 \$ για ένα ζευγάρι, με δύο παιδιά σε σχολική ηλικία, ή 17.300\$, για τα μονογονεακά νοικοκυριά με δύο παιδιά σε σχολική ηλικία, και τουλάχιστον μέχρι και το 75ο εκατοστημόριο της κλίμακας των εισοδημάτων. Με μια παράλληλη και αυθαίρετη προσέγγιση θεωρείται ότι στη «μεσαία τάξη» εντάσσονται όσοι αυτό-προσδιορίζονται ως μέτοχοι της, με βάση τις προσδοκίες τους (προσδοκία απόκτησης κατοικίας, αυτοκινήτου και ακριβών καταναλωτικών αγαθών ή για την πραγματοποίηση διακοπών), ενώ η ίδια έρευνα επισημαίνει είτε ότι αυτές οι προσδοκίες δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν είτε πως όσοι είναι ενταγμένοι σε αυτήν την τάξη μπορούν εύκολα και από ένα τυχαίο γεγονός να χάσουν αυτόν τον ταξικό προσδιορισμό. Κάποιες άλλες προσπάθειες δημιουργούν μέγιστη επιφύλαξη.³³² Στην «παγκόσμια μεσαία τάξη» εντάσσονται όσοι έχουν εισόδημα από 10-100 δολάρια την ημέρα. Το αποτέλεσμα αυτής προσπάθειας ήταν το ακόλουθο: Στην Β. Αμερική (δηλαδή στις ΗΠΑ και τον Καναδά), από τη μια πλευρά, με πληθυσμό περίπου 340 εκατομμύρια άτομα το 2009, φαίνεται ότι τα 338 εκατομμύρια ανήκουν στην «παγκόσμια μεσαία τάξη». Στην Ιαπωνία, από τη άλλη, με πληθυσμό περίπου 127 εκατομμυρίων ατόμων, φαίνεται ότι τα 125 εκατομμύρια πρόσωπα ανήκουν στην «παγκόσμια μεσαία τάξη». (!)

Ο G. Dumenil και ο D. Levy εκτιμούν πως σημειώνεται μια σημαντική αλλαγή στους συσχετισμούς των κοινωνικών δυνάμεων και επομένως στην ταξική

³²⁹ Στο ίδιο, σ. xiv.

³³⁰ Στο ίδιο, σσ. xiv-xv.

³³¹ U.S. Department Of Commerce (Economics and Statistics Administration), Office of the Vice President of the United States (Middle Class Task Force)], *Middle Class in America*, Washington D.C., 2010 (January).

³³² H. Kharas, "The Emerging Middle Class in Developing Countries", OECD, Development Centre, *Working Papers*, No. 285, 2010 (January).

δομή, τους συσχετισμούς των τάξεων και τον χαρακτήρα των ταξικών μερίδων.³³³ Η προσέγγισή τους διαπιστώνει μια κρίσιμη διαφοροποίηση στη σύσταση και τη λειτουργία των διευθυντικών ομάδων. Οι ομάδες των μεσαίων διευθυντών υποβαθμίζονται, από την άποψη του ρόλου τους και οικονομικά. Τα ανώτατα διευθυντικά στελέχη ενισχύονται, καθώς διαχειρίζονται τα χρηματοοικονομικά ζητήματα και τα περιουσιακά στοιχεία των επιχειρήσεων (ιδιαίτερα εκείνα που έχουν τη μορφή των αξιόγραφων).³³⁴ Τα ανώτατα διευθυντικά στελέχη αμείβονται με πολύ υψηλά ποσά, τα οποία είναι συνθέσεις των υψηλών μισθών και των αποδόσεων των μεριδίων από τα διαχειριζόμενα κεφάλαια. Η οικονομική κατάσταση των καπιταλιστικών τάξεων και των ανώτατων διευθυντικών στελεχών βελτιώνεται, μέχρι την εκδήλωση της πρόσφατης οικονομικής κρίσης (2007-8).³³⁵ Οι G. Dumenil και D. Levy, διαβλέπουν τη συνένωση των ανώτατων διευθυντικών στελεχών και της καπιταλιστικής τάξης, σε μια νέα υβριδική τάξη. Οι μισθωτοί διευθυντές κερδίζουν τα εισοδήματά τους τόσο από τους μισθούς όσο και από τα κέρδη του κεφαλαίου, το οποίο τους έχει διανεμηθεί και βρίσκεται στην ιδιοκτησία τους. Τα μέλη των καπιταλιστικών οικογενειών, επιπρόσθετα και εκτός από τις ευρείες αποδόσεις, τις οποίες αποφέρει η εκμετάλλευση του σημαντικού χαρτοφυλακίου τους, σχηματίζουν εισοδήματα και από τη συμμετοχή τους στις ανώτατες διευθυντικές ιεραρχίες.³³⁶ Σύμφωνα με την εκτίμησή μου η νέα υβριδική ανώτερη τάξη δηλώνει την ενσωμάτωση των ανώτατων διευθυντικών θέσεων στην καπιταλιστική τάξη. Αυτή η διαπίστωση μπορεί να σημαίνει είτε την πρόσκτηση σημαντικού κεφαλαίου από τα ανώτατα διευθυντικά στελέχη και για αυτό την ανοδική κοινωνική κινητικότητα τους είτε την (εκ νέου) ενεργοποίηση των μελών της καπιταλιστικής τάξης στη διοικητική λειτουργία των επιχειρήσεων, όπως και στον στρατηγικό σχεδιασμό. Αυτή η ερμηνεία είναι η πιο πειστική, από τις πιθανές εκδοχές αυτής της θεώρησης, προκειμένου να εκφράζει κάποια διεξοδικότητα στη σημερινή ταξική ανάλυση.

Την τελευταία δεκαετία παρατηρούμε μερικές προσπάθειες επιτηδευμένης μόχλευσης, κάποιων παλαιότερων, βεμπεριανής προέλευσης, υποδειγμάτων της «ταξινομικής απεικόνισης της κοινωνικής δομής» (που είχαν και κάποιες αδρές, ακαδημαϊκού χαρακτήρα, επιβεβαιώσεις) και νεότερων θεωρητικών προσπαθειών γεφύρωσης των μαρξιστικών διανοημάτων με θέσεις εγγύτερες στον βεμπεριανό ταξικό πολύ-προσδιορισμό.³³⁷ Μια ανάλογη προσπάθεια είναι τα αποτελέσματα της μεγάλης έρευνας για την ταξική δομή στη σύγχρονη Βρετανία.³³⁸ Σε αυτήν

³³³ G. Dumenil, D. Levy, *The Crisis of Neoliberalism*, Cambridge Mass.-London, Harvard University Press, 2011.

³³⁴ Στο ίδιο, σσ. 84-85.

³³⁵ Στο ίδιο, σσ. 46-52.

³³⁶ Στο ίδιο, σσ. 85-87.

³³⁷ P. Bourdieu, "The forms of capital", J. Richardson (Ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York, Greenwood, 1986, σσ. 241-258.

³³⁸ M. Savage, F. Devine, N. Cunningham, M. Taylor, Y. Li, J. Hjellbrekke, B. Le Roux, S. Friedman, A. Miles, "A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class

την προσπάθεια συμπεριλαμβάνεται, μεταξύ άλλων, η αναφορά στο «πρεκαριάτο»,³³⁹ δηλαδή στις ομάδες με μερική και ευέλικτη εργασία, αλλά, παρά τον όρο που παραπέμπει συνειρμικά σε αυτό, υποβαθμίζεται η αναφορά στο «προλεταριάτο».³⁴⁰

Survey Experiment”, *Sociology*, No. 47(2), 2013, σσ. 219-250. Η κοινωνική δομή (περίπου χαωτική) συνδυάζει κοινωνικές και εργασιακές κατηγορίες σε μια *ad hoc* ταξινομική σύνθεση, η οποία πλησιάζει την αυθαιρεσία, χωρίς επαρκείς τεκμηριώσεις στις γνωστές, από τη δόκιμη θεωρητική επισκόπηση, κοινωνικές ομάδες ή κοινωνικές τάξεις. Σε αυτές τις περιλαμβάνονται οι ακόλουθες ομάδες (διστάζω να πω τάξεις ή στρώματα): [σε παρένθεση τα χαρακτηριστικά που διακρίνουν οι συγγραφείς της ερευνητικής ομάδας]

Η Ελίτ [Πολύ υψηλό οικονομικό κεφάλαιο (κυρίως καταθέσεις), υψηλό κοινωνικό κεφάλαιο, πολύ υψηλό επίπεδο εκπαιδευτικών προσόντων και πολιτιστικού κεφαλαίου]

Καθιερωμένη (ή εδραιωμένη) μεσαία τάξη (Υψηλό οικονομικό κεφάλαιο, υψηλό γόητρο, υψηλό επίπεδο εκπαιδευτικών προσόντων και αναδυόμενο πολιτιστικό κεφάλαιο)

Μεσαία τάξη τεχνικών (Υψηλό οικονομικό κεφάλαιο, πολύ υψηλό επίπεδο κοινωνικών επικοινωνιών, αλλά λιγότερες που είναι σαφώς αναφερόμενες, μεσαίο επίπεδο πολιτιστικού κεφαλαίου)

Νέοι εύποροι εργάτες (μεσαίο επίπεδο οικονομικού κεφαλαίου, σχετικά χαμηλό κοινωνικό κεφάλαιο, αλλά με κάποια έκταση, μεσαίο επίπεδο εκπαιδευτικών προσόντων, σχετικά καλό αναδυόμενο πολιτιστικό κεφάλαιο)

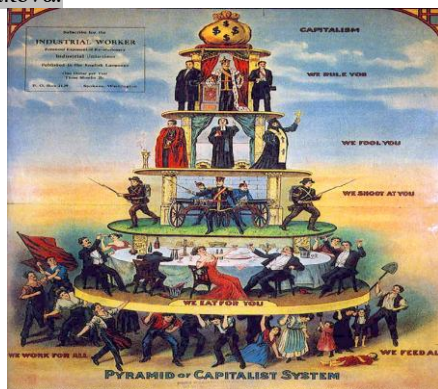
Παραδοσιακή εργατική τάξη (Σχετικώς χαμηλό οικονομικό κεφάλαιο, με λογικής αξίας κατοικία, ορισμένες κοινωνικές επικοινωνίες, χαμηλό επίπεδο εκπαιδευτικών προσόντων και αναδυόμενο πολιτιστικό κεφάλαιο)

Αναδυόμενοι εργάτες των υπηρεσιών [Σχετικώς χαμηλό οικονομικό κεφάλαιο, με λογικού ύψους εισόδημα, μεσαίο επίπεδο κοινωνικών επικοινωνιών, υψηλό αναδυόμενο (αλλά με χαμηλά εκπαιδευτικά προσόντα) πολιτιστικό κεφάλαιο]

Πρεκαριάτο (Precariat) (Χαμηλό οικονομικό κεφάλαιο και με τις χειρότερες επιδόσεις σε σχέση με όλα τα άλλα κριτήρια).

³³⁹ G. Standing, *The precariat*, London, Bloomsbury Academic, 2011.

³⁴⁰ Η κριτική μας, σε αυτές τις απόψεις, θα πραγματοποιηθεί σε ένα επόμενο κείμενο. Μέχρι τότε θα αντιπαραβάλουμε μια εικόνα, για τη δομή της καπιταλιστικής κοινωνίας στη δεύτερη δεκαετία του εικοστού αιώνα. Αποφεύγοντας ερωτήματα, που προκαλούν εντυπωσιασμό, θα αναρωτηθούμε απλώς για την ενδεχόμενη απαίτηση: οι ερευνητές να έπρεπε να τοποθετηθούν για αυτή την παρελθούσα δομή ή να εξηγήσουν συγκεκριμένα ότι τα στοιχεία εκείνης της δομής εξέλιπαν εντελώς. Πβ., την επόμενη εικόνα.

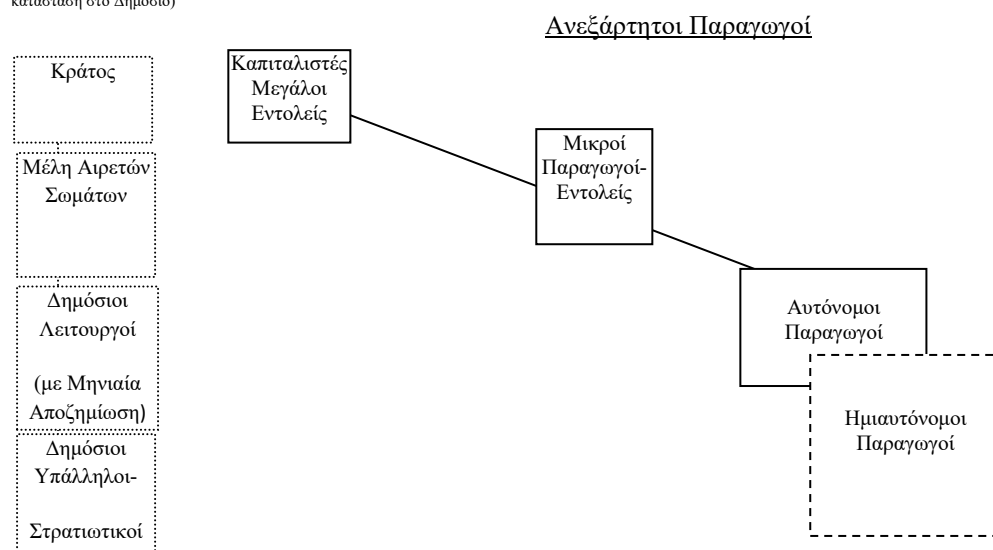

Η πρόταση, την οποία έχω υποβάλλει με τα δημοσιεύματα του 2016, έχει ως στόχο την ανασυγκρότηση της εργασιακής οργάνωσης, στο πλαίσιο της κυριαρχίας των καπιταλιστικών σχέσεων. Η βασική διάσταση της πρότασης είναι η σταδιακή αναγνώριση μιας μορφής εργασιακού καθεστώτος, η οποία μοιάζει ή και αναλογεί προς τους εργαζόμενους για δικό τους λογαριασμό. Η αυτόνομη εργασία και οι αυτόνομοι εργαζόμενοι, χωρίς απαραίτητα ιδιοκτησία, έχουν επιβληθεί από τη σύγχρονη ανάπτυξη του καπιταλισμού, καρπίζουν σε καινοτόμες και κερδοφόρες επιχειρήσεις, σε παγκόσμια κλίμακα, και συνιστούν ένα μείζον ανταγωνιστικό πλεονέκτημα στην παρούσα συγκυρία, με πολλές τεκμηριώσεις επιτυχίας. Η γενίκευση της αυτονομίας, με κατάλληλες προσαρμογές που αναιρούν ή περιορίζουν το σημερινό πλαίσιο της ανταγωνιστικής ευελιξίας, είναι δυνατόν να υποδεικνύουν την αυξανόμενη αποδοτικότητα της εργασίας, αλλά με περιορισμό των συνθηκών υπαγωγής των εργαζομένων και βεβαίως του διευθυντικού δικαιώματος από τις επιχειρηματικές οργανώσεις. Η δυναμική αυτής της πρότασης είναι να δημιουργηθεί ταυτόχρονα μια μείζον και οικονομικά αποτελεσματική παραγωγική ομάδα, η οποία παραγάγει αποδοτικά στο πλαίσιο των συναλλακτικών σχέσεων, όπως και μια ενιαία κοινωνική δύναμη που δύναται να λειτουργεί διεκδικητικά για σημαντικά ζητήματα της κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης. Η πρόταση συνοδεύεται από τα αναγκαία και πρόσθετα στοιχεία της συγκρότησης της νέας παραγωγικής ομάδας, δηλαδή την εισαγωγή του «δυννητικού κεφαλαίου», το οποίο υποστασιοποιείται σε ατομικής χρήσης αξιόγραφα για τον προσδιορισμό του χρόνου της απασχόλησης και της αμοιβής της εργασίας (ως αναπόσπαστα συμπληρώματα των συμβάσεων) και την θέσπιση της επιμέτρησης του αποτελέσματος, με βάση τον προσδιορισμό του δίκαιου τιμήματος (μέθοδος που ισχύει διεθνώς για τη συναλλαγή αξιόγραφων). Η συγκεκριμένη εισήγηση βασίζεται στην εκτίμηση πως η πραγματικότητα είναι επιδεκτική ουσιαστικών βελτιώσεων τόσο της οικονομικής όσο και της πολιτικής οργάνωσης, οι οποίες υποστασιοποιούνται μέσω μεγάλων θεσμικών μετατοπίσεων της νομιμότητας. Στην ουσία της πρότασης βρίσκεται ο εκδημοκρατισμός της παραγωγής και της απασχόλησης, μέσω των ισότιμων συναλλαγών και της εκδίπλωσης συνεργατικών δράσεων, αλλά και της ίδιας της οργάνωσης της σύγχρονης πολιτείας, καθώς θεωρείται πως με τις επιθυμητές εξελίξεις ο αυτόνομος εργαζόμενος ισορροπεί καλύτερα με την ιδιότητα του πολίτη. Η προκείμενη εισήγηση ανασυγκροτεί οπωσδήποτε την ταξική δομή (βλ. Σχήμα Π.ΙΙΙ.1). Στην λογική αυτής της ανάλυσης είναι ισχυρή η επίδραση της κλασικής μαρξιστικής θεώρησης. Είναι πολύ σεβαστή η διαπραγμάτευση του C. Wright Mills για τη νέα μεσαία τάξη, αλλά η δική μου εκτίμηση είναι ότι αυτή η τάξη αποδιαρθρώνεται και φθίνει, στη μεταφορντική εποχή. Είναι σημαντική για τη μορφή της, υπό ανασυγκρότηση, ταξικής δομής η ανάλυση του E.O. Wright για τις αντιφατικές ταξικές τοποθετήσεις (με εξαίρεση τον απόλυτο διαχωρισμό μεταξύ της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης και των μικρών εργοδοτών). Είναι διακριτή η επιρροή που έχει ασκήσει η διαπραγμάτευση του A. Gorz, περί της αναγκαιότητας υπέρβασης της μισθωτής εργασίας και της οικοδόμησης τύπων

εργασιακής αυτονομίας (με πολλές επιφυλάξεις για τους τρόπους επίτευξης και τις τελικές δομές στην παραγωγή και την κοινωνική οργάνωση). Η προοπτική του κοινωνικού μετασχηματισμού είναι ενεργές στοιχείο της διαχείρισης της εργασιακής αυτονομίας, ίσως να κινητοποιεί κιόλας το ενδιαφέρον για τη σύσταση της πρότασης. Δίχως ψευδαισθήσεις για τα περιθώρια και τις δυνατότητες επίτευξης των μεγάλων μεταβολών, στο πλαίσιο των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, βασίζεται στην αίσθηση πως η προβολή και η διεκδίκηση εφικτών και διεξοδικών επιλύσεων (που αφορούν σε κρίσιμα πεδία της κοινωνικής και της πολιτικής οργάνωσης) θα δοκιμάσουν τα όρια της παρούσας νομιμότητας, εφόσον αυτή βρεθεί μπροστά στη συμπαγή και ενιαία ισχύ της τεράστιας πλειονότητας των εργαζομένων και ιδίως θα δοκιμάσουν την προσαρμοστικότητα της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Εφόσον η κοινοβουλευτική δημοκρατία ανταποκριθεί στις προκλήσεις του μετασχηματισμού, με τις ανάλογες διευρύνσεις των ατομικών, των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων των εργαζομένων ως πολιτών, τότε αυτή θα αποτελέσει τη βάση για τη δημοκρατία του μέλλοντός μας. Αν αυτή η προσδοκία δεν συντελεστεί, τότε η προοπτική των ευρύτερων συγκλονισμών μπορεί να είναι ο επόμενος στόχος. Σε εκείνη την περίπτωση ο υπερβατικός μετασχηματισμός, θα δύναται να σχηματίζει έναν καλύτερο συντονισμό του ενεργούς πολίτη με τον εργαζόμενο που κοπιάζει για την παραγωγή του κοινωνικού πλούτου, αλλά και απολαύει ατομικά τα αποτελέσματα της συλλογικής προσπάθειας. Τότε η μισθωτή εξάρτηση θα απουσιάζει και οι γνωστοί τύποι της κυριαρχίας θα παραχωρούν τη θέση του σε αποδοτικούς, για την κοινωνική πλειονότητα, διακανονισμούς, με αποκλειστικώς δημοκρατικά μέσα.

Σχήμα Π.Π.2: Η Πρόταση για την Εργασιακή Αυτονομία στην Κοινωνική Δομή³⁴¹

(Η μεταβατική κατάσταση στο Δημόσιο)

³⁴¹ Α.Ν. Λύτρας, *Η Μισθωτή Εργασία στην Κοινωνική Οργάνωση*, Αθήνα, Παπαζήση, 2016, σ. 476.

Παρουσίαση
Μικροαστοί και Νέα Μεσαία Στρώματα

Ανδρέας Ν. Λύτρας
Μικροαστοί και Νέα Μεσαία Στρώματα
Οι ταλαιπωρίες και οι αντοχές τους στην ελληνική κρίση

Πηγές Δεδομένων:
ECB, ILO, OECD, UNDO, World Bank

Πηγές Αναλύσεων και Επεξεργασιών:

Α.Ν. Λύτρας, *Η Μισθωτή Εργασία στην Κοινωνική Οργάνωση*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2016 (για τα δεδομένα μέχρι το 2008 και σε μερικές περιπτώσεις μέχρι το 2012).

Α.Ν. Lytras, *Wage Labour in Modern Society*, Athens, Papazissis Publishers, 2016 (για τα δεδομένα μέχρι το 2013).

Α.Ν. Lytras, *A Radical Policy for Combating Unemployment*, Athens, Papazissis Publishers, 2017 (για τα δεδομένα μέχρι το 2014).

Οι εξελίξεις στην απασχόληση και την ιδιοκτησία
στην περίοδο: 1993-2015

- Διευρύνθηκε η μισθωτή εργασία, αριθμητικά και αναλογικά (%). Οι μισθωτοί εδραιώθηκαν ως η πρώτη εργασιακή και κοινωνική δύναμη, μέχρι το 2008. Οι δύο κύριες νέες κατηγορίες τους είναι οι *μετανάστες*, οι οποίοι καλύπτουν τις ανειδίκευτες θέσεις εργασίας στον ιδιωτικό τομέα και οι (βασικά) *απόφοιτοι της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης* που σε ένα κλάσμα τους απορροφήθηκαν από το Δημόσιο.
- Οι μισθωτοί μειώνονται δραματικά την περίοδο 2009-2014. Η μείωση αντανakλά τη *συρρίκνωση των ιδιωτικών επιχειρήσεων* και τη *μείωση της απασχόλησης στο Δημόσιο*.
- Οι εργοδότες αυξάνονται (1993-2008), με τη σύσταση μικρών επιχειρήσεων. Η προέλευση τους είναι βασικά η αυτοαπασχόληση. Αντίστροφα μειώνονται πολύ την περίοδο: 2009-2015.
- Οι αυτοαπασχολούμενοι μειώνονται σε πρώτη φάση και *αρκετά* (ποσοστιαία την περίοδο:1993-2008), αλλά *ανεπαίσθητα από αριθμητική άποψη* (κυρίως λόγω της γήρανσης του αγροτικού πληθυσμού). Ανακάμπτουν ποσοστιαία την περίοδο 2009-2015, παρά την αριθμητική μείωση (αυτή ήταν πιο αργή από τη μείωση της συνολικής απασχόλησης).
- Η ατομική ιδιοκτησία στα ακίνητα είναι από τις κορυφαίες παγκοσμίως και στην Ευρώπη (σχεδόν 80%). Το μέσο νοικοκυριό κατέχει επιπλέον κατοικίες, εκτός από την ιδιοκατοικούμενη. Τα νοικοκυριά είναι λιγότερο χρεωμένα, σε σχέση με άλλες χώρες της Ευρωζώνης (στοιχεία ΕΚΤ, 2015).

Εκτιμήσεις για τις κατανομές των κοινωνικών ομάδων

Τα παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα είναι πιο ανθεκτικά και περισσότερο συνδεδεμένα με την ευημερία, στην εθνική οικονομία μας, από οποιαδήποτε άλλη νεωτερική χώρα (ίσως με εξαίρεση τη Ν. Κορέα).

- Το άθροισμα μικρών εργοδοτών και αυτοαπασχολούμενων ενισχύεται αριθμητικά την περίοδο της ανάπτυξης, παρά την αναλογική του μείωση.
- Το κέντρο βάρους των προηγούμενων έχει μετατοπιστεί, στη διάρκεια μιας γενεάς, από την αγροτική εκμετάλλευση και τη βιοτεχνία, στις υπηρεσίες και τα επαγγέλματα με υψηλή προσπαιτούμενη γνώση.
- Τη στιγμή της κρίσης, οι μικροί εργοδότες επιστρέφουν στη μήτρα τους, δηλαδή στη χορεία των αυτοαπασχολούμενων, ενώ αμφότεροι αποδύονται στην προσπάθεια για την προστασία της ιδιοκτησίας τους και των πιστοποιημένων επαγγελματικών δικαιωμάτων τους.
- Η ιδιοκτησία στα ακίνητα διαμορφώνει ένα περιουσιακό και κοινωνικό «κατώφλι», το οποίο αφορά σε πολύ μεγάλο ποσοστό και στους μισθωτούς. Με τον έναν ή τον άλλο τρόπο η ιδιοκτησία στη γη και τα ακίνητα άντεξε και στην κρίση. Συντελεστής αυτού του φαινομένου ήταν το συγκριτικά χαμηλότερο χρέος των νοικοκυριών, σε σχέση με αυτό της Ευρωζώνης.
- Σημαντικά νέα μισθωτά μεσαία στρώματα αναπτύσσονται μόνο στο Δημόσιο, αλλά ο συγκεκριμένος προσδιορισμός αφορά μάλλον στο γόητρο, παρά στο εισόδημα. Η διεύρυνσή τους διαπιστώνεται μεταξύ 1993 και 2008. Από το 2009, παρά τον φθόνο των λοιπών εργαζομένων, έχουν καταρρεύσει οικονομικά και φθίνουν αριθμητικά.

Προσδιορισμοί για τους μικροαστούς και τα νέα μεσαία στρώματα

Μεσαίες Τάξεις Από τον A. Smith στις σύγχρονες αναλύσεις

Στην ανάλυση του A. Smith αναγνωρίζονται τρεις τάξεις,
σύμφωνα με το είδος του εισοδήματος:

Καπιταλιστές ή Κάτοχοι του Αποθέματος- Κέρδος

Εργάτες - Μισθός

Γαιοκτήμονες (Landlords) - Πρόσοδος

Μεταξύ των φορέων των εισοδημάτων που έχουν σύνθετο
εισόδημα προσδιορίζονται οι ακόλουθες κατηγορίες:

Αγρότες-Καλλιεργητές (farmers) - Κέρδος+Μισθός

Χειροτέχνες-Βιοτέχνες - Κέρδος+Μισθός

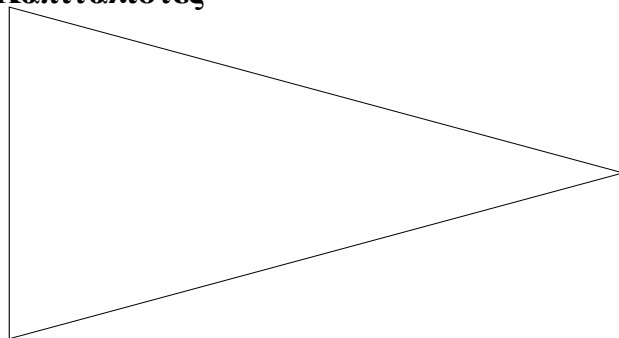
A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, London,
G. Bell and Sons, 1887, Vol. I, σσ. 50-54.

Ο κλασικός μαρξισμός: Η ταξική δομή της καπιταλιστικής κοινωνίας

Βασικές Τάξεις

Καπιταλιστές

Μικροαστοί

Εργατική Τάξη

M. Weber: Οι δύο τρόποι αντίληψης των τάξεων Κατανομή της Ισχύος και Ταξική Δομή

A)) Τύποι Ομάδων Σύμφωνα με το Είδος της Ισχύος

Τάξη	➡	Οικονομική Ισχύς-Εισόδημα
Ομάδες Γόητρου	➡	Γόητρο-Status
Πολιτικό Κόμμα	➡	Πολιτική Ισχύς

B) Τάξεις, σύμφωνα με το θετικό ή αρνητικό προνόμιο της επιχειρηματικής δραστηριότητας (ταξική δομή του καπιταλισμού)

α) Επιχειρηματίες, Βιομήχανοι, Τραπεζίτες, Διευθυντικά Στελέχη,

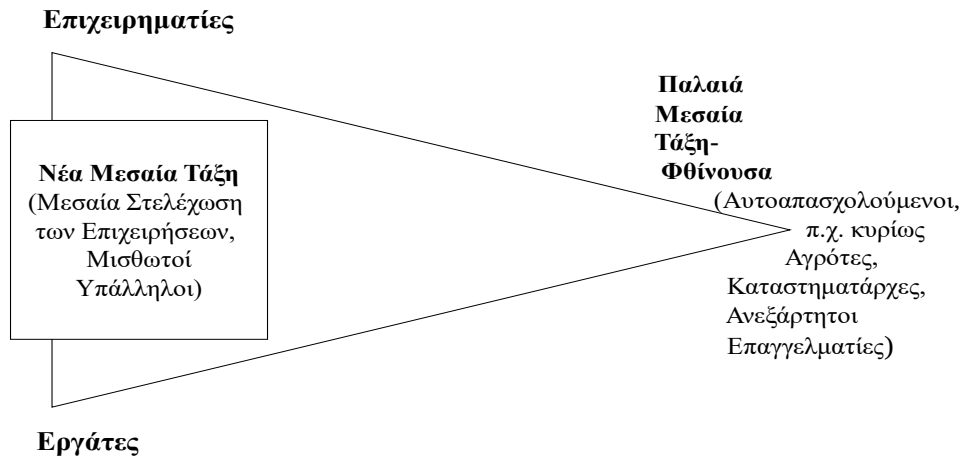
β) Ενδιάμεση Τάξη: Βιοτέχνες, Αγρότες, Επαγγελματίες, Υπάλληλοι,

γ) Κατώτερη Τάξη: Ειδικευμένοι, Ημειδικευμένοι και Ανειδίκευτοι Εργάτες, κλπ.

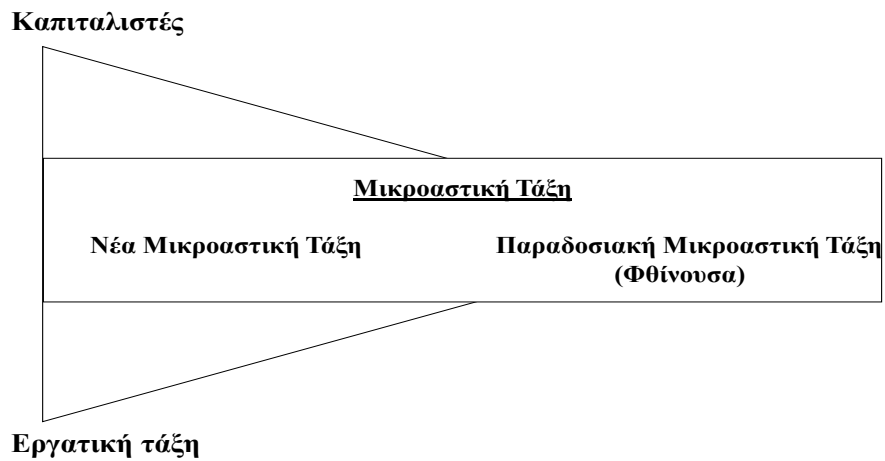
Η οργάνωση της εργασίας την εποχή του φορντισμού

Η «νέα μεσαία τάξη» του C. Wright Mills

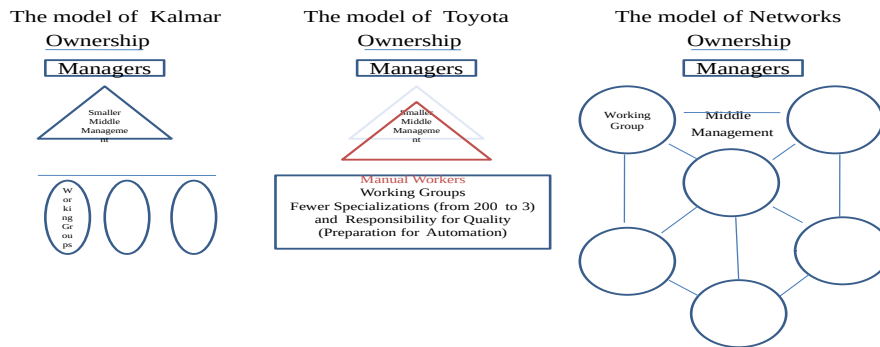

Η «νέα μικροαστική τάξη», σύμφωνα με τον Ν. Πουλαντζά

Υποδείγματα αναδιοργάνωσης της εργασίας

The Recent Models of Work

P. Glotz:

Η κοινωνία των 2/3 εξαφανίζει τις τάξεις και εγκαινιάζει τον αριστερό υποκειμενισμό

Ένα Μανιφέστο της Νέας Ευρωπαϊκής Αριστεράς, για την Απομάκρυνση του SPD, από την τακτική των Οδοφραγμάτων

**Διευθύνουσες Ομάδες
Εργαζόμενοι
και
Υπάλληλοι,
χωρίς διάκριση**

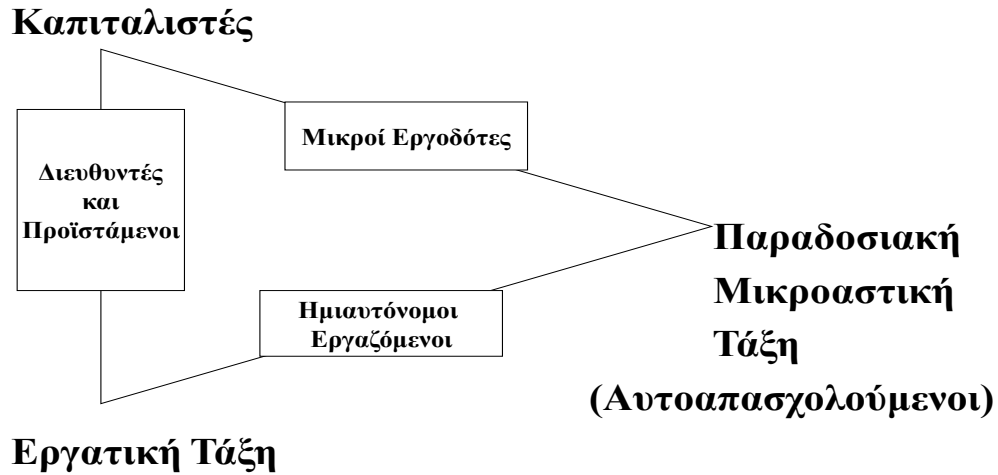
**2/3 της Κοινωνίας
Εντεταγμένοι**

**Ανεργοί,
Γυναίκες, Νέοι,
AMEA, Συνταξιούχοι**

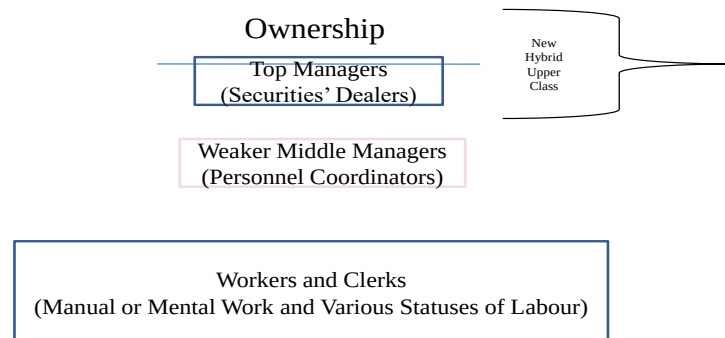

1/3= Αποκλεισμένοι

**Οι «αντιφατικές ταξικές τοποθετήσεις»,
σύμφωνα με τον E.O. Wright
Η αποδιάρθρωση της νέας μεσαίας τάξης**

**G. Dumenil and D. Levy
A New Hybrid Upper Class**

Η παγκόσμια κατανομή των μεσαίων τάξεων

Μεταξύ προπαγάνδας και ιλαρότητας (ή μήπως είναι αλήθεια;)

A) [U.S. Department Of Commerce (Economics and Statistics Administration), Office of the Vice President of the United States (Middle Class Task Force)], *Middle Class in America*, Washington D.C., 2010 (January).

Στη «μεσαία τάξη» ανήκει το σύνολο των νοικοκυριών με εισόδημα πάνω από: 21.800 \$ για ένα ζευγάρι, με δύο παιδιά σε σχολική ηλικία, ή 17.300\$, για τα μονογονεακά νοικοκυριά με δύο παιδιά σε σχολική ηλικία, και τουλάχιστον μέχρι και το 75ο εκατοστημόριο της κλίμακας των εισοδημάτων.

B) H. Kharas, "The Emerging Middle Class in Developing Countries", OECD, Development Centre, *Working Papers*, No. 285, 2010 (January).

Στην «παγκόσμια μεσαία τάξη» εντάσσονται όσοι έχουν εισόδημα από 10-100 δολάρια την ημέρα. Αποτέλεσμα:

Στην Β. Αμερική (δηλαδή στις ΗΠΑ και τον Καναδά), με πληθυσμό περίπου 340 εκατομμύρια άτομα το 2009, φαίνεται ότι τα 338 εκατομμύρια ανήκουν στην «παγκόσμια μεσαία τάξη». (!),

Στην Ιαπωνία, με πληθυσμό περίπου 127 εκατομμυρίων ατόμων, φαίνεται ότι τα 125 εκατομμύρια πρόσωπα ανήκουν στην «παγκόσμια μεσαία τάξη».

**M. Savage και F. Devine (και η ευρεία ερευνητική ομάδα),
και η διαχείριση της ανάλυσης του P. Bourdieu (για το οικονομικό, πολιτιστικό
και κοινωνικό κεφάλαιο, δηλαδή έναν νέο-Βεμπεριανό πολύ-προσδιορισμό),
σε ένα ταξινομητικό υπόδειγμα της κοινωνικής δομής.**

M. Savage, F. Devine, N. Cunningham, M. Taylor, Y. Li, J. Hjellbrekke, B. Le Roux, S. Friedman, A. Miles, "A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment", *Sociology*, No. 47(2), 2013, pp. 219-250.

Elite. Very high economic capital (especially savings), high social capital, very high highbrow cultural capital

Established middle class. High economic capital, high status of mean contacts, high highbrow and emerging cultural capital

Technical middle class. High economic capital, very high mean social contacts, but relatively few contacts reported, moderate cultural capital

New affluent workers. Moderately good economic capital, moderately poor mean score of social contacts, though high range, moderate highbrow but good emerging cultural capital

Traditional working class. Moderately poor economic capital, though with reasonable house price, few social contacts, low highbrow and emerging cultural capital

Emergent service workers. Moderately poor economic capital, though with reasonable household income, moderate social contacts, high emerging (but low highbrow) cultural capital

Precariat. Poor economic capital, and the lowest scores on every other criterion

(G. Standing, *The precariat*, London, Bloomsbury Academic, 2011)

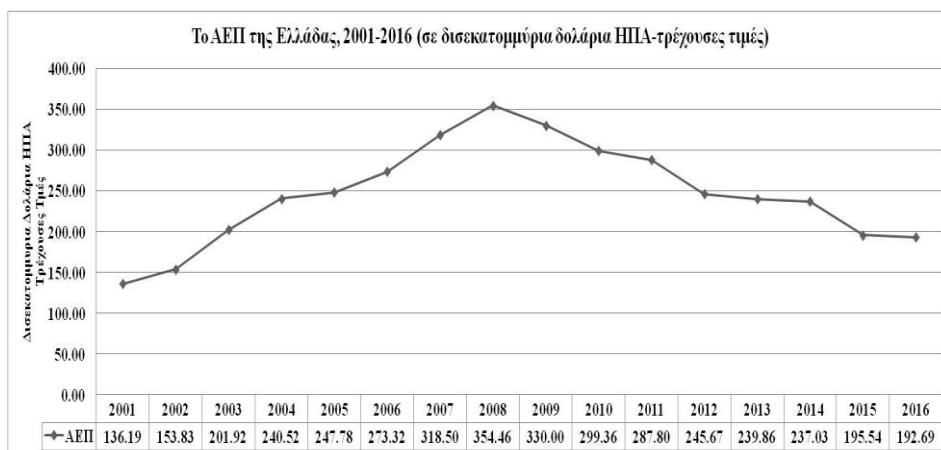
Πβ., P. Bourdieu, "The forms of capital", J. Richardson (Ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York, Greenwood, 1986, pp. 241-258.

(Σχόλιο: Δεν νομίζω, ότι ο P. Bourdieu θα συμφωνούσε με αυτή τη διαχείριση της διανοητικής κατασκευής, περί πολιτιστικού και κοινωνικού κεφαλαίου).

Οι Αντιπαραθέσεις με την Πραγματικότητα

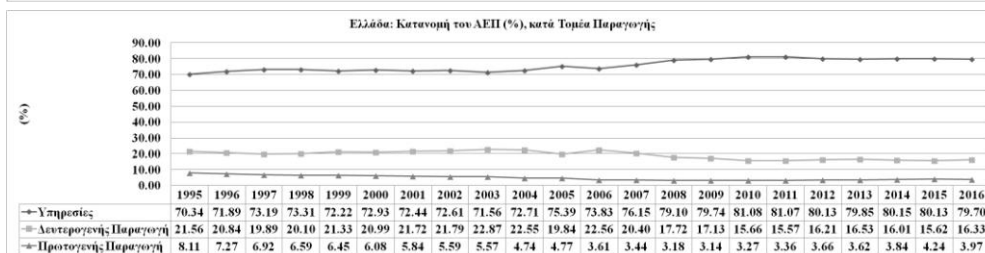
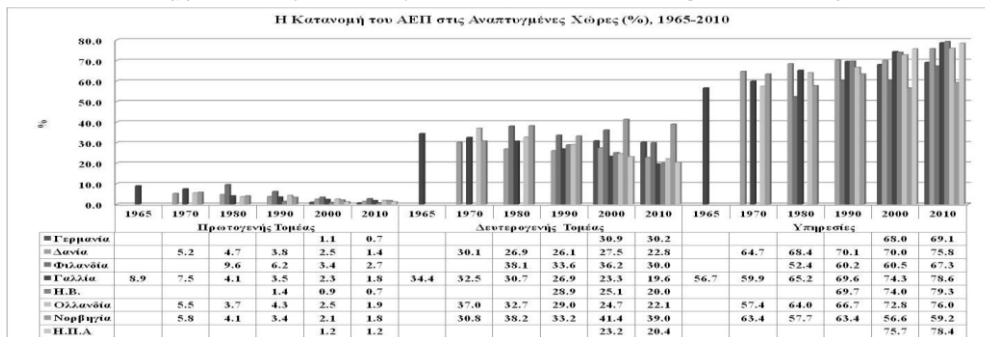
Η διαχρονική εξέλιξη του ΑΕΠ

Πηγή: World Bank, GDP by Country (amounts in current US\$, <https://data.worldbank.org/>).

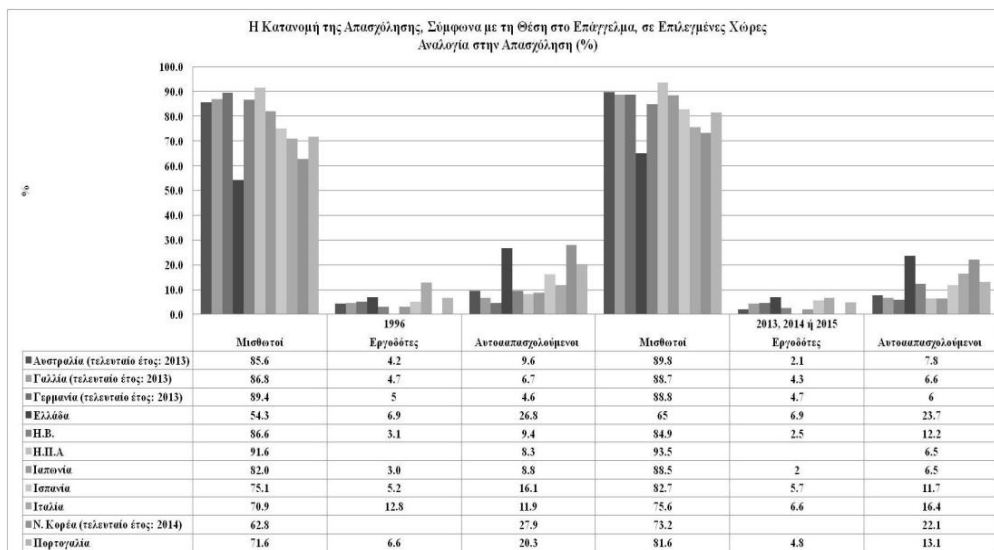
Η κατανομή των τομέων παραγωγής Τα φληναφήματα περί της αποκλίνουσας ανάπτυξης στην υλική παραγωγή

Πηγή: World Bank, *Agriculture, Industry, Services, etc.*, (amounts in current US\$, <https://data.worldbank.org/>).

Η κατανομή των καθεστώτων της απασχόλησης σε επιλεγμένες χώρες

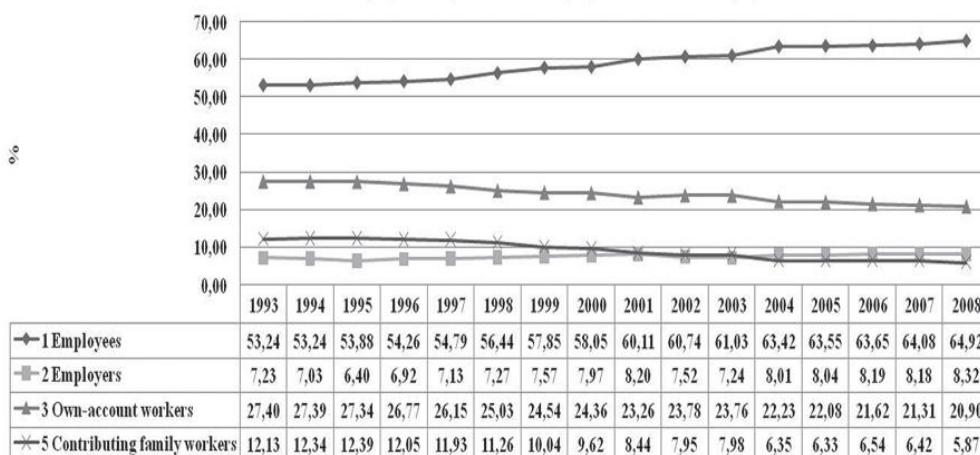
Πηγή: ILO, ILOSTAT (Database), *Employment by Status in Employment*, (www.ilo.org).

Η εξέλιξη στην ελληνική κοινωνία II: Οι αναλογικές (%) κατανομές στην απασχόληση 1993-2008

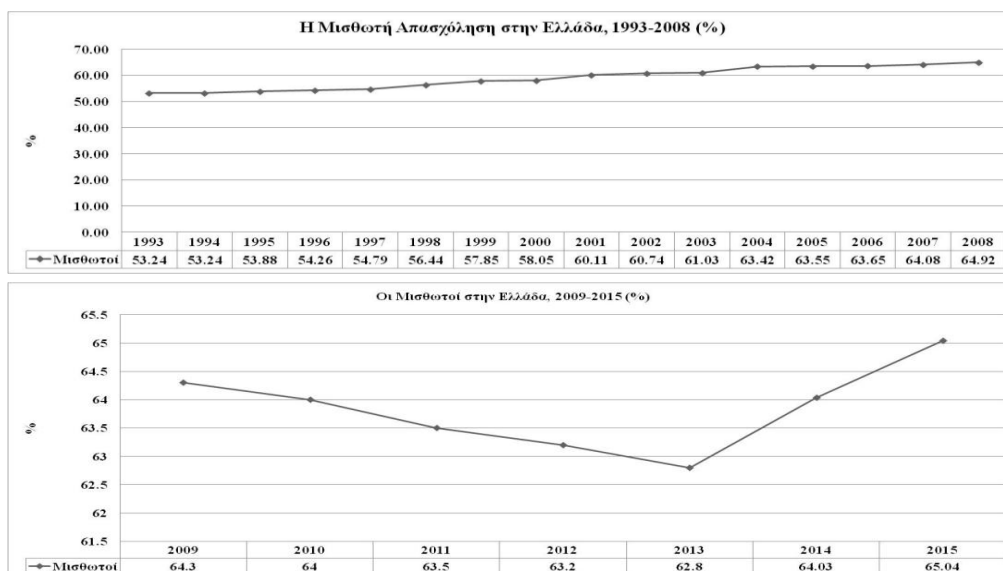
Πηγή: ILO, LABORSTA (Database), *Employment by Status in Employment* (www.ilo.org).

Greece: Total Employment by Status in Employment, 1993-2008 (%)

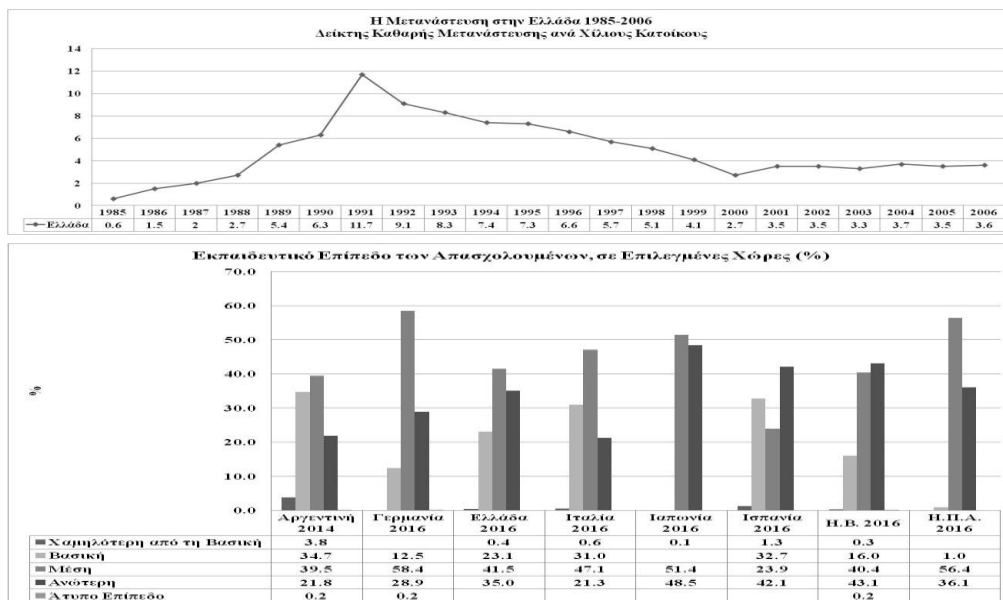
Οι αναλογικές (%) κατανομές των μισθωτών στην απασχόληση 1993-2008, 2009-2015

Πηγή: ILO, LABORSTA (Database), *Employment by Status in Employment* (www.ilo.org)- ILO, ILOSTAT (Database), *Employment by Status in Employment*, (www.ilo.org).

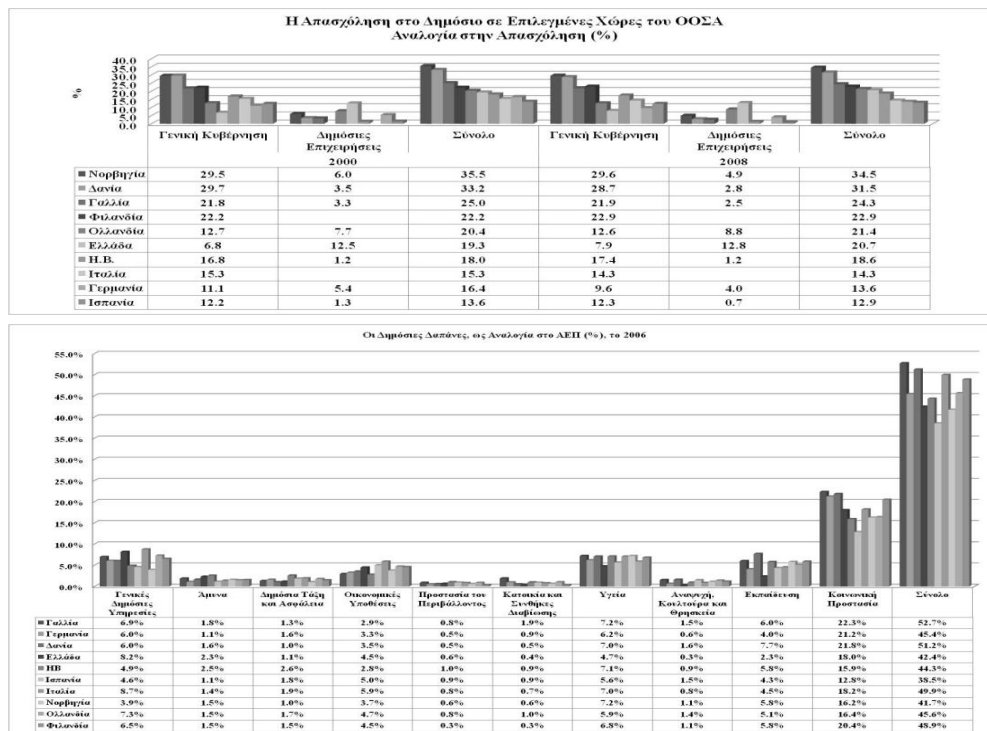
Οι συντελεστές της αριθμητικής και αναλογικής αύξησης της μισθωτής εργασίας

Πηγές: OECD, *Factbook 2009. Economic, Environmental and Social Statistics, Population and migration-International migration-Trends in migration*, Paris, OECD, 2009- ILO, ILOSTAT, *Employment by Education*, Downloaded from ILOSTAT. Last update on 24OCT17(http://www.ilo.org/ilostat/faces/oracle/webcenter/portalapp/pagehierarchy/Page3.jspx?MBI_ID=11).

Ο βασικός χώρος των νέων μεσαίων στρωμάτων, στην Ελλάδα Οι πραγματικότητες στο Δημόσιο 2000-2008 (και η απολαυστική συζήτηση)

Πηγές: OECD, *Government at a Glance*, Paris, OECD, 2009· OECD, *Government at a Glance*, Paris, OECD, 2011.

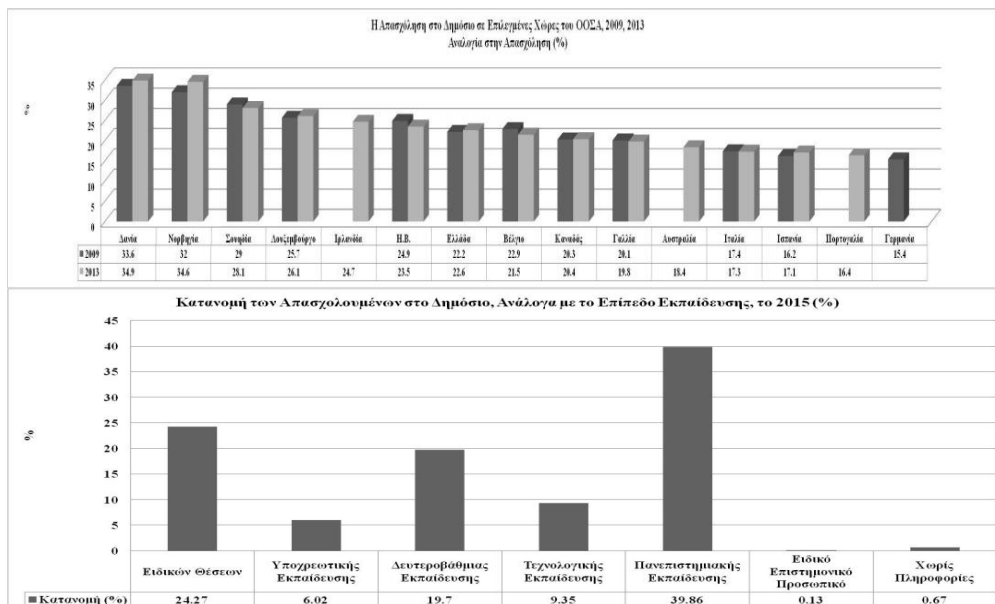

Οι πραγματικότητες στο Δημόσιο 2009-2013 (και η απολαυστική συζήτηση)

Πηγή: OECD, *Government at a Glance 2015*, OECD Publishing, Paris, 2015, DOI: http://dx.doi.org/10.1787/gov_glance-2015-22-en.

Για την πρόσφατη απογραφή στη Γενική Κυβέρνηση,

βλ., Α. Φαϊτάκη, Ν. Ιωάννου, Α. Δημητρίου, Α. Κοντογιώργης, *Ανάλυση Τακτικού Προσωπικού Δημόσιας Διοίκησης για το έτος 2015. Μητρώο Ανθρώπινου Δυναμικού Ελληνικού Δημοσίου*, Αθήνα, Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Εσωτερικών και Διοικητικής Ανασυγκρότησης, 2016 (16 Μαρτίου).

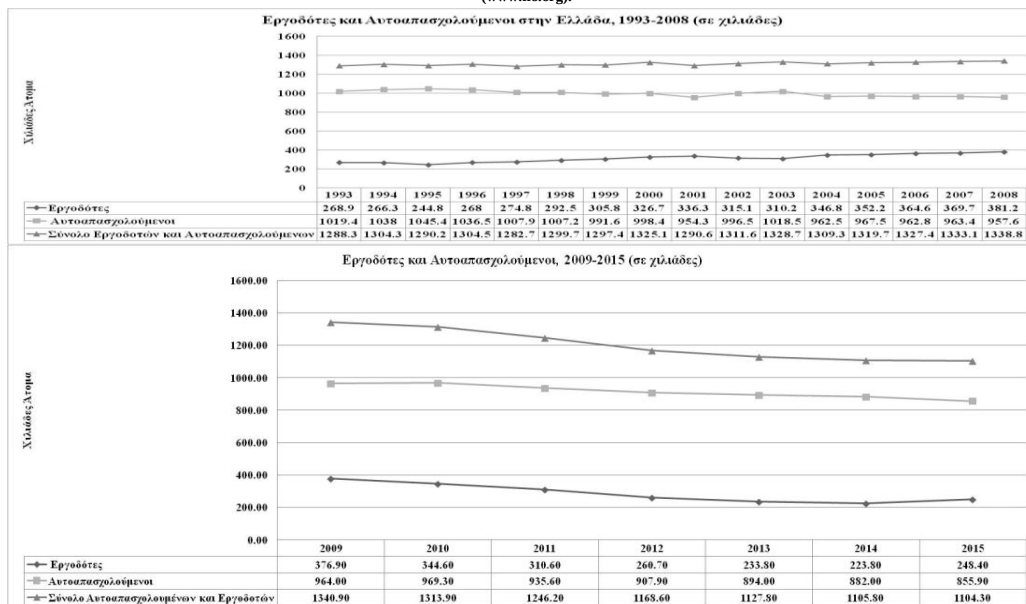

Σχόλια για την απασχόληση στο Δημόσιο και την εξέλιξη των νέων μεσαίων στρωμάτων στην Ελλάδα

- Στο ελληνικό Δημόσιο (γενική κυβέρνηση και δημόσιες επιχειρήσεις) απασχολείται το πλέον εκπαιδευμένο δυναμικό της ελληνικής κοινωνίας.
- Στο Δημόσιο αναπτύσσονται (1993-2008), σημαντικές ομάδες εργαζομένων, οι οποίες ανταποκρίνονται περισσότερο από οποιουδήποτε άλλους στους δόκιμους προσδιορισμούς των νέων μεσαίων στρωμάτων. Στον ιδιωτικό τομέα οι αντίστοιχες ομάδες είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Στη διάρκεια της ελληνικής κρίσης υποβαθμίζονται οικονομικά και φθίνουν αριθμητικά.
- Οι κρατικές δαπάνες και οι κατανομές τους αντιπροσωπεύουν πριν την κρίση συγκρινόμενες αναλογίες (με εξαίρεση τις αμυντικές δαπάνες) του ΑΕΠ και πάντως χαμηλότερες από ορισμένες πρωτοπόρες χώρες.
- Η μείωση της απασχόλησης στο Δημόσιο και εκ των υστέρων η μείωση της απορρόφησης νέων (από την τριτοβάθμια εκπαίδευση) είναι μια από τις κύριες αιτίες της εκρηκτικής ανεργίας.

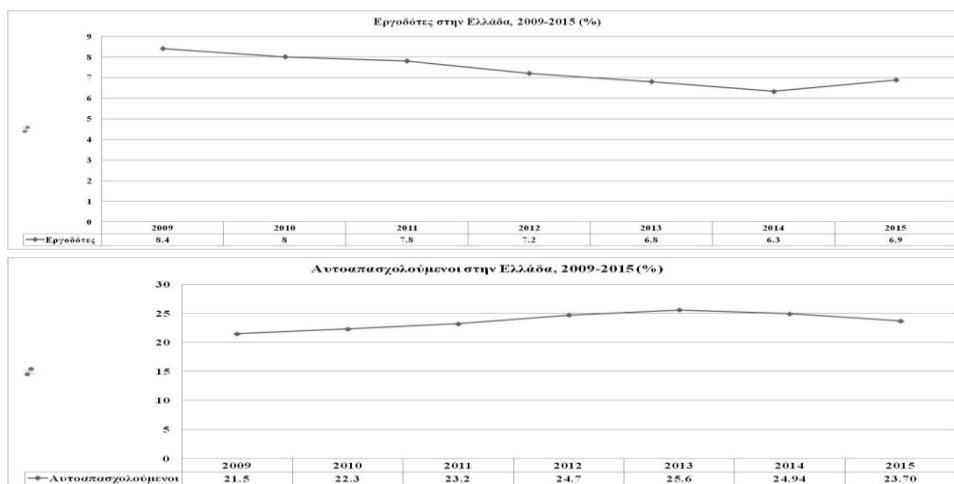
Η εξέλιξη στην ελληνική κοινωνία III: Η σχετική σταθερότητα και η ανθεκτικότητα των παραδοσιακών μικροαστικών στρωμάτων στην Ελλάδα

Πηγή: ILO, LABORSTA (Database), *Employment by Status in Employment* (www.ilo.org)- ILO, ILOSTAT (Database), *Employment by Status in Employment*, (www.ilo.org).

Οι αναλογικές (%) κατανομές των εργοδοτών και αυτοαπασχολούμενων στην απασχόληση, 2009-2015

Πηγή: ILO, ILOSTAT (Database), *Employment by Status in Employment*, (www.ilo.org).

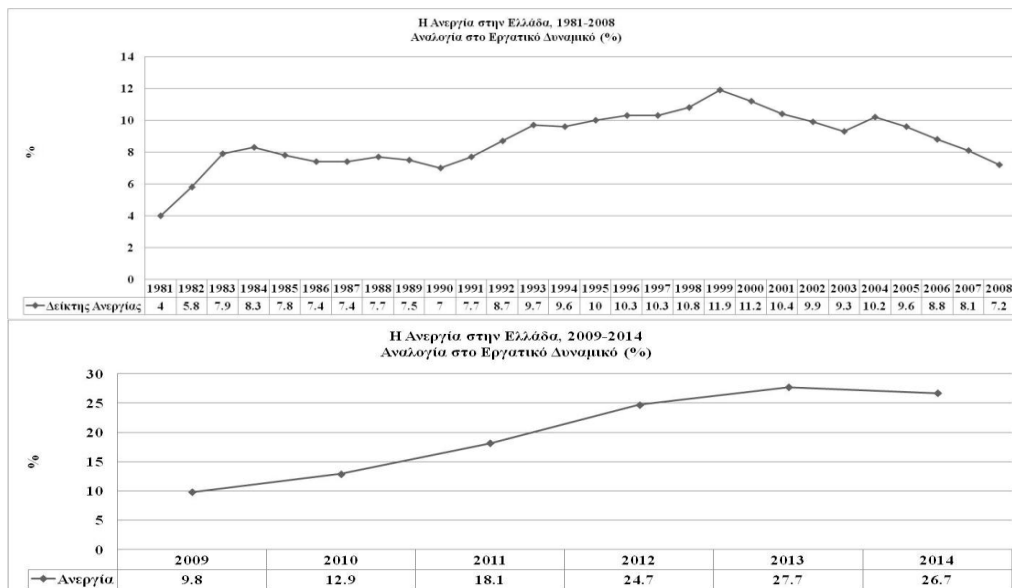

Στοιχεία της ανθεκτικότητας των παραδοσιακών μικροαστικών στρωμάτων, στην Ελλάδα

- Φθίνουν, με εξαιρετική σταθερότητα, τα παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα (κυρίως μικροί ιδιοκτήτες, μικροί παραγωγοί και αυτοαπασχολούμενοι) στην πρωτογενή παραγωγή και (πιο αργόσυρτα) τη βιοτεχνία.
- Είναι αξιοσημείωτα σταθεροί οι αριθμοί, παρά την αναλογική μείωση, των αυτοαπασχολούμενων, στην τριτογενή παραγωγή, μέχρι το 2008. Η φυσιολογική μείωση τους απέχει από το να είναι εντυπωσιακή στη διάρκεια της ελληνικής κρίσης (2009-2015).
- Οι μικροί εργοδότες αυξάνονται σημαντικά στην περίοδο: 1993-2008. Εκτιμάμε ότι οι επιχειρήσεις τους έχουν, ως μήτρα την αυτοαπασχόληση. Η μετατροπή τους σε εργοδότες διευκολύνθηκε από τη (σταδιακά τυπική) μεταναστευτική εργασία. Η άτυπη συνεργασία με μετανάστες, σε σημαντική έκταση, είναι πιθανή και για ορισμένους των αυτοαπασχολούμενων.
- Το επίπεδο της συλλογικής και ατομικής ευημερίας στην ελληνική κοινωνία στηρίχθηκε στην αύξηση των συναλλαγών, στο πλαίσιο των μικρών και των πολύ μικρών επιχειρήσεων, σε συνάρτηση με τα μεγάλα γεγονότα (Ολυμπιακοί) και τα έργα υποδομής.
- Η εποχή της κρίσης συνοδεύεται ουσιαστικά από «αχρηματία», γεγονός που οδηγεί τους μικρούς, εργοδότες σε αμυντική τακτική και ωθεί σε απολύσεις. Προστατεύουν την ιδιοκτησία, τα πιστοποιημένα δικαιώματά τους και την αυτοαπασχόληση τους. Οι νεοεισελθόντες την προηγούμενη περίοδο ή οι πιο ώριμοι ηλικιακά αποχωρούν. Η εκτόξευση της ανεργίας προέρχεται και από αυτήν τη μεταβολή.

1980-2008: Η ανεργία ως αποπληθωριστής 2009-2014: Η ανεργία ως ένδειξη του ανάπηρου καπιταλισμού

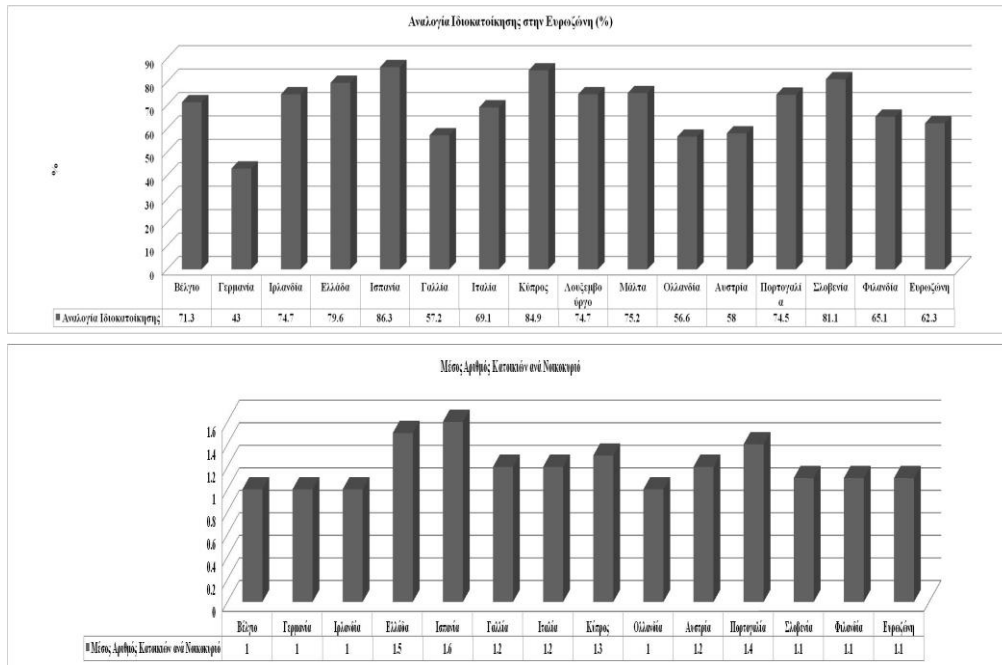
Πηγές: ILO, LABORSTA (Database), *Unemployment-General Level* (www.ilo.org)-
ILO, ILOSTAT (Database), *Unemployment-General Level* (www.ilo.org)- πβ.,
OECD, *Factbook 2009. Economic, Environmental and Social Statistics*, Paris, OECD, 2009.

Η ιδιοκτησία στην Ελλάδα (2009)

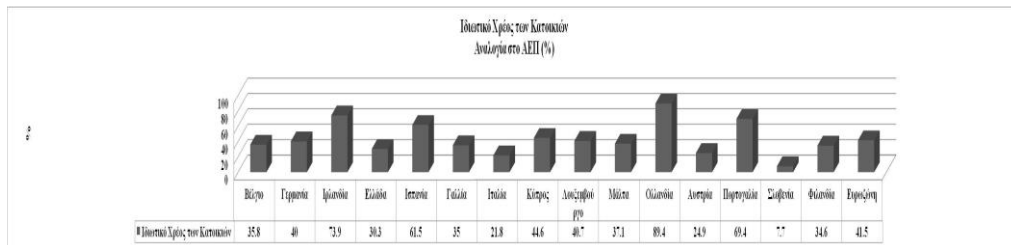
Παραδοσιακά μικροαστικά χαρακτηριστικά διαχέονται και στους μισθωτούς

Πηγή: European Central Bank, "Housing Finance in Euro Area", Occasional Working Paper Series, No. 101, 2009 (March).

Ιδιωτικό χρέος για αγορά κατοικιών (2009)

Πηγή: European Central Bank, "Housing Finance in Euro Area", Occasional Working Paper Series, No. 101, 2009 (March).

Ιδιωτικά χρέη Συγκριτικά δεδομένα

Πηγή: European Central Bank, *Annual Report 2016*, 2017, σσ. S25, S27.

Σύμφωνα με το στατιστικό παράρτημα της Έκθεσης το μέσο ιδιωτικό χρέος των νοικοκυριών, στην Ελλάδα, την περίοδο 1999-2008 ανέρχεται στο 28,3% του ΑΕΠ, ενώ το 2015 φτάνει στο 62,4% του ΑΕΠ.

Στις επιχειρήσεις (μη τραπεζικές) το μέσο χρέος για την περίοδο 1999-2008 είναι το 47,5% του ΑΕΠ, ενώ το 2015 ανέρχεται στο 63,9% του ΑΕΠ.

Γερμανία *Ιδιωτικό Χρέος* 2015: 53,5% του ΑΕΠ,

Ιδιωτικό χρέος των επιχειρήσεων (πλην των τραπεζών): 60,7% του ΑΕΠ,

Ιρλανδία, *Ιδιωτικό Χρέος* 2015: 58,5%,

Ιδιωτικό χρέος των επιχειρήσεων (πλην των τραπεζών): 265,1%,

Ισπανία, *Ιδιωτικό Χρέος* 2015: 67,8% του ΑΕΠ,

Ιδιωτικό χρέος των επιχειρήσεων (πλην των τραπεζών): 105,5% του ΑΕΠ,

Γαλλία, *Ιδιωτικό Χρέος* 2015: 56,6% του ΑΕΠ,

Ιδιωτικό χρέος των επιχειρήσεων (πλην των τραπεζών): 126,6% του ΑΕΠ,

Ιταλία, *Ιδιωτικό Χρέος* 2015: 42,2% του ΑΕΠ,

Ιδιωτικό χρέος των επιχειρήσεων (πλην των τραπεζών): 83,9% του ΑΕΠ,

Κύπρος, *Ιδιωτικό Χρέος* 2015: 129,2 % του ΑΕΠ,

Ιδιωτικό χρέος των επιχειρήσεων (πλην των τραπεζών): 226,1%

Ολλανδία, *Ιδιωτικό Χρέος* 2015: 112% του ΑΕΠ .

Ιδιωτικό χρέος των επιχειρήσεων (πλην των τραπεζών): 124,3%

Πορτογαλία , *Ιδιωτικό Χρέος* 2015: 77,5% του ΑΕΠ.

Ιδιωτικό χρέος των επιχειρήσεων (πλην των τραπεζών): 120,7% του ΑΕΠ.